

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

6'2005

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

Свідцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 6 (465)

ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 2005

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісасвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Паріг**, **О.П.Реснт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троциньський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Реснт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**

www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**

Комп'ютерна верстка – **Н.О.Горбань**

Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 05.12.2005 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 5-72.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.

03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-В. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

С а с П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р.	4
Б л а н у ц а А. В. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст.	33
К а з ь м и р ч у к Г. Д., Л а т и ш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання)	50
С а р н а ц ь к и й О. П. (<i>Запоріжжя</i>). Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.)	66
У с е н к о П. Г. З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі	73
Л о з о в и й В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.)	88
Г о р б а н ь Т. Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст.	95
З у л я к І. С. (<i>Чернівці</i>). Реалізація “Просвітою” програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)	103
К о в п а н е н к о Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX – початку XX ст. .	112
* * *	
Л и с е н к о О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна	128
А й к е л ь М а р к у с (<i>Gaaga, Koninkrijk der Nederlanden</i>). “Через брак людей...”. Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.	139
П а с т у ш е н к о Т. В. Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників)	160

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

В а с и л е н к о В. О. (<i>Дніпропетровськ</i>). Литовсько-московські угоди 70-х–80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Східної Європи)	177
В и р с ь к и й Д. С. „Зем'янин” Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст.	190
Б о в г и р я А. М. До питання реконструкції “Достовірного руського літопису”	198

О Г Л Я Д И

К а з ь м и р ч у к Г. Д., Л а т и ш Ю. В. Проблеми історії України XIX – початку XX століть: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України: Вип. V–IX	205
Ш а н д р а В. С. Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей	210

Р Е Ц Е Н З І Ї

П а в л е н к о Ю. В. М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. Цивілізаційна історія України	214
У д о д О. А. С.В.Кульчицький. Помаранчева революція	218
Д е р е й к о І. І., Л и с е н к о О. Є. А.Ф.Трубайчук. Друга світова ...	220

Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Є. Край козацький: довідник з історії Лисянщини	222
Бездрабко В. В. В.В.Бобков. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Биобиблиографический указатель; У.Ж.Мусаева. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки .	226

i

Пастушенко Т. В. Міжнародна наукова конференція “Друга світова війна: український вимір” (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) ...	229
Блануца А. В., Ващук Д. П. Друга літня міжнародна наукова школа в Парижі	231
Курас Іван Федорович	232
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2004 р.	234
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2005 р. ..	236

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню “Вставка” **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті** (дискета або CD). До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, автори **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція “УІЖ”, вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua
За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

П.М.Сас*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВОЄННОЇ СЛУЖБИ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ГРОШОВА ВИНАГОРОДА ЇМ ЗА УЧАСТЬ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 р.

У статті проаналізовано міфологеми української історіографії стосовно політичних передумов участі запорожців у Хотинській війні 1621 р., а також дослідницькі версії про фінансування в той час козацького війська. Зроблено висновок, що в тому році запорожці формально були взяті на тимчасову воєнну службу за процедурою формування зтяжного війська, а фактично – у складі окремого контингенту, сформованого за принципом найманої армії. З'ясовано величину, структуру й час видачі козакам найманської плати та екстраординарної грошової винагороди.

2006 р. виповнюється 385 р. з часу Хотинської війни 1621 р. – одного з найграндіозніших воєнних зіткнень XVII ст. в Європі, в якому сили запорожців і польсько-литовської армії протистояли османській воєнній могутності. На жаль, у сучасній українській історіографії дослідження цієї проблематики перебувають на рівні, напевно, 50-х рр. XX ст. – тобто часу, коли вийшла у світ єдина у вітчизняній історичній науці наукова монографія про Хотинську війну радянського історика М.Алекберлі¹ (звісно, якщо не брати до уваги компілятивну науково-популярну працю Г.Василенка)². Чи не тому в історичній літературі не можна знайти однозначну відповідь, приміром, на таке елементарне питання: в якому ж році (про більш точну дату навіть не йдеться) розпочалася ця війна?^а

Автор даної статті поставив собі за мету розглянути питання про грошову винагороду козаків, яку вони отримали від королівського уряду за участь у турецько-польській війні 1621 р., а також дослідити політико-правові засади їхньої служби в цій воєнній кампанії. Як видається, такий тематичний ракурс дослідження дає можливість з'ясувати реальний політико-правовий і воєнно-організаційний механізм участі козаків Війська Запорозького у Хотинській війні. Окрім того, з'являється нагода зробити хоча доволі вузький, однак репрезентативний зріз фахового рівня та дослідницького інструментарію українських істориків, які тією чи іншою мірою займалися "хотинською" проблематикою.

Історіографічні тіні-міфологеми з минулого в сучасній українській історіографії

В українській історіографії марно шукати пояснення того, на яких політико-правових принципах польський уряд залучив запорозьке військо на війну з турками, і яку роль у цьому відіграло видане ним козакам грошове жалування. Знайомство з працями вітчизняних істориків, в яких вони торкалися проблематики Хотинської війни, переконує у тому, що їхні пояснювальні версії націлені на відповідь на питання "чому", а не "як" запорожці були втягнуті у війну. Водночас в історіографії можна спостерігати, як певні помилкові гіпотези та ідеї, що неминуче супроводжують процес осягнення наукової істини (з'являючись через неповноту джерельної бази, суперечливість і двозначність змісту документів тощо), з часом в уяві представників нових поколінь дослідників набувають статусу реальних фактів, тобто стають елементом міфологізованої історичної свідомості, котра у пошуках інтелектуальної опори ширяє в призеркових ідеях-тінях минулого.

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Одну з таких помилкових або ідейно тупикових версій щодо залучення запорозького війська на Хотинську війну, яка в подальшому на віру була сприйнята окремими дослідниками, концептуально сформулювали В.Антонович та В.Беца у 80-х рр. XIX ст. Пояснення цієї версії зводилися до суб'єктивного фактора: мовляв, зустрілися 1621 р. гетьман П.Сагайдачний і королевич Владислав та вдвох залагодили справу стосовно участі козаків у турецькій війні. У викладі В.Антоновича й В.Беца це звучало так:

"Королевич звернувся знову за допомогою до Сагайдачного. Гетьман побачився з королевичем на шляху його в Львові та обіцяв рушити на виручку польській армії з умовою, що уряд визнає владу козацького гетьмана на Україні, відмінить обтяжливі для козацтва розпорядження і відмовиться від підтримки того старшого над реєстровими (тобто визнаними урядом) козаками, якого владу він визнавав донині виключно законною; королевич виявив згоду з цими умовами, хоча виконання їх залежало винятково від сеймової постанови й, замінивши старшого реєстрових козаків, яким був тоді Бородавка, видав його Сагайдачному, під начальство якого і перейшло реєстрове ополчення. Конашевич негайно рушив з 40 000-ним загоном козаків до Хотина та з'єднався з польською армією"³.

З огляду на виявлені нині, а також уведені в науковий обіг раніше джерела, такі твердження В.Антоновича й В.Беца виглядають, м'яко кажучи, не надто переконливо. Адже навіть якщо П.Сагайдачний та королевич Владислав теоретично й могли зустрітися у Львові (відомо, що останній прибув із Варшави в це місто 10 липня⁴, а офіційна посольська місія П.Сагайдачного у Варшаві тривала впродовж 20–31 липня⁵), то син Сигізмунда III, вочевидь, не був таким невігласом у дипломатії, щоб роздавати випадково зустрінутому козацькому послу далекосяжні обіцянки ще до офіційного початку польсько-запорозьких переговорів у Варшаві. Та й П.Сагайдачному, котрий нібито добився від королевича всіх політичних поступок, яких тільки побажав, а після того негайно виступив із військом у хотинський похід, не було сенсу (не кажучи вже про брак часу) їхати до Варшави, щоб отримати там аудієнцію, як було насправді, в гнєзненського архієпископа і короля.

Як видно, В.Антонович та В.Беца не знали, що з 24 червня 1620 р. до 25 серпня 1621 р. гетьманом Війська Запорозького був Яків Бородавка. Якраз за його влади було проведено мобілізацію козацького війська й воно рушило у похід проти армії Османа II. Через це абсолютно безпідставним є твердження В.Антоновича та В.Беца про нібито якусь видачу Я.Бородавки П.Сагайдачному. Останній на той момент був тоді тільки запорозьким полковником і, звісно, не в його компетенції "обіцяти рушити на виручку польській армії". Так само він не міг вимагати від польської влади відречення від "старшого над реєстровими", оскільки в Україні у той час не було ні гетьмана останніх, ні самого їх війська, ані, тим більше, однойменного "ополчення", про що переконливо свідчать надійні джерела (загалом це питання потребує спеціального розгляду, оскільки в українській та польській історіографії досі достатньо поширені уявлення про існування реєстрового козацького війська наприкінці другого – на початку третього десятиліття XVII ст.).

Наприкінці XIX ст. знайшлися дослідники, які повірили історичним реконструкціям В.Антоновича й В.Беца. Йдеться про Д.Яворницького, відповідний фрагмент праці якого ми наведемо нижче. Потреба у такому цитуванні пояснюється не тільки тим, що це дає можливість наочно простежити, як саме останній скористався ідеями своїх попередників. Це потрібно також з огляду на те, що зазначений текстуальний уривок з його праці став предметом активного інтелектуального засвоєння далекими нащадками цього дослідника. Отже, в свій "Історії запорозьких козаків" Д.Яворницький писав:

"Владислав, як і під час московського походу, особисто звернувся до Сагайдачного з проханням про допомогу. Однак гетьман не одразу виконав просьбу ца-

ревича; він поставив щодо цього наступні умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана на Україні; по-друге, відмінив всі обтяжливі розпорядження щодо козацтва; по-третє, ліквідував би посаду козацького старшого. Королевич на все це погодився і видав Сагайдачному козацького старшого Бородавку. Після цього Сагайдачний зібрав армію в 40 000 осіб і рушив до Хотина"⁶.

Як видно, Д.Яворницький цілком прийняв тлумачну версію В.Антоновича та В.Беца, згідно з якою П.Сагайдачний самочинно домовився з Владиславом про участь козаків Війська Запорозького у турецько-польській війні 1621 р. й, мовляв, тільки після цього зібрав останніх (у цьому місці Д.Яворницький дещо підправив своїх попередників, які доводили, що П.Сагайдачний не збирав козацьке військо, а очолив його після усунення від влади Я.Бородавки) і повів їх під Хотин. Загалом історик певною мірою тільки систематизував виклад В.Антоновича та В.Беца, зробивши посилання на їхню працю.

Тим часом з'ясовується, що й на початку XXI ст. є вдячні поціновувачі ідей В.Антоновича та В.Беца і шанувальники авторської обробки їх, яку зробив Д.Яворницький. Ідеться про сагайдаччознавців О.Гуржія й В.Корнієнка, які об'єдналися довкола Українського інституту воєнної історії (принаймні перший із них є директором цієї наукової установи). В їхній книжці "Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного" (К., 2002), що вийшла у видавничому форматі брошури під грифом двох наукових інститутів і однієї академії й адресована зокрема науковцям, викладачам та студентам вузів, є такий пассаж:

"Польський уряд, розуміючи всю небезпечність становища, що склалося, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте останній не відразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана в Україні; по-друге, скасував усі обмеження стосовно козацтва. Королевич дав відповідну згоду і видав Сагайдачному його супротивника – Я.Бородавку. І тільки тоді Коношевич (?) зібрав значні козацькі сили і розпочав підготовку до походу"⁷.

Неважко переконатися, що О.Гуржій та В.Корнієнко цілком поділяють концепцію В.Антоновича й В.Беца про виступ запорожців на турецько-польську війну 1621 р. як результат політичного договору між П.Сагайдачним і Владиславом. Можливо, цю концепцію вони засвоїли через посередництво праці Д.Яворницького. Втім про це можна тільки здогадуватися, оскільки автори "Воєнного мистецтва гетьмана Петра Сагайдачного" не навели, на жаль, жодного бібліографічного посилання до описаного ними сюжету про уявні переговори останнього й королевича. Через це запозичену О.Гуржієм та В.Корнієнком концепцію можна розглядати стосовно їхньої книжки як своєрідний первинний макротекст В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького. З нього історики засвоїли такі моменти: політична вимога П.Сагайдачного визнати владу козацького гетьмана в Україні; скасування урядових обмежень стосовно запорожців; видача останньому Я.Бородавки (О.Гуржій і В.Корнієнко уникають називати його "старшим"); проведення П.Сагайдачним після завершення переговорів із королевичем військової мобілізації козаків та здійснення підготовки до походу (з такого переказу цього пункту, що його зробили сучасні автори, не зовсім зрозуміло, чим перший захід відрізнявся від другого).

О.Гуржій і В.Корнієнко засвідчили також належну шану концепції В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького у своїй черговій книжці "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" (К., 2004), випущеній у світ на замовлення Державного комітету телебачення й радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань. Попри те, що і на цей раз обидва історики, напевно, через технічний недогляд або, що ймовірніше, з огляду на заявлений ними науково-популярний профіль їхньої книжки не зробили жодної вказівки на авторів-батьків зазначеної концепції, вони підійшли до її відтворення з неабиякою творчою розкутістю. Щоб простежити, як змінився авторський стиль та творчий інструментарій цих істориків, наведемо відповідний уривок з їхньої праці:

"Польський уряд, розуміючи всю небезпеку, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте козацький ватажок не одразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої, вже звичні умови:

- 1) скасування посади козацького старшого, що призначався польським урядом;
- 2) офіційне визнання влади козацького гетьмана над Україною;
- 3) скасування обтяжливих розпоряджень щодо козацтва;
- 4) надання населенню України свободи віросповідання.

Королевич з усім погодився і навіть видав Сагайдачному на поталу його суперника у боротьбі за гетьманство – Я.Бородавку. Тільки тоді П.Конашевич-Сагайдачний зібрав значні військові сили і розпочав підготовку до походу"⁸.

Як видно, О.Гуржій та В.Корнієнко засвідчили настільки глибоке чуття особистої інтелектуальної співпричетності до концепції В.Антоновича-В.Беца-Д.Яворницького⁹, що почали її творчо розвивати в потрібному їм напрямку. Так, вимоги, які нібито П.Сагайдачний висунув перед Владиславом, автори означили висловом "вже звичні", мовляв, "козацький ватажок" уже давно виступав за "скасування посади козацького старшого" й ратував за "офіційне визнання влади козацького гетьмана над Україною".

Причому однією тільки заміною прийменника "на" на "над" у фразі макротексту В.Антоновича-В.Беца-Д.Яворницького, в якій йшлося про вимогу визнання влади козацького гетьмана "на Україні", О.Гуржій та В.Корнієнко значно розширили ідейні обрії цієї концепції. Адже якщо у старому її варіанті згадану вимогу можна було витлумачити, приміром, як боротьбу П.Сагайдачного за визнання офіційною Варшавою влади нереєстрового запорозького гетьмана й скасування уряду реєстрового, то в оновленому йдеться вже про радикальну вимогу "козацького ватажка" визнати його владу "над Україною", тобто, як можна припустити, запровадити щось на кшталт гетьманського уділу в Україні або автономії Козацької держави.

Схоже, що О.Гуржій та В.Корнієнко не мають сумніву у правдивості подібних своїх вигадок. Недарма ж вони "послали" П.Сагайдачного "на початку Хотинської війни 1620–1621 років" (напередодні або на початку Цецорської битви 1620 р.?) у Варшаву добиватися для України автономії ("На початку Хотинської війни 1620–1621 років на звернення короля Сигізмунда III Вази та його уряду про допомогу у війні з турками Сагайдачний поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої").

Ще однією істотною новацією монографії "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" є те, що її автори додали до концепції своїх попередників новий пункт, а саме – вимогу "надання населенню України свободи віросповідання". Як видно, О.Гуржій та В. Корнієнко щиро вірять, що у перші десятиліття XVII ст. П. Сагайдачний сповна міг мати широту політичного кругозору й модерний погляд на конфесійні проблеми людини XXI ст. (досі з джерел було відомо тільки про те, що він обстоював конфесійні права включно православних, а не, приміром, також уніатів або мусульман).

Конструювання уявної історичної реальності в радянській історіографії

Як зазначалося, сучасні сагайдачознавці, очевидно, з певних технічних або творчих причин не підтвердили свій тісний зв'язок із концептуальними побудовами своїх попередників. Як би там не було, а додані О. Гуржієм і В.Корнієнком барви до історичних міражів концепції В.Антоновича – В.Беца – Д. Яворницького виглядають не надто оригінально.

Тим часом ще в українській радянській історіографії процес творення міфологізованої картини минулого, у тому числі з питань "хотинської" проблематики, не обмежувався тривіальним епігонством. Адже окремі історики тієї доби спро-

можні були цілком самостійно формулювати нове концептуальне бачення подій, що базувалося на власній уяві. Напевно, в цьому вони зверталися "до джерел", власне, послуговувалися канонами вітчизняної риторичної історіографії XVIII ст., в якій припускалося вигадання історичних сюжетів, "документів" тощо з тим, щоб подати читачам певний моральний урок¹⁰.

Із проблематики, що розглядається, у ролі своєрідного автора-ритора виступав В.Голобуцький. Для останнього не було проблеми, приміром, за власною творчою уявою змалювати козацькі повстання, які нібито відбувалися в Україні 1617 р. та 1619 р. Він інтригуюче писав, як до них приєдналася частина реєстрових козаків (яких у той час в Україні взагалі не було), існував вигаданий "гетьман реєстру" й, як того вимагали правила тогочасної партійної історичної науки, у козацькому середовищі нуртували класові пристрасті.

Фантазуючи в такому дусі, В.Голобуцький повідомляв читачам, що, мовляв, навесні 1621 р. через небезпеку турецької війни реєстрові та нереєстрові козаки тимчасово об'єдналися, а 15 червня зібралася їх рада за участю аж двох гетьманів – Я.Бородавки і П.Сагайдачного. Історик не переймався з'ясуванням політико-правової конкретики того, як представникам польського уряду й запорожцям вдалося домовитися про участь козацького війська у війні з турками, обмежившись фразою: "Рада ухвалила прийняти пропозицію сейму виступити в похід проти турків і відрядити своїх представників до короля". Утім, він напевно припускав, що на останній були висунуті певні політичні вимоги до центрального уряду. Адже, за його словами, послані до Варшави "гетьман" П.Сагайдачний та інші козацькі послы "не добилися від короля ніяких конкретних обіцянок стосовно збільшення реєстру, забезпечення козацьких прав тощо"¹¹. Викладені в такий спосіб ідеї В.Голобуцький у своїй основі повторив і в новому виданні своєї книги¹².

Звісно, що ефектна містифікація цього автора, яка з'явилася в чималому трактаті, підготовленому до друку впливовим у радянські часи Державним видавництвом політичної літератури УРСР, справила заворожуючий вплив не тільки на багатьох читачів, а й деяких довірливих істориків (прикметно, що нове видання книги В.Голобуцького вже рекомендоване Міністерством освіти України для використання у навчальному процесі).

Чи не першим своєрідну творчу естафетну паличку з рук В.Голобуцького підхопив Г.Василенко, який взявся і собі писати про повстання, які нібито палахкотіли в Україні 1617 та 1619 рр. Цей автор ганив "поганого" реєстрового гетьмана П.Сагайдачного й хвалив "доброго" нереєстрового гетьмана Я.Бородавку, які 1621 р. таки "пішли на тимчасове примирення" між собою, налякані турецькою загрозою. Більше того, Г.Василенко навіть перевершив свого ідейного натхненника В.Голобуцького в розстановці класових акцентів у вигаданих сюжетах. Приміром, якщо останній вважав за можливе "відправити" П.Сагайдачного в червні 1621 р. до Варшави у статусі гетьмана, то політично пильний Г.Василенко "усунув" його від влади на червневій козацькій раді, "віддавши" булаву представникові нереєстрового козацтва – Я.Бородавці¹³.

Отже, вигадану В.Голобуцьким історичну реальність автори стали сприймати як об'єктивну істину, а отже, також предмет для власного самостійного дослідження. Чи не тому, наприклад, і В.Марочкін писав, що у червні 1621 р. на козацькій раді зібралися реєстрові й нереєстрові козаки. Причому, розвиваючи далі ідеї В.Голобуцького та Г.Василенка, цей історик наголосив, що начебто на цій останній Я.Бородавку було обрано кимось на кшталт похідного гетьмана ("Козацьким гетьманом в Хотинському поході було обрано Я.Бородавку, що свідчить про те, що вирішальна роль на раді належала нереєстровим козакам і самовільно покочаченим селянам і міщанам")¹⁴.

А проте не всі радянські автори, які досліджували Хотинську війну, вважали за потрібне надмірно наголошувати на "реєстровій" темі. Свідченням цього є праці М.Алекберлі. Цей дослідник взагалі не бажав згадувати про гетьмана Я.Бородавку, в тому числі описуючи червневу козацьку раду 1621 р., на якій у нього фігурував П.Сагайдачний, причому без жодних вказівок на його владний статус у Війську Запорозькому. Водночас під впливом Г.Грабянки М.Алекберлі стверджував, що під час Хотинської битви під командуванням П.Сагайдачного нібито було 6 тис. реєстрових козаків. Що ж до того, за яких обставин запорожці взяли участь у Хотинській війні, то М.Алекберлі наголошував на такій головній причині: вони розгадали загарбницькі плани Османа II щодо України, через що, запевняв історик, готові були самостійно воювати проти турків ("Українські козаки вірно розуміли замисел турецько-татарських агресорів, тому вони готувалися до війни більш організовано, ніж будь-коли, незалежно від того, чи будуть вони воювати з неприятелем самостійно або ж спільно з поляками"). Виходячи з такого висновку, М.Алекберлі зобразив червневу козацьку раду як формальний захід, під час якого запорожці тільки й того, що "урочисто обіцяли допомогти (полякам. – П.С.) у війні проти турків". Водночас дослідник зауважив, що до короля були відправлені козацькі послы з "проханням залагодити релігійне питання, відмінити універсали, що були видані останнім часом проти православної церкви, дати гарантії з інших питань"¹⁵. Подібні твердження цей автор повторив і в іншій своїй праці¹⁶.

Прикметно, що Г.Василенко, який був озброєний хибною теорією про поділ козаків напередодні Хотинської війни на реєстрових та нереєстрових, а також ученням про вирішальну роль народних мас в історії, своєрідно підправив тезу М.Алекберлі стосовно того, що "українські козаки вірно розуміли" агресивні плани турків і татар. Цей автор наголосив, що, насправді, мовляв, це "український народ добре розумів". Причому він приписував запорожцям початок мобілізації ще до прибуття до них королівського посла, який вирушив до них із Варшави у листопаді 1620 р. ("Український народ добре розумів, яка грізна небезпека нависла над ним. Запорозькі і реєстрові козаки ще до приїзду посланців сейму розпочали серед населення підготовку до оборони свого краю")¹⁷.

Ідею "доброго розуміння" козаками й загалом народними масами небезпеки турецької агресії проти Польщі та України як головну причину рішення запорожців надати воєнну допомогу королівському уряду поділяв також К.Гуєлистий. Причому він абстрагувався від розгляду механізму прийняття цього останнього ("Скликана в Сухій Діброві (на Київщині) козацька рада, в якій взяло участь багато міщан і православного духовенства, добре розуміючи, що султанська Туреччина намагалася підкорити Польщу й Україну, вирішила дати відсіч турецьким загарбникам")¹⁸.

Вітчизняні історики про плату запорожцям за воєнну кампанію 1621 р.

Серед українських істориків були і такі, котрі не тільки звертали увагу на загальний політико-дипломатичний аспект переговорів польського уряду з представниками Війська Запорозького стосовно участі козаків у війні з турками, а й називали величynu грошової суми, що її отримали останні за Хотинську кампанію. Дехто з дослідників писав і про те, з яких виплат вона складалася та коли гроші опинилися у козацьких руках.

Приблизно наприкінці другого десятиліття XVIII ст. специфічну відповідь на деякі з цих питань дав козацький історик С.Величко. Він виходив з того, що запорожці отримали винагороду від польської влади через декілька місяців після закінчення Хотинської війни. Згідно з його версією, до Києва тоді прибув коро-

лівський підскарбій з грошима. Окрім 4 тис. золотих^c для старшини, а також особливих подарунків для П.Сагайдачного, він привіз ще й 400 тис. талярів^d на все Військо Запорозьке. Ці гроші мали бути роздані 50 тис. козаків – тим, які воювали під Хотиним і на Чорному морі. Їх належало також видати вдовам та іншим родичам загиблих запорожців. Інформацію про такі фантастично великі суми грошової винагороди С.Величко подав у "документі", який, насправді, був плодом його уяви. Йдеться про лист Сигізмунда III, що його король нібито написав 12 січня 1622 р. й адресував П.Сагайдачному і всьому Війську Запорозькому¹⁹.

Звісно, що покладатися на цифрові викладки, які подав С.Величко в своєму вигаданому листі, було б вельми необачно. У цьому переконує елементарна логіка. Так, 400 тис. талярів, або не менш ніж 800 тис. золотих, якими С.Величко "винагородив" козаків, дорівнювали звичайним доходам коронного скарбу, а то й перевищували останні: на початку XVII ст. вони становили 580 тис. золотих, на початку 20-х рр. того ж століття – близько 800 тис. золотих, а на Хотинську війну завдяки надзвичайному 8-кратному збору та приватним пожертвам духовенства вдалося зібрати близько 5 млн золотих²⁰. А проте апокрифічний лист Сигізмунда III, про який йдеться, деякі вітчизняні історики XIX–XX ст. вважали автентичним, у тому числі окремі радянські дослідники²¹.

В історіографії висловлювалися й зваженіші порівняно з даними С.Величка (хоча також небезспірні) думки про час, величину та структуру винагороди, яку отримали запорожці – учасники Хотинської війни. П.Жукович у своїй праці зреферував текст листа ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р., в якому йшлося про роздачу 20 тис. золотих 40 тис. козаків на раді у тому ж місяці. Причому він слушно зауважив, що така грошова винагорода була "занадто недостатня", щоб захопити запорожців на війну проти турків. Тим часом, на думку П.Жуковича, до цього козаків спонукала й ненависть до "ворогів християнського імені", а також той факт, що нібито польський уряд задовольнив більшість їхніх вимог – за винятком тих, що стосувалися православного конфесійного питання, для залагодження якого до Варшави відбуло спеціальне посольство. Посилаючись на праці Я.Собеського, автор писав, що під час Хотинської битви польське командування пообіцяло запорожцям 15 тис. золотих як компенсацію за їхні матеріальні збитки (він наводив також посилення на щоденник Хотинської війни польського шляхтича Я.Остроорога, в якому щодо цього фігурувала інша цифра – 40 тис. золотих). П.Жукович стверджував, що нібито у перші місяці 1622 р. козакам не виплатили ці гроші. Водночас він слушно критикував повідомлення С.Величка про роздачу 400 тис. талярів 50 тис. запорожців, які воювали під Хотиним і боролися з турками на морі, а також 4 тис. золотих гетьману та старшині²².

М.Грушевський виходив з того, що участь козаків у Хотинській війні стала dokonаним фактом винятково завдяки тому, що вони виявили добру волю у відповідь на прохання офіційної Варшави. На думку історика, під час червневої ради 1621 р. запорожці не спромоглися скористатися фактором турецької загрози, щоб ультимативно добитися від центрального уряду всього, чого вони бажали, через відсутність твердої політичної волі, рішучості й психологію покірних підданих. Це нібито стосувалося як "козаччини Сагайдачного", котра щиро бажала позитивного вирішення православного конфесійного питання в Речі Посполитій, так і "головорізів Бородавк", яких до участі у війні підштовхував насамперед "дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі "на волості" під покривкою тої королівської служби". Причому "дзенькіт червінців" для М.Грушевського означав зовсім не плату запорожцям за участь у хотинській кампанії, а тільки розданий козакам для їхнього заохочення до мобілізації жолд^e за 1620 р., заборгований їм польсь-

ким урядом²³. Цю думку він, вочевидь, почерпнув з праці польського історика Й.Третяка (про його погляди детальніше йтиметься нижче).

На відміну від М.Грушевського, О.Апанович розглядала факт роздачі запорожцям у червні 1620 р. 20 тис. злотих як виплату жалування тим з них, котрі йшли на королівську службу. Остання стверджувала (на жаль, в її монографії немає посилань), що під час Хотинської битви польське командування видало козакам "плату 50 тисяч золотих". Дослідниця звернула також увагу на політичну підоснову ухваленого запорожцями на червневій раді рішення виступити в похід проти турків, що зводилася до такої формули: участь у турецькій війні в обмін на виконання польською владою козацьких вимог ("Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням королівським урядом ряду вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування королівських універсалів, спрямованих проти козацтва, визнання вищої православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, яку в кінці XVI ст. скасували польські феодалі й котру при активній участі Петра Сагайдачного знову висвятив патріарх Феофан у 1620 р.")²⁴.

Щодо питання, яке розглядається, висловилися також історики-аматори А.Палій та О.Чувардинський. Їхня авторська позиція полягає зокрема майже в дзеркальному відтворенні поглядів О.Апанович, про які йшлося вище. Причому ці сагайдачнознавці не зробили посилання на джерело, звідки вони почерпнули чужий текст²⁵. У цьому немає нічого дивного. Адже А.Палій і О.Чувардинський творять своєрідний жанр історичної літератури "генералів" (вони воліють називати себе відповідно генерал-есаулом та генерал-хорунжим: цю інформацію, як і повний послужний список А.Палія й О.Чувардинського, а також погрудні фотографічні портрети авторів вміщено на палітурках їхніх книг), в основу якого покладено плагіат як найважливіший творчий метод.

Таким чином, вітчизняні історики, котрі досліджували проблематику Хотинської війни 1621 р., зазвичай, називали дві головні політичні причини залучення запорожців до цієї воєнної кампанії: почуття патріотичного обов'язку, що спонукало їх стати на захист Вітчизни від ворога, а також сподівання отримати від центрального уряду певні політичні поступки (П.Жукович додавав до цього ще і ненависть козаків до "ворогів християнського імені"). Окремі автори (М.Грушевський) припускали, що більшість запорожців підганяла на цю війну жадоба до наживи, здобичі. В межах зазначених пояснювальних схем тільки поодинокі дослідники занотували факти виплат козакам тих чи інших грошових сум. Жоден із цих істориків спеціально не ставив питання про політико-правову сутність акту видачі грошей запорожцям у формалізації відносин останніх із центральним урядом на час Хотинської війни.

Водночас в українській історіографії вельми живучими виявилися різні міфологеми як щодо інституційної природи та соціально-політичної історії запорозької спільноти в перші десятиліття XVII ст., так й участі козаків у Хотинській війні. З'ясовується, що такому міфологізованому дискурсу українських авторів аж ніяк не шкодила (а, можливо, сприяла) жорстка партійна цензура радянських років. Ще комфортніше в світі уявної історичної реальності почуваються сучасні воєнні історики, котрі мають схильність до подібного типу мислення. Свідченням цього є те, що з-під їхнього пера вельми регулярно виходять праці з фантазійним еством. Зважаючи ж на те, що у боротьбу за довірливого читача сміливо вступила також генерація воєнних істориків-аматорів зі своєю "важкою артилерією" плагіату, то напрошується не надто оптимістичний висновок: якщо дослідження зазначеної проблематики йтимуть саме таким магістральним шляхом, то, напевно, ще довго доведеться чекати її фахового вивчення українськими дослідниками історії воєн і військового мистецтва.

Версії польської історіографії

Питання про грошову винагороду запорожців, а також політико-правові засади їхньої участі у Хотинській війні певною мірою висвітлювалися і в польській історіографії. За слушним спостереженням Й.Третьяка, у той час "залежність козаків від Речі Посполитої була не дуже ясна, через що недостатньо було надіслати їм наказ та жолд, щоб вони підкорилися наказу, потрібно було прихилити їх до себе й впевнитися в їхній допомозі"²⁶. На думку цього дослідника, польський уряд обмежився політичними переговорами із запорожцями та не виділив якоїсь спеціальної плати для їхнього війська, яке він залучав для відбиття турецької агресії.

Механізм грошової винагороди для козаків уявлявся Й.Третьяку такий: вони мусили вдовольнитися жолдом, розмір якого було визначено, за Роставицькою угодою 1619 р., тобто 40 тис. злотих. Цей останній, стверджував автор, запорожці отримали вже у червні 1621 р. Щоправда, це була тільки заборгована плата за 1620 р. Причому, як припускав історик, 20 тис. злотих отримали козаки, а ще 20 тис. злотих забрала собі старшина, пустивши частину цих грошей на поточні воєнні витрати. Після Хотинської битви знову постало питання про плату запорожцям, оскільки козаки виявили невдоволення жолдом, що був передбачений для них Роставицькою угодою, а також дошкульними збитками, яких вони зазнали під Хотином. Щоб умовити запорожців і далі тримати оборону, польсько-литовське командування й комісари пообіцяли їм збільшити жолд на 10 тис. злотих, довівши його, отже, до 50 тис.²⁷.

Польські автори звертали увагу на те, що офіційна Варшава розпочала налагодження контактів із козаками стосовно їхньої участі в польсько-турецькій війні, що очікувалася, вже невдовзі після Цецорської битви, на осінньому 1620 р. сеймі. Зокрема на цьому наголошував Р.Маєвський. Що ж до виданих запорожцям грошей у зв'язку з воєнною кампанією 1621 р., то названий дослідник називав тільки одну виплату, що її зробив королівський посол Б.Обалковський у червні 1621 р., – 40 тис. злотих²⁸ (насправді – 20 тис. злотих).—

Л.Подгородецький виходив із того, що польському уряду вдалося схилити козаків до участі в Хотинській війні завдяки політичним методам. На його думку, важливу роль у залагодженні цієї справи відіграла відозва ерусалимського патріарха Феофана до запорожців (зроблена на прохання Сигізмунда III). Після неї король надіслав П.Сагайдачному 40 тис. злотих (насправді ж гетьманом тоді був Я.Бородавка). Історик звернув увагу на той факт, що на козацькій раді у червні 1621 р. запорожці погодилися піти на війну з турками за умови визнання польською владою нововисвяченої православної ієрархії. Як і Й.Третьак, він вважав, що виплачені тоді козакам 20 тис. злотих були їхнім заборгованим жолдом. Дослідник також стверджував, що під час Хотинської битви комісари пообіцяли запорожцям виплатити ще 50 тис. злотих²⁹.

В монографії Л.Подгородецького, яку він написав разом із Н.Рашбою, очевидно, під впливом цього радянського історика з'явилася фантастично велика сума виплат козакам за їхню участь у Хотинській кампанії – 400 тис. талярів³⁰. Л.Подгородецький не відмовився від цієї цифри й у своїй новій книзі про Хотинську війну, яку вже самостійно випустив у світ 1988 р.³¹.

1983 р. вийшла монографія Я.Петжака "По Цецорі та під час Хотинської війни. Сейми в 1620 й 1621 роках". У ній автор подібно ряду інших польських істориків слушно наголошував на тому, що вже під час роботи осіннього 1620 р. сейму Сигізмунд III відправив із посольською місією до запорожців свого дворянина Б.Обалковського (причому нібито з листом ерусалимського патріарха Феофана), закликаючи їх вдарити на турків і татар. Солідаризуючись із Й.Третьяком,

Я.Петжак звернув увагу на те, що це був не просто наказ монарха своєму війську виступити на війну, а по суті дипломатичний крок із метою переконати козаків у необхідності воювати з турками. Через це серед аргументів, які польська влада хотіла донести до запорожців, був такий: відбиття турецької агресії важливе не тільки для "інтересів Речі Посполитої, а й всього християнства". Історик вірно наголосив на тому, що переговори центрального уряду з козаками відбулися в кілька етапів³².

Якщо у названій вище праці Я.Петжак опустив фінансовий бік справи щодо залучення запорожців на польсько-турецьку війну 1621 р., то в своїй новій монографії, котра вийшла друком 1987 р., він зазначив, що на початку 1622 р. козакам було виплачено так звану хотинську донативу (даровизну) у сумі 40 тис. злотих³³.

Щодо питання, яке розглядається, деякі міркування висловив В.Серчик. Так, загалом стверджуючи, що вже в перші місяці 1621 р. розпочалася мобілізація козацького війська (яку "заохотив посланець Сигізмунда III"), він відзначив наступне: в червні 1621 р. запорожці отримали 20 тис. злотих, а у вересні під Хотиним їм було обіцяно виплатити ще 10 тис.³⁴

У працях сучасних польських дослідників, що вийшли порівняно недавно, традиційно для національної історіографії приділяється помітна увага розгляду політичних контактів між центральним урядом та представниками Війська Запорозького щодо залучення козаків на війну з турками³⁵.

Привертають увагу спостереження А.Беджицької й Я.Качмарчика відносно характеру грошових виплат запорожцям за їхню участь у Хотинській кампанії. На думку цих дослідників, отримані козаками в червні 1621 р. 20 тис. злотих не могли бути заборгованим жолдом за 1620 р., оскільки даний борг їм повернули тільки влітку 1622 р. Насправді, ці гроші являли собою винагороду за їхню участь у війні проти турків. Що ж до обіцяної запорожцям у вересні 1621 р. під Хотином суми, то її не можна розглядати як жолд, у тому числі тому, що, згідно з Ростаविцькою угодою, останній у розмірі 40 тис. злотих призначався тільки 3-тисячному реестру та аж ніяк не 40-тисячній запорозькій армії, що воювала під Хотином. Обіцяні ж тоді гроші (40 або 50 тис. злотих) були екстраординарною винагородою за збитки, яких вона зазнала в ході воєнних дій³⁶.

Висловлені А.Беджицькою й Я.Качмарчиком міркування загалом слушні. Щоправда, не можна погодитися з їхнім твердженням про те, що винагорода козакам за участь у війні дорівнювала тільки 20 тис. злотих і 40 або 50 тис. хотинської донативи. Викликає також заперечення теза А.Беджицької та Я.Качмарчика про нібито передбачену Роставицькою угодою виплату 40 тис. злотих жолду 3-тисячному контингентові реєстровців. Насправді, згідно з цим документом, реєстрове військо не запроваджувалося й не встановлювалася його чисельність.

Як можна переконатися, серед польських істориків немає одностайності стосовно того, яку грошову винагороду отримали запорожці за участь у війні з турками 1621 р. і з котрих вона складалася виплат. Прикметно, що на поглядах окремих дослідників опосередковано позначився певний вплив відповідних цифрових викладок С.Величка, тобто версій української ригоричної історіографії XVIII ст. Що ж до політико-правової природи участі українських козаків у воєнній кампанії 1621 р., то це питання предметно не досліджувалося в польській історіографії. Водночас її представники приділили значну увагу висвітленню змісту політичних переговорів між центральним урядом та запорожцями, темою яких була війна з Османською імперією, а також висловили ряд слушних спостережень щодо грошових сум, які потрапили до козаків у зв'язку з Хотинською кампанією 1621 р.

Основні принципи організації найманого війська в Речі Посполитій

Як відомо, у воєнних кампаніях, що їх вела Річ Посполита в першій половині XVII ст., у тому числі в Хотинській війні 1621 р., брали участь великі військові підрозділи запорожців, послуги яких оплачував польський уряд. Подібна практика виходила з особливостей формування найманого професійного війська в Речі Посполитій, а також відображала загальноєвропейські тенденції у цій сфері¹.

Занепад середньовічного рицарства в Європі спричинився до того, що головну роль у війнах почали відігравати найманці, тобто солдати, які воювали за контрактом і виключно за гроші. Формування, утримання й введення й виведення в бій цих збройних сил стало справою своєрідних бізнесменів від війни – професійних вербувальників. Уже наприкінці XIV ст. в Італії вони – так звані кондотьєри – набули офіційного статусу. У *condotta* (звідси походить назва останніх), або контракті між замовником та постачальником найманої воєнної сили, зазначалася кількість людей, які мають бути завербовані до війська, а також термін їх служби і величина плати. У XVI ст. на ринку найманських послуг особливо популярні стали воїни-професіонали з Німеччини й Іспанії, які конкурували між собою. Прикладом, німецькі найманці – ландскнехти, які були протестантами, не вагаючись, воювали під католицькими знаменами Іспанії та Франції. Наприкінці XVI – у XVII ст. найманські армії зросли до таких розмірів, що майже втратили керованість. Через відсутність регулярної плати скрізь снували дезертири з них, які грабували і нищили цивільне населення. Декотрі ж військові бізнесмени ставали знаменитими багачами, як богемський герцог Альбрехт фон Валленштайн, котрий контролював території від Балтики до Богемії й розгорнув масштабну діяльність із постачання імперським арміям солдатів, зброї, спорядження та провіанту³⁷.

Тогочасні європейські володарі мали справу з двома категоріями професійних воїнів: найманцями і так званими зтяжними (від слова "зтягувати", тобто вербувати на воєнну службу). Найманців набирав на останню контрактант (як правило, професійний офіцер), котрий мав у цьому комерційну зацікавленість. Він укладав з володарем, якому було потрібне таке військо, угоду про його чисельність, вид озброєння, терміни служби, а також плагу. Отже, той, хто потребував цю воєнну силу, наймав уже готові підрозділи. Причому солдати останніх, сформованих на такій основі, складали присягу своєму командирові (як правило, це був той самий контрактант).

Що ж до зтяжного війська, то контрактанти – командири підрозділів – формували їх тільки від імені зацікавленого володаря. Отже, на відміну від перших, зтяжні війська створювалися безпосередньо за його велінням, тобто їх не наймали як уже готові підрозділи. Саме цей тип війська прижився в Речі Посполитій³⁸.

Певні політико-правові та військово-організаційні відмінності між вербуванням солдатів до найманих та зтяжних підрозділів не впливали на сутнісну організаційну модель таких формувань. Адже в обох випадках це були найманці.

Основа польського зтяжного війська становили кварцяні підрозділи. Вони були створені, згідно з рішенням вального сейму 1562–1563 рр. На їхнє утримання спрямовувалася чверть від наданих у держання королівщин, що називалися "кварти" (звідси назва "кварцяне"). Таке військо існувало на постійній основі. Його чисельність була порівняно невелика. В різні періоди вона сягала 3–5 тис. жовнірів. Тому під час війни збройні сили держави доводилося збільшувати за рахунок набору нових зтяжних підрозділів, які після закінчення воєнної кампанії розформовувалися³⁹.

Отже, до тимчасового зтяжного війська вербували від імені короля. На це йшли фінансові ресурси, зібрані згідно із сеймовими податковими ухвалами (частково це могли бути й приватні королівські кошти). Король і коронні гетьмани виз-

начали список командирів та надсилали їм так звані приповідні листи на право організації військових підрозділів. Уповноважені урядом командири-організатори отримували грошовий аванс із уже зібраних податків або ж брали на свої потреби кошти у кредит. Ці ротмістри обмежувалися вербуванням елітарного складу військового підрозділу – товаришів (ними ставали шляхтичі) й надавали їм певний грошовий аванс. За рахунок отриманих коштів (нерідко докладаючи власні) товариші набирали почет – рядових жовнірів, купували зброю, коней, різне спорядження. Набрані таким шляхом підрозділи стягувалися в наперед визначене місце збору, де відбувався воєнний огляд. Там жовніри складали присягу та отримували решту суми, що їм належала за перший квартал служби. Початок останньої розпочинався з дня огляду⁴⁰.

Риси військового найманства козаків у Великому князівстві Литовському

Подібний до описаного вище принцип комплектування найманого війська практикувався також у Великому князівстві Литовському, зокрема під час його війни з Московською державою в 60-х рр. XVI ст.⁴¹ Саме тоді козаки вперше стали об'єктом цілеспрямованих воєнно-організаційних заходів державної влади, що здійснювалися щодо формування зтяжного війська.

У той час офіційно визначеним литовським урядом вербувальникам – українним урядникам – наказано було від імені великого князя литовського оголосити "козацький" набір до зтяжного війська для участі у війні з Московською державою. Вербування мало здійснюватися на засадах добровільності й передбачало виплату козакам грошового жалування. Таке публічне "закликання" до війська було важливою організаційною фазою у формуванні зтяжних підрозділів і націлювалося на вербування придатних до служби козаків із внесенням їх до реєстрів, тобто списків особового складу війська. Рішення великокнязівського уряду про виділення коштів на новосформовані підрозділи приймалося після отримання з місць зазначених реєстрів.

Отже, схема вербування козаків на московсько-литовську війну зводилася до такого: 1) публічне оголошення від імені великокнязівського уряду набору до зтяжного війська; 2) запис завербованих до реєстрів; 3) фінансування державною владою військових підрозділів на підставі наявних в останніх даних.

У ході війни з Московською державою литовська влада дещо скоригувала свої загальні мобілізаційні підходи щодо козаків. Ідеться насамперед про покладення на "осілих десятників" функцій безпосередніх вербувальників добровольців з їх числа та представників інших соціальних верств ("тамтешніх підданих")⁴¹.

Загалом вербування козаків на службу у литовське зтяжне військо відбувалося в межах організаційної схеми, за якою безпосередніми вербувальниками виступали уповноважені державною владою командири. У даному разі це були десятники, яких призначали старости й котрі за своїм статусом відповідали, судячи з усього, товаришам польських зтяжних рот. Ключова роль старости в організації на місцях набору козаків до зтяжного війська зумовлювалася ще і тим, що вони розпоряджалися грошима та сукном, які центральний уряд Великого князівства Литовського виділяв на цю справу⁴².

Деякі деталі практичного механізму вербування козаків на державну військову службу постають з листа великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича до брацлавського воєводи, дворного литовського гетьмана князя Романа Сангущка (квітень 1568 р.)⁴³.

Як видно з цього документа, в ролі організаторів і командирів зтяжних підрозділів виступали особи, пов'язані з козаками, – Біруля, Телиця, Оскирко й Б.Кош-

чич. Саме з ними Г.Ходкевич уклав угоду про найманську службу ("змовил" останніх), домовившись про жалування їх грошима та сукном. Причому найвірогідніше йшлося про найм уже сформованих козацьких підрозділів. На користь цього свідчить той факт, що незадовго до укладення даної угоди Семен Біруля, Богдан Телиця і Григорій Оскирко перебували із своїми загонами під командуванням князя Р.Сангушка, титулюючись "козацькими ротмістрами"⁴⁴. Водночас у зв'язку із закінченням термінів служби підрозділів, завербованих ротмістрами-шляхтичами, великий литовський гетьман хотів ще затримати їх на війні^h.

Отже, козаки, котрі поступали на службу в литовське військо, отримували жалування (подібно до "служебних людей" шляхетських рот) грошима, а також сукном. Вище військове командування Великого князівства Литовського фіксувало їх у спеціальних реєстрах, в яких зокрема вказувався розмір жалування⁴⁵. Це останнє не було уніфіковане й залежало від конкретної угоди з "роботодавцем". Наприклад, у шляхетських ротах плата дорівнювала 4 копи литовських грошей за квартал⁴⁶. На початку 1569 р. князь Р.Сангушко прийняв на тимчасову службу 30 козаків для служби в новозбудованому замку, розташованому за три милі від московської фортеці Ули та за шість миль від Полоцька. Їм було обіцяно тоді по 2,5 копи литовських грошей на квартал⁴⁷.

Військова найманська служба запорожців наприкінці XVI – на початку XVII ст.

З виникненням та утвердженням Війська Запорозького як самовладного політичного інституту питання найму козаків змістилося в іншу площину. Воно вийшло за межі суто воєнно-організаційного заходу і набуло політичного виміру. Згоду на службу за наймом, а також на її військові й фінансові умови давала козацька рада. За таких обставин в інституційних межах Війська Запорозького ставала неможлива діяльність командирів-вербувальників, оскільки вони в індивідуальному порядку набирали професійних воїнів на службу. Натомість зацікавлені "роботодавці" в особі володарів адресували пропозиції щодо неї через своїх повноважних представників безпосередньо козацькому загалу Війська Запорозького.

Показовими щодо цього були переговори козаків про вступ їх на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як видно з щоденникових записів посла останнього Еріха Лясоти, ці переговори вкладалися у схему укладення угоди про службу на засадах найманого війська. На козацькій раді були обговорені різні аспекти служби імператорові, зокрема фінансовий. Запорожці піднімали питання про поквартальну оплату своїх найманських послуг. Для узгодження з німецькою стороною всіх деталей служби та укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів від Війська Запорозького, уповноважених вести переговори і за їх результатами підписати відповідні документи⁴⁸.

Під час попередніх переговорів з Е.Лясотою козацька сторона порушувала також ряд питань, що мали політичний підтекст, зокрема про політичну і моральну значущість рицарського чину, християнський обов'язок своєї служби, що здійснюватиметься під військовими клейнодами імператора. Йшлося також про залучення до антитурецького походу сил московського царя⁴⁹. Тобто запорожці поставали не просто в ролі звичайних найманців, котрих цікавить тільки готівка, а й висловлювали свої політичні орієнтації та інтереси як представники окремої суб'єктної спільноти.

Аналогічна методика військового найму (вербування готового війська) простежується зокрема при залученні польським урядом на початку XVII ст. козаків на тимчасову військову службу у Лівонії (Інфлянтах). До пропозиції про найманство, що надійшла з Варшави, запорожці поставилися без великого ентузіазму. Як

впливає з листа Бартоша Верещинського (брата київського католицького єпископа Йосипа Верещинського) до великого коронного гетьмана Яна Замойського від 15 квітня 1601 р., гетьман Самійло Кішка тричі збирав раду, де обговорювалося питання про участь козаків у лівонській кампанії. Однак жодного рішення тоді не ухвалили. Запорожці вважали умови найманської служби в далекій країні неприйнятними й остерігалися, що туди їх буде "заведено на погибель"⁵⁰.

Привертає до себе увагу те місце зазначеного документа, де йдеться про розподіл найманського жалування між козаками. Б.Верещинський зауважив, що С.Кішка сказав на раді таке: "Спочатку були обіцяні гроші та сукно на чотири тисячі, а тепер – на шість, тим ліпше, матимемо довші сукні"⁵¹. Частина учасників ради, яким, очевидно, належав вирішальний голос, тлумачили слова гетьмана у тому сенсі, що як обіцяне раніше польським урядом жалування (з розрахунку на 4 тис. запорожців), так і нові обіцянки офіційної Варшави стосовно виплат (на 6 тис. козаків) стосуються винятково учасників молдавського походу 1600 р. ("ми те заслужили, а інші нехай собі заслужать")⁵².

Звідси добре видно, що, укладаючи із запорожцями угоду про воєнний найм, польський уряд визначав тільки загальну чисельність та посадову структуру підрозділу, що його він брав на службу, й зобов'язувався останньому оплатити її. Розподілом плати між козаками-найманцями, а також комплектуванням їх контингенту особовим складом запорожці займалися самі. Цим, до речі, пояснюється те, що в подібні воєнні походи виступала більша кількість козаків, ніж це передбачалося відповідними угодами (таких волонтерів, очевидно, приваблювала перспектива воєнного здобичництва).

Що ж до піднятого С.Кішкою питання на козацькій раді про перегляд плати запорожцям, власне, збільшення чисельності тих, хто мав її отримати, з 4 до 6 тис. осіб, то, вочевидь, у даному разі не йшлося про додаткову для них винагороду, оскільки в польського уряду для такої щедрості, окрім іншого, не було фінансових можливостей (у нього ще залишалися борги перед жовнірами, які брали участь у молдавському поході)⁵³. До того ж виходило, що уряд піднімав питання про додаткове жалування двом тисячам козаків, не розраховувшись із старими боргами, тобто не сплативши належних сум чотирьом тисячам учасників воєнного походу до Молдавії 1600 р.

Як видається, насправді, польський уряд вирішив завербувати 2-тисячний контингент запорозького війська для відправки його в Лівонію. Це підтверджує інструктивний лист-циркуляр короля від 22 квітня 1601 р., адресований великому коронному гетьману⁵⁴. У ньому йшлося про "приповідання" воєнної служби в останній, визначалася чисельність військових підрозділів (козаків мало бути 2 тис.), їхній штатний розклад, суми, що призначалися на жолд і воєнно-технічні потреби. Принаймні у першій половині квітня основну інформацію про умови найму до Лівонії запорожці мусили знати. Адже лист Б.Верещинського, у якому піднімається тема майбутньої служби в Лівонії, у тому числі фігурують відомості про додаткове жалування двом тисячам козаків, був написаний 15 квітня.

У зазначеному королівському циркулярі окремих пункт присвячено вербуванню військового підрозділу: "Спочатку 1000 запорозьких козаків був визначений [жолд] на кожного по 12 злотих, той жолд здався зависоким. Потім на 2000[козаків] було зроблено такий розрахунок на одну чверть (квартал. – П.С.): їхньому гетьманові – 200 зл.; 4 полковникам – по 30 зл.; 8 осавулам – по 30 зл.; 20 сотникам – по 20 зл.; 12 обозним – по 30 зл.; 152 десятникам – по 10 зл.; 16 особам – прапорникам, сурмачам, бубністам, трубачам – на 1799 піших – по 6 зл.; 12 пушкарям – по 15 зл.; на порох, олово, селітру – 500 зл. Разом те склало 14 146 зл. А додаючи їм ще жолду по 3 зл. [на кожного], якщо з'явиться потреба у такому поліпшенні, [усього] 6000 зл. Разом на козаків – 20 146 зл."⁵⁵

Польський уряд переймався тим, щоб найняти більше запорожців за якомога меншу плату. Спочатку було вирішено взяти на службу тисячу козаків, виплачуючи кожному з них по 12 злотих щоквартально. Однак у владних колах дійшли висновку, що запорожці можуть вдовольнитися вдвічі меншою платою. Тому її скоротили для рядового складу з 12 до 6 злотих. Завдяки цьому чисельність козацького військового контингенту зростала з однієї до двох тисяч осіб.

До категорії найбільш оплачуваних у запорозькому війську віднесено гетьмана, плата якого мала становити 200 злотих щоквартально, а також полковників, осавулів та обозних (по 30). До середньооплачуваних старшин зараховано сотників (20). Після них за величиною жолду йшли пушкарі (15). Нижчим командирам запорозького війська – десятникам – виділено по 10. Прапорники, сурмачі, бубнярі й трубачі, як і рядові козаки, мали отримувати найменшу плату – по 6 злотих щоквартально на особу.

Визначений у цьому документі жолд запорозьким старшинам і козакам був помітно нижчий порівняно з жолдом офіцерів та жовнірів польського війська. Так, гусарським ротмістрам належало виплачувати по 100 злотих, а товаришам – по 20 останніх щоквартально. Відповідно ротмістри затяжних козацьких рот отримували по 100 злотих, а товариші – по 15. Німецькі й шотладські піхотинці могли розраховувати на жолд, що дорівнював близько 24 злотих. Найменшу плату в польському війську мали вибранці (їхня піхота комплектувалася рекрутами із селян). Плата їхнім десятникам дорівнювала 4 злотих, а рядовим – 3⁵⁶. На польське затяжне військо планувалося виділити сукна на суму 28 387 злотих (для запорожців ця сума мала становити 25 321 останніх, а також 3000 їх на виготовлення човнів)⁵⁷.

Названа у цьому документі чисельність запорозького війська – 2 тис. осіб – загалом була орієнтовна. Це не виключало тих чи інших маніпуляцій з коштами, які були виділені на найм козаків. Із застереження королівського циркуляра про можливість збільшення запорожцям жолду ("якщо виникне потреба") впливає, що кожен козак міг його отримувати на 3 злотих більше, тобто на 2 тис. їх це становило 6 тис. злотих. Згідно із затвердженням королем штатним розкладом, реальна чисельність запорозького війська була встановлена у 2024 осіб (тобто мало бути набрано чотири полки по 506 осіб кожен). Підбиваючи загальну суму жолду, що призначався козакам (разом із видатками на боєприпаси), автори документа визначили його в 20 146 злотих. Тим часом ця сума мала дорівнювати 20 410 останніх, тобто бути на 264 злотих більша.

Насправді, польська влада не збиралася витратити на запорожців всю резервну суму, що дорівнювала 6 тис. злотих. Щоправда, 1601 р. реально було виділено на кожного козака ("чорного пахолка") по 7 злотих, тобто на 1 злотий більше, ніж планувалося раніше. Дещо зріс жолд для 16 прапорників, сурмачів, бубнярів та трубачів. Окрім того, були включені до оплати штатні одиниці, про яких "забули" у королівському циркулярі від 22 квітня 1601 р.: для писаря було встановлено жолд 10 злотих, а для двадцяти фурманів – по 3. Водночас гетьману було зменшено жолд з 200 до 120 злотих, осавулам – з 30 до 26, сотникам – з 20 до 15, десятникам – з 10 до 9, пушкарям – з 15 до 12 злотих⁵⁸.

Через це мізерне жалування, яке до того ж вчасно не виплачувалося, запорожці опинилися в Лівонії у тяжкій матеріальній скруті. Своєрідний підсумок заробіткам найманим козакам на службі в польського уряду підбив наприкінці 1602 р. запорозький гетьман Іван Кучкович. Звертаючись із листом до Я.Замойського, він писав: "Не тільки те, що вислужили у його королівської милості, нашого пана, а й те, що з молодих літ здобуто шаблюю по різних неприятельських землях – те все винищала Інфлянтська земля. І надовго запам'ятається у Війську Запорозькому інфлянтська служба: коли ж тепер немає жодної різниці в одязі між нами, слу-

гами його королівської милості, і латишами"⁵⁹. За умов, що склалися, козаки-найманці вдавалися до насильницьких контрибуцій, об'єктом яких ставало цивільне населення.

Політико-правовий статус запорожців – учасників Хотинської війни

Відність історичних джерел не сприяє всебічному з'ясуванню політико-правових засад "найманського контракту", що його уклало Військо Запорозьке з королівським урядом у зв'язку з турецько-польською війною 1621 р. А проте ті факти, що є в нашому розпорядженні, дають можливість принаймні контурно окреслити організаційний механізм найму запорожців на Хотинську кампанію.

Важливий етап у практичній реалізації польським урядом своїх планів щодо залучення козаків на останню розпочався з приїздом на Запорозжя наприкінці лютого 1621 р. королівського посла Б.Обалковського. Він оголосив козакам наказ Сигізмунда III про виступ їхнього війська в Молдавію у зв'язку з турецько-польською війною, вручив їм королівську корогву, а також 40 тис. злотих.

Запорожці загалом прихильно поставилися до програми Б.Обалковського. Вони прийняли корогву, гроші, а також взяли до уваги наказ Сигізмунда III. По суті це був політико-правовий акт підтвердження й скріплення підданства козаків польському королю, що супроводжувався таким значущим символічним ритуалом, як вручення-прийняття королівської корогви¹. Політико-правовий підтекст цього останнього очевидний. Він полягав в офіційному наданні запорожцям статусу осіб, що перебувають як найманці на військовій службі короля та Речі Посполитої на період війни з Османською імперією. У цьому неважко переконатися, ознайомившись з листом козаків до Сигізмунда III від 7 березня 1621 р., в якому вони наголошували: "Насамперед пошуковуючи собі ласку в[ашої] к[оролівської] с[вітлості], не шкодуючи свого здоров'я і майна, не жалітимемо [нічого] і готові служити в.к.с., нашому милостивому пану, та всій Речі Посполитій за милу Вітчизну проти такого неприятеля Святого Хреста і коронного, підставляти груди і боронити від нього до своєї смерті. Просимо всемогутнього Господа Бога тільки про те, щоб за щасливого володарювання в.к.с. під тією корогвою, яку від в.к.с. дав [нам] й[ого] м[илість] п[ан] Обалковський на знак вашої щедротної ласки до своїх вірних і найнижчих слуг, а [також] для постраху неприятеля Святого Хреста і коронного, [щоб дав] щастя і зволив благословити в цьому нашому починанні, щоб в.к.с., наш милостивий пан, і вся Річ Посполита зоставалися в мирі, а той неприятель, який роззявив свої пащеки на християнську кров, не зазнав втіхи і був подоланий".

Попри риторичний пафос, з яким запорожці запевняли Сигізмунда III у своєму вірному підданстві, а також нібито готовності виконати його наказ та стати грудьми на захист Речі Посполитої від турецького вторгнення, це зовсім не означало, що вони негайно вирушать на війну. Вже в згаданому листі козаки висували перед королем вимогу легалізувати висвячених ерусалимським патріархом православних ієрархів⁶⁰, а повний перелік своїх ультимативних вимог до центрального уряду надіслали до Варшави разом із своїми послами⁶¹ (питання про запорозько-польські переговори навесні – влітку 1621 р. заслуговує на окремий розгляд).

У вищих владних колах Речі Посполитої сподівалися, що вербувальна місія Б.Обалковського на Запорозжжі в лютому 1621 р. дасть результати, на які чекали у Варшаві. Невдовзі після цих контактів Сигізмунд III написав щодо цього козакам: "Пославши з минулого сейму (в листопаді 1620 р. – П.С.) до вас нашого командира, уродженого Бартоломія Обалковського, йому наказали, щоб вас в добром порядку затагнув на службу Речі Посполитої..., від нас послано корогву. Че-

рез своїх послів та через ваше писання [ви] обіцяли, що мали швидко, як належить, йти в неприязельську землю проти неприятеля Святого Хреста і так розуміли (польські власті. – П.С.), що інакше не мусили б вчинити”.

А проте, як швидко з'ясувалося для Сигізмунда III, запорожці не тільки ухилилися від негайного виконання його наказу, а й стали допікати своїми військовими постоями волосній шляхті. Король вбачав причину такого козацького непослуху у свавільному запорозькому гетьмані Я.Бородавці, а тому висунув вимогу замінити його на лояльнішу до польської влади особу⁶² (цей лист, очевидно, не потрапив до козаків, оскільки в притивному разі їхня участь у хотинському поході виявилася б під великим запитанням).

Як можна переконалися, Сигізмунд III розглядав дії урядового вербувальника Б.Обалковського у лютому на Запорозжжі як такі, що означали “затягнення” козацького війська. Тобто в даному разі цим терміном (який мав поширення у військових та політичних колах Речі Посполитої) було визначено взяття на найману службу запорозького війська як укомплектованого, повністю сформованого військового контингенту. Причому цей найм здійснено одним “генеральним” вербувальником, а не безліччю окремих з них, котрі формували найманські підрозділи за зтяжною системою.

Так чи інакше, польському уряду довелося продовжити свої вербувальні зусилля щодо козаків. Завершальним етапом військового найму запорожців на турецьку війну стала процедура вербування, що відбулася на козацькій раді на березі р.Кагарлик у червні 1621 р. Деякі важливі моменти цієї процедури нагадували організаційні заходи з формування зтяжного війська. Йдеться про вербування на війну від імені короля, складання запорожцями останньому і Речі Посполитій присяги, а також отримання ними плати від польського уряду⁶³. Власне, це означало початок їхньої служби. Адже, згідно з тогочасною практикою вербування солдатів зтяжного війська, початок її наставав із дня військового огляду, коли вони складали присягу й отримували жалування за перший квартал¹.

Втім здійснена на березі Кагарлика процедура найму не в усьому відповідає “класичним” тогочасним принципам набору солдатів у зтяжне військо, підрозділи якого формували командири-вербувальники на основі отриманих від короля або коронних гетьманів приповідних листів. Адже в червні 1621 р. на воєнну службу виступило готове запорозьке військо – подібно до того, як це практикувалося при створенні найманної армії. Причому чисельність останнього та особливий склад визначила козацька рада на власний розсуд, тоді як при формуванні найманців контрактант, звичайно, укладав угоду з володарем, обумовлюючи у ній їх кількість, терміни служби і плати.

Отже, в лютому й червні 1621 р. польська влада застосувала щодо запорожців змішану процедуру. З одного боку, за формою вона була переважно зтяжна (вербування від імені короля, складання йому присяги, отримання плати від уряду), а з іншого, – козаки фактично вступили на тимчасову військову службу у складі окремого підрозділу, сформованого за принципом найманної армії.

На раді на березі Кагарлика було ухвалено, що на 20 тис. злотих урядового жолду (власне, разової грошової виплати) можуть претендувати тільки ті запорожці, які мають добру зброю та неодноразово ходили в морські походи проти турків. Таких козаків, котрі відповідали цим критеріям й отримали найманські гроші, офіційно вступивши на військову службу королю і Речі Посполитій, виявилось 40 тис. Ця округлена кількість запорозького війська, очевидно, з'явилася через те, що учасники ради зробили прив'язку його чисельності до загальної суми жолду, яку видав на всіх запорожців Б.Обалковський. Тобто вони вирішили дати кожному козаку “круглу” суму – по 0,5 злота (насправді, у похід виступили більше запорожців). Відтак кількість козацького війська в 40 тис. осіб у по-

дальшому стала фігурувати як певна абстрактна величина, від якої відштовхувалися запорожці, висуваючи певні фінансові вимоги до польського уряду у зв'язку із своєю участю у Хотинській кампанії.

Хоча на раді на березі Кагарлика було публічно встановлено чисельність найманого козацького війська й 40 тис. запорожців отримали по півзлотого, однак у джерелах не збереглося даних про те, як козаки розпорядилися тими 40 тис. злотих, що їх Б.Обалковський видав їм наприкінці лютого. Судячи з усього, ці гроші поділили між собою ті з них (кількість яких невідома), котрі в лютому були на Запорозжжі, тобто тоді, коли посол Сигізмунда III вручав їм королівську корогву. Звісно, що більшість із козаків отримали по півзлотого жолду також у червні на раді на березі Кагарлика.

Таким чином, достеменно встановлено, що запорожці отримали найманські гроші на турецьку війну двома спеціальними виплатами: 40 тис. злотих у лютому та 20 тис. – у червні. Причому представники польського уряду видали їм ці гроші на все військо без врахування його загальної чисельності й персонального складу. Не можна не помітити, що подібний принцип видачі козакам жолду діяв і за чинною на той час запорозько-польською Роставицькою угодою 1619 р. Відтак козаки не могли розраховувати на щоквартальну плату, що її отримували, приміром, їхні попередники, які воювали в Лівонії під командуванням гетьмана С.Кішки.

Можна стверджувати, що на червневій раді запорожці предметно не обговорили з королівськими представниками питання про фінансові умови своєї участі у турецькій війні й належно не застерегли власні інтереси. Напевно, цьому завадили гострі політичні пристрасті, що вирували на раді. Однак чи не позначилася тут якимось чином та обставина, що старшина і козаки, які в лютому отримали 40 тис. злотих, у червні не хотіли надто наполягати на збільшенні плати, побоюючись, що через це Б.Обалковський приверне увагу решти їх товаришів до факту лютневих виплат? Проте такий гіпотетичний фактор малоймовірний. Адже у лютому на Запорозжжі Б.Обалковський не таємно, а публічно видав 40 тис. злотих, причому в межах процедури військового найму одночасно з врученням козакам королівської корогви. Тобто ці гроші, безперечно, не пішли на укладення якоїсь сепаратної угоди польського уряду з купкою впливових запорожців або ж на їх підкуп (утім за певних обставин королівська влада й, справді, не цуралася останнього щодо старшини, наприклад, планувала так чинити під час переговорів з козаками наприкінці жовтня 1621 р.)⁶⁴. Звідси напрошується висновок, що порядок розподілу жолду, який мав місце у лютому на Запорозжжі та в червні на березі Кагарлика, відповідав традиційній практиці. Недарма ж на деяких козацьких радах, у тому числі на червневій 1621 р., більшість запорожців приймала ухвали про позбавлення певної частини своїх товаришів права отримувати жолд.

Як би там не було, а досить швидко козаки відчували прикрі для себе наслідки власної неуваги до "нерву війни" – грошей (улюблений латинський вислів у середовищі західноєвропейських найманців гласив: "pecunia – nervus belli" – "гроші – нерв війни")⁶⁵. Вже після завершення боїв під Хотином у них виникла ідея переглянути заднім числом фінансові умови, на яких вони воювали. У січні 1622 р. в Києві запорожці звернулися до урядових комісарів із таким проханням: "Покірно і принижено просимо ваших милостей стосовно заслуженого, щоб [ви] зробили подання до й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана, та всієї Речі Посполитої, щоб ми за свої вірні криваві послуги отримали справедливу платню. Панам лісовським^k або повітовим, або будь-яким козакам, які були на тій війні, заплачено [справедливо]. Хоча інші мало [що там] робили, [а проте] брали чи не по двадцять і по чотири злотих. Те ж саме і нашому війську, 40 000 людей, належало б дати за кілька чвертей (кварталів. – П.С.), з чого, роз'їхавшись,

мали б собі чим годувати коней, які залишилися, тішитися з вислуженого й охоче ставали до подальших послуг"⁶⁶.

Отже, війна відкрила козакам очі: вони побачили, яка велика різниця в оплаті їхнього війська порівняно з підрозділами польсько-литовської армії. Причому, досадували запорожці, на відміну від них, багато хто з жовнірів особливо не напружувався під Хотиним. Козаки вважали за потрібне виправити таку несправедливість. Вони розраховували, що з огляду на їхні "вірні криваві послуги" король і сейм таки достойно їх винагородять. Однак подібні сподівання запорожців виявилися примарними. Польський уряд, який напередодні війни з турками за якихось 60 тис. злотих зміг залучити до війни десятки тисяч козаків, після укладення миру з Османською імперією не збирався, звісно, платити кожному найманцю по 24 злотих, та й ще за кілька кварталів. У нього не було ні політичного бажання це робити, ані зайвих кількох сотень тисяч злотих у державній скарбниці, щоб задовольнити фінансові претензії запорожців, котрі з ними пізно спохватилися.

Показово, що козаків чекало гірке розчарування від ставлення до них офіційної Варшави вже в жовтні 1621 р., коли останні, перебуваючи на хвилі піднесення від усвідомлення своєї визначної ролі у відсічі армії Османа II, звернулися до короля і сейму з певними вимогами, в тому числі стосовно підвищення їм річного жолду до 100 тис. злотих (за Роставицькою угодою 1619 р., він дорівнював 40 тис. злотих) та передачі під шпитальні потреби Трахтемирова й Борисполя⁶⁷.

Хотинська донатива

А проте польській владі довелося все ж витратитися на запорожців у зв'язку з їхньою участю в Хотинській війні. Оскільки під час неї серед козаків став назрівати бунт через нестачу продовольства, корму, а також чималі втрати коней, то, як зазначалося, щоб затримати запорожців на хотинських позиціях, командування польсько-литовською армією разом із комісарами офіційно пообіцяло їм певну винагороду, аби відшкодувати їхні збитки. Звісно, що ні Я.-К.Ходкевич, ні решта комісарів не мали права так чинити, оскільки у Речі Посполитій фінансування війська належало до компетенції сейму. Однак вони зважилися на такий крок не від добра. Адже була реальна загроза того, що козаки залишать поляків самих віч-на-віч з армією Османа II.

Яку ж суму пообіцяли тоді запорожцям? Після відвідин 14 вересня комісарами козацької ради по польському табору пішов погolos, що запорожці отримають 40 тис. злотих компенсації за втрату своїх коней⁶⁸. Тим часом зовсім іншу інформацію стосовно цього подав Я.Собеський – безпосередній учасник комісарських переговорів із козаками. 22 вересня останній надіслав з хотинського табору зашифроване повідомлення князю К.Збарзькому. Він повідомляв своєму адресату, що запорожці почали бунтувати через нестачу продовольства. Щоб розрядити обстановку, сенатори і комісари пообіцяли їм донативу (даровизну) у сумі 10 тис. злотих, призначивши термін її виплати на Різдво в Києві⁶⁹.

Згодом Я.Собеський дещо по-іншому став тлумачити те, як комісарам вдалося вгамувати козаків. У своєму творі, що вийшов друком через багато років після Хотинської війни, він уже твердив про 15 тис. злотих даровизни, а також відсутність конкретного терміну її отримання запорожцями. Хоча такі умови неабияк обурили козаків ("безстрашний, але голодний натовп з невдоволенням сприйняв ці промови (комісарів. – П.С.), ремствуючи на мізерність винагороди та невизначеність часу платні"), однак питання було залагоджено завдяки втручанням П.Сагайдачного й старшин. Я.-К.Ходкевич і присутні в той час у війську сенатори й комісари від імені польського уряду засвідчили своїми підписами та печатками фінансові зобов'язання перед запорожцями⁷⁰.

Польський Тацит, як уїдливо називав Я.Собеського П.Куліш⁷¹, явно був нещирий, пишучи як про 10 тис. злотих "різдвяної" винагороди козакам, так і про 15 тис., що їх після завершення війни вони мусли терпляче чекати. Вочевидь, применшуючи суму запропонованої запорожцям хотинської донативи, Я.Собеський, судячи з усього, мав на меті виправдати дії комісарів: мовляв, хоча обставини й змусили їх вдатися до обіцянки грошей, як свого останнього аргументу, однак від цього державний скарб зазнав мінімальних збитків і до того ж, що найважливіше, вітчизні за малий кошт було виявлено велику послугу, оскільки козацьке військо таки не покинуло хотинський фронт.

Тим часом існує документ, під яким, до речі, стоїть і підпис Я.Собеського, що спростовує твердження про досягнуту під Хотином домовленість стосовно виплати запорожцям 10 або 15 тис. злотих. Ідеться про письмову гарантію від імені офіційної Варшави, яку командування польсько-литовської армією та комісари надали козакам на відшкодування їхніх хотинських збитків. Цей документ під назвою "Асекурація (гарантія. – П.С.) надана козакам" навіть у своєму щоденнику Хотинської війни той самий Я.Собеський, а вперше опублікував останній Й.Третяк, скориставшись рукописом бібліотеки ім. Оссолінських (прикметно, що в здійсненому 1853 р. виданні щоденника Я.Собеського він відсутній).

В "Асекурації" грошова винагорода запорожцям визначена у 50 тис. злотих. Ці гроші вони мали отримати в Києві "на Різдво, згідно із старим календарем"⁷², тобто 4 січня 1622 р. за н. ст.

А проте й це, здавалося б, документально надійне свідчення не ставить усі крапки над "і" у питанні про даровизну, яку комісари пообіцяли козакам під Хотином. Зокрема немає впевненості стосовно точності суми останньої – 50 тис. злотих. Адже в фондах бібліотеки ім. Чарторийських у Кракові міститься рукописний список щоденника Я.Собеського, в якому текст "Асекурації" дещо відрізняється від згаданої публікації Й.Третяка: у виявленому документі серед іншого грошова винагорода запорожцям дорівнює не 50, а 80 тис. злотих⁷³.

Наведені в зазначених списках "Асекурації" різні цифрові дані про хотинську донативу козакам однаковою мірою вразливі. Супроти них свідчать факти, які важко спростувати. Ідеться про повідомлення такого офіційного документа, як інструкція, що її 28 жовтня 1621 р. затвердив для комісарів Сигізмунд III із метою проведення нової урядової комісії із запорожцями. Як зазначалося у цьому документі, король констатував, що під Хотином комісари поступилися козакам 40 тис. злотих даровизни. Попри невдоволення їх марнотратством, котрі перевищили свої повноваження, Сигізмунд III погодився на виплату запорожцям саме такої суми. Малоімовірно, щоб комісари наважилися подати королю неправдиву інформацію, заниживши суму хотинської донативи (до того ж справжню її цифру йому, напевно, назвали козацькі послы).

Вельми важливими є також свідчення самих отримувачів хотинської даровизни – запорожців. Ці свідчення збереглися з того часу, коли в січні 1622 р. у Києві відбувалися контакти між козаками і комісарами, які силкувалися організувати зі своїми контрагентами урядову комісію. Запорожці тоді в письмовій формі нагадали останнім про "сорок тисяч злотих у формі даровизни, які в[аші] м[илості] маєте тут віддавати; в той тяжкий час [наступу] під Хотином турецького імператора, татарського царя та поганських сил на корону й війська й[ого] к[оролівської] м[илості] ті сорок тисяч злотих як нагороду за втрату коней і майна, не зараховуючи в те жолду ані заслуженого, нам пообіцяли й зволили гарантувати своїм листом регіментар військ та всі комісари, які там були"⁷⁴.

Рядки наведеного документа підтверджують, що під Хотином комісари домовилися з козаками про екстраординарну виплату їм 40 тис. злотих. У даному разі обидві сторони, очевидно, зійшлися на сумі, яка дорівнювала величині жол-

ду козакам Війська Запорозького, передбаченого Ростаविцькою угодою (в січні 1622 р. вони його так і не побачили). Клопочучись про свої фінансові інтереси, козаки зробили застереження, що 40 тис. злотих, обіцяних їм під Хотинном, є не чим іншим, як спеціальною даровизною, власне, грошовим відшкодуванням матеріальних збитків, що їх вони зазнали на війні з турками. Відповідно, наголошували запорозьці, дана донатива ніяк не може впливати на виплату їм щорічного жолду, а також бути зарахована до "затяжних" грошей за їхню участь у Хотинській війні.

Королівські комісари таки привезли до Києва 40 тис. злотих хотинської даровизни та виплатили її козакам, щоправда, трохи відхилившись від відповідного терміну, передбаченого "Асекурацією". Це підтверджує один унікальний документ, що дійшов до нашого часу. Ідеться про офіційно оформлену запорозькою канцелярією "Розписку в отриманні грошей донативи" (судячи з усього, й виплата козакам жолду супроводжувалася складанням подібних документів).

Отже, відлічивши запорозьцям 40 тис. злотих, комісари отримали від них такий лист:

"Ми, Петро Конашевич, гетьман, полковники, сотники, отамани і деякі з ричарства Війська й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозького, які на цей час були у Києві, засвідчуємо цим нашим листом, що даровизну у формі нагороди за втрату коней, обіцяну під Хотинном ясновельможним гетьманом Великого князівства Литовського, польним коронним [гетьманом] та іншими їх м[илостями] панами комісарами, котрі на той час були у війську, тепер їх м[илості] пани комісари, які були послані від й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана, до Війська в Київ для [укладення] умови про подальшу службу – вельможні п[ани] їх м[илості] пан Гаврило Гойський, київський каштелян, й[ого] м[илість] пан Стефан Немирич, київський, й[ого] м[илість] пан Роман Гойський, володимирський підкоморій та ін. – віддали нам сповна всю суму грошей від й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана: 40 000 злотих польських, за які дякуємо найсвітлішому королю й[ого] м[илості], нашому милостивому пану, та їх м[илостям]. За цю суму квітуюмо коронний скарб і пана Словицького (Захарія Боженця Словицького – київського стольника, королівського секретаря й писаря. – П.С.), з рук якого взяли ці гроші і на те даємо їх м[илостям] цей наш квит, до якого наказали приписати військову печатку і підписати своєму військовому писареві.

Дано в Києві 21 січня 1622 р.

Військова печатка.

Підпис:

За наказом своїх старших, на тому квиті при військовій печатці підписуюсь: Лаврентій Пашковський, військовий писар.

Гаврило Гойський, київський каштелян, власною рукою, Ян Аксак, київський земський суддя, власною рукою, Ян Белецький, власною рукою, Роман Гойський, володимирський підкоморій, власною рукою, Захарій Словицький, київський стольник, секр[етар] й[ого] к[оролівської] м[илості], власною рукою"⁷⁵.

Таким чином, козаки, власне, представники старшини 21 січня 1622 р. отримали від королівських комісарів 40 тис. злотих хотинської даровизни. Вони офіційно підтвердили, що взяті ними гроші – це вся сума, яку комісари пообіцяли їм під Хотинном. Отже, не було зроблено жодних застережень щодо неповноти проведеного з козаками розрахунку. Більше того, відсутність будь-яких взаємних претензій між сторонами засвідчує як підписання зазначеного документа уповноваженими представниками Війська Запорозького з прикладенням до нього військової печатки, так і завізування його підписами всіх польських комісарів, у тому числі й королівського секретаря та писаря, який особисто видав козакам гроші.

У "Розписці" наголошено на політико-правовому аспекті надходження до Війська Запорозького грошей із коронного скарбу. В ній зазначено, що отримана сума по суті являє собою компенсаційне відшкодування за збитки, яких козаки

заснали під час Хотинської битви, здійснене за фінансовими зобов'язаннями польських комісарів. Із даного документа стає цілком зрозуміло, що останні, які привезли фіксовану суму грошей на все Військо Запорозьке, не були допущені до розподілу їх серед козаків. Цю справу вони вирішували самі. Щоправда, залишається нез'ясованим, за яким принципом запорожці мали намір ділити донативу між вцілілими учасниками війни і чи могли, приміром, козацькі вдови претендувати на якусь винагороду за полеглих під Хотином чоловіків.

Є підстави припустити, що грошима хотинської даровизни були обдаровані не всі учасники боїв із турками. Очевидно, на винагороду могли претендувати насамперед старшини, запорозькі ветерани, а також ті козаки, які, справді, втратили під Хотином коней. Новобранцям навряд чи що перепало з цієї донативи. На таку думку нашттовхує одна прикметна обставина, а саме: того ж таки року при розборі грошей заборгованого жолду за 1620 р. цю плату змогли одержати тільки досвідчені запорожці, які щонайменше кілька разів побували у воєнних походах. Решта ж козаків були "відіпхнуті від платні"⁷⁶. Неважко здогадатися, що таке рішення запорозька рада прийняла в інтересах "старовинних козаків".

Можна переконалися, що для розгляду питання про грошову винагороду запорожцям за їхню участь у Хотинській війні були залучені документи, які вирізняються високим ступенем достовірності. Звідси попередньо запрошується висновок, що козаки фактично отримали від польського уряду такі виплати: у лютому та червні 1621 р. – 60 тис. злотих за військовий найм, а в січні 1622 р. – 40 тис. хотинської даровизни, тобто всього 100 тис. злотих.

Який був насправді "хотинський заробіток" запорожців?

Чи означає це, що саме таку суму, яка наведена вище, козаки, насправді, отримали з державної казни? Виявляється, стверджувати про це з цілковитою впевненістю не можна. Поживу для сумнівів дає лист великого коронного підскарбія Миколая Даниловича до гнєзненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького від 28 березня 1622 р. Автор цього листа нарікав на брак коштів у казні, яких не вистачало для виплати жовнірам жолду в Львові, й звертав увагу архієпископа на небезпеку їх свавілля через затримку з видачею їм останньої.

Песимістично змальовуючи фінансові труднощі державної скарбниці, М.Данилович писав зокрема, що тільки на відправку польського посла з "упоминками" до Туреччини¹ потрібно 215 050 злотих. А ще наближався час виплати "упоминків" татарам^м, а також нової плати козакам ("про яку домовляться комісари"). Потрібні були кошти і на "затягнення" нових жовнірів. Серед видатків, які спричинили велику фінансову напругу в державній казні, М.Данилович назвав й екстраординарну виплату запорожцям 84 005 злотих ("гроші не надіслано (до Львова. – П.С.), їх у скарбі небагато, і те, що було, пішло на неждану екстраординарію, оскільки по тому зіткненню з турками тільки козакам дав (М.Данилович. – П.С.) вісімдесят чотири тисячі і п'ять злотих")⁷⁷.

Отже, згідно з інформацією останнього, ще до кінця березня 1622 р. запорожцям, які повернулися з Хотинської війни, з державної казни були здійснені надзвичайні виплати, сума котрих становила 84 тис. злотих. Впадає в очі, що вона близька до величини грошової винагороди, що зафіксована в одному із списків "Асекурації", даної комісарами козакам під Хотином, тобто 80 тис. злотих. Прикметний також той факт, що напередодні написання М.Даниловичем листа до В.Гембіцького у Варшаві побували запорозькі послы, які виїхали додому з польської столиці "добре доволені"⁷⁸.

Чи існував зв'язок між наведеними повідомленнями джерел? Видається очевидним, що пошук відповіді на це питання матиме сенс тільки за умови з'ясуван-

ня достовірності повідомлення коронного підскарбії про винагородження козаків 84 тис. злотих невдовзі після війни з турками. Звісно, що обізнаність М.Даниловича із станом державної казни та виплатами з неї тих чи інших великих сум, очевидно, була вичерпна. Утім у його листі насторожує цілеспрямований, якщо не настирливий, перелік витрат коронної скарбниці з особливим притиском на екстраординарній виплаті запорожцям досить значної суми з точністю до кількох злотих. Цей перелік завершується попередженням про небезпеку бунту неоплачених жовнірів, а також згадкою про надіслання В.Гембїцькому рахунку на 50 700 злотих, що стосувався добровільного внеску (ex liberalitate) духовенства на турецьку війну⁷⁹.

Не виключено, що коронний підскарбій у такий спосіб хотів заохотити польського примаса (гнєзненського архієпископа) підтримати державну казну. Прикметно, що ще наприкінці 1621 р. Сигізмунд III нагадував В.Гембїцькому про необхідність надходження грошей від духовенства. Загалом коронний скарб знаходився тоді в плачевному стані через незадовільний збір податків, затверджених на сеймі 1621 р. Більше того, до нього не надійшли у повному обсязі ті з них, які збирали, згідно із сеймовою ухвалою 1620 р. Невдоволене безгрошів'ям жовнірство створило у Львові конфедерацію й погрожувало збройним походом на Варшаву. Щоправда, королівським комісарам вдалося трохи вгамувати жовнірів, пообіцявши виплатити їм жолд за 3 квартали на Зелені свята. Однак у скарбниці грошей не вистачало. Через це на виплату останнього відпустили частину коштів, призначених для посольства до Туреччини. Тільки на початку серпня 1622 р. уряд у вдалося повністю розрахуватися з конфедератами. А проте чимало жовнірів не бажали розходитися і домагалися нового затягнення на службу. Свавільні вояки, серед яких було багато колишніх конфедератів, навіть взяли в облогу Люблін. Королівська влада виявилася безсилою перед ними⁸⁰.

Отже, державна казна у той час опинилася в тяжкому стані. З огляду на цей незаперечний факт виразніше окреслюється тенденційність повідомлення М.Даниловича про невмотивовано щедрий жест польської влади стосовно козаків. До того ж не може не впадати в очі та обставина, що виділена запорожцям винагорода, про яку твердив коронний підскарбій, більше ніж удвічі перевищувала хотинську даровизну у 40 тис. злотих, величина якої фігурує в жовтневій 1621 р. королівській інструкції комісарам і з якою беззастережно погодилися козаки під час контактів із останніми у січні 1622 р. в Києві.

Звісно, що можна спробувати якось логічно пояснити наведені М.Даниловичем дані про 84 005 злотих – незапланованих витрат на запорожців. Приміром, ця сума могла з'явитися, якщо коронний підскарбій включив до своїх калькуляцій 40 тис. злотих хотинської донативи, виплаченої козакам у січні 1622 р., а також відніс до екстраординарних витрат 40 тис. злотих заборгованого жолду за 1620 р. (на момент написання свого листа до В.Гембїцького М.Данилович, безперечно, знав, що запорозьке посольство, яке побувало у Варшаві, добилося від Сигізмунда III згоди на повернення їм цього боргу). Нарешті, 4005 злотих з державної казни могли піти на таємну субсидію старшині з метою зробити її прихильнішою до урядової політики стосовно козацтва, а також на подарунки запорозьким послам. А проте, навіть коли б така схема виплат козакам, справді, мала місце, то зараховувати до екстраординарних виплат 40 тис. заборгованого жолду за 1620 р. було б неправомірно.

Якщо керуватися не припущеннями, а встановленими фактами, то в 1622 р. єдиною надзвичайною виплатою з коронного скарбу для запорожців була хотинська даровизна, величина якої дорівнювала 40 тис. злотих. Окрім неї, того року вони отримали тільки передбачений для них річний жолд. Так, 4 червня новообраний гетьман Оліфер Голуб письмово подякував Сигізмунду III за привезені комісарами гроші, тобто жолд за 1620 р. Прикметно, що присутні на початку червня на козацькій раді комісари від імені короля погодилися підвищити запорожцям

останній із 40 до 50 тис. злотих. Цим вони хотіли утримати їх від свавільних нападів на Османську імперію. А проте козаки не вдовольнилися 10-тисячною податкою й продовжували клопотатися перед Сигізмундом III про встановлення для них річної плати у 100 тис. злотих із додатковою видачею сукна. Свою вимогу запорожці мотивували великими збитками, яких вони зазнали під час Хотинської війни ("бо дуже ми оголилися на тій експедиції")⁸¹.

Тим часом вже в середині червня до Фастова прибув скарбовий писар Собещанський. Він привіз козацький жолд за поточний 1622 р., що мав бути виплачений запорожцям у Києві на свято св. Іллі. Комісари, які повинні були з цим жолдом їхати до козаків, небезпідставно боялися зустрічі з ними. Адже скарбовий писар привіз тільки 40, а не 50 тис. злотих, тобто підвищений жолд, який було обіцяно запорожцям⁸². Напевно, комісарам не додавало оптимізму і те, що козаки вступили в контакт із конфедератами та лісовчиками й "безчинствували, беручи з них приклад"⁸³.

Сигізмунд III із неприхованим роздратуванням зустрів звістку про комісарські обіцянки підвищити жолд на 10 тис. злотих. Він розцінив таку ініціативу як грубе порушення даної їм інструкції. Король відклав питання про підвищення запорожцям плати на розгляд найближчого сейму. Утім, він не забув перестрахуватися: дав розпорядження коронному підскарбію таки віднайти у державній скарбниці 10 тис. злотих. Причому завчасно ніхто не повинен був довідатися про цей додаток до старого козацького жолду, навіть комісари. Посланий до запорожців із грошима скарбовий писар мав "згадати" про 10 тис. злотих тільки в разі екстремального та шкідливого для інтересів центрального уряду загострення ситуації на козацькій раді. Однак і тоді умови отримання козаками цих грошей виявилися б для них, вочевидь, неприйнятними. Адже отримувачі підвищеної плати мусили б змиритися із запровадженням 3–4 тисячного реєстру⁸⁴.

Неважко переконатися, що вельми оцадливий та політично пильний Сигізмунд III всіляко чіплявся за 10 тис. злотих – загалом дрібну для коронного скарбу суму, не бажаючи нею поступитися запорожцям. Даний факт зайвий раз свідчить про те, що король навряд чи погодився б на роль благодійника, котрий щедро обдаровує козаків десятками тисяч злотих, як це впливає з відомого нам листа М.Даниловича до В.Гембіцького.

Таким чином, участь запорозького війська у Хотинській війні обійшлася польському урядові, що можна впевнено підтвердити джерелами, в 100 тис. злотих. Ця сума складається з 60 тис. злотих, що їх представники офіційної Варшави виплатили за військовий найм козаків, а також 40 тис. злотих хотинської донативи. Окрім того, за "добру поведінку" під час війни запорожці добилися повернення собі 40 тис. злотих заборгованого жолду за 1620 р. А проте приплюсовувати цей борг до загальної суми винагороди, отриманої козаками за свою найманську службу під час турецько-польської війни 1621 р., було б некоректно.

Яка плата припала на одного запорожця – учасника Хотинської кампанії? Точно відповісти на це питання неможливо, оскільки не збереглися дані про чисельність і персональний склад отримувачів її й реальні суми, які дісталися кожному з них. Щодо цього можна зробити тільки приблизний підрахунок. Отже, виходячи з того, що загальна сума плати на все військо становила 60 тис. злотих, офіційне число козаків, взятих на службу, було встановлено у 40 тис. осіб; вона тривала трохи більше одного кварталу: з 16 червня (остаточне оформлення контракту з процедурою складання запорожцями присяги королю та отриманням усієї суми найманських грошей) до 9 жовтня (укладення польсько-турецького Хотинського мирного договору), то ця остання на кожного козака становила в середньому по 1,5 злотового за весь термін служби. Якщо приплюсувати ще і хотинську даровизну, яка втім не входила до найманської плати, то сума винагороди на одного запорожця досягала 2,5 злотового.

Якщо порівняти орієнтовну середню плату, яку козаки отримали за участь у Хотинській війні (1,5 злото) з найманською, яку вони одержували в 1601–1603 рр., під час Лівонської кампанії (в середньому по 7 злотих щоквартально на рядового запорожця), то стає зрозуміло, що учасники першої воювали по суті за символічну винагороду. Остання була значно меншою за жолд польських жовнірів. Адже, згідно з прийнятою на сеймі 1620 р. ухвалою про них, гусарам належало платити по 30 злотих, а легкоозброєним жовнірам (по-козацьки) – по 20 злотих щоквартально. Окрім того, за участь у Хотинській війні жовніри могли розраховувати на отримання тримісячного жолду⁸⁵.

Що ж до організаційних заходів королівського уряду з найму запорозького війська з метою залучення останнього на турецько-польську війну 1621 р., то можна визначити такі його законодавчі й організаційні кроки:

1) Розробка на законодавчому рівні планів найму 15 тис. запорожців з виділенням їм жолду в 100 тис. злотих, надання економічних привілеїв їх старшині⁸⁶. А проте ці плани не були схвалені сеймом. У прийнятій на ньому 1620 р. постанові, яка мала назву "Козаки", зазначалося, що у зв'язку з небезпекою війни з Османською імперією Річ Посполита бере запорізьке військо на службу з певною грошовою винагородою (*stipendiarios Reipublicae*), причому з умовою, що воно підпорядковуватиметься військовій владі коронного гетьмана⁸⁷.

2) Переговори з козаками стосовно їхньої участі у турецькій війні з доведенням їм стратегічних воєнних завдань. Виплачування в два етапи 60 тис. злотих на все запорозьке військо без врахування його чисельності, терміну служби козаків та її подальшої оплати. Вручення запорожцям королівської короги й прийняття присяги на вірність королю й Речі Посполитій.

На відміну від військового найму козаків, вербування жовнірів до зтяжного війська спиралося на струнку систему чітко регламентованих законодавчих норм. Так, у відповідній постанові, що її прийняли на сеймі 1620 р., було визначено величину жовнірського жолду залежно від типу їхнього озброєння. Особливий наголос зроблено на прерогативі королівської влади видавати приповідні листи як призначенням Сигізмундом III ротмістрам, так і погодженням із ним кандидатурам від воеводств, котрі мали організувати зтяжні роти. Самовільне вербування жовнірів категорично заборонялося. На формування їх роти відводився термін до двох місяців, а на її марш до місця загального збору – до двох тижнів⁸⁸.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду питання про фінансову складову, а також політико-правові засади участі запорожців у Хотинській війні, можна стверджувати, що козацьке військо вступило на службу королю та Речі Посполитій як тимчасовий найманий військовий контингент. У цьому наймі виразно простежуються риси, які формально зближували його з практикою вербування солдатів зтяжного війська. А проте запорожці були взяті на службу в складі контингенту, який під Хотином діяв як автономна одиниця з власним командуванням, що відповідало організаційній схемі найманого війська.

Рішення козаків прийняти пропозицію офіційної Варшави щодо участі у турецькій війні мало яскраве політичне забарвлення. За згоду воювати з османами запорожці домагалися від польської влади задоволення ряду їхніх вимог, центральною з яких була легалізація новопоставленої православної церковної ієрархії. Під час відповідних переговорів питання про оплату воєнної служби козаків виявилось другорядним. По суті запорожці пасивно прийняли запропоновані королівськими представниками правила гри, без особливих дискусій взявши від них 60 тис. злотих. Уже в ході війни козаки почали бунтувати через нестатки й жебрацьку винагороду своєї служби і таки змусили комісарів взяти від імені польського уряду зобов'язання виплатити їм 40 тис. злотих даровизни.

Отримавши хотинську донативу після завершення війни, запорожці спробували добитися від центрального уряду таку ж винагороду, яку мали їхні недавні товариші по зброї – польські жовніри. Однак королівська влада, яка скористалася майже дармовим для неї козацьким військом, котре винесло на своїх плечах головний тягар польсько-турецької війни, проігнорувала запорозькі вимоги.

Та обставина, що питання про найманську плату козакам не було останніми предметно розглянуте, пояснювалася насамперед тим, що у той час для них на передньому плані були не гроші, а православне політико-конфесійне питання. До того ж цьому явно не сприяла загальна неврегульованість козацько-польських стосунків. Хоча в інституційній назві Війська Запорозького й існувала прив'язка до політичної системи Речі Посполитої у формі предиката "його королівської милости", однак на практиці козаки перебували в тривалому протистоянні з польським урядом, не даючи йому накинути на себе реєстровий зашморг. Звісно, що при хисткому політико-правовому становищі десятків тисяч запорожців представникам королівської влади, напевно, було легше вмовити їх воювати з турками за суто символічну плату.

^a Показовий щодо цього такий приклад: якщо 1957 р. М.Алекберлі виніс дату 1621 р. у заголовок своєї книги про Хотинську війну, то 2004 р. О.Гуржій та В.Корнієнко стверджували, що остання відбувалася 1620–1621 рр. (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.32, 79). Утім, точне датування початку Хотинської війни є слабоким місцем і польської історіографії.

^b Прикметно, що О.Гуржій і В.Корнієнко під час з'ясування принципів залучення польським урядом запорожців до походу 1618 р. на Москву на допомогу королевичу Владиславу також послідовно дотримуються застарілих концепцій, що не мають підтвердження у джерелах. Ідеться про орієнтацію цих двох авторів на тлумачну версію, що її 1913 р. запропонував Д.Яворницький: "Сагайдачний, вислухавши поляків, не одразу погодився. Він висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України" (*Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.35). Для порівняння: в праці, що вийшла у світ 2002 р., О.Гуржій і В.Корнієнко, не подавши, на жаль, бібліографічних посилань, писали: "Сагайдачний, прийнявши вповноважних (?) посланців, не відразу погодився пристати на бік шляхти. А висунув такі вимоги: по-перше, – розширити "козацьку територію"; по-друге, – збільшити кількість його війська; по-третє, – визнати судову та адміністративну автономію підпорядкованого низовикам регіону; по-четверте, – забезпечити в українських землях свободи (?) православних віруючих" (*Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – С.15–16). У статті, яку ці історики опублікували в науковому збірнику "Запорозька старовина", вони без посилання на Д.Яворницького відтворили наведений вище текстуальний фрагмент, замінивши, щоправда, слово "вповноважних" на "повноважних" (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Постаті історії: Петро Сагайдачний. Основні засади військової стратегії українського козацького війська в першій чверті XVII століття (за досвідом підготовки і проведення походу на Москву у 1617–1618 рр.) // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.69. 2004 р. ці ж автори ще раз так само скопіювали зазначений уривок тексту в своїй монографії, виправивши у ньому тільки свої старі граматичні огріхи (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С.58).

^c Напевно, під "золотими" С.Величко мав на увазі флорени, або червоні золоті. Флорен (золотий угорський) – монета вагою в 3,5 г, яка карбувалася з 1325 р. Йому відповідав випущений 1484 р. ерцгерцогом Тіроля Сигізмундом срібний зільбер-гульденгрошен – у 29,23 г 937 проби. Так звані імперські срібні флорени з 1601 р. мали вагу 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) – лічильна одиниця в 30 грошів (*Сидоренко О.Ф.* Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середині XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.370; *Огуй О.* Обіг галярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.321; *Lustracja wojewodztw Ruskiego, Podolskiego i Belskiego 1564-1565.* – Warszawa; Lodz, 1992. – Cz.1. – S.XLVI).

^d Таляр – велика срібна монета, яку карбували з початку XVI ст. у Богемії (з 1518 р. богемський Йоахімстальгульденгрон графа Шліка був вагою 27,2 г срібла 900 проби), пізніше – у різних країнах Європи, де вона мала неоднакову вагу і пробу срібла. Наприклад, райхсталляри з 1566 р. мали вагу 29,33 г 890 проби, тобто 25,98 г чистого срібла (прикметно, в той час на Галичині за 3 таляри давали 2 червоних золотих); левкові таляри нідерландських провінцій із 1575 р. – 27,68 г (20,76 г чистого срібла). У 1620 – 1630 рр. таляр дорівнював 60–75 грошам. Певне уявлення про вартість їх як грошей дають приклади на матеріалах Буковини кінця XVI – початку XVII ст.: вартість бика коливалася від 10 до 15 талярів, коня – від 15 до 60 (коней для султанської конюшні іноді оцінювали в 500), деякі села продавали за 1200 талярів (*Сидоренко О.Ф.* Вказ. праця. – С.370; *Огуй О.* Вказ. праця. – С.321–323, 326).

^e Жолд – жалування, грошове забезпечення солдата.

^f У вітчизняній історіографії простежується певний інтерес до вивчення військового найманства в Україні. Наприклад: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.225. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С.232–257; *Сокирко О.* Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – С.179–199; *Його ж.* Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник. – К., 2002. – С.109–126.

^g Детальніше див.: *Леп'яко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.15–32.

^h Сигізмунд II у своєму листі до Р.Сангушка (квітень 1568 р.) заявив про свій намір поновити контракти на службу з ротмістрами, в яких закінчувався термін служби й котрі, не отримавши належного їм жолду, кидали свої роти. Він обіцяв видати їм нові приповідні листи і виплатити гроші: "Якож мы листы наши о том, абы не жеждчали и на ново им службу приповедаючи, до них писати казали, о заплату заслужоного ихъ увевняючи и без каждого мешканья тая заплата ихъ дойдеть" (Сигізмунд II до Р.Сангушка. 16.IV.1568 // *Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. 1554–1572.* – Т.7. – С.251).

ⁱ За слухним спостереженням М.Антоновича, в політичній традиції як Війська Запорозького (починаючи з часів короля Стефана Баторія), так і наддунайських князівств XVI ст. акт вручення коровги мав яскраво виражену політичну символіку. Під час деяких важливих подій він по суті конкурував із письмово складеним документом. Приміром, у Молдавії й Волощині коровга служила інвеститурою на господарський престол: надіслання її турецьким султаном прирівнювалося до юридичного визнання ним політичної гідності тієї особи, яка її отримала (*Антонович М.* Студії з часів Наливайка // *Праці Українського історико-філологічного товариства.* – Прага, 1942. – С.32–34). Наймаючись на військову службу до польського короля, козаки, зазвичай, клопоталися про надання їм його коровги. Так, упродовж 1609–1610 рр. окремі підрозділи останніх неодноразово зверталися з такими проханнями до Сигізмунда III під час походу короля у Московську державу (Похід його милості короля в Москву 1609 р. // *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1872. – Т.1. – Стб.558–561).

^j Для польських підрозділів служба розпочиналася з часу їхнього прибуття у хотинський табір (рішення про це прийняли головнокомандувач польсько-литовської армії Я.К.Ходкевич та комісари в умовах, коли жовніри почали бунтувати, вимагаючи грошей). Причому бралася до уваги також довжина шляху, який подолали ті чи інші частини (Історія Хотинського походу Якова Собеского 1621 // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1896. – Вып.2. – С.56,57). Це пояснювалося тим, що зтяжним підрозділам, які формувалися далеко від обумовленого місця збору (де відбувався військовий огляд), ще з XVI ст. давався тиждень або два на марш і цей час зараховувався до терміну служби. Стільки ж часу й на таких самих умовах давалося на дорогу додому після завершення її (*Plewczyński M.* *Zolnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* – Warszawa, 1985. – С.36, 37).

^k Лісовчики – польські кавалеристи-добровольці (їхне військове формування свого часу створив полковник Александр Лісовський), які служили насамперед заради військової здобичі, а не жолду.

^l Маються на увазі подарунки турецькому султану.

^m Плата у формі данини татарам.

- ¹ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – 124 с.
- ² Василенко Г.А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). – К., 1960. – 98 с.
- ³ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.7.
- ⁴ Wisner H. Władysław IV Waza. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1995. – S.36.
- ⁵ З щоденника невідомого шляхтича. 7–31.VII 1621 // Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С.403.
- ⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2. – С.154.
- ⁷ Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002. – С.27.
- ⁸ Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.72.
- ⁹ Там само. – С.32.
- ¹⁰ Докладніше див.: Сас П.М. Исторична думка // Українська культура другої половини XVII – XVIII століть: У 5-ти т. – К., 2003. – Т.3. – С.537–574.
- ¹¹ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1957. – С.158–162, 174–175.
- ¹² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.228, 229, 238, 239.
- ¹³ Василенко Г.А. Вказ. праця. – С.62–67.
- ¹⁴ Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1989. – С.58.
- ¹⁵ Алекберли М.А. Указ. соч. – С.78, 79, 82.
- ¹⁶ Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.182, 185.
- ¹⁷ Василенко Г.А. Вказ. праця. – С.66.
- ¹⁸ Гуслистий К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1972. – № 4. – С.125.
- ¹⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – К., 1848. – Т.1. Приложения. – С.38, 41.
- ²⁰ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 r. // Studia i materiały do historii wojskowości, 1964. – T.10. – Cz.2. – S.101, 102.
- ²¹ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С.372; Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.54; Рашба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. – М., 1984. – С.37.
- ²² Жукович П. Сеймова борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1906. – Вып.3. – С.164, 165, 184, 191, 192.
- ²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С.458–462.
- ²⁴ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.89, 104.
- ²⁵ Палий А.І. Гетман Сагайдачний. – Умань, 2001. – С.90, 91; Чувардинський А.Г., Палий А.І. Гетман Сагайдачний. – К., 2002. – С.153, 155.
- ²⁶ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S.48.
- ²⁷ Ibid. – S.82, 153, 154.
- ²⁸ Majewski R. Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. // Studia i materiały do historii wojskowości, 1964. – Т.7. – Cz.1. – S.37.
- ²⁹ Podhorodecki L. Op. cit. – Т.10. – Cz.2. – S.123; Т.11. – Cz.1. – S.50.
- ³⁰ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S.123.
- ³¹ Podhorodecki L. Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – S.96.
- ³² Pietrzak J. Po Ceorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.119–122.
- ³³ Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 r. – Wrocław, 1983. – S.14, 16.
- ³⁴ Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1884. – S.233, 237.
- ³⁵ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.62–80; Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Додатки. – С.125–154.
- ³⁶ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Op. cit. – С.79.
- ³⁷ Говард М. Війна в європейській історії. – К., 2000. – С.29–34.

- ³⁸ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S.17,18; *Urwanowicz J.* Wojskowie “sejmiki”: koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. – Białystok, 1996. – S.15,16,187.
- ³⁹ *Wimmer J.* Op. cit. – S.19.
- ⁴⁰ *Urwanowicz J.* Op. cit. – S.32.
- ⁴¹ Великий князь литовський до українних старост і державців. 15.XI 1561 // *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 564 (1553–1567). – Vilnius, 1996. – S.81; Великий князь литовський до українних старост. 6.VI 1562 // *Ibid.* – S.94; Лист з канцелярії великого князя литовського до невстановленої особи з Луцька. 18.IV 1562 // *Ibid.* – S.98.
- ⁴² Розпорядження великокнязівського уряду про виділення грошей і сукна остерському старості “на козаків. 15.VI 1562 // *Ibid.* – S.109.
- ⁴³ Г.Ходкевич до Р.Сангушка. 7.IV 1568 // *Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie.* 1554–1572. – Lwów, 1910. – Т.7. – S.247.
- ⁴⁴ Там само. – 5. – VI. 1567. – S.175.
- ⁴⁵ Там само. – 7. – V. 1568. – S.267.
- ⁴⁶ *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.26.
- ⁴⁷ Вірогідно Р.Сангушко до Г.Ходкевича. Початок 1569 р. // *Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie.* – S.357, 358.
- ⁴⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // *Жовтень.* – 1984. – № 10. – С.104,107,108.
- ⁴⁹ Там само. – С.196,108.
- ⁵⁰ Б.Верещинський до Я.Замойського. 15. IV 1601 // *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С.320.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Зобов'язання польного гетьмана Станіслава Жолкевського щодо виплати жолду війську. 30.V 1601 // *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* – Lwów, 1861. – S.155–157.
- ⁵⁴ Інформація, згідно з якою мають здійснюватися воєнні витрати на війну в Інфлянтах з призначенням жолдів і приповіданням воєнної служби, послана його милості панові коронному гетьманові від його милості короля. 22.IV 1601 // *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – *Archiwum Zamoyskich.* – Dział I. 38. – S.80–82.
- ⁵⁵ *Ibid.* – S.81.
- ⁵⁶ *Ibid.* – S.80.
- ⁵⁷ *Ibid.* – S.82.
- ⁵⁸ *Довнар-Запольский М.* Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // *Киевская старина.* – 1896. – Кн.2. Документы, известия и заметки. – С.53.
- ⁵⁹ І.Кучкович до Я.Замойського. 20.XII. 1602 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego* 1584–1620. – Kraków, 1868. – S.119.
- ⁶⁰ Я.Бородавка до Сигізмунда III. 7.III 1621 // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). Додатки. У кн.: *Marra Mundi.* Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.438, 439; Відправлення козаків. V.1621 // *Biblioteka PAN w Kórniku.* – №330. – S.770.
- ⁶¹ Інструкція запорозьким послам до Сигізмунда III. III.1621 // AGAD. – *Archiwum Radziwiłłów.* – Dział II.741. – S.1–2.
- ⁶² Сигізмунд III до запорозьких козаків. 1621 // *Biblioteka PAN w Kórniku.* – S.778–780.
- ⁶³ Оборницький до Сигізмунда III. 28.VI. 1621 // *Łukaszewicz J.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – S.165–166.
- ⁶⁴ Інструкція комісарам щодо переговорів із запорозькими козаками. 28.X. 1621 // *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т.8. – С.255.
- ⁶⁵ *Говард М.* Вказ. праця. – С.32.
- ⁶⁶ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // *Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie.* – № 206. – S.548–549.
- ⁶⁷ Інструкція запорозьким послам до короля і сейму. X.1621 // *Жерела до історії України-Руси.* – С.251–252; Інструкція комісарам щодо переговорів із запорозькими козаками, 28.X 1621 // Там само. – С. 253–255.
- ⁶⁸ Діаріуш зіткнення польського рицарства з поганством. 1621 // *Biblioteka im. Raszyńskich w Poznaniu.* – №2. – S.986; Щоденник Хотинської виправи 1621 р. Я.Остророга // *Пам'ятники о выprawie chocimskiej r.* 1621. – Kraków, 1853. – S.25.

- ⁶⁹ Перекладений з цифр лист Я.Собеського до К.Збаразького. 22.IX 1621 // *Tretiah J.* – Op. cit. Dodatki II. – S.205.
- ⁷⁰ История Хотинского похода Якова Собеского 1621. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С.93.
- ⁷¹ Кулиш П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С.400–405.
- ⁷² Асекурація, що надана козакам // *Tretiah J.* Op. cit. Dodatki III. – S.207.
- ⁷³ Асекурація запорозьким козакам // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. – №111. – S.467.
- ⁷⁴ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // *Ibid.* – S.540.
- ⁷⁵ *Ibid.* – S.560–561.
- ⁷⁶ Б.Радошевський до К.Збаразького. 6.VI 1622 // Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu. – № 2. – S.1250.
- ⁷⁷ М.Данилович до В.Гембіцького. 28.III 1622 // *Ibid.* – S.1149.
- ⁷⁸ А.Госевський до К.Радзівілла. 14.III 1622 // AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział V.4560. – S.48.
- ⁷⁹ М.Данилович до В.Гембіцького // *Ibid.*
- ⁸⁰ *Pietrzak J.* Op.cit. – S. 12–14.
- ⁸¹ Лист від Війська Запорозького, даний королівським комісарам. 4. VI. 1622 // Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu. – №2. – S.1247, 1248; Б.Радошевський до К.Збаразького. // *Ibid.*; Королівські комісари до Сигізмунда III. 15. VII 1622 // AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Dział. I. 3036. – S.57.
- ⁸² *Ibid.* – S.57,58; Королівські комісари до М.Даниловича. 16.VI. 1622 // *Ibid.* – S.58.
- ⁸³ Королівські комісари до невідомого. 16(?)VII 1622 // *Ibid.* – S.60.
- ⁸⁴ Сигізмунд III до М.Даниловича. VI 1622 // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.269; Сигізмунд III до своїх комісарів. VI 1622 // Там само. – С.270, 271.
- ⁸⁵ Конституція варшавського вального сейму 1620 р. // *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т.3. – S.177; История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С.105.
- ⁸⁶ Оборона Речі Посполитої від поган. 1620 // Жерела до історії України-Руси. – С.215–223.
- ⁸⁷ Конституція варшавського вального сейму 1620 р. // *Volumina legum.* – S.181.
- ⁸⁸ *Ibid.* – S. 177.

The article analyses mythologems of Ukrainian historiography considering political pre-conditions of participation of Zaporozhians in Khotyn war in 1621, as well as research versions about Cossacks army financing of that time. The conclusion is made that in that year Zaporozhians were formally taken on temporary military service after the procedure of forming of mercenaries, and factually – in composition with separate contingent, which was formed by the principle of hired army. The amount, structure and time of payment of mercenary and extraordinary money reward to Cossacks are clarified.

А.В.Блануца*

ЗЕМЕЛЬНІ КОНТРАКТИ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Стаття присвячена розгляду одного з важливих аспектів соціально-економічної історії Волині другої половини XVI ст. – обігові земельних володінь шляхти Луцького повіту після судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. у Великому князівстві Литовському, які створили нові правові умови у сфері володіння та розпорядження земельною власністю шляхетського стану.

Питання дослідження земельних контрактів волинської шляхти в межах Луцького повіту як спеціальна тема, пов'язана з вивченням соціально-економічних процесів на українських землях у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Речі Посполитої з другої половини 60-х рр. і до кінця XVI ст., до-

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ.

сі не порушувалося в історіографії, залишаючись на периферії дослідницької уваги українських, польських та литовських істориків. Проте, це не означає, що немає ґрунтовних праць, в яких розглядаються дотичні до даної теми питання.

Окремі аспекти (нерідко на рівні ескізних згадок) шляхетського землеволодіння розглядалися в працях В.Пічети, О.Барановича, І.Бойка, Д.Мишка, А.Гурбика. Праці цих авторів стали в пригоді при з'ясуванні соціально-політичних та соціально-економічних процесів в українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Зокрема, В.Пічета простежив вплив аграрної реформи на шляхетське землеволодіння. Згідно з його висновками, аграрна реформа Сигізмунда-Авґуста не здобула підтримки литовсько-руської шляхти, оскільки аграрні перетворення зачіпали її матеріальні інтереси¹. А.Гурбик детально проаналізував особливості реформування аграрного сектору на українських землях в середині XVI ст. Даючи оцінку аграрній реформі, автор відзначив, що та частина малоземельних шляхтичів, які не спромоглися підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, змушені були долучатися до лав українського козацтва². В іншій праці³ А.Гурбик дослідив еволюцію соціально-територіальних спільнот середньовічної України XIV–XVI ст., розкривши особливості формування селянських господарств, а також охарактеризувавши взаємини між шляхтичами та їхніми підданими. Д.Мишко, О.Баранович та І.Бойко, попри ідеологічні рамки, за межі яких не міг вийти радянський історик-медієвіст, у своїх монографіях⁴ на основі великого фактичного матеріалу намагалися докладно висвітлити розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі, а також проаналізувати поземельні відносини різних груп населення. Більш пізньому періоду (XVIII ст.) присвячена монографія О.Гуржія⁵, в якій вельми цінними є теоретико-методологічні напрацювання, що стосуються питань землеволодіння та землекористування.

В.Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.⁶ Автор дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону в цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8% осіб володіли 69,1% поселень повіту. Питання набуття та захисту земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. частково висвітлено у статті С.Ліпніна⁷, а проблеми, пов'язані з правовим становищем жінок-удів на Волині в кінці XVI ст., дослідила Н.Старченко⁸. Ця ж дослідниця дає відповідь на питання – хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст. На прикладі обігових земельних операцій володимирської шляхти Н.Старченко дійшла висновку, що найактивнішими контрактантами Володимирського повіту були "урядники повітових канцелярій і наближена до них шляхта, що рекрутувалися переважно з числа клієнтів впливових князівських родин і були своєрідним другим ешеленом влади регіону"⁹.

Кращим є стан вивчення шляхетського землеволодіння в польській історіографії. Привертають увагу праці, в яких висвітлюються проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Л.Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Каліського воєводства в XVI ст.¹⁰, а М.Біскуп – Хелмінського та Мальборського воєводств у другій половині XVI ст.¹¹

Праці польських істориків Г.Лашкевича та А.Пошпеха тематично близькі до нашого дослідження й становлять неабиякий інтерес як з огляду на можливість здійснення на їх основі порівняння моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої, так і аналізу застосованого істориками дослідницького інструментарію. Так, у монографії Г.Лашкевича¹² досліджено торгівельні операції із земельними володіннями хелмської шляхти в другій половині XVII ст. Проаналізувавши трансакційні операції в кількісному, ціновому та антропологічному вимірах, автор дійшов висновку, що земля ще не набула повною мірою товарного статусу, а обіг маєтностей здебільшого відбувався в середовищі родичів. А.Пошпех об'єктом своєї праці¹³ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Ка-

ліському повіті кінця XVI – середини XVII ст. Учений звернув увагу на виразний регрес дрібношляхетської власності, поступове зростання значення власності середньої шляхти та динамічне зміцнення позицій крупної шляхетської власності. Подібне дослідження (з акцентом на генеалогічному аспекті), присвячене перемиській шляхті XIV–XVI ст., зробив російський історик С.Пашин¹⁴.

Н.Яковенко на основі широкого комплексу джерел предметно розкрила генезу тогочасної соціальної еліти, що монополює володіла політичними, майновими та особистими правами¹⁵.

Стаття спирається на актові книги Луцького земського та гродського судів із фондів ЦДІАУК¹⁶.

Кількісний склад та соціальна градація контрактантів у межах шляхетського стану

У Луцькому повіті протягом 1566–1599 рр. зафіксовано 868 шляхтичів, які брали безпосередню участь в укладенні договорів купівлі-продажу, застави, дарування, оренди та обміну. Зазначене число менше від загальної кількості угод-трансакцій (1091 договір)¹⁷. Це можна пояснити, по-перше, тим, що з договірних сторін контрактів до уваги бралися лише основні дійові особи (виключалися ті, хто супутно фіксувався в умовах договорів, однак не брав реальної участі в поземельних операціях, як-от дружина власника маєтності, яка юридично не володіла об'єктом угоди). По-друге, здебільшого шляхтичі неодноразово виступали суб'єктами угод. Наприклад, володимирський військний Василь Гулевич лише в договорах купівлі-продажу фіксувався 18 разів, а князь Юрій Чорторійський брав участь у 43 заставних операціях¹⁸.

Із загальної кількості осіб, причетних до укладення договорів купівлі-продажу, близько 16% становили жінки, які виступали в угодах окремо або з опікунами. Ураховуючи їх, у середньому на один контракт припадає близько 0,8 особи. Здебільшого переважали контракти, в яких із двох сторін договору виступали по одній особі або подружжю. Приміром, в орендному договорі від 15 серпня 1583 р. суб'єктом угоди з однієї сторони виступав шляхтич Василь Лисичинський, а з іншої – Іван Чаплич-Шпановський¹⁹. У контракті обміну від 15 жовтня 1590 р. як договірні сторони виступали брати князі Януш і Михайло Заславські. Унаслідок укладення даного контракту Я.Заславський обміняв свій маєток Перемовчі (Луцький повіт) на маєток Судилків (Кременецький повіт)²⁰, що належав М.Заславському.

За спостереженнями А.Пошпеха, учасники угод-трансакцій дуже часто були пов'язані між собою родинними зв'язками. Учений дійшов висновку, що зазначені в таких контрактах суми не відповідали реальним ринковим цінам²¹. Як свідчать джерела, суттєву частку угод-трансакцій у Луцькому повіті становили внутрішньо-родинні контракти. Якщо вилучити дарчі угоди, які укладали переважно родичі, то вималюється така картина: з 896 договорів купівлі-продажу, застави, оренди й обміну 196 контрактів (21,9%) було укладено в родинному колі (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Кількість угод, укладених між родичами в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)²²

Тип угоди	Загальна кількість угод (%)	Родинні угоди (%)	Решта угод (%)
Застави	475 (100)	114 (24)	361 (76)
Купівля-продаж	379 (100)	70 (18,5)	370 (81,5)
Оренди	28 (100)	3 (10,7)	25 (89,3)
Обміни	14 (100)	9 (64,3)	5 (35,8)
Усього	896 (100)	196 (21,9)	700 (78,1)

Упадає в очі, що переважна більшість контрактів, які укладалися між родичами, припала на угоди обміну (64,3%), а понад п'ята частина – на застави (24%). Найбільш консервативні економічні відносини простежуються при оренді шляхетських маєтностей (контракти, здійснені в родинному колі, становили лише 10,7% від усіх оренд). Отже, статистика таких договорів вказує на істотну частку внутрішньородинних трансакцій, що їх здійснювала шляхта повіту. Водночас не можна твердити, що зазначені контракти були домінуючими. Згідно з дослідженням А.Пошпеха, такі договори (залежно від шляхетської групи) становили від 30% до 50% від усіх контрактів (у середньому – 39,8%²³), а за Г.Лашкевичем, внутрішньородинні контракти в середньому сягали 17,1% від усіх договорів²⁴. Порівнюючи дані, які маємо по Луцькому повіту, з відповідними даними по Каліському та Хелмському повітах, що їх зібтали А.Пошпех та Г.Лашкевич, можна дійти висновку: у XVI–XVII ст. між зазначеними регіонами існували виразні відмінності щодо відсоткової частки родинних угод-трансакцій. Показники укладання внутрішньородинних контрактів Луцького повіту є істотно меншими порівняно з показниками Каліського повіту. Водночас дані щодо Луцького й Хелмського повітів – сумірні.

Варто також проаналізувати кількісні показники дарчих угод за родинними й неродинними учасниками договірних сторін. За даними джерел, учасниками дарчих договорів були 243 шляхтичі. Із 197 контрактів дарування 171 (86,8%) припадає на угоди, які укладалися між родичами, в основному чоловіками і їхніми дружинами. Наприклад, 1569 р. шляхтянка Ганна Калуська подарувала своєму чоловікові Миколі Калуському маєток Лисень²⁵. Із договору від 18 вересня 1592 р. також дізнаємося, що шляхтич Олександр Семашко дарчим листом відписав своїй дружині Варварі Семашківні маєток Моквин та села Серхів і Брухів²⁶. Села й маєтки, а також їхні частини, могли дарувати одні одним брати й сестри, або батьки – дітям, тещі – зятям, дядьки – племінникам тощо. Наприклад, луцький шляхтич Іван Чаплич-Шпановський віддав у дар (1599 р.) своїй доньці Федорі та зятєві Юрієві Кирдеям-Мильським двір у Луцьку²⁷. Інший шляхтич-повітник Петро Загоровський подарував (1572 р.) своєму небожеві Іванові Янчинському Кошелинський хутір у селі Суск²⁸. У решті 26 контрактах, що становили 13,2% від усіх дарчих договорів, суб'єктами угод виступали клієнти та їхні слуги. Основний зміст цих угод зводився до того, що впливові князі та шляхтичі зі значними матеріальними статками (патрони) дарували своїм слугам ті чи інші володіння в нагороду за тривалу й вірну службу. Отримувачами дару здебільшого були безземельні або малоземельні шляхтичі. Наприклад, 1571 р. луцький земський суддя Гаврило Бокій-Печихвостський подарував своєму слугі за "верную службу" три дворища в селі Бодачові²⁹, а князь Роман Сангушко того ж року віддав у дар своєму слугі Злобі Германовичу села Великі й Малі Бруховичі³⁰. Таким чином, обіг земельної власності шляхти за дарчими договорами здійснювався здебільшого в колі близьких родичів, а також усередині клієнтарно-патрональної корпорації повітової шляхти.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре – усередині він був досить строкатим, що залежало від маєткового статусу, традиції й престижу роду. У польській історіографії найчастіше критерієм поділу шляхетського стану на групи та прошарки є кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому чи воеводському рівнях. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану в даній статті прийнято класифікацію прошарків привілейованого стану Волині й Центральної України середини XV – першої половини XVII ст., розроблену Н.Яковенко. Вона включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту й панцирних бояр³¹. Важливим аспектом дослідження є з'ясування обігу й співвідношення князівського й панського землеволодіння та інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту, панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян.

Отже, між кількістю учасників обігу земельних володінь у Луцькому повіті існувала така пропорція. Князівська група становила 7,6% від усіх учасників обі-

гу маєтностей, панська – 15,2%, група шляхтичів-зем'ян – 75,1%, інші (учасники угод-трансакцій нешляхетського походження – євреї, духовні особи та міщани) – 2,1%³². В обігу земельних володінь зі значною перевагою вирізняються шляхтичі-зем'яни. Інші дві групи (князі й пани) становили меншість. Проте великий відсоток зем'янської верстви пояснюється економічною неоднорідністю цієї групи, серед якої були представники з великими статками, і, відповідно, маєтковими позиціями, а також середні й малоземельні власники, що володіли 1–2 селами, або ж їх частинами.

Важливо також простежити активність цих трьох шляхетських прошарків у процесі укладання договорів продажу, застави, оренди, а також угод обміну. Дарчі контракти в даному випадку до уваги не бралися, оскільки вони мали незначну ринкову вартість.

Таблиця 2. Участь шляхти в оформленні контрактів у Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³³

Тип контракту	Князі		Пани		Шляхта-зем'яни	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Купівля-продаж	62	9,3	198	29,7	406	61
Застава	152	16,6	325	35,5	439	47,9
Оренда	5	10,9	17	36,9	24	52,2
Обмін	5	20,8	12	50	7	29,2
Усього	224	13,6	552	33,4	876	53

З уміщених у таблиці 2 даних випливає, що найактивнішими учасниками укладання земельних контрактів серед трьох категорій панівного стану були зем'яни. Сумарна частка їхніх поземельних операцій становить понад половину (53%) від усіх укладених контрактів. У відсотковому співвідношенні зем'яни найбільше укладали договори купівлі-продажу (61%), а найменше – брали участь в оформленні контрактів обміну (29,2%). Друге місце, згідно з показниками активності, посідали представники панського прошарку, за участю яких було укладено 552 контракти всіх чотирьох типів, що становить понад 30% від загальної кількості договорів. Стабільні показники простежуються для дарчих, заставних і орендних угод (відповідно 29,7%, 35,5% і 36,9% від загальної кількості контрактів). Інша картина спостерігається щодо договорів обміну, частка яких сягала 50% від загальної кількості угод такого типу. Найменше трансакційних договорів серед трьох верств панівного стану укладали князі (13,6% від загальної кількості учасників контрактів).

Показовим є те, що представники князівської верстви брали активнішу участь в угодах обміну (20,8%) та заставних контрактах (16,6%), унаслідок укладання яких відбувалося неповне відчуження маєтностей або ж робилася заміна на інші володіння. Таким чином, можна припустити, що представники князівської верстви зазнали мінімальних втрат своїх земельних володінь у процесі регіонального маєткового обігу зазначеного періоду. Натомість найнижчі показники характерні для купчих і орендних договорів (відповідно 9,3% і 10,9%). Низький рівень обігу земельної власності на умовах повного відчуження князівських володінь підтверджується зазначеними показниками контрактів купівлі-продажу. На таких самих умовах відбувався обіг володінь при оформленні дарчих угод, активними учасниками яких також були князі. Однак, як зазначалося вище, такий обіг відбувався в основному в колі близьких родичів, а князівські дарування своїм слугам-клієнтам становили незначну частку від усіх дарчих контрактів.

Певне коригування стосовно активності укладання угод вносять показники середньої кількості договорів, що припадали на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, у середньому на одного представника князівської верстви

припадало укладання 3,4 зазначених контрактів (без дарувань), на панську групу – 4,2, а найменше – на прошарок шляхти-зем'ян, один представник якої оформляв не більше 1,3 договору. Таким чином, загальна активність шляхти-зем'ян у сфері укладання угод-трансакцій не підтверджується персональними результатами укладання договорів окремими її представниками. Відносна ж пасивність князівської групи, навпаки, компенсується вагомими результатами укладання договорів окремими її членами. На одну особу панського прошарку, як з'ясувалося, припадало найбільше число відповідних контрактів – 4,2.

Отже, якщо брати до уваги те, скільки контрактів у середньому припадало на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи, то виявляється, що найактивнішими учасниками обігу земельних володінь у межах Луцького повіту були пани й князі. Представники групи шляхти-зем'ян помітно їм поступалися.

Справедливість цієї тези можна перевірити через підрахунок балансу набуття та втрати володінь, а також величини обігу, що здійснювали окремо члени кожної із зазначених вище верств шляхетського стану.

Щодо угод купівлі-продажу, то набуття згідно з ними земельних володінь розуміється в тому сенсі, що купувалися маєтки, села або їхні частини, а втрата – якщо вони збувалися, тобто продавалися. Набуття володінь за договорами відбувалося в разі отримання заставного володіння, а втрата – якщо відповідне володіння заставлялося. Випадки набуття й втрати володінь за умовами орендних договорів такі ж, які визначено для заставних контрактів.

Таблиця 3. Баланс набуття та втрат володінь шляхти в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³⁴

Тип угоди	Групи шляхти	Набуття (к-ть угод)	Втрата (к-ть угод)	Різниця
Купівля-продаж	Князі	27	30	-3
	Пани	144	116	+28
	Зем'яни	184	219	-35
Застава	Князі	32	128	-96
	Пани	139	188	-49
	Зем'яни	292	153	+139
Оренда	Князі	0	6	-6
	Пани	10	9	+1
	Зем'яни	11	14	-3

Дані таблиці 3 свідчать, що в процесі укладання угод купівлі-продажу найбільшу активність виявляли представники панського прошарку. Здебільшого вони скуповували земельну власність, аніж її продавали, через це й баланс набуття-втрати виявився з плюсовими показниками. Друге місце посіли учасники договорів купівлі-продажу, які представляють князівську верству – вони активно скуповували й продавали свої маєтності, наслідком чого стали мінімальні втрати їхніх володінь (лише в 13 випадках більше продавали, аніж купували). Якщо пани й, певною мірою, князі зуміли примножити та розширити свої володіння, то шляхтичів-зем'ян змушені були більше продавати, аніж купувати, а тому й втрачали свої володіння.

Інша ситуація простежується у випадку із заставними контрактами. Тут повною мірою проявили активність представники групи шляхти-зем'ян. Вони майже вдвічі більше отримували заставні володіння, ніж віддавали їх у заставу. Тобто представники цієї шляхетської групи мали можливість надавати кредити й отримувати з цього певні прибутки. Водночас такий висновок не варто поширювати на всіх шляхтичів-зем'ян. Кредитні операції могли здійснювати лише представники вузького кола цієї шляхетської групи, які зуміли поліпшити свій мате-

ріальний стан на хвилі реформаційних перетворень 60-х рр. XVI ст. Значну активність у процесі заставляння маєтностей (а, отже, втрати їх на певний термін) проявили представники панської й, особливо, князівської верств, які втричі більше заставляли маєтності, аніж брали в заставне володіння. Для панського прошарку така ситуація виявилася дещо кращою: пани 139 разів отримували маєтності в заставне володіння, а 188 – віддавали. Очевидно, що представники цих шляхетських груп потребували готівки, за яку, припускаємо, здійснювали купчі операції.

У процесі укладання орендних договорів на плаву змогли втриматися також представники панської групи. Лише тут простежується позитивний баланс набуття-втрати маєтностей на умовах орендного володіння. Шляхтичі-зем'яни здебільшого віддавали свої маєтності в тимчасове володіння, а представники князівської групи взагалі не користувалися орендними маєтностями – вони лише віддавали їх в оренду іншим шляхтичам.

Розглядаючи орендні контракти, потрібно звернути увагу на те, що дуже часто однією зі сторін договору були луцькі євреї. Вони укладали відповідні угоди з представниками шляхетських груп і, що характерно, виступали винятково як орендарі й у жодному випадку не перезаставляли своїх орендних володінь. Євреї брали в оренду лише ті об'єкти володіння, з яких можна було отримати зиск. Наприклад, згідно з контрактом від 17 липня 1569 р. Зельман Шмойлович орендував на 3 роки в Михайла та його дружини Дометри Гарабурдів ліси біля сіл Тодоровичі й Тейки та використовував деревину для виробництва поташу³⁵. З угоди від 25 листопада 1588 р. дізнаємося, що луцький єврей Караїм Мошка орендував на 1 рік у шляхтича Марка Жоровницького вітряк і корчму в селі Блудові³⁶. Загалом понад третину орендних договорів луцькі шляхтичі укладали з представниками єврейської громади. Щодо цього можна припустити, що луцька шляхта не вирізнялася великою підприємливістю у сфері орендування земель задля отримання прибутків, а, тим більше, – представники князівської верстви, які й без цього зосереджували у своїх руках левову частку всіх володінь повіту. Натомість пани й шляхтичі-зем'яни не нехтували нагодою отримати в такий спосіб прибутки.

Таким чином, показники балансу набуття та втрати володінь загалом підтверджують наш висновок про більшу активність у сфері обігу шляхетських земельних володінь представників панської та князівської груп, порівняно зі шляхтою-зем'янами.

Важливо також з'ясувати, як представники тих чи інших шляхетських груп накопичували готівку, а також, чи могли вони надавати кредити та купувати маєтності? Для цього потрібно проаналізувати договори, звернувши увагу на показники загальної величини сум, які були задіяні кожною зі шляхетських груп в операціях купівлі-продажу, застави й оренди. У графі "Набуття" таблиці 4 показано суми, які отримували шляхтичі внаслідок здійснення зазначених трансакційних операцій, у графі "Втрата" – пов'язані із заставами та орендами суми, які йшли на придбання маєтностей та кредитування.

Таблиця 4. Баланс фінансової активності шляхетських груп за угодами-трансакціями в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³⁷

Тип угоди	Групи шляхти	Набуття (копи грошів)	Втрата (копи грошів)	Різниця (копи грошів)
Купівля-продаж	Князі	69486	52522	+16964
	Пани	113415	147589	-34174
	Зем'яни	212492	182221	+30271
Застава	Князі	316126	201977	+114149
	Пани	137985	140113	-2128
	Зем'яни	118800	237392	-118592
Оренда	Князі	5025	0	+5025
	Пани	3211	2521	+690
	Зем'яни	3598	4612	-1014

Найбільший прибуток від операцій купівлі-продажу отримували шляхтичі-зем'яни, баланс яких мав плюсовий показник і становив понад 30000 кіп грошів (див. таблицю 4). Удвічі менші прибутки отримали репрезентанти князівської групи. Представники ж панського прошарку зазнали втрат у сумі понад 34000 кіп грошів. Така ситуація не випадкова, бо саме пани доклали найбільших зусиль для скуповування земельної власності, що було характерно й для князів, які у фінансовому плані не набагато відстали від панів. Шляхтичі-зем'яни, особливо малоземельні та зі слабким господарським ресурсом, змушені були вдаватися до продажу своїх володінь. Частина з них зовсім втратила власність і перейшла на службу до князів і панів, а також більш впливових і заможних шляхтичів. Деяким із них вдавалося отримати за свою службу певну вислугу, інші ж ставали служилими боярами, що володіли 1–2 дворами в маєностях сюзерена й часто вели господарство самотужки, не маючи підданих.

Для представників групи шляхти-зем'ян характерним було й те, що вони стали найактивнішими кредиторами. Постає питання, звідки ж особи нижчої соціальної шляхетської групи могли почерпнути досить значні грошові суми для подальшого надання в кредит? Судячи з усього, приблизно третину коштів вони отримали від продажу своїх володінь та нерухомості, певну частину – від господарської діяльності, можливо, вони мали ще якісь прибутки. Можна припустити, що значними фінансовими ресурсами володіла тільки певна група шляхтичів-зем'ян. Решта ж були досить заможні, однак не змогли отримати більш престижні титули, оскільки після реформ 60-х рр. XVI ст. їх надання загальмувалося. Із таблиці 4 видно, що активним кредитуванням займалися також і члени панської групи, про що свідчить мінусовий баланс сум заставних операцій. Найбільше ж отримували кредити представники князівської верстви, дуже активно віддаючи свої володіння в заставу (сума отриманих ними кредитів сягнула понад 300000 кіп грошів). Потрібно також наголосити на значній кредиторській діяльності князів – загалом вони надали кредитів, сума яких виявилася не набагато меншою від суми кредитів, наданих шляхтичами-зем'янами й становила понад 200000 кіп грошів.

Подібна ситуація щодо надання й отримання кредитів простежується й з орендними договорами. Як і у випадку із заставами, шляхтичі-зем'яни витрачали більші суми на отримання орендних земельних володінь, ніж надання їх в оренду. Грошовий баланс набуття-втрати земельних володінь представників панської групи залишився майже однаковим. Натомість князі лише віддавали свої землі в оренду іншим шляхтичам, унаслідок чого отримали кредитів на суму понад 5000 кіп грошів.

Таким чином, найбільші прибутки (загальна сума понад 136000 кіп грошів) від здійснення трансакційних операцій мали князі. Найбільших втрат (майже 90000 кіп грошів) зазнали представники групи шляхти-зем'ян. Натомість втрати панів були мінімальними (близько 36000 кіп грошів)⁹⁸.

Про фінансову активність представників кожної зі шляхетських груп свідчить також середня величина грошових сум, що припадають на одного члена тієї чи іншої групи. Отже, найбільші фінансові можливості в укладенні угод-трансакцій (до уваги беруться суми, які витрачалися на придбання маєностей або отримання їх від заставних чи орендних володінь) мали представники князівської верстви (3856 кіп грошів на одну особу). За ними йдуть пани (2198 кіп грошів), а в шляхтичів-зем'ян такі можливості були зовсім незначні (650 кіп грошів). Суттєва різниця між середньою величиною сум, що припадають на одного представника князівської групи й шляхти-зем'ян, свідчить про значне зосередження готівки в руках осіб вищої шляхетської групи та відносно невеликі грошово-готівкові ресурси членів нижчої привілейованої групи, які змушені були вдаватися до різних трансакційних операцій із метою уникнення фінансового дефіциту.

Привертає увагу те, як відбувався обіг земельних володінь між різними шляхетськими групами. Такий обіг, по суті, не спостерігався при укладанні дарчих договорів – відчуження земельних володінь здійснювалося всередині родинного кола, власне, між представниками однієї шляхетської групи (понад 80% усіх випадків). У решті випадків перехід земельної власності відбувався за схемою: від князів або панів – до шляхти-зем'ян (близько 20% випадків).

Інша ситуація склалася з угодами купівлі-продажу, застави та оренди. Майже чверть таких договорів укладали між собою шляхта-зем'яни, решту угод вони укладали з представниками інших шляхетських прошарків. Зокрема, заставні контракти найчастіше фіксувалися між шляхтичами-зем'янами й князями. Причому перші виступали кредиторами других. Близько 20% від кількості зазначених договорів укладалися між представниками панської групи, а решта – переважно зі шляхтичами-зем'янами, особливо це стосувалося угод купівлі-продажу, в яких пани переважно фігурували як покупці земельної власності. Незначний поземельний обіг здійснювався всередині князівської групи. Контракти між членами цієї групи становили лише 10% від загальної кількості таких угод. У решті випадків князі активно укладали договори з панами й шляхтичами-зем'янами.

Отже, обіг земельних володінь у середовищі представників однієї шляхетської групи загалом був несуттєвим, порівняно із земельним обігом, що відбувався через оформлення дарчих контрактів. Натомість такий обіг мав значне місце в клієнтарно-патрональній корпорації шляхтичів-землевласників, у структурі якої поділ на групи відігравав важливу роль.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що безумовна перевага шляхтичів-зем'ян у сфері, яка стосується відношення загальної кількості учасників угод-транзакцій до кількості укладених ними договорів не підкріплюється таким показником, як відношення кількості угод, що припадають на одну особу, до відповідної величини грошових витрат. Причому, тут простежується явна перевага князів та панів.

Аналіз обігу земельних володінь різних груп луцької шляхти дає підстави твердити про зосередження капіталу в руках князів і панів. Брак його в представників шляхти-зем'ян змущував їх активізувати діяльність у сфері укладання транзакційних угод, про що свідчать відповідні показники ділової активності.

Таким чином, висловлені в історіографії твердження про економічну міць волинських князівських родин та магнатерії підтверджуються конкретними даними регіонального дослідження поземельних операцій шляхти в Луцькому повіті в другій половині XVI ст. Характерно, що протягом періоду, що досліджується, простежується поступове зміцнення економічних позицій панського прошарку шляхетського стану. Очевидно, що волинські пани зуміли вправно скористатися реформами 60-х рр. XVI ст., адже саме на Волині концентрувалися земельні володіння панів. Таких міцних маєткових позицій не мали ані київські, ані брацлавські пани.

Найактивніші контрактанти та їхні контракти

Аби простежити тенденції змін у структурі земельної власності луцької шляхти, слід розглянути конкретні випадки набуття та втрати, а також передачі власності в заставу або оренду. При визначенні найактивніших контрактантів до уваги бралися такі критерії: 1) кількісні показники здійснюваних угод (у результаті відбувався перехід земельних володінь у повну та часткову, на певний термін, власність); 2) показники величини обігу зазначених контрактів. Основними джерелами при дослідженні є договори купівлі-продажу, застави та, меншою мірою, оренди.

Найактивнішим учасником обігу шляхетських земельних володінь серед князів був Юрій Чорторийський, який протягом 1583–1599 рр. здійснив 9 операцій купівлі-продажу та 43 заставні угоди³⁹. Показово, що цей князь лише у двох

випадках надав кредитів на загальну суму 1400 кіп грошів, отримавши за це володіння в заставу. Натомість він мав значний зиск, віддаючи в заставу свої маєтки й села, переважно на невеликий термін (1–3 роки). У результаті князь мав прибуток від своїх застав у сумі 56227 кіп грошів, що дало йому можливість придбати міста Клевань і Білів, село й монастир Пересопницю⁴⁰, дві садиби в Луцьку⁴¹, а також села Грушвицю, Переділ, Янів і Новосілки⁴². На ці придбання він витратив 17000 кіп грошів. Здебільшого (3 із 6 випадків) Ю.Чорторийський здійснював операції продажу, збільшивши свою скарбницю на 5600 кіп грошів. Так, у результаті 3 операцій купівлі-продажу він частинами спродав своє село Куколь шляхтичам Богданові⁴³, Петрові⁴⁴ та Іванові⁴⁵ Кукольським, отримавши з кожного по 1000 кіп грошів. Прикметно, що князь почав продавати або купувати земельну власність лише з 1596 р. – до того він активно заставляв свої володіння (перша його заставна угода зафіксована 1583 р.). Отримавши чималі прибутки від застав, він розширює свої володіння шляхом купівель. Унаслідок 17-річної діяльності на земельному ринку Ю.Чорторийський неабияк зміцнив своє маєткове становище та отримав великі прибутки – понад 44000 кіп грошів.

Схожу економічну діяльність провадив ще один представник князівської верстви – Юхим Корецький. Щоправда, він дещо поступався розмахом економічних операцій Ю.Чорторийському. Ю.Корецький здійснив 5 торгових операцій зі своїми маєтностями (у 4 із них – продавав, а в одній – купував). Так, від продажу сіл Радомисль і Суха Воля⁴⁶, маєтків Русивль і Капустин⁴⁷, Витковичі⁴⁸ та Сосники⁴⁹, він отримав 3400 кіп грошів. Судячи з того, що за придбані 1597 р. села Железниця та Сосники⁵⁰ він заплатив 4000 кіп грошів, князь нарощував свої володіння. Характерною особливістю заставних операцій Ю.Корецького було те, що він у жодному випадку не виступав як кредитор. Це означає, що князь не користувався заставними володіннями – він лише здавав свої маєтності в заставу іншим шляхтичам. Красномовним підтвердженням цього є 24 заставні угоди, які дали досить значні прибутки (близько 40000 кіп грошів). Симптоматично, що четверту частину від зазначених прибутків Ю.Корецький отримав від заставної угоди, згідно з якою віддав у заставу 34 села Корецької волості своїй дружині, Ганні Корецькій (1583 р.), отримавши кредит у сумі 20000 золотих польських⁵¹ (= 10000 кіп грошів). Отже, унаслідок ділової активності Ю.Корецький розширив свої володіння. Отримані ним прибутки також були досить значними – 39000 кіп грошів.

І Ю.Чорторийський, і Ю.Корецький належали до "княжат головних", які презентували найпотужніших князів усередині князівської верстви⁵² (решта – "князі-повітники"). "Головні княжата" вирізнялися економічною й майновою міццю (у джерелах простежується стабільність їхніх земельних володінь із кінця XIV ст.⁵³).

Вельми вражаючими показниками обігу від заставних операцій міг похвалитися київський воєвода князь Костянтин Острозький. Здійснюючи їх, у двох випадках він віддавав свої володіння в заставу, а ще у двох – надавав кредити. Загалом, від заставних операцій князь отримав 3650 кіп грошів, натомість кредитувавши 161900 кіп грошів (9500 кіп грошів – Ю.Корецькому (1583 р.)⁵⁴, а 152400 кіп грошів – своїй небозі княжні Галжбеті Острозькій, отримавши в заставне володіння всі її родові маєтності (1573 р.)⁵⁵). Уже за наведеними даними К.Острозького можна віднести до найбільших інвесторів не лише Волині, а й усій Речі Посполитої.

Шляхом купівель і продаж формували свої володіння в Луцькому повіті та на Волині й нові ("пришлі") князі – Пронські (емігранти з Московії) та Пузини, що прибули на Волинь зі Смоленщини в другій половині XVI ст. внаслідок одруження (князь Юрій Пузина взяв за дружину дочку володимирського воєводи Василя Гулевича – Ганну Гулевичівну). Спочатку князь разом із дружиною продав (1587 р.) шляхтянці Марії Чолганській маєтки Рідку й Мінцову Болі, отримавши прибуток 3200 кіп грошів⁵⁶. 1590 р. він уже сам купив у свого тестя маєт-

ки Довге, Борисковичі й Цевів за 750 кіп грошів⁵⁷. Одну купівлю здійснив інший представник родини Пузин – Григорій, заплативши подружжю шляхтичів Іванові та Раїні Батковським (1598 р.) 2500 кіп грошів за частину села Борисовичі⁵⁸.

Зиск від укладання продажних договорів мав і член князівської родини Пронських Олександр. Для початку в 1584 і 1585 рр. він здійснив 2 купівлі, придбавши в луцького войського Івана Чаплича-Шпановського село Радохівку за 3000 кіп грошів⁵⁹, а в шляхтича Михайла Боговитина-Козирадського купив маєтності в Кременецькому повіті за 6000 кіп грошів: місто Шумськ і села Васьківці, Крогульці, Литовиці, Теремні, Токарі, Боложівці та Степанівку⁶⁰. Князь отримав значний прибуток і від продажу своїх маєтностей – 1593 р. він продав шляхтичеві Дмитру Долматовичу-Ісайківському п'яту частину маєтків Чекні, Ворсавина, Яловичів та Котелі за 1150 кіп грошів⁶¹, а 1595 р. – шляхтичеві Адаму Горайському місто Жуків та села Новосілки, Старий Жуків, Новий Став і Сухівці за 5000 золотих польських⁶² (= 25000 кіп грошів). За нашими підрахунками, його прибутки від продаж становили понад 26000 кіп грошів.

Отже, обігові операції із земельними володіннями серед князів найактивніше здійснювали "княжата головні". Натомість представники групи "княжат-повітників" не мали для цього фінансових можливостей. Дехто з них, як князь Остафій Сокольський⁶³, посідали земські уряди, на яких традиційно робили кар'єру представники нижчих шляхетських прошарків. Така ситуація свідчить про те, що князівська гідність не завжди забезпечувала носія титулу великими статками.

Окрім представників князівської верстви, активно здійснювали трансакційні операції й пани. Досить значні економічні та маєткові позиції в повіті посідав Василь Гулевич (обіймав уряд володимирського войського).

Протягом періоду, що розглядається, В.Гулевич здійснив 18 торговельних операцій – у 17 з них він виступав як покупець земельних помість, і лише в одній – як продавець. Причому останній контракт він уклав зі своїм зятем, князем Ю.Пузиною. Згідно із цим контрактом, В.Гулевич у березні 1590 р. продав Ю.Пузині маєтки Довге, Борисковичі й Цевів за 1500 золотих польських⁶⁴ (750 кіп грошів). На невелику суму даного контракту вказує таке порівняння: у лютому та березні 1587 р. володимирський войський купив четверту й другу частини маєтку Довгого за 500 і 4000 кіп грошів відповідно у свого брата Михайла Гулевича й племінників Миколи та Михайла Гулевичів-Долзьких⁶⁵. Очевидно, що ціни, указані в умовах контрактів, не завжди відповідали реальній вартості земельної власності.

Об'єктом купівель В.Гулевича здебільшого були частини маєтків або сіл, розташованих у Луцькому повіті. Лише одна купча угода свідчить про придбання володимирським войським маєтності в сусідньому Володимирському повіті⁶⁶. Скуповуючи окремі частини володінь у різних власників, він таким чином міг придбати всю маєтність або ж значну її частину.

Загалом В.Гулевич уклав контрактів на суму понад 11000 кіп грошів (причому ціну на одну з таких угод у документі не зазначено). Загальний баланс його торговельних операцій становив мінус 10590 кіп грошів. Це означає, що володимирський войський витратив значну суму грошей на розширення своїх володінь. Зазначена сума витрат свідчить про високий майновий статус цього шляхтича та реальну можливість обіймати престижні уряди.

Ще більші статки мав луцький войський Іван Чаплич-Шпановський (із 1589 до 1597 рр. був кийським каштеляном⁶⁷). У цьому можна перекоонатися з торговельних угод. Луцькі актові книги містять інформацію про 51 угоду купівлі-продажу земельної власності, що їх здійснив І.Чаплич-Шпановський. На відміну від В.Гулевича, І.Чаплич-Шпановський активно як купував маєтки, так і продавав їх – це стало значною статтею його прибутків (понад 20000 кіп грошів), хоча торговельний баланс також був від'ємним (22684 копи грошів).

Об'єктом купівель І.Чаплича-Шпановського зазвичай були частини маєтків і сіл, а інколи й цілі володіння. Чималу власність мав цей шляхтич у місті Тай-

кури, про що свідчить серія здійснених ним купівель окремих частин міста, якими володів шляхтич Іван Звір, після смерті якого вони були успадковані його дружиною, братом і сестрою. Так сталося, що нащадки не змогли зберегти в цілісності родових володінь: разом із частинами міста вони продали й успадковані частини села Посягви⁶⁸. Привертає увагу те, що луцький війський упродовж одного дня (7 березня 1578 р.) уклав 6 контрактів купівель із нащадками І.Звіра на загальну суму 2520 кіп грошів і, таким чином, укотре розширив свої володіння.

Потрібно відзначити, що більшість контрактів І.Чаплич-Шпановський уклав за 16 років (з 1569 до 1586 рр.), і лише 3 угоди були укладені в 1590 р., а по цьому – жодної. Можливо, що по 16 роках активної діяльності у сфері земельної торгівлі луцький війський задовольнив свої маєткові потреби й після 1589 р. (початок його сенаторської кар'єри) зосередив увагу на політиці.

Варто також відзначити, що В.Гулевич та І.Чаплич-Шпановський досить активно укладали й заставні угоди. Зокрема, володимирський війський у двох випадках надав кредитів на загальну суму 244 копи грошів, а у двох інших – заставляв свої маєтності, отримавши прибуток у сумі 490 кіп грошів. Натомість його брат Григорій Гулевич кілька разів лише віддавав свої володіння в заставу, отримавши прибуток у сумі 2450 кіп грошів.

Набагато більший грошовий обіг здійснив І.Чаплич-Шпановський, оформивши 32 договори застави, унаслідок чого отримав прибуток у сумі понад 21000 кіп грошів. Його економічні позиції, вочевидь, були сильніші, порівняно з володимирським війським. Сума наданих ним кредитів (8 операцій) становила 5308 кіп грошів. Заставні контракти загалом дали йому прибуток у сумі понад 27000 кіп грошів. Якщо зважити на те, що І.Чаплич-Шпановський у 5 орендних договорах із 6 орендував земельні володіння в інших шляхтичів, то до його прибутків потрібно додати ще кілька тисяч кіп грошів.

Високий статус повітового урядника Василя Гулевича відкривав дорогу до розширення маєтностей через їх придбання для інших членів родини Гулевичів, серед яких діловою активністю вирізнявся Дем'ян Гулевич (здійснив 5 торговельних операцій, приєднавши до своїх володінь кілька сіл). Так, 30 червня 1580 р. він купив більші частини сіл Грушовни й Озерян у батьків своєї дружини Івана й Пелагії Патрикій-Курозвонських за 2000 кіп грошів (це були представники групи шляхти-зем'ян; Іван Патрикій-Курозвонський протягом 1567–1578 рр. обіймав уряд кременецького підкоморія)⁶⁹. А вже 28 липня того ж року шляхтич докупив решту цих сіл у теці Пелагії за 200 кіп грошів⁷⁰. 1593 р. Дем'ян Гулевич виступив у ролі покупця Дашківської частини села Гуляльників за 100 кіп грошів, яку придбав у братів Григорія й Федора Гуляльницьких⁷¹. За два роки (1595 р.) він купив село Баківці в Івана Гулевича за 3000 кіп грошів⁷², а наступного, 1596 р., – частину села Грушовни за 2000 кіп грошів у князя Станіслава Воронецького⁷³. Ще перед початком своїх основних купівель, він придбав третю частину садиби в Луцьку ще в одного з Гулевичів – Михайла – за 14 кіп грошів⁷⁴. Таким чином, на розширення своїх володінь (здебільшого за рахунок купівель у родичів) Д.Гулевич витратив доволі велику суму (7314 кіп грошів).

Серед представників панської групи неабиякою активністю відзначалися шляхетські родини Семашків та Хрінницьких, окремі члени яких також посідали престижні уряди у Волинському воєводстві. Зокрема, з роду Семашків найбільше трансакційних угод уклав Олександр Семашко, котрий у 1566–1581 рр. посідав уряд володимирського підкоморія, а в 1585–1587 рр. був брацлавським каштеляном. Із 14 купчих угод, укладених усіма членами родини Семашків, він здійснив 1 продаж і 5 купівель (на його участь припала майже половина торговельних операцій із земельною власністю Семашків). Із 29 заставних угод Семашків – 18 були укладені Олександром. Володимирський підкоморій приєднав до своїх володінь шляхом купівлі село Липи, придбавши його за 4000 кіп грошів у шляхтянки Ганни Згличинської⁷⁵, а також маєтки Рикань і Митиці, давши за них 4000

золотих польських⁷⁶. Окрім того, він придбав маєтність Лаврове, купивши її окремими частинами в братів Івана⁷⁷ та Романа Козинських⁷⁸ на загальну суму 1300 кіп грошів. За досить велику суму (1000 кіп грошів) О.Семашко продав свої маєтки Вишневе й Верпятин шляхтичеві Щасному Галезькому (1593 р.)⁷⁹. Для здійснення таких купчих операцій він скористався грошима із заставних угод (16 контрактів), за умовами яких отримував кредити під заставу своїх маєтностей.

Неабияк розширив свої володіння представник родини Хрінницьких – Іван, який обіймав посаду луцького земського підсудка (1579–1602 рр.) та луцького земського судді (1602–1624 рр.). Формувати свої маєтності І.Хрінницький розпочав відразу по обранні його на земський уряд. За спостереженнями Н.Старченка, урядовці Володимирського повіту використовували свою службу як інструмент успішної ділової активності. Дослідниця відзначає, що "саме канцелярія, зосереджуючи готівку у своїх руках, перебуваючи в центрі публічного життя регіону (а отже, володіючи інформацією), схоже виконувала функції банку"⁸⁰. Луцький підсудок, як свідчать джерела, також вправно скористався своїм службовим становищем, здійснивши 1 продаж і 11 купівель, більшість з яких припадає на 1581–1584 рр., коли відбувалося стрімке формування головних його володінь. Так, 1581, 1583 і 1584 рр. І.Хрінницький скупив батьківські маєтності – частини сіл Хрінники, Толпижин, Курозвони, Лопавші, Вичулкове, Селище й Любин (фіксуються в поборовому реєстрі 1570 р. за Михайлом Хрінницьким, окрім Селища й Любина) в подружжя Матвія й Ганни Рогозенських за 2000 кіп грошів⁸¹; через два роки він також купив у них інші частини цих володінь за 1000 кіп грошів⁸². Решту частин сіл Хрінники, Толпижин та Курозвони він купив у подружжя Кіндика й Пелагії Хом'яків-Смордовських за 1200 кіп грошів⁸³. Після повернення родових маєтностей, він розширив їх купівлею села Смикова (також скуповував його частинами – 4-ма купчими операціями в 3 власників: Уляни Гретчиної за 300 кіп грошів⁸⁴, Пелагії Ламан двічі по 400 кіп грошів⁸⁵ та Уляни Смиковської за 300 кіп грошів⁸⁶) та частини села Берестечка, придбаних у шляхтянок Раїни Русин-Берестецької за 200 кіп грошів⁸⁷ і Настасії Сокіл за 800 золотих польських⁸⁸. До цього слід додати купівлю села Свицова, набутого в результаті оформлення угоди купівлі-продажу зі шляхтичами Федором і Андрієм Загоровськими (1000 кіп грошів)⁸⁹.

Луцький підсудок проявив себе також як активний кредитор – із 10 заставних договорів він 8 разів надавав кредити, а двічі – віддавав свої маєтки в заставу. Наприклад, 1583 р. Іван Хрінницький віддав у заставу село Курозвони своєму братові Прокопу Хрінницькому за 500 кіп грошів⁹⁰ (термін у договорі не вказано). Маєток Берестечко заставив згаданій вище шляхтянці Раїні Русин-Берестецькій за 100 кіп грошів на один рік⁹¹. Натомість він надав кредитів на значно більшу суму, загальна величина яких становила 5280 кіп грошів.

При здійсненні трансакційних операцій луцький підсудок підтримував своїх родичів. Зокрема, брат І.Хрінницького Василь оформив 8 контрактів купівлі-продажу, 4 рази він продавав свої маєтності, а в решті випадків – купував. Ще один його брат – Прокіп Хрінницький – здійснив 1 купівлю, 1 продаж і 6 заставних операцій.

Привертає увагу ділова активність у поземельних операціях представника панської групи Федора Рудецького. На відміну від попередніх шляхтичів, він не посідав урядів (принаймні, нам не вдалося віднайти про це якихось відомостей), проте здійснював свої економічні операції з розмахом. Він, зокрема, уклав 8 угод купівлі-продажу, здебільшого виступаючи покупцем маєтностей, придбавши нові володіння як на території повіту, так і в самому Луцьку. Приміром, Ф.Рудецький став власником маєтку Чорна⁹², не названого в документі фільварку⁹³, а також Балцеровського і Яцковицького дворів⁹⁴, "пляцу" й ґрунту⁹⁵ та двох "пляців"⁹⁶ у Луцьку. На це він витратив 2446 кіп грошів, натомість отримав 750 кіп грошів від продажу нерухомості в Луцьку.

Матеріали заставних договорів, укладених за участю Ф.Рудецького, засвідчують його значні фінансові можливості. Із 9 заставних угод він у 8 випадках ви-

ступав кредитором, причому отримав у заставне володіння певні маєтності на умовах користування та розпорядження (лише у 2 випадках була оформлена застава без держання), надавши кредитів на загальну суму 2267 кіп грошів. Можна припустити, що цей шляхтич повернув кредит із великим зиском для себе.

Представники групи панів успішно укладали орендні договори. Серед панів можна виділити І. Чаплича-Шпановського (6 оренд, грошовий обіг яких склав 2686 кіп грошів), О.Семашка й В.Гулевича, котрі уклали по одному орендному контракту, а також Марка Жоравницького, батька луцького підкоморія (1580–1585 рр.) Михайла Жоравницького (3 оренди з грошовим обігом у майже 1000 кіп грошів).

Таким чином, розгляд економічної діяльності в сфері обігу земельних володінь представників панської групи свідчить про дедалі зростаючу залежність капіталу від влади й навпаки. Як з'ясувалося, перевага в маєткових та економічних позиціях зберігалася за "старожитною шляхтою", тобто панською групою, члени якої посідали уряди на різних рівнях. Варто відзначити, що в окремих випадках високі посади надавали представникам панської групи шляхетського стану можливості для формування та розширення своїх помість.

Менш активною була група шляхти-зем'ян. Утім, це не применшує їхньої ролі в економіці повіту, – хоча в обігових земельних операціях вони набагато відставали від князів і панів, є потреба проаналізувати їхні дії на специфічному ринку обігу земельних володінь.

Серед чисельної групи шляхти-зем'ян помітно вирізняється кілька її представників та цілих родин. Ідеться, зокрема, про Гуляльницьких (лише в укладанні договорів купівлі-продажу брали участь 20 членів родини, а застав – 15), які 46 разів оформляли контракти купівлі-продажу та 18 разів – застави⁹⁷. Об'єктом трансакційних операцій здебільшого був родовий маєток – село Гуляльники (він то продавався невеликими частинами, то знову купувався, заставлявся чи викупувався). Через це власниками дрібних частин Гуляльницького маєтку по чергово було близько 20 членів (точне число встановити не вдалося) цієї родини.

На відміну від Гуляльницьких, розширити свої володіння вдалося луцькому зем'янинові Богушу Зайцю. Стрімким злетом своєї кар'єри та формуванням маєтностей він завдячував службі в князів Сангушків, а пізніше – у князя К.Острозького. Неабияку роль у цьому відіграла і його успішна адвокатська практика. Зокрема, 1585 р. він здійснив 3 купчі операції, придбавши маєтки Зденіж (за 4000 кіп грошів⁹⁸), Шеловець (за 300 кіп грошів⁹⁹) та село Березолупи (за 2000 кіп грошів¹⁰⁰). Усі ці маєтності Б.Заець, очевидно, не без підтримки свого патрона, купив у луцького войського І.Чаплича-Шпановського. А ще раніше, 1572–1573 рр., луцький адвокат придбав частину маєтку Гуляльники на суму 130 кіп грошів, оформивши при цьому 3 купчі договори з Прокопом¹⁰¹, Яськом¹⁰² та Федором Гуляльницькими¹⁰³. Згодом (1595 р.) він вигідно продав свою частину Гуляльників (а також частину, успадковану від батька Богдана Зайця) шляхтичу Єрмогенові Шишці за 1000 кіп грошів¹⁰⁴. Не менш вдало Б.Заець користався заставними операціями, отримавши в заставне володіння село Міловші від І.Чаплича-Шпановського в сумі 630 кіп грошів терміном на рік¹⁰⁵. Окрім цього, він узяв кредит на суму 2000 кіп грошів терміном на 2 роки в шляхтича Михайла Витонізького, забезпечивши його своїми селами Зденіжем, Березолупами та частиною Гуляльників¹⁰⁶.

Отже, можна стверджувати, що "адвокатська практика, – як відзначає Н.Старченко, – в умовах існування досить закритої шляхетської корпорації була чи не найкоротшим шляхом (хіба що за винятком вдалого шлюбу) до реалізації життєвих очікувань небагатого (і не родовитого – А.Б.) шляхтича"¹⁰⁷.

Менш скромними виявилися результати купівель луцького земського писаря (1566–1596 рр.) Михайла Коритенського, якому вдалося придбати лише Голетовський млин із гребельним митом¹⁰⁸ (в документі не локалізовано) та двір у

Луцьку¹⁰⁹ на суму в 300 кіп грошів. За ним не було помічено й укладання заставних чи орендних договорів.

Активними учасниками оформлення договорів купівлі-продажу були шляхтичі-зем'яни Станіслав Держановський (4 контракти) та Мартин Менжинський (7 контрактів). Перший 1572 р. за умовами 2-х купчих договорів придбав частину Шелвовецького двору в Гуляльниках у Марини, Ждани¹¹⁰ та Тетяни Гуляльницьких¹¹¹ за 100 кіп грошів. За 10 років (1583 р.) шляхтич продав цей двір із додачею частини поля за 140 кіп грошів¹¹². Як бачимо, С.Держановському так і не вдалося розширити своїх володінь, чого не можна сказати про Мартина Менжинського, який прикупив маєтки Русивль і Капустяни в князя Яхима й Ганни Корецьких¹¹³, частини села Олізарова в Матвія Лосицького¹¹⁴, маєток Ключані в І.Чаплича-Шпановського¹¹⁵ та Вертиковський двір у Луцьку в Марії Зарецької¹¹⁶. За все це шляхтич заплатив 2730 кіп грошів (сума навіть для шляхти середньої руки чи не фантастична). Значний зиск він отримав і від продаж (понад 1000 кіп грошів).

Вдалу кредиторську політику провадив клієнт князя Ю.Корецького Томило Манцевич, а також дядько одного з найбагатших представників панської групи Матвія Єла-Малинського (за даними подимного тарифу 1629 р., родина Єло-Малинських володіла 1931 двором, що надавало їй статус магнатської) – Антін Яловицький. Зокрема, Т.Манцевич надав кредитів своєму патрону на суму майже 3000 кіп грошів (4 контракти). А.Яловицький кредитував як князів Ю.Корецького і Ю.Чорторийського, так і інших впливових шляхтичів повіту на суму 7000 кіп грошів.

Отже, представники групи шляхти-зем'ян здійснювали активну економічну діяльність завдяки родинним та патронально-клієнтарним зв'язкам, живучість і дієвість яких проявлялася на всіх рівнях шляхетської ієрархії.

Таким чином, протягом понад 30 років економічної діяльності шляхти Луцького повіту, пов'язаної з обігом земельних володінь, проявилися виразні тенденції до змін у структурі шляхетського землеволодіння. Трансакційні операції із земельною власністю й володіннями луцької шляхти показали стабільний земле-власницький статус князівської групи, зростаючу економічну активність представників панської групи та подальше дроблення й послаблення маєткових позицій членів групи шляхти-зем'ян. Якщо за матеріалами поборового реєстру 1570 р., для Луцького повіту співвідношення земельної власності між зазначеними трьома шляхетськими групами виглядало таким чином: представники князівської групи володіли 45,2% всієї шляхетської земельної власності повіту, члени панської групи тримали у власності 37% земель, а в руках шляхтичів-зем'ян концентрувалося лише 17,8% маєтностей, то на кінець століття ці показники дещо змінилися. Так, на рівні 45% володінь залишилося в руках князівської групи (відбувся лише частковий перерозподіл усередині групи або втрати окремих родин компенсувалися набуттям інших). Натомість на рівні 40–42% маєтностей зосередилися в представників панської групи (зросли на 3–5% за рахунок як купівель, так і тимчасового заставного володіння, набутих у князів та зем'ян, а також внутрішньогрупового перерозподілу). У випадку із шляхтою-зем'янами відбулося зменшення до 13–15% (земельні володіння скоротилися на 4–5% за рахунок відтоку маєтностей у результаті продаж та віддання в заставне володіння здебільшого представникам панської групи). Варто відзначити, що дарчі угоди більшою мірою вплинули на внутрішньогруповий перерозподіл земельної власності.

Окрім міжгрупового перерозподілу земельних володінь, відбулися зміни в маєткових позиціях усередині кожної зі шляхетських груп. Більш інтенсивний обіг земельних володінь шляхти всередині привілейованих груп і прошарків указує на ще низький рівень торгівельно-грошових та обігових операцій із власністю. Земля ще не виступала повною мірою як товар. Натомість такі тенденції поступово набували ваги серед представників панської групи, окремі члени якої вдало скористалися ситуацією для збільшення своїх маєтностей. Характерно, що такий процес був притаманний не лише Луцькому повітові, а й іншим регіонам Речі Посполитої до середини XVII ст.

- ¹ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – 545 с.
- ² Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – 62 с.
- ³ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 318 с.
- ⁴ Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. – 291 с.; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – 207 с.; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – 330 с.
- ⁵ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – 135 с.
- ⁶ Собчук В.Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002. – 18 с.
- ⁷ Ліпінин С.І. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6. – Т. 8/9. – С.224–240.
- ⁸ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.58–74; 2001. – №1. – С.42–62; 2001. – №4. – С.20–42.
- ⁹ Йі ж. Хто скуповував землю на Волині у кінці XVI ст.? // V конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Ч. 1. – Чернівці, 2003. – С.159–162.
- ¹⁰ Polaszewski L. Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. – Poznań, 1976. – 57 s.
- ¹¹ Biskup M. Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). – Toruń, 1957. – 110 s.
- ¹² Łaszkiwicz H.M. Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. – Lublin, 1998. – 283 s.
- ¹³ Pośpiech A. Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – 277 s.
- ¹⁴ Пашин С.С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – 172 с.
- ¹⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 412 с.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 25 (Луцький гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26 (Луцький земський суд). – Спр. 1–13, 62.
- ¹⁷ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 297–300 зв.
- ²⁰ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 240, 241.
- ²¹ Pośpiech A. Op. cit. – S. 129, 182.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ²³ Pośpiech A. Op. cit. – S. 182.
- ²⁴ Łaszkiwicz H.M. Op. cit. – S. 136.
- ²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 57 зв.
- ²⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 24, 25.
- ²⁷ Там само. – Спр. 13. – Арк. 461, 461 зв.
- ²⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 310 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 655, 656.
- ³⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 253, 254 зв.
- ³¹ Яковенко Н.М. Указ праця. – С. 70, 71.
- ³² ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Спр. 1–13, 62.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.

- ³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 443 зв. – 445.
- ³⁶ Там само. – Спр. 38. – Арк. 31–34.
- ³⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ³⁸ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ³⁹ Підраховано за: Там само.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 14 зв. – 19 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 26 зв. – 29.
- ⁴² Там само. – Спр. 12. – Арк. 32–34.
- ⁴³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 314 зв. – 317
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 12. – Арк. 137–141.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 13. – Арк. 982, 983 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 4. – Арк. 333 зв., 334 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 60–63 зв.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 564–566.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 353 зв. – 355.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 11. – Арк. 176 зв., 177 зв.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 373, 374.
- ⁵² Яковенко Н.М. Указ. праця. – С. 100.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 341, 342.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 390, 391 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 37. – Арк. 55 зв. – 58 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 433, 434 зв.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 12. – Арк. 837–839.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 5. – Арк. 128–131 зв.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 232–237.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 170–173 зв.
- ⁶² Там само. – Спр. 62. – Арк. 817–820.
- ⁶³ Яковенко Н.М. Указ. праця. – С. 188.
- ⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 433, 434 зв.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 35 зв. – 37 зв.; 293 зв. – 296 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 512–515.
- ⁶⁷ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. II. – Спр. 30539. – Арк. 10.
- ⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 144 зв., 145, 149 зв., 150, 155 зв., 156, 157, 158, 160 зв., 161.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 34 зв., 35.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 116 зв. – 118.
- ⁷¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 132 зв. – 134.
- ⁷² Там само. – Спр. 62. – Арк. 696 зв. – 698 зв.
- ⁷³ Там само. – Спр. 10. – Арк. 142–144.
- ⁷⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 465.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 15. – Арк. 75–77.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 18. – Арк. 457, 458.
- ⁷⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 360 зв. – 362, 362 зв. – 364.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 348–351.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 101–103.
- ⁸⁰ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів... // Київська старовина. – 2000. – №6. – С. 72.
- ⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 105–108 зв.
- ⁸² Там само. – Арк. 436–438.
- ⁸³ Там само. – Арк. 480–482.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 681–684.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 684–688; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 360 зв.–365.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 354 зв. – 356 зв.
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 688 зв. – 690.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 189 – 194 зв.

- ⁸⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 417, 417 зв.
- ⁹⁰ Там само. – Арк. 210, 210 зв.
- ⁹¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 662, 662 зв.
- ⁹² Там само. – Спр. 6. – Арк. 489 зв.
- ⁹³ Там само. – Спр. 13. – Арк. 666–668 зв.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 883–885 зв.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 124, 125.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 220–224 зв.
- ⁹⁷ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25 – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Спр. 1–13, 62.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 210 зв. – 212.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 414 зв. – 416 зв.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 420 зв., 421 зв.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 606, 607 зв.
- ¹⁰² Там само. – Арк. 609, 610.
- ¹⁰³ Там само. – Спр. 14. – Арк. 17–19.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 422 зв. – 426 зв.
- ¹⁰⁵ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 229–233.
- ¹⁰⁶ Там само. – Спр. 5. – Арк. 416 зв. – 420.
- ¹⁰⁷ *Старченко Н.* Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 131.
- ¹⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 199–203 зв.
- ¹⁰⁹ Там само. – Спр. 11. – Арк. 465, 465 зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 242, 243 зв.
- ¹¹¹ Там само. – Арк. 243 зв., 244 зв.
- ¹¹² Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 655, 656 зв., 664 зв. – 666зв.
- ¹¹³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 60–63 зв.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 217 зв. – 219.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 222, 223.
- ¹¹⁶ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 426–428.

The article is devoted to the circulation of land estate of nobility of Luts'k district after reforms 1564–1566 years in Great Duchy of Lithuania, which have made new legal conditions in the sphere of estate and order by land estate of nobility.

Г.Д.Казьмирчук, Ю.В.Латиш*

РУХ ДЕКАБРИСТІВ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА СПРОБА ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ (до 180-річчя повстання)

У статті висвітлено актуальні питання історіографії руху декабристів, розглянуто концепцію українського декабризму, проблему участі представників вищого ешелону влади у повстанні 14 грудня 1825 р., використання ідей декабристського руху у революційній боротьбі наступних поколінь, визначено перспективи розвитку декабристознавства.

У 2005 р. виповнилося 180 років від дня повстання декабристів. Декабризм – по суті унікальне історичне явище, що привертало увагу дослідників у всі часи. За кількістю опублікованих праць він співвідноситься з такими історичними темами, як Перша світова чи Велика Вітчизняна війни. Цій проблемі присвячено

* Казьмирчук Григорій Дмитрович – д-р іст. наук, проф. Київського національного ун-ту ім. Т.Шевченка; Латиш Юрій Володимирович – аспірант Київського національного ун-ту ім. Т.Шевченка.

понад 18 тис. монографій, статей, нарисів, художніх творів¹. На початку 1990-х рр. інтерес до декабризму суттєво впав, що було зумовлено як об'єктивними (поява нових дослідницьких проблем), так і суб'єктивними (небажання вивчати революційні рухи) чинниками. Останнім часом учені почали частіше звертатися до проблем декабризму. Одні вбачають у ньому початок революційного визвольного руху, інші – закінчення ери двірцевих переворотів, треті – першу масонську змову. Але всі погоджуються, що повстання декабристів було етапним пунктом історії Російської імперії, без якого вона мала б інший хід.

На наш погляд, повстання декабристів було точкою біфуркації в історії не лише Російської імперії, а, можливо, й усїєї Європи. Їх перемога могла б різко змінити хід світової історії, але вчені вже ніколи не зможуть з'ясувати, в який бік. У стадії поділу на авансцену виходять особистісні моменти. Цим зумовлений інтерес істориків, літературознавців, філософів, правознавців та краєзнавців до особистостей, світогляду і менталітету декабристів. У цьому зв'язку цікаво б виглядало порівняльне дослідження особистісних характеристик "апостолів свободи" та їх противників, у яких, не виключено, криється причина поразок повстань у Петербурзі та на Київщині. Проте це завдання на майбутнє.

Сьогодні ж диктує необхідність створення узагальнюючих праць, які б висвітлювали весь рух декабристів. На початку 1990-х рр. цю роботу спробували виконати український історик М. Савичев та його російський колега В. Федоров². Книга В. Федорова пізніше зазнала суворой (можливо, занадто жорсткої) критики. У його праці, крім низки фактичних помилок, знайшла втілення стара методологія, оскільки рух декабристів розглядався за стереотипами 1950-х рр.³ Книзі М.Савичева з рецензентами поталанило більше, хоча і їй притаманні подібні недоліки. Але це з висоти сьогоденішнього розуміння. На початку 1990-х рр. ці книги виглядали революційними, тепер можуть розглядатись як перехідні ланки від радянського до сучасного декабристознавства. М.Савичев, до речі, прагнув врахувати усе розмаїття існуючих думок про рух декабристів і на їх основі будував власні гіпотези. Дослідник запрошував читача задуматися над різними, часто взаємосуперечливими, гіпотезами, намагався уникати апріорних оцінок. Можливо, занадто жорстка оцінка праці В.Федорова відбила бажання у декабристознавців писати узагальнюючі праці.

Значний внесок у дослідження руху декабристів внесли В.Семевський, М.Довнар-Запольський, М.Нечкіна, М.Лисенко, Г.Сергієнко⁴ та ін. Тому неможливо створити нову схему декабризму, уникнувши компіляції. Мова може йти про перегляд оцінок, уточнення окремих моментів, але фактичний матеріал, зібраний до революційними та радянськими істориками, лежатиме в основі нового узагальнюючого дослідження. Іншою причиною, що ускладнює написання нової історії декабризму, є величезний обсяг матеріалу, оволодіти яким навряд чи під силу одному досліднику. На наш погляд, це завдання мав би розв'язувати колектив авторів – фахівців з окремих питань декабристського руху, представників різних країн пострадянського простору. Зрозуміло, що це неможливо у межах журнальної статті.

Завданням даної розвідки є з'ясувати малодосліджені питання декабристського руху, а саме: 1) місце та роль декабристів в історії України; 2) участь у змові вищих сановників імперії; 3) декабристські міфи і легенди та їх експлуатація політичними силами.

"Українські декабристи чи декабристи на Україні?"

Це питання у 1925 р. поставив видатний український історик М.Грушевський⁵. "Довгий час вважалося, що це були російські таємні товариства, – справедливо зазначала Н.Полонська-Василенко, – при чому не бралось до уваги, що

більша частина членів товариств, хоч і служила в російському війську, належала до українського шляхетства"⁶.

Одним із найбільш поширених, але мало помітних у декабристознавстві є великоросійський міф, за яким декабризм повністю належить російському народу. У російській історіографії це твердження сприймається як аксіома. З ним згодні й багато українських істориків, зокрема В.Верига та Я.Грицак. Наприклад, В.Верига безапеляційно резюмує: "Отже, повстання декабристів, хоча й зачепило Україну, не мало нічого спільного з українським визвольним рухом, і навіть, якби воно перемогло, то для України воно не несло нічого хорошого"⁷. Той факт, що лідери українського визвольного руху М.Драгоманов та С.Єфремов мали з цього приводу іншу думку, шановний дослідник ігнорує.

Визначаючи провідну роль російського компонента у таємних організаціях, не можна не відзначити їх поліетнічний склад і тісний зв'язок з Україною, де в Тульчині та Полтаві діяли управи Союзу благоденства, а згодом – Південне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян і низка менш відомих організацій, був створений найдемократичніший проект російської конституції – "Руська Правда". В Україні знаходилися "родові гнізда" декабристів: Муравйових-Апостолів у Полтавській губернії, В.Давидова та братів Поджіо – у Київській.

Важлива проблема декабристознавства – міжнаціональний діалог у декабристському русі, участь у ньому представників різних народів та етнічних груп⁸. Предметом дослідження сучасних учених уже стали відмінності в поглядах декабристів на питання конституції, збройного виступу тощо. Декабристознавці вбачають причини розмаїття поглядів у соціальному та майновому становищі, участі у війні 1812 р., віці тощо. Проте ігнорується такий важливий чинник, як національність і релігійна приналежність. На наш погляд, безсумнівно, що православний нащадок української шляхти сприймав проблеми декабристського сьогодення інакше, ніж православний російський дворянин, лютеранин-німець в енному поколінні чи католик, син вихідців з Італії. Дослідники не мають сумнівів щодо визначної ролі прибалтійських німців у придушенні повстання на Сенатській площі. Навіщо ж накладати табу на роль греків, італійців, українців у декабристському русі?

Помітною хибкою сучасної парадигми української історії є "біла пляма" у першій третині ХІХ ст. Український опозиційний рух існував у ХVІІІ ст. та в середині ХІХ ст. А ось у першій третині ХІХ ст. його начебто не було, тобто складається враження, що українська шляхта або була цілком задоволена своїм перебуванням у складі Російської імперії і не сповідувала опозиційних поглядів, або жорстоко придушувалася царатом. Але ж перша чверть ХІХ ст. у Російській імперії – це "дней александровых прекрасное начало" – період пробудження демократичної ідеології в умовах більш-менш ліберального правління, час створення не лише таємних опозиційних угруповань, а й легальних конституційних проектів, час розквіту літератури.

Деякі історики заповнюють цю прогалину т. зв. "російськими та польськими революційними рухами 1820–1830-х рр.", згадують про тости, що їх виголошувала українська шляхта за здоров'я Наполеона. Найбільш далекоглядні розуміють абсурдність твердження, що на зміну українській опозиції прийшли російські та польські революціонери і прагнуть подати продовжувачем традицій українського автономізму В.Лукашевича та його Малоросійське товариство, яке насправді було лише одним із численних навколодекабристських утворень і, як засвідчують новітні дослідження, на час арешту його організатора перебувало ще у стадії створення⁹. Сьогодні гостро стоїть проблема "вписування" декабризму в українську історію. Між тим, українські історики уже робили спроби розв'язати цю колізію. Коротко розглянемо думки наших попередників із цього приводу.

У 1920-х рр. академік ВУАН С.Єфремов та професор О.Гермайзе сформулювали оригінальну теорію українського декабризму. В її контексті написані роботи

Д.Багалія, В.Базилевича, Л.Добровольського, В.Міяковського, П.Филиповича, М.Яворського й ін. Її суть зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т.Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М.Драгоманова, автономістів-федералістів.

Одним із перших, хто поставив питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов'язати декабризм із попередніми і наступними українськими опозиційними рухами, був С.Єфремов. Він висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму XIX ст. у ланцюзі: масонська ложа "Об'єднані слов'яни" – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство. Ще раніше звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М.Драгоманов. Звертаючись до видавця "Колокола", він писав: "Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло у Київській губернії в 1823–1825 рр., із принципами "українофілів" і "хлопоманів" 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу"¹⁰. Щоправда, М.Драгоманову не були відомі програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян.

Декабристський рух в Україні тісно пов'язаний із масонством. Масонські ложі в Україні, на думку С.Єфремова, виявляли тенденцію "перетворитися на українське [виділено С.Єфремовим] масонство і служити завданням українського громадського руху", а найближчими до українства були полтавська ложа "Любов до істини" та київська "Об'єднані слов'яни"¹¹. Його підтримав Д.Дорошенко, зауваживши, що членами масонських лож, зокрема ложі "Об'єднаних слов'ян", були українці, росіяни й поляки, "й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приязних відносин між усіма трьома народами". Зрештою, масонство дало життя і суто політичним товариствам, "з яких одні ставили собі загальноросійські й навіть загальнослов'янські цілі, а другі – чисто українські"¹².

С.Єфремов визнавав, що організаційний зв'язок між ложею "Об'єднані слов'яни" та Товариством об'єднаних слов'ян визначити важко, але характерна назва і деяка схожість у програмах організацій дозволили йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій¹³. Дослідник вказував, що у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян українці не згадуються як окремий слов'янський народ, але зазначав, що вплив "місцевого ґрунту" виявлявся поки що у загальнослов'янській і федералістичній ідеях. Лідери "слов'ян" П.Борисов, Я.Драгоманов, І.Горбачевський "мали вже й зерно національної української свідомості". З інтересу до слов'янства, з федералізму почалася українська ідея¹⁴.

Виняткову роль у розвитку української ідеї С.Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було "досить численне і мало зносили як з російськими, так і з польськими політичними організаціями". Його лідер, колишній член масонської ложі "Об'єднаних слов'ян" В.Лукашевич був "живою ниткою", що пов'язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, із полтавською ложею "Любові до істини", активними членами якої були І.Котляревський, В.Кочубей, В.Тарновський, "та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя" М.Репніна¹⁵.

С.Єфремов уважав, що в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об'єднаних слов'ян, і централістськими, які гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об'єднання двох товариств є "суцим нещастям" для розвитку федеративної, а в подальшому й української національної ідей. Централізм затяг федералістичні елементи в Україні "в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилася не тільки повним розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку"¹⁶.

На наш погляд, твердження С.Єфремова про "цілковиту протилежність в ідеології й тактиці" Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства сформувалося під впливом "Записок" І.Горбачевського, які дослідник доволі часто цитував у своїх працях. Очевидно, що інкорпорація "слов'ян" до складу Південного товариства передбачала прийняття єдиної програми дій, що було б неможливо за наявності істотних суперечностей.

О.Гермайзе дійшов висновку про залежність громадянської свідомості української офіцерської молоді від "українських обставин", "відносин тогочасного українського життя". Вона проявлялася не лише у формі впливу фактів соціального гніту, а й у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів. "Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст., чувається у декабристів"¹⁷, – зазначав учений.

Звідси поставало питання: чи можна говорити про участь у декабристському русі української інтелігенції, чи українці за походженням серед декабристів були настільки одірвані од українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого?"¹⁸ V. Намагаючись розв'язати цю проблему, вчений поділив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Перші уже давно були відірвані від українства, і тому не могли вважатися українцями, бо були міцно пов'язані з "державною культурою російського дворянства". Представники другої групи, які створили Товариство об'єднаних слов'ян, і були, на думку вченого, українськими декабристами¹⁹. Вихідці із сімей бідної української шляхти І.Горбачевський, Я.Драгоманов, І.Сушинов та ін. – перші представники української інтелігенції з невисокою національною свідомістю, які не мали потреби користуватися українством як політичною чи соціальною ідеєю. Тому О.Гермайзе вважав правомірним застосування щодо них терміна "українські декабристи".

Д.Дорошенко розглядав рух декабристів в Україні у контексті українського національного відродження й опозиційних настроїв українського дворянства. Причину цих настроїв історик вбачав у небажанні російського уряду "визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі"²⁰. Отже, сприятливий ґрунт для виступу проти царату в Україні склався раніше, ніж у Росії.

Важливою складовою теорії українського декабризму був ідейний зв'язок між ними і Т.Шевченком. Детально дослідив цю проблему П.Филипович. Він довів значний вплив на поета особистого знайомства з декабристами та їхніх творів (особливо К.Рилєєва), висловив припущення, що деякі твори Великого Кобзаря ("Неофіти", "Юродивий") містять декабристські мотиви²¹. О.Гермайзе вважав наступниками декабристів кирило-мефодіївців і М.Драгоманова²². І.Борщак включав декабристів у схему українського національного руху XIX ст.²³

Наприкінці 1920-х рр. теорія українського декабризму зазнала модифікації у статті Ю.Оксмана. Він намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності там агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний блок, об'єднаний економічними інтересами, який включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїжджих революціонерів та інтелігенцію, що зароджувалася. Зміцнення економічної сили південних негоціантів і промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю.Оксмана, мало наслідком, "по-перше, піднесення політичного активізму української [виділено нами. – Авт.] буржуазії, а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західної й південної України"²⁴.

На думку вченого, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що "долю революції на півдні" вирішував повсталий Чернігівський полк, "а не ділки київських контрактів та одеських експортних контор"²⁵. Проте сам Ю.Оксман висунув зовсім фантастичний план, який зміг би призвести до перемоги декабристів, – об'єднання в єдиний політичний блок різних опозиційних елементів: від торговельно-промислової буржуазії до вільнодумців-інтелігентів і від землевласників-дворян до військових поселенців.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів російські історики М.Покровський та М.Нечкіна здобули перемогу над прихильниками теорії українського декабризму. Було вирішено вживати термін "декабристи на Україні", який раніше відстоював І.Рибаків²⁶, а рух декабристів в Україні вважати складовою загальноросійського руху.

Теорії українського декабризму завершеного вигляду надав Г.Сергієнко. Він акцентував увагу на тому, що Україна стала одним із головних осередків декабристського руху, бо там і в XIX ст. ще жили волелюбні козацькі традиції²⁷. Особливу увагу дослідник приділив виявленню впливу декабристів на розвиток революційного руху в Україні. Зібрані факти засвідчили вплив повстання на селян, інтелігенцію, студентство (опозиційні настрої у Харківському університеті, справа про "вільнодумство" у Ніжинській гімназії, селянські рухи). Під впливом ідей декабристів виникла низка опозиційних гуртків, найвідоміший з яких Кирило-Мефодіївське товариство²⁸. Учений підкреслював, що справу декабристів продовжило наступне покоління борців, які в нових умовах шукали правильної теорії та шляхів перебудови суспільства, "поступово позбуваючись помилкових уявлень декабристів, їх невір'я у творчі сили та революційні можливості народних мас"²⁹.

Ці думки не лише близькі до теорії українського декабризму (хоча Г.Сергієнко був змушений її критикувати), але фактично є її логічним завершенням. Окремі тези С.Сфремова, О.Гермайзе, М.Яворського та ін. про вплив декабризму на розвиток українського національного руху були об'єднані в єдиній концепції. Проте ідеологічні умови не дозволили Г.Сергієнку визначити місце декабристів у вітчизняній історії – для нього декабристи залишалися єдиним загальноросійським рухом. Спробуємо заповнити цю прогалину.

Стара малоросійська опозиція виражалася не лише в автономістичних устремліннях української шляхти-дворянства, а й у державотворчих прагненнях К.Розумовського з планами заснування окремої української династії (у часи освіченого абсолютизму власна династія означала власну державність). Про живучість цих традицій свідчить пропозиція В.Капніста прусському дворові щодо відриву України від Російської імперії. Про ці настрої було добре відомо російському урядові, який у 1812 р., прагнучи заручитися підтримкою української шляхти, створив козацькі полки. Певні амбіції на гетьманську булаву мав і брат декабриста С.Волконського, малоросійський генерал-губернатор М.Рєпнін.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це епоха, що увінчалася "весною народів", коли замість середньовічного розуміння народу (як групи підданих монарха) утверджувалося сучасне (як носія влади). Із зародженням капіталістичних відносин змінювалася структура суспільства. В умовах формування національної інтелігенції проблеми демократизації державного устрою усували на другий план автономістські прагнення. Епоха Гетьманщини ставала "світлим минулим", уже недосяжним. Нові реалії вимагали формування нової опозиції. Нею стало Товариство об'єднаних слов'ян. Декабристи-українці, представники збіднілих дворянських родин першими поставили питання не про автономію України у складі Російської монархії, а про створення нової федерації слов'янських народів. Хоча українці і не згадуються як окремий народ у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян, Україна, безперечно, належала б до цього союзу.

Ці ідеї розвинули кирило-мефодіївці, котрі вбачали у декабристах своїх попередників. У "Книзі буття українського народу", автором якої вважається М.Костомаров, коротко сформульовано розуміння суті декабризму: "І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство, і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла"³⁰. Цей пункт є яскравою ілюстрацією синтезу загальнодемократичних ідеалів декабристів та ідей українського месіанства і православного клерикалізму автономістів, що рельєфно представлений в ідеології кирило-мефодіївців.

Члени Товариства об'єднаних слов'ян були першими представниками "нової опозиції" у середовищі українського народу, яка виступала не за модернізацію феодально-абсолютистської поліетнічної монархії, а за створення правової, демократичної і національної (слов'янської) держави. Так само, як Південне та Північне товариства були представниками "нової опозиції" серед росіян, а Патріотичне товариство – серед поляків. Сьогодні можна з упевненістю повернути декабристську ланку в ланцюг українського опозиційного руху, котрий набуває вигляду: ... українські автономісти XVIII ст. – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство – громадівський рух. На наш погляд, вживання терміна "українські декабристи" не має сенсу, як не має сенсу і термін "російські декабристи". Декабризм був поліетнічним феноменом, тому краще користуватися визначеннями "декабристи-росіяни", "декабристи-українці", "декабристи-італійці", "декабристи-греки" тощо.

"Тіні за сценою"

Давно відомо, що Слідча комісія, очевидно, виконуючи волю Миколи I, не стала виявляти зв'язки декабристів із високопосадовцями імперії. Пояснення цьому дав сам імператор у заповіті, написаному ним у 1835 р., коли, їдучи на зустріч із пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом III, боячись замаху з боку поляків, не взяв із собою спадкоємця престолу і про всяк випадок написав заповіт. У ньому він, зокрема, описав свій вступ на престол: "Знає Бог, мій сину, якими обхідними і кривими шляхами я досяг корони – і я сам добре знаю, як неміцно вона сиділа на моїй голові. До тебе вона переходить за більш мирних обставин..., оскільки пляма узурпації буде похована разом зі мною у землі"³¹.

Сьогодні існують дві більш-менш оформлені версії змови вищих сановників імперії, які намагалися використати повстання декабристів із метою захоплення влади. Обидві вони стосуються періоду міжцарства 1825 р. Перша передбачає наявність змови гвардійського генералітету, на чолі якого стояв петербурзький генерал-губернатор М.Милорадович. Її розробили Я.Гордін та С.Мироненко, а недавно модифікував В.Брюханов³². У концепції В.Брюханова М.Милорадович за допомогою І.Дібича та П.Кисельова начебто підготував державний переворот, організував убивство Олександра I і готувався до знищення імператорської родини. Лідерів декабристів він шантажував і змусив організувати повстання 14 грудня 1825 р. із метою тиску на Миколу I. Інша версія, творцем якої є М.Сафонов, полягає в існуванні змови фінансово-промислових кіл, які прагнули звести на престол вдову Павла I Марію Федорівну³³. Версія письменника І.Буніча відверто фантастична і полягає в тому, що державний переворот у Росії здійснив Микола I після добровільного зречення Олександра I, який продовжував жити під іменем старця Федора Кузьмича. Відданий Олександр I петербурзький генерал-губернатор М.Милорадович був убитий за наказом нового імператора.

Усім цим працям бракує джерельної бази, тому деякі події просто домислюються авторами. Вони ґрунтуються на непрямих свідченнях очевидців, а також на

логіці подій міжцарства, які не вміщуються у протистояння "Микола I – заколотники". Доказом широкої змови є записка Олександра I, знайдена у його кабінеті після смерті. "Є чутки, що згубний дух вільнодумства або лібералізму, – йшлося у ній, – розлитий або крайньою мірою сильно вже розливається і серед військ; що в обох арміях, як і в окремих корпусах, є у різних місцях таємні товариства або клуби, які мають таємних місіонерів для поширення своєї партії.

Ермолов, Раєвський, Кисельов, Мих. Орлов, гр. Гур'єв, Дмит. Столипін та багато інших генералів, полковників, полкових командирів; крім того, більша частина різних штаб – та обер-офіцерів"³⁴. За завданням імператора I.Вітт намагався з'ясувати наявність зв'язків змовників із видатними діячами того часу – генералами П.Кисельовим, М.Раєвським, сенатором Д.Трощинським³⁵. Отже, Олександр I в останні дні свого життя був переконаний у наявності широкої змови. Тому цілком вірогідно, що його несподіваний від'їзд до Таганрога, переконливого пояснення якому поки що не знайдено, був зумовлений страхом. Проте, знаючи неврівноваженість імператора в останні роки життя, не можна впевнено стверджувати, чи цей страх пов'язаний із реальною небезпекою, чи був наслідком нездорових фантазій. Не можна відкидати і навмисного залякування Олександра I його оточенням. Так чи інакше, "тіні за сценою" проявилися лише як опозиція генералітету у період міжцарства. Основні його події добре відомі, тому конкретизуємо лише деякі моменти.

25 листопада 1825 р. голова Державної ради князь П.Лопухін, граф М.Милорадович, черговий генерал Головного штабу О.Потапов та статс-секретар імператриці Марії Федорівни Г.Вілламов отримали звістку, що імператор Олександр I помирає (він помер ще 19 листопада). Тоді ж відбулася нарада М.Милорадовича, О.Потапова, командувача гвардією О.Воїнова та начальника штабу гвардійського корпусу генерала Нейдгарта. Останній писав через три дні у Таганрог начальнику Головного штабу І.Дібичу: "25 числа увечері ми отримали від вас перше нещасне повідомлення; відійшовши від першого удару, Воїнов, Милорадович у присутності мене та Потапова вирішили поки що тримати це повідомлення у таємниці, про що обидва генерали порадилися ще з Лопухінін"³⁶. Лише після цього М.Милорадович поставив до відома великого князя Миколу Павловича.

Колишній ад'ютант Костянтина Павловича Ф.Опочинін розповів декабристу С.Трубецькому про розмову М.Милорадовича та О.Воїнова з Миколою Павловичем. Коли останній заявив свої права на престол, петербурзький генерал-губернатор відповів, "що великий князь Микола Павлович не може і не повинен сподіватися стати спадкоємцем свого брата Олександра у разі його смерті; що закони в імперії не дозволяють передавати престол за заповітом, що притому заповіт Олександра відомий тільки деяким особам, але не відомий у народі; що зречення Костянтина теж не явне і залишилося необнародуваним; що імператор Олександр, якби хотів, щоб Микола успадкував після нього престол, мав обнародувати за життя волю свою і згоду на неї Костянтина; що ні народ, ні військо не зрозуміють зречення і припишуть усе зраді, тим більше, що ні державця самого, ні спадкоємця за першородством у столиці немає, але обоє були відсутніми; що, зрештою, гвардія рішуче відмовиться принести Миколі присягу за таких обставин і неминучим потім наслідком стане збурення у столиці, яке нічим буде придушити. Нарада тривала до другої години ночі. Великий князь доводив свої права, але граф Милорадович визнати їх не хотів і відмовив у своєму сприянні"³⁷. Отже, шантажуючи великого князя гвардійським повстанням (на той час Росія уже мала столітню історію гвардійських переворотів), М.Милорадович мав величезний вплив на спадкоємця престолу. Микола Павлович добре знав про негативне ставлення гвардії до нього.

27 листопада, коли прийшла звістка про смерть імператора, М.Милорадович фактично змусив великого князя прийняти присягнути цесаревичу і наказав привести до присяги столичний гарнізон. Спочатку присягу прийняли військові, а лише потім

це питання розглядала Державна рада. Першим запропонував принести присягу Костянтину Павловичу, не знайомлячись із заповітом покійного імператора М.Мордвінов, за що втратив довіру Миколи Павловича, який довго намагався відшукати його зв'язки зі змовниками³⁸. Зрештою, Микола Павлович сам був змушений привести до присяги членів Державної ради, тобто де-юре відмовився від престолу. Отже, 27 листопада у Росії відбувся державний переворот.

Принесена з порушенням усіх правил престолонаслідування присяга (без манифесту нового імператора) не могла бути прийнята. Це може означати тільки те, що генералітет не підтримував Костянтина Павловича. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що республіка теж відкидалася, адже М.Милорадович добре знав неможливість пояснити гвардії повалення монархії. Тому залишалася жіноча лінія династії Романових: Марія Федорівна, котра виявляла бажання посісти трон ще у 1801 р. і була пов'язана з фінансово-промисловими колами, зокрема з Російсько-Американською компанією, та Єлизавета Олексіївна, на підтримку якої висловлювалися окремі декабристи, а також малолітній Олександр Миколайович. Усі ці кандидати у разі успіху ставали б номінальними володарями.

Спробуємо окреслити склад учасників "змови Милорадовича". На перший погляд, її розмах вражає: вищий генералітет в особі генералів О.Воїнова, О.Потапова, К.Бістрома, голова Державної ради П.Лопухін та його заступник О.Куракін, М.Сперанський, М.Мордвінов, П.Кисельов, М.Воронцов і навіть О.Аракчєєв. Таку картину малює В.Брюханов.

Проте за наявності такої широкої змови у Миколи Павловича не було жодного шансу зайняти престол. Поведінка цих "змовників", у тому числі і на Сенатській площі 14 грудня 1825 р., свідчила про небажання втручатись у події, допоки не стане зрозуміло, хто вийде переможцем і потім стати на його бік. Багато вищих сановників сповідували ліберальні погляди, дехто знав про існування таємних товариств. Зокрема П.Кисельов читав "Руську Правду" і дозволив своєму ад'ютанту І.Бурцову знищити список змовників, що випадково потрапив до рук армійського командування³⁹, а після розкриття таємних товариств проявив себе як прискіпливий слідчий.

Записна книжка графа М.Милорадовича засвідчила, що він знав поіменно організаторів повстання 14 грудня, і навіть, отримавши інформацію від Миколи Павловича про членів таємних товариств, не вжив ніяких заходів для їх арешту. За умови існування широкої змови М.Милорадович не мав би необхідності через Ф.Глінку та О.Якубовича провокувати повстання декабристів, а згодом авантюрно намагатися його ліквідувати. Отже, широка змова зникає як фантом і залишається лише один змовник – М.Милорадович, якого у найгарячіший момент на Сенатській площі залишили усі вигадані сподвижники, а на боці Миколи І опинилися "командири другого ешелону" (О.Бенкендорф, О.Орлов), котрі сповна використали наданий їм шанс проявити себе, допоки вищий генералітет вагався. У цих умовах загадкова загибель М.Милорадовича влаштувала і Миколу І, який позбувся опонента, і декабристів, котрих він штовхнув на повстання, але так і не наважився очолити.

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу ще на одному аспекті поставленої проблеми – участі у змові нобілітету, пов'язаного з Україною. Це питання уже було предметом розгляду вітчизняних істориків. М.Слабченко вказував на можливе членство у таємних товариствах малоросійського генерал-губернатора М.Рєпніна та його урядовців Григор'єва і Сахарова, "котрі під час трусу в Кочубєя і в маєтку Новікова замість "виїмки", палили папери"⁴⁰. Н.Полонська-Василенко вважала, що коло членів таємних товариств було значно ширшим, ніж подають офіційні джерела. До декабристських організацій належали Миклашевські, Капністи, Тарновські, Шершевицькі, до Малоросійського товариства – М.Рєпнін, "але вони

встигли знищити компрометуючі матеріали, листи, щоденники...⁴¹. На жаль, у розпорядженні істориків нема документів, які б підтверджували участь у декабристському русі І.Муравйова-Апостола, М.Рєпніна, В.Капніста чи Д.Трошинського, тому ці припущення потребують ретельної перевірки.

Боротьба за декабристську "спадщину"

Минуло 180 років відтоді, як відгрімилі гармати на Сенатській площі Санкт-Петербурга, проте бої за декабристську "спадщину" не вщухають і досі. Дослідники намагаються віднайти пояснення, чому рух декабристів у всі часи привертав увагу істориків і політиків. Нас уже не влаштовує пояснення В.Ключевського про історичну випадковість, що обросла літературою. "Історична цінність революцій, – писав російський історик-емігрант М.Алданов, – залежить від трьох обставин: від того, що вони руйнують, від того, що вони створюють, та від легенди, яку вони по собі залишають... Декабристи нічого не зруйнували і нічого не створили. Цінність того, що вони зробили, цілком зводиться до їх легенди"⁴².

Сучасні російські дослідники вивчають створення та функціонування міфів і легенд у декабристознавстві. Як відомо, минуле існує у суспільній пам'яті не лише як історія, але й як міф⁴³. С.Ерліх розглядає міф та історію як взаємопов'язані атрибути свідомості. Проміжними ланками між ними є легенда і переказ, які свідчать про виродження міфу та зародження історії. Ці жанри відрізняються між собою типом героїв: головні дійові особи міфу – боги, легенди – герої, переказу – історичні особи⁴⁴. Історичні події конкурують, щоб стати зразком, тобто міфом. Історія набуває у міфі статус "історичної спадщини".

Цим С.Ерліх пояснює невідповідність між історичним значенням декабристів та кількістю декабристознавчих досліджень, адже інтерес до них викликаний не стільки розумінням декабристів як історичних діячів, а ставленням до них як до "культурних героїв", чії діяння стали моральним зразком⁴⁵. Історик пояснює ідеалізацію декабристів не стільки тиском радянської ідеології, скільки стереотипом, що склався в умах істориків. Ця думка видається нам більш правильною, ніж твердження В.Бокової, що популярність декабристів зумовлена тим, що в СРСР, де науковий комунізм перетворився на пародію на християнське віровчення, декабристам дісталася роль святих у комуністичному іконостасі⁴⁶.

Насправді, радянська ідеологія лише інкорпорувала інтелігентський міф. Його творцями були О.Герцен та М.Огарьов. Повідомлення про повстання декабристів, а згодом страта п'ятьох із них, шокували молодих людей. Юнацька клятва на Воробйових горах у Москві, біля закривавленого алтаря, пожертвувати життям за обрану боротьбу вселила схиляння перед образами декабристів. "Розповіді про повстання, про суд, страх у Москві сильно вразили мене, – згадував О.Герцен, – мені відкрився новий світ, який дедалі більше й більше зосереджував мою увагу на моральному моєму існуванні; не знаю, як це трапилося, але, мало або дуже туманно розуміючи, в чому справа, я відчував, що я не з того боку, з якого картеч і перемога, в'язниця і ланцюги"⁴⁷.

О.Герцен створив ідеальний образ безкорисних борців за народне щастя. Він називав декабристів "фалангою героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра", "богатирами, кованими з чистої сталі з голови до ніг, воїнами-пророками, що свідомо вийшли на певну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління", тобто вважав, що вони усвідомлено принесли себе в жертву заради майбутнього торжества революційних ідей.

Новонароджена інтелігенція з радістю приймала декабристський міф. Ідеї декабристів пропагували гуртки братів Критських та В.Розаліон-Сошальського. Із розвитком опозиційного руху в Росії декабристський міф розпадається на низку

легенд. Одні з лідерів народницького руху (П.Лавров, Л.Дейч) продовжували розвивати "революційну легенду"⁴⁸. Інші, як, наприклад, М.Бакунін, звертаючись до декабристського досвіду революційної боротьби, розробили інші підходи, вважали, що революція і "диктатор" П.Пестель не сприяли б "повному досягненню тієї мети, задля якої вони проводилися"⁴⁹.

Період 1905–1925-х рр. можна назвати епохою боротьби за декабристську "спадщину". Оскільки декабристи не втілили свої плани у життя, а склад таємних товариств був світоглядно строкатим: від непримиренних монтаньярів до конституційних монархістів, то права на декабристську "спадщину" висловлювали чи не всі політичні партії постреволуційної Росії.

На початку ХХ ст. найбільше серед російських партій експлуатували декабристську тему кадети, серед лідерів яких було чимало нащадків і родичів "людей 14 грудня": І.Якушкіна, І.Долгорукова, Є.Оболенського, В.Штейнгеля. До числа родичів І.Якушкіна належав голова І Державної Думи С.Муромцев. Перша нелегальна організація, попередниця партії Народної свободи, мала назву Союз визволення, з явним натяком на декабристський Союз порятунку. Для обґрунтування своїх прав на "спадщину" кадети першими залучили учених-професіоналів: М.Довнар-Запольського, Н.Котляревського, М.Павлова-Сільванського, Ю.Готьє, О.Кізоветтера. Історики-кадети О.Пресняков та Ф.Родічев прямо оголошували свою партію ідейною спадкоємницею декабристів.

12 грудня 1917 р. на засіданні Одеської міської думи фракція партії Народної свободи запропонувала: "гідним чином відзначити річницю виступу перших борців за свободу – декабристів, що виповнюється 14 грудня 1917 р." Дума ухвалила: влаштувати 14 грудня 1917 р. у міських народних училищах читання, ранки, присвячені цій події, і присвоїти деяким міським народним училищам, за вибором шкільного комітету, імена найбільш відомих декабристів⁵⁰. Одеський комітет партії есерів 18 грудня 1903 р. провів збори на квартирі письменника О.Федорова, присвячені "пам'яті декабристів"⁵¹.

Значна частина більшовиків спочатку відкидала можливість будь-якого генетичного зв'язку з декабристами, не вважала їх рух революційним. М.Ольмінський стверджував, що декабристи "поголовно були поміщиками-дворянами, включаючи князів та графів; окрім того, майже усі вони були офіцерами, аж до генералів", які під час повстання зрадили солдатів, "і несвідома солдатська маса усіяла своїми трупами площу, вулиці, замерзлу Неву". Ідею створення корпусу жандармів та III-го відділення, на його думку, Микола I почерпнув із "Руської Правди" П.Пестеля⁵².

Інші, навпаки, намагалися монополізувати декабристів. Провідниками цієї групи стали М.Покровський та К.Левін. Цікаво, що їхні погляди на декабризм постійно еволюціонували. Так, у ранніх працях дослідники відкидали його революційність, вважали, що декабристами рухав корисливий характер придуркуватих самодержавством дворян, вбачали генетичний зв'язок декабристів із "верховниками", які у 1730 р. намагалися обмежити владу Анни Іоанівни "Кондиціями". М.Покровський та К.Левін навіть оголосили П.Пестеля з його "Руською Правдою" не характерними для ідеології декабристів, хоча й доводили, що декабристи першими в Росії поставили "на своєму прапорі гасло збройного повстання та установчих зборів"⁵³.

Ці суперечності намагався врегулювати В.Ленін, який розвинув думки О.Герцена, надавши їм завершеного вигляду. Основним постулатом ленінської концепції стало положення про три етапи визвольного руху в Росії: дворянський (1825–1861 рр.), різночинський (1861–1895 рр.) та пролетарський (з 1895 р.). Найвидатнішими представниками першого етапу були декабристи та О.Герцен. Вони були далекими від народу, класово обмеженими дворянськими революціонерами. Але разом із тим декабристи започаткували визвольний рух, який мав закінчитися пролетарською революцією⁵⁴.

Надзвичайно популярним культ декабристів став у дні Лютневої революції. Перед новою владою стояла проблема створення нової історичної схеми, яка б легалізувала цю владу. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а потім більшовики прагнули покласти в її основу революційні виступи проти царату. Голова Тимчасового уряду О.Керенський звернувся до Д.Мережковського з проханням написати для солдатів брошуру про декабристів. Вона скоро вийшла з друку з присвятою "Продовжувачу справи декабристів О.Ф.Керенському"⁵⁵ і була поширена в армії. У новій парадигмі російської історії декабристам відводилося місце зачинателів революційного руху. Цю думку обстоювали історики М.Слонім та М.Балабанов, котрих важко запідозрити у симпатіях до більшовизму⁵⁶. Виступаючи на офіцерському зібранні у Севастополі 8 березня 1917 р., командував Чорноморського флоту О.Колчак заявив: "...Вогонь, запалений офіцерами-декабристами, ніколи не помирає в офіцерському корпусі"⁵⁷.

У травні 1917 р. у Петербурзі було створено Товариство пам'яті декабристів, до якого ввійшли О.Горький, І.Рєпін, В.Фігнер, В.Засулич, історик П.Щоголев, літературознавець Н.Котляревський. У липні аналогічне товариство виникло у Києві. Воно ставило за мету "дослідження руху декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення"⁵⁸. Проте, на відміну від петербурзького, київське "Південне товариство" ніякої роботи не вело.

Після перемоги більшовиків відбулася "приватизація" ними декабристів. Послідовники М.Покровського вбачали у П.Пестелі та його команді (а особливо у членах Товариства об'єднаних слов'ян) попередників більшовиків, а в конституційних монархістах Північного товариства – пращурів меншовизму. Партійний діяч К.Радек піддав критиці претензії емігрантів на декабристську спадщину⁵⁹. М.Нечкіна доводила, що декабристи стали лише "приводом зайвий раз виляяти більшовиків, декабристів хвалили задля того, щоб похвалити еміграцію, про незакінченість їх справи балакали для того, щоб довести своє власне емігрантське значення: вони не скінчили, ми закінчимо"⁶⁰.

Емігранти платили тією ж монетою. Російська емігрантська преса від Парижа до Харбіна відгукнулася на 100-річний ювілей низкою публікацій, багато з яких належали професійним історикам та нащадкам декабристів. Їх лейтмотивом була боротьба проти "привласнення більшовиками світлого імені декабристів", доведення, що не більшовики, а емігранти, прибічники Лютневої революції, є справжніми нащадками декабристів. Особливо гостро це звучить у Д.Мережковського: "...Жовтнем убивається Грудень-Березень; що Березень і Грудень єдине, – не посміють заперечувати найлютіші вороги обох, навіть сам Жовтень"⁶¹. М.Слонім вказував на нереалізацію декабристських ідеалів і на те, що еміграція повинна завершити їх справу⁶².

Російські історики-емігранти П.Мілюков, С.Мельгунов, О.Кізеветтер та ін., на противагу концепції М.Покровського, створили власну концепцію руху декабристів. Вона увібрала в себе елементи як народницької концепції, основоположником якої був В.Семевський, так і ліберальної, найяскравішим представником якої був О.Піпін. Для цієї групи дослідників декабристи – основоположники "тієї політичної свободи, яка була і до цих пір залишається нездійсненою мрією народолюбивої російської інтелігенції"⁶³. П.Мілюков відводив декабристам почесне місце у ланцюзі поколінь російської інтелігенції – вони знаходяться посередині між Петром I та поколінням дослідника.

П.Мілюков і Д.Мережковський вважали декабристів ідейними нащадками Петра I. Цар-реформатор, на думку П.Мілюкова, привніс нове європейське начало у російське життя насильницьким шляхом. Через сто років інтелігенти спробували здійснити широкі політичні та соціальні реформи, котрі мали зв'язати наслідки зовнішньої європеїзації з "органічним внутрішнім процесом розвитку

Росії"⁶⁴. Російські емігранти-демократи вбачали у декабристах попередників інтелігентів – декабристські ідеї перейшли з військового середовища в університетське, де розвивалися до Лютневої революції 1917 р.

Щоправда, не всі вигнанці поділяли цю думку. М.Бердяєв вбачав у декабристах попередників більшовизму, хоча й вважав їх "кращою частиною російського дворянства"⁶⁵. Першу його думку поділяли монархісти та праві консерватори. Таким чином, утворилася чорносотенна легенда. В її основі – версія, викладена у "Донесенні" Слідчої комісії та книзі М.Корфа, доповнена наявністю світової масонської змови проти "Святої Русі".

У 1960–1970-х рр. із піднесенням дисидентського руху в СРСР декабристи стали його прапором. Перша правозахисна демонстрація з вимогою гласного суду над Синявським і Данієлем відбулася в грудні 1965 р. Дисидентська концепція декабристського руху знайшла втілення у працях учених-професіоналів. Серед них були як представники старшого покоління, що пройшли сталінські табори (Ю.Оксман), так і молодші дослідники, чиї погляди формувалися в атмосфері ХХ з'їзду (Н.Ейдельман, В.Пугачов). Їхні підходи розділяли відомий літературознавець Ю.Лотман, історики С.Боровий і С.Ланда.

"Дисидентствующі учені" не заперечували ленінського постулату про три етапи визвольного руху, визнавали формаційну концепцію, але виступали проти революційної концепції М.Нечкіної, досліджували неревольюційні таємні товариства, доводили їх генетичний зв'язок з аналогічними європейськими рухами, аналізували морально-етичні проблеми руху декабристів. Н.Ейдельман вважав, що декабристи поставили перед визвольним рухом проблему співвідношення цілей і засобів, у т. ч. проблему недопущення "ультралівої крайності – мета виправдовує засоби"⁶⁶. "Дисиденти" пропагували ідеальний образ декабриста – безкорисливого борця за щастя інших, готового до самопожертви. Створений Ю.Лотманом образ декабриста⁶⁷ став міфологічним зразком для російської інтелігенції. Він був опоетизований О.Галичем та Б.Окуджавою. Це означало, що у декабристів з'явилася чергова група "нащадків".

Останніми свої права на декабристську "спадщину" пред'явили члени ГКЧП⁶⁸. Тож маємо констатувати, що наукові погляди на декабризм нерідко підмінювалися поглядами політичними, а концепції будувалися залежно від політичних уподобань.

Декабристознавство: погляд у майбутнє

У 2000 р. російський історик Л.Лур'є висловив думку, що декабристознавство не має перспектив, оскільки не існує контексту, в якому члени таємних товариств були б цікаві самі по собі⁶⁹. До такого висновку можна прийти з огляду на постійну політизацію теми, відродження чорносотенної та ліберальної легенд, цинічне сплюндровання святинь у декабристознавстві. Однак саме сьогодні ми маємо унікальну нагоду вивести дослідження декабризму на якісно новий рівень.

Зняття заідеологізованого павутиння та штучних обмежень дозволяє по-іншому оцінити рух декабристів у цілому й окремі його аспекти зокрема. Перш за все, на нашу думку, необхідно відмовитися від революціонізації всього руху й більшості декабристів. Необхідно пам'ятати, що декабризм – це складова частина європейського опозиційного руху. Він не був однорідним не тільки в соціальному, а й у національному, організаційному та тактико-стратегічних планах. Серед декабристів були українці й росіяни, поляки і грузини, греки та італійці; революційно налаштовані члени і прибічники реформістського шляху розвитку Росії, а також не бракувало й попутників, котрі розв'язували власні завдання. Потрібно пам'ятати і про те, що солдатів-декабристів (чи не найбільший відсоток учасників повстання) залучили до дій за наказом або за допомогою авторитету командирів – членів таємних декабристських організацій. Більшість солдатів діяла несвідомо й

не знала про мету військового виступу. Незначна їх частина рішуче допомагала керівникам повстання. Серед них були й такі, які побачили можливість пограбувати місцеве населення⁷⁰.

Сьогодні, у переддень 180-ї річниці повстання декабристів, на думку директора Інституту історії України НАН України, академіка В.Смоля, перед декабристознавцями стоїть завдання очищення проблеми як від одностороннього революційного підходу, так і від новітніх інсинуацій⁷¹. Прискіпливіше потрібно поставитися до висновків наших попередників. Звичайно, ми не закликаємо до критиканства, оскільки воно не може бути рушієм у вивченні будь-якої проблеми. Праці наших попередників є не тільки цінним джерелом історіографічних думок та фактологічного матеріалу, але й запліднюючим стимулом, котрий сприятиме подальшому розвитку декабристознавства. Інколи навіть хибні висновки можуть дати позитивні результати, оскільки для їх спростування проводиться значна наукова робота. Порівняння думок українських і російських декабристознавців здатне пролити світло на суперечливі питання руху декабристів. На наш погляд, перед дослідниками руху "споборників святої волі" стоять доволі непрості завдання, адже уточнення і конкретизації чекають практично всі основні проблеми руху декабристів⁷². Серед найважливіших відзначимо:

- 1) розширення джерельної бази досліджень, пошук нових матеріалів і документів про окремі аспекти руху декабристів;
- 2) активізація вивчення конкретно-історичних та загальноісторичних проблем руху декабристів, уточнення місця і ролі декабризму в українській історії;
- 3) взаємини декабристів та навколодекабристських організацій, а також масонів, вивчення матеріалів про Малоросійське товариство, одеське Товариство незалежних, грецькі конспіраційні організації;
- 4) національне питання в державотворчих концепціях декабристів, творче осмислення декабристського спадку діями українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., зокрема розвиток М.Драгомановим федералістичної ідеї Товариства об'єднаних слов'ян;
- 5) поглиблене вивчення регіональної тематики руху декабристів на краєзнавчому рівні;
- 6) теоретико-методологічне осмислення основних методів і принципів декабристознавства;
- 7) координація сил учених України й інших пострадянських держав у розробці питань руху декабристів, створенні узагальнюючих праць.

¹ Підраховано за: Восстание декабристов: Библиография. – М.; Л., 1929; Движение декабристов. Указатель литературы. 1928–1959. – М., 1960; Движение декабристов: Указатель литературы. 1960–1976. – М., 1983; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977–1987. – К., 1988; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977–1992. – М., 1994 та ін.

² Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. – К., 1990; Федоров В.А. Декабристы и их время. – М., 1992.

³ Шешин А.Б. Об изучении и обобщении истории движения декабристов (Критические заметки о советском декабристоведении 1950-х – начала 1990-х гг.) // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2000. – Вып. II. – С.257–282.

⁴ Довнар Запольский М.В. Тайное общество декабристов. – М., 1906; Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. – К., 1954; Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975 та ін.

⁵ Грушевський М.С. 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 294.

⁷ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 89.

⁸ Рєснт О.П. Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами й державами // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С.30–35.

- ⁹ Конта Р.М. Державотворчі ідеї білядекабристських організацій в Україні у першій чверті XIX століття // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – К., 2003. – Вип. 68–70. – С. 27.
- ¹⁰ Казьмирчук Г.Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П. Драгоманова // Вісник Київ. ун-ту. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – Вип.6. – С. 12.
- ¹¹ Єфремов С. Масонство на Україні // Єфремов Сергій. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 695.
- ¹² Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 234–235.
- ¹³ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1926. – С. 6.
- ¹⁴ Єфремов С. Масонство на Україні. – С. 701.
- ¹⁵ Єфремов С. Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського братства) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 94.
- ¹⁶ Єфремов С. Масонство на Україні. – С. 701.
- ¹⁷ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 29.
- ¹⁸ Там само. – С. 34.
- ¹⁹ Латиш Ю. Українська школа декабристознавства (початок XX ст. – середина 1930-х рр.) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2003. – Т.3. – С.224.
- ²⁰ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 503.
- ²¹ Филипович П. Шевченко і декабристи. – К., 1926.
- ²² Гермайзе О. Рух декабристів і українство. – С. 38.
- ²³ Borschak E. Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle // Monde slave. – 1930. – Octobre. – P. 46–78.
- ²⁴ Оксман Ю.Г. Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні // Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). – С. 180.
- ²⁵ Там само. – С. 166.
- ²⁶ Рибаків І. 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 15.
- ²⁷ Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – С. 30–31.
- ²⁸ Сергієнко Г.Я. Общественно-политическое движение на Украине после восстания декабристов (вторая четверть XIX века): Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – К., 1974.
- ²⁹ Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К., 1971. – С. 290.
- ³⁰ Кирило-Методіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 169.
- ³¹ Вицилли П. Пушкин и Николай I // Московский Пушкинист. III Ежегодн. сб. – М., 1996. – С.317.
- ³² Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия. – М., 1990. – С.74–99; Брюханов В. Заговор графа Милорадовича. – М., 2004.
- ³³ Сафонов М.М. 14 декабря 1825 года как кульминация междоусарствия // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. – С. 61–89.
- ³⁴ Мироненко С.В. Указ. соч. – С.95.
- ³⁵ Там само. – С.96.
- ³⁶ Гордин Я.А. События и люди 14 декабря. Хроника. – М., 1985. – С.16.
- ³⁷ Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т.1. Идеологические документы, воспоминания, письма, заметки. – Иркутск, 1983. – С.232.
- ³⁸ Брюханов В. Указ. соч. – С.196.
- ³⁹ Киянская О.И. Декабристы и штаб 2-й армии. П.И.Пестель и А.И.Ошневский // Киянская О.И. Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005. – С.50.
- ⁴⁰ Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Х., 1925. – Т.1. – С. 98.
- ⁴¹ Полонська-Василенко Н.Д. Назв. праця. – Т. 2. – С. 292, 295.
- ⁴² Алданов М. Памяти декабристов // “Мы дышали свободой”: Историки Русского Зарубежья о декабристах. – М., 2001. – С.27.
- ⁴³ Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб., 1998. – С.56–76.

⁴⁴ Эрлих С.Е. Мифологические предпосылки отечественного декабристоведения (Постановка проблемы) // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. – С.567, 565, 564.

⁴⁵ Там само. – С.569.

⁴⁶ Бокова В.М. Апология декабризма // Континент. – 1994. – № 82. – С. 163–164.

⁴⁷ Герцен А.И. Сочинения: В 4-х т. – Т.1. Былое и думы. Ч.1–3. – М., 1958. – С.72.

⁴⁸ Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів: У 4-х ч. Ч.1. Дореволюційне декабристознавство (1825–1917 рр.): Курс лекцій для студентів історичних факультетів. – К., 2000. – С.137.

⁴⁹ Бакунин М.А. Народное дело. Романов, Пугачев или Пестель? – М., 1917. – С.20.

⁵⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1207. – Арк.16.

⁵¹ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.244.

⁵² Ольминский М. Разрушение легенды // Вестник жизни. – 1907. – Т.III. – С.72–83.

⁵³ История России в XIX веке. – СПб., [1907]. – Т.1. – С.101.

⁵⁴ Ленин В.И. Памяти Герцена // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М., 1961. – Т. 21. – С. 225–262 та ін.

⁵⁵ Мережковский Д. Первенцы свободы: История восстания 14 декабря 1825 г. – Пг., 1917. – С. 3.

⁵⁶ Гребцова І.С., Латиш Ю.В. Проблеми декабристського руху у висвітленні одеських науковців // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – Вип.15. – С.400.

⁵⁷ Леонтьев Я. Может ли подвиг быть напрасным? // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 8.

⁵⁸ Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

⁵⁹ Радек К. Тоже “декабристы” // Правда. – 1926. – №8 (3237). – 10 января.

⁶⁰ Нечкина М.В. Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн.8. – С.34.

⁶¹ Мережковский Д. 1825–1925 // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 9.

⁶² Слоним М. Предтечи и потомки. 1825–1925 // Воля России. – 1925. – Кн. XII. – С. 61–74.

⁶³ Мельгунов С. Идеализм и реализм декабристов // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 66.

⁶⁴ Милюков П. Роль декабристов в связи поколений // Там же. – С. 29.

⁶⁵ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 21.

⁶⁶ Эйдельман Н.Я. Лунин. – М., 1967. – С. 87, 196.

⁶⁷ Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. – Л., 1975. – С. 25–74.

⁶⁸ Мамонтов В. Он любил удить рыбу и возводить города // Комсомольская правда. – 1991. – 17 сентября.

⁶⁹ Киянская О.И. Декабристоведение сегодня, или Кто такие декабристы и за что они боролись? // Киянская О.И. Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005. – С.360.

⁷⁰ Киянская О.И. К истории восстания Черниговского пехотного полка // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 21–33.

⁷¹ Смолий В. Вітальне слово // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теор. конф... – К., 2004. – Вип. IX. – С. 6.

⁷² Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С.17.

The article highlights relevant questions of historiography of Decembrists movement, examines the concept of Ukrainian Decembrist movement, problem of participation of representatives of the higher circles of government in uprising on the 14th of December, 1825, usage of ideas of Decembrists movement in the struggle of following generations, determines the perspectives of development of Decembrists study.

О.П.Сарнацький*

АДМІНІСТРАТИВНІ Й ЦЕНЗУРНО-СУДОВІ УТИСКИ ЦАРИЗМОМ ЛЕГАЛЬНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1907–1910 рр.)

У статті на основі різноманітних джерел зроблено спробу висвітлити утиски періодичних видань українських політичних партій Наддніпрянщини апаратом самодержавної Росії в роки столипінської реакції. Представники влади досить точно визначали як політичне спрямування видань, так і вподобання їхніх читачів. Після 3 червня 1907 р. зазначені видання стають об'єктом заборонницьких заходів агресивно-шовіністичного забарвлення. Головну роль у цій справі відігравала царська цензура й заходи адміністративного покарання. Публікується анкета одного з передплатників „Ради“, заповнена під час опитування, провадженого редакцією газети з приводу змісту видання.

3 червня 1907 р. цар розпустив II Державну думу – у країні практично відбувся державний переворот і запанувала реакція. Політику царату втілював уряд на чолі зі П.А.Столипіним, який 3 червня надіслав усім губернаторам шифровану телеграму з наказом мобілізувати всі сили для "забезпечення ладу". Ряд губерній залишалися на воєнному стані, або в стані надзвичайної чи посиленої охорони. „На стані надзвичайної охорони тільки в Україні перебував Бахмутський повіт Катеринославської губернії і Ялта Таврійської губернії, на стані посиленої охорони – Катеринославська, Київська, Полтавська, Таврійська, Чернігівська, Херсонська губернії... Села, містечка й міста України заповнили козацькі сотні та військові команди”¹.

Природно, що реакція, яка запанувала в країні, дуже негативно вплинула й на український визвольний рух, очолюваний політичними партіями. Уряд продовжував систематичний наступ проти українства, поступово ліквідовуючи пом'якшення, які були зроблені в період революції 1905–1907 рр. Усе це напряду впливало на видання й поширення легальної преси українських партій, а адміністративно-цензурні леґації почали поступово стискати її.

Тема утисків партійної преси опосередковано розглядалася як при висвітленні загальних проблем (українського питання в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., а також розвитку ідеї державності в цей період²), так і при дослідженні діяльності українських політичних партій у першій чверті XX ст.³ Залучення нових архівних джерел надає можливість розглянути її більш повно.

Оскільки закони про друк неможливо було швидко відкоригувати, уряд удався до застосування адміністративних обмежень, що різко посилювалися після 3 червня 1907 р. Губернатори кількох найбільших губерній та великих центрів у ніч на 3 червня видали обов'язкові постанови (які майже дослівно збігалися) про заборону публікацій матеріалів, що могли б збуджувати антиурядові настрої або викликали б обурення з приводу урядових розпоряджень, нещасть, лих тощо⁴. Крім того, при затриманні або арешті числа того чи іншого видання губернатори мали право своєю владою накласти адміністративне стягнення на нього як у вигляді штрафу, так і ув'язнивши відповідального редактора на певний термін.

Оскільки Київ 1907 р. був центром видання української легальної преси (у тому числі й партійних видань), то прикордонний Південно-Західний край не був винятком. 5 червня 1907 р. начальник краю В.О.Сухомлинов видав постанову, яка негайно набула чинності⁵. Документом, по-перше, заборонялося публічно поширювати будь-які статті чи оголошення, які б викликали вороже ставлення до

* Сарнацький Олександр Петрович – канд. іст. наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету.

уряду; по-друге, заборонялося поширювати друковані твори, які були заарештовані в законному порядку; по-третє, заборонялося публічне "восхваление" злочинних дій, як і їх поширення; по-четверте, заборонялося оголошення й публічне поширення брехні щодо урядової настанови або діяльності посадової особи, війська чи військової частини, яка б збуджувала серед населення вороже ставлення до них; по-п'яте, винні в цьому могли бути оштрафовані на суму до 500 руб. або ув'язнені на три місяці. 9 червня 1907 р. начальник Південно-Західного краю запропонував підлеглим йому губернаторам видати подібні постанови щодо друку в кожній із губерній краю, що й було незабаром зроблено⁶.

Що ж до української легальної преси, то вже 27 червня київський губернатор, використовуючи надане йому право, видав постанову, на підставі якої редактор-видавець органу Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) газети "Слово" О.О.Корольова за публікацію в №7 (від 23 червня) статей та оголошень, що суперечили пунктам 2 й 4 обов'язкової постанови київського генерал-губернатора, була оштрафована на 300 руб. У випадку несплати штрафу їй загрожувало місячне ув'язнення⁷.

7 серпня 1907 р. було видано постанову щодо газети "Рада" – за публікацію в №174 (від 1 серпня) статті "Ще одне пояснення". Редактора М.І.Павловського було покарано штрафом в 100 руб., а у випадку несплати йому загрожував арешт на два тижні⁸. Подібні заходи застосовувалися й надалі.

23 вересня 1907 р. постановою київського губернатора оштрафовано редактора газети "Слово" на 100 руб. за вміщення на сторінках часопису (№20) від 22 вересня цього ж року статей під назвами "Про національну неволю та про то, як з неї визволитися" і "Воєнні суди". При несплаті штрафу їй загрожував арешт на один місяць⁹.

24 жовтня 1907 р. МВС видало секретний циркуляр, який надавав право затримувати, вилучати, а потім передавати місцевому начальству безкоштовні екземпляри "неблагонадійних" періодичних видань у тому випадку, якщо вони пересілилися волосним, станичним та іншим сільським управлінням і посадовим особам сільського самоврядування¹⁰. Саме цей циркуляр, на нашу думку, став підґрунтям для наступних подібних указівок з боку центральної та місцевої влади.

Постановою київського губернатора від 30 листопада 1907 р. редактора газети "Рада" вже вкотре було оштрафовано за публікацію в №267 (від 28 листопада) фельєтонів "З невських берегів" та "Мертві оживають". При несплаті штрафу йому загрожував арешт на один місяць¹¹.

Лише протягом півроку адміністрація тричі застосовувала свою владу проти органу УСДРП – тижневика "Слово" і 6 разів – проти легального органу Української демократично-радикальної партії (УДРП) "Рада". У подальшому адміністративно-цензурні утиски проти цих видань не припинялися.

Є.Чикаленко у своєму щоденнику згадував, що граф П.Ігнатьєв, "будучи губернатором, не раз штрафував мене за "Раду" і взагалі вважав мене за елемент опозиційний"¹².

Із моменту виходу й протягом наступних півтора року тижневик "Слово", незважаючи на утиски, був, по суті, єдиною ознакою українського соціал-демократичного руху в Росії (виходив у Києві за редакцією В.Садовського, С.Петлюри, Я.Міхури (Федора Кучерявого) й М.Порша¹³). Але через цензурні умови та серйозні конфлікти в самій редколегії на початку червня 1909 р. вихід видання припинився¹⁴. Одним із постійних дописувачів цієї газети був Д.Дорошенко, який у своїх спогадах згадував, що він домовився з С.Петлюрою писати статті та повідомлення на нейтральні теми¹⁵. Царська цензура вустами С.Щоголева згодом (1912 р.) давала таку характеристику цьому часопису: "В 1907–1908 гг. в Киеве выходила на украинском языке еженедельная газета "Слово", предназначенная для городского пролетариата и ведшая проповедь классовой борьбы; не говоря о других причинах, газета была недолговечна уже вследствие своего худосочия"¹⁶.

Знайшлося місце й для розгорнутої характеристики "Ради". На думку С.Щоголева, газета „заняла средину между социал-демократическим и левым конституционно-демократическим направлениями"¹⁷. Далі цензор із сарказмом додає: "Добавим к этой автобиографии газеты, что "Рада" пропитана систематическим юдофильством и очень склонна к политическому блоку с русскими поляками; к южнорусскому православному духовенству, поскольку оно не входит в ряды "сознательных украинцев", газета немилостива; к вопросам религиозным она вполне индифферентна, но не прочь, ради красного словца, поугатать церковь римским папой"¹⁸.

Як бачимо, балакучий цензор у 1912 р. висловив те, що думала про цей часопис влада під час його існування. Ось чому у багатьох місцях поліцейські урядники збирали відомості про передплатників. Яким чином це позначалося на тиражуванні українських видань, говорять листи до редакції: "Я мушу просити негайно припинити її ("Ради". – О.С.) висилку мені..., хочуть звільнити зі служби й викинути із сім'єю на вулицю. Таке горе!". А ось що писала вчителька з Таврії: "Через незалежні від мене обставини прециро прохаю вас по одержанню цього листа неодмінно припинити мені висилати "Раду", бо тепер такого дочекалась, що навіть газети не можна одержувати. Прикро, шкода, але ... "давление свыше". Сумно, дуже сумно розставатися". Подеколи шкільні інспектори ставили перед учителями ультиматум: "або "Рада", або посада"¹⁹.

Восени 1907 р. за ініціативою М.Міхновського була зроблена спроба розпочати випуск нового органу Української народної партії (УНП) під назвою "Початок". 12 листопада 1907 р. харківський губернатор генерал-лейтенант Пешков затвердив „Програму повременного издания под названием "Початок"”²⁰ та направив вказівку про отримання дозволу на видання харківському інспектору в справах друку. У ній йшлося, що статському радникові Пильчикову дозволено під редакторством присяжного повременного Міхновського "издавать в г. Харькове под ответственность обоих повременное издание под названием "Початок" на украинском наречии ... по прилагаемой программе"²¹. Але реалізувати цей дозвіл, на жаль, не вдалося²².

За спогадами Д.Дорошенка, в українській пресі 1907 р. відбулися деякі зміни. Сам він у цей час активно співпрацював у "Київській старовині" замість В.Доманицького, який 1906 р. виїхав із Києва. На його пропозицію навесні 1907 р., по прибутті з Петербурга, члени редакції запросили до співпраці С.Петлюру. Того ж року журнал перейшов на українську мову й прийняв назву "Україна"²³. Але наприкінці 1907 р. "Україна" перестала виходити²⁴.

На початку 1907 р. до Києва з Полтави було переведено видання одного з органів УДРП – "Рідний край" на чолі з Оленою Пчілкою (після трагічної смерті М.Дмитрієва – одного з головних членів редакції). Разом із цим тижневиком видавався й дитячий часопис "Молода Україна". Д.Дорошенко також був одним із постійних авторів у цих виданнях²⁵. Проте часопис поступово відходив від висвітлення політичних подій і, на думку цензури, став "превращаться в интересный анахронизм, приобретать привкус доброго старого украинофильства (докулишовской эпохи)"²⁶.

На початку 1907 р. зі Львова до Києва було перенесено видання "Літературно-наукового вісника", який очолював М.Грушевський²⁷. Тираж його становив 2000 примірників²⁸. Цікаву характеристику цьому періодичному виданню надав цензор С.Щоголев, "забувши" при цьому згадати про утиски, яких цей журнал зазнавав також і від нього самого: "Левиафан украинской журналистики, месячник "Літературно-науковий вісник" ... в 1907 г. перенесён в Киев. Перенос издания близок по времени к тому периоду, когда редактор издания надеялся получить кафедру украинской истории в Киеве и вообще делил своё время между Россией (Петербург, Киев) и Галицией, с ущербом для последней. По отзыву "Рады", довольно меткому, "Вісник" – это второй (после неё) главный орган общественной („громадської“) украинской мысли и вместе с тем самый важный центр литера-

турного українського руху "по обох боках кордону" (панукраїнського). "Рада" причисляє цей журнал до головних політичних українських органів, тому що "хоча він не є виразником якогось-будь окремого напрямку (в значенні політичної фракції), але видається під редакцією і при головній участі проф. М.Грушевського – діяча такого масштабу, який сам має значення і вплив не менше, ніж ціла партія". В цій характеристиці надлежить лише замінити вираз "общественная мысль" словом "партійна"²⁹.

Восени 1909 р. Тимчасовий комітет у справах друку в місті Києві наклав арешт на книги V, VI, VII і IX за травень, червень, липень та вересень того ж року "Літературно-наукового вісника", який 16 грудня був затверджений київською судовою палатою³⁰. Цензурні утиски щодо цього видання тривали й надалі.

20 лютого 1909 р., за свідченням С.Чикаленка, укротре було оштрафовано "Раду" за звичайну передову С.Єфремова. "Нічого в ній нема різкого; такі статті щодня пишуться в російських газетах і їм нічого, а нам – зась. Адміністрація думає, що наша газета читається найбільше селянами, а через те її тиснуть гірше, ніж російські. Уже ми доводили губернаторові, що наші передплатники – це переважно українська інтелігенція, а не селяни, але він не вважає на те й штрафув"³¹.

Цензурні та адміністративні переслідування, підсилені національним фактором, обтяжували легальну пресу якраз на „національних країнах”. Влада намагалася придушити саме прогресивні національні видання³².

Попри утиски з боку влади, редакція "Ради" в березні 1909 р. провела опитування своїх передплатників через анкету, яку розіслала разом із газетою. Жан-дарми, до рук яких у березні 1912 р. (тобто трьома роками по тому) потрапила чернетка цієї анкети, зробили відповідні висновки: "В 1909 г. редакция "Рады", желая ознакомиться с умственным кругозором своих читателей, разослала им анкету"³³. Як згадує видавець газети С.Чикаленко, "всіх анонімних відповідей прийшло більше п'ятисот і робити з них висновки взявся М.Порш, але нічого не зробив. Після нього заходився обробляти відповіді В.Галевич, але його арештовано й відповіді невідомо де поділися"³⁴. Архівні джерела надають нам можливість познайомитись з одним із примірників цієї анкети (див. додаток).

У міру послаблення опозиційної преси, у верхах російської бюрократії з'явилися наміри обмежити застосування адміністративних методів проти газет. 4 грудня 1909 р. П.А.Столипін дав указівку губернаторам застосовувати норми надзвичайних положень тільки для охорони державного ладу. Проте в багатьох губерніях адміністрація не дуже зважала на цю директиву глави уряду. Та й сам прем'єр, мабуть, не наполягав на її обов'язковому виконанні, а щодо „національних країн” імперії й погодився³⁵.

Ось як згадував С.Чикаленко у своєму щоденнику про губернаторські покарання преси: „Тепер найбільше штрафувє нас адміністративно губернатор, помімо цензурного комітету. Цензурний комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація ... з адміністрацією діло просте: зробить постанову "взыскать" з такої-то газети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю й околочний здере. Ну просто як експропріатори: "руки вверх" і край! Ніякі виправдовування, прохання не помагають, а скаржитись нікому"³⁶.

Починаючи з 1909 р., більшість легальної української партійної преси перебувала під впливом нелегального Товариства українських поступовців (ТУП), що утворилося 1908 р. в Києві з представників різних політичних партій. Виникнення його було обумовлене потребою поміркованих українських політичних кіл об'єднати свої сили, аби протистояти реакції. Це певною мірою визначало й ставлення влади до преси.

Із 3 квітня 1909 р. в Києві за участю М.Грушевського почав виходити ілюстрований тижневик "Село"³⁷, до якого перейшла працювати більша частина спів-

робітників газети "Слово"³⁸. Організуючу силу цього друкованого органу не могла не оцінити царська цензура³⁹. За вщипливим виразом сумнозвісного цензора С.Щоголева, "из неї (соціал-демократичної газети "Слово". – О.С.) вышла, под опекой М.Грушевского, куколка "Село"⁴⁰. А сам напрямок часопису він визначив як соборно-український, "но с резким социал-демократическим духом, доходящим иногда до восхваления анархии"⁴¹. Якщо за підрахунками цензури газета "Слово" виходила тиражем 1500 примірників, то тижневик "Село" видавався вже в кількості 2500 екземплярів. Частина їх, за спостереженням цензури, поширювалася безкоштовно по селах із метою реклами та пропаганди⁴².

20 січня 1910 р. голова уряду Російської імперії П.А.Столипін видав циркуляр "Про инородців та сепаратизм", який, окрім заборони існування товариств "инородческих, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей", фактично розв'язував руки адміністрації та цензурі на місцях у переслідуванні всього, що було пов'язане з українством. Це стосувалося й легальної преси⁴³. Такі дії уряду дали можливість одному з тогочасних українських політичних діячів О.Лотоцькому зробити висновок, що урядові „афоризми” Столипіна в історії репресій проти українства стоять поряд і нарівні з Валуєвським циркуляром 1863 р. та із заборонним актом 1876 р. "Столипін лише переважає своїх попередників, – писав О.Лотоцький, – елементарною ясністю означення мотивів і цілей урядової політики. Чого не відважилися висловити виразно його попередники, то висловив зовсім виразно він – очевидно в певності, що його перемога вже остаточна, та що вже finis „бывшей Украине”"⁴⁴.

Подібна політика самодержавного уряду не могла не позначитися й на без того важкому матеріальному становищі української легальної преси, у тому числі й партійної. Так, наприклад, саме в 1910 р. на скрутне матеріальне становище газети "Рада" вказують цензурні й жандармські джерела. 1910 р. редакція цієї газети розіслала своїм передплатникам відозву з проханням підтримати її матеріально, для чого кожному передплатникові було запропоновано передплатити два екземпляри газети особисто для себе або запропонувати комусь іншому передплатити примірник, інакше "Рада" буде змушена припинити своє існування⁴⁵. Це ж саме, мабуть із утіхою, відзначала й царська цензура: "В конце 1910 г. "Рада" испытывала денежный кризис и циркулярным письмом (навіть тут цензори вдалися до професійної термінології. – О.С.) "К подписчикам и лицам сочувствующим" просила о материальной поддержке, между прочим, путём бенефиций"⁴⁶.

Таким чином, необхідно відзначити, що вже з 1907 р. в політиці уряду щодо легальної преси помітно посилюється агресивно-шовіністичне спрямування, яке було започатковане вже в період спаду революції. Українська легальна преса, у тому числі партійна, як і до 1905 р., укотре стала об'єктом заборонницьких заходів. Із метою її знищення уряд активно застосовував адміністративні засоби, які здебільшого діяли жорсткіше, ніж цензурні та судові. На початку 1910 р. уряд започаткував новий етап у діях як центральної, так і місцевої влади щодо подальшого поширення адміністративних і цензурно-судових утисків проти української легальної преси, у тому числі й партійної. Хронологічно він майже збігається з роками нового революційного піднесення в країні, під час якого переслідування всього українського було підкріплене ще й відповідною політикою держави.

¹ Історія Української РСР: У 8-ми т. – Т.4. – К., 1978. – С.181–182.

² Овсієнко О.Ф. Антиукраїнська цензурна політика // "Українське питання" в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Ч.1. – К., 1999. – С.172–203; Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // "Українське питання" в Ро-

ійській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч.2. – К., 1999. – С.248–444; *Коцуур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці, 2000. – 424 с.

³ *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. – К., 1996. – 124 с.; *Головченко В.І.* Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: нариси історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996. – 190 с.; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX ст. – К., 1999. – 248 с.; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К., 2002. – 362 с.

⁴ *Дейли Дж.* Пресса и государство в России // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.30.

⁵ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.859. – Спр.288. – Арк.17 зв.

⁶ Там само. – Оп.857. – Спр.264. – Арк.5.

⁷ Там само. – Арк.6.

⁸ Там само. – Арк.23, 24.

⁹ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1539. – Арк.88–89.

¹⁰ Там само. – Арк.52.

¹¹ Там само. – Арк.86, 87.

¹² *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – Л., 1931. – С.210.

¹³ *Лавров Ю.П.* "Українське питання" в Російській імперії... – Ч.2. – С.375.

¹⁴ Див.: *Головченко В.* Указ. праця. – С.106.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег, 1949. – С.96.

¹⁶ *Щёголев С.Н.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.175.

¹⁷ Там же. – С.174.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Овсієнко О.Ф.* "Українське питання" в Російській імперії... – Ч.1. – С.191.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.2.

²¹ Там само. – Арк.1.

²² *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. – 1992. – №9. – С.89.

²³ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.94–96.

²⁴ Там само. – С.102.

²⁵ Там само. – С.96.

²⁶ *Щёголев С.Н.* Указ. соч. – С.177.

²⁷ *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.91, 92.

²⁸ *Щёголев С.Н.* Указ. соч. – С.179.

²⁹ Там же. – С.177, 178.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.457. – Арк.84 зв.

³¹ *Чикаленко Є.* Указ. праця. – С.66.

³² *Дейли Дж.* Указ. соч. – С.31.

³³ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.862. – Спр.185. – Арк.5 зв.

³⁴ *Чикаленко Є.* Указ. праця. – С.74.

³⁵ *Дейли Дж.* Указ. соч. – С.31, 32.

³⁶ *Чикаленко Є.* Указ. праця. – С.48.

³⁷ *Овсієнко О.Ф.* "Українське питання" в Російській імперії... – Ч.1. – С.189.

³⁸ *Щёголев С.Н.* Указ. соч. – С.175.

³⁹ *Овсієнко О.Ф.* "Українське питання" в Російській імперії... – Ч.1. – С.189.

⁴⁰ *Щёголев С.* Современное украинство. – К., 1914. – С.57.

⁴¹ *Щёголев С.Н.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – С.175.

⁴² Там же. – С.176.

⁴³ Див.: *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920) // Визвольний шлях. – 1976. – №IX. – С.1003; *Овсієнко О.Ф.* "Українське питання" в Російській імперії... – Ч.1. – С.192.

⁴⁴ Цит за: *Васькович Г.* Указ. праця. – С.1003, 1004.

⁴⁵ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.862. – Спр.185. – Арк.5 зв.

⁴⁶ *Щёголев С.Н.* Указ. соч. – С.175.

Додаток*

1. Сословие	Крестьянин
2. Лет	18
3. Чем живёт	Должность фельдшера
4. Грамотный ли	Грамотный
5. Какой национальности	Малоросс
6. Место жительства	Киевская губерния, Бердичевский уезд, м. Погребине
7. Сами ли передалте	Сам
8. Давно ли передалте	С начала нового года; на свои
9. Сами ли читаете "Раду"	Товарищ читает (однооселец), а когда иду к больным в другое село, то тогда беру и раздаю крестьянам
10. Читаете ли в кампании и обсуждается ли прочитанное	Бывает, что читают по одному и кампаниями, а затем обсуждается прочитанное
11. Кто больше всего интересуется газетой: старшие, молодые, а также и женщинами	Газетой интересуются: старые, молодые, ученики, но женщинами не читают, так как не имеют времени, а больше всего по неграмотности, но если читают мужчины, то женщины их слушают охотно
12. Правится ли газета	Всем очень нравится
13. Читаете ли вы все газеты по порядку номеров	Читаю все газеты по порядку, также и телеграммы, которые по моему мнению могут быть полезными, я вообще читаю их в "Киевской мысли"
14. Исправно ли поступают номера газеты	Исправно: ещё не один номер не пропал, никто не перекапывает и не запрещает
15. Как отнесетесь вы знакомые к газете "Рада", а также начальство	К "Раде" знакомые из интеллигенции относятся безразлично, редко кто просит газету, а из крестьян берут охотно. От начальства я не слышал ни худого, ни хорошего
16. Какое имеет влияние газета на стирков и вообще служит ли развитием для народа в смысле национальности	Влияет благотворно, что может подтвердить тот факт, что когда я один раз дам прочитать газету сотскому, то он, прочитав её, сказал: "Как мы говорим (т. е. по-малорусски) так и в газете есть, всё понятно и ясно"
17. Откуда вы узнали о существовании газеты "Рада"	О газете "Рада" я ещё знал тогда, когда учился в школе, так как с тех пор, как она существует, потому что раньше ещё газеты "Рада" была ещё газета "Душка"
18. Почему вы неск так интересовались, чего вы хотели от неё добиться	Ожидал я от газеты "Рада" своего развития как малоросса, имел желание следить за жизнью украинцев российских, а также заграничной жизнью; интересами и порядками, которые были мне дороже собственных; развить всё это между украинцами, с которыми мне всегда приходится сталкиваться; интересовала меня и тем, что направление её чисто народное
19. Исполнилось ли то, чего вы ожидали от неё	Исполнилось всё; только кроме того, что много из помещаемого в газете было для крестьян непонятным, но этим я редакцию не виню, так отлично понимаю, что это редакции очень трудно исполнить, так как трудно всем угодить, а особенно интеллигенции; малограмотным крестьянам должна быть другая какая-нибудь газета более понятная, которую если бы тоже редакцию, что газета "Рада", могла издавать как для интеллигенции, так и для крестьян; но в общем я газетой доволен
20. Чем вообще вы недовольны	Доволен я всем
21. Трудно ли читать	Трудно
22. Иначе ли говорят	Иначе, с польскими словами
23. Знаете ли пример	Не знаю
24. Что из них нравится	Правится всё
25. Какой отдел вам больше нравится	С одинаковым интересом отношусь ко всем отделам
26. Что больше всего интересует и в каком отделе	Больше всего интересует жизнь украинцев, а также и "Историческая старина"
27. Какой отдел увеличить и какой уменьшить	Пока увеличивать ничего не нужно, а уменьшить следовало бы отдел телеграмм, остальные отделы пусть так и останутся
28. Какими вопросами больше всего интересовались старики	Лично для меня было всё интересно, за исключением. Кроме того, желательно было бы хоть немного писать про сельское хозяйство, ичеловоество, садоводство, а больше всего про Сибирь, чтобы хоть немного познакомить читателей с переселенческим вопросом
29. Правятся ли фельетоны	Очень нравятся; а про что ещё следовало писать, то смотри 25
30. Какой отдел самый непонятный	Для меня все отделы понятны, но для крестьян мало бывают понятны передовые статьи (политика), но, по моему мнению, такие статьи не могут быть написаны без непонятных слов для малограмотных
31. Правильно ли ведётся распределение газеты по разделам	Правильно
32. Интересны ли прибавления к газете	Прибавления к газете – все очень интересно; без некоторых газета не может быть; больше всего мне, как любителю театра, нравится малороссийский театр, музыка
33. Дорога ли газета (в смысле материальном)	Газеты могут иметь только интеллигентные читатели, дорога ли она, то об этом нельзя было бы сказать, если бы к ней давалось больше приложения. Теперь же получаемыми приложениями довольны
34. Есть ли какие несправильности в газете	Несправильностей никаких. Есть маленькая просьба к редакции и я думаю, что редакция могла бы согласиться с моим мнением – это желание более ясно писать, так как раньше писалось в "Громадской думці", а то, хотя и разъясняешь как читать, но они (читатели) скоро забывают и в конце-концов результаты получают печальные, даже были случаи, что отказывались читать газету, говоря, что ни по-малороссийски написано, ни по-русски, но когда я бывало начинаю уговаривать, то они снова с охотой читают. По-малороссийски, как вы видите, пишу очень плохо, а потому и в газеты никогда не пишу, так как считаю себя неспригодным для этого, а для спектаклей, которые были на Р. Хр. и будут летом, я кое-что писал, и буду ещё писать, причём и сам в этих спектаклях участвую
35. Советуете ли кому выписывать газету	Советую всем, но почему не выписывают, не знаю 1909 г., 18 марта В.Каменицкий

ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.862. – Спр.185. – Арк.2, 3 зв.

In the article, on the basis of different sources, the attempt is made to illustrate the oppression of periodical publications of Ukrainian political parties of Naddniprianschyna by the State machinery of autocratic Russia in the years of Stolypin's reaction. Authorities exactly enough determined both political orientation of publications and predilection of their readers. After 3rd June, 1907, mentioned publications became the object of restriction measures with aggressive and chauvinistic tint. Tsar's censorship and measures of administrative punishment played the main role in this case. The questionnaire of one of the subscribers of "Rada", filled during the survey, carried out by the editorial staff of the newspaper considering the content of publication.

* Мова надісланої редакцією часопису своїм передплатникам анкети була українська, проте її оригінал не зберігся. Тож подаємо її мовою документу, виявленого в архіві, у жандармському перекладі – О.С.

П.Г.Усенко*

З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914–1917 рр. НА ЧОРНОМУ МОРІ

У статті розглядається перебіг бойових дій на Чорному морі під час Першої світової війни. Наголошено на ролі флотів Османської та Російської імперій.

На початку ХХ ст. південно-західний кордон Російської імперії значною мірою прилягав до Чорного моря. Воно омивало землі ще трьох держав – Болгарії, Румунії й Османської імперії, чиєю протокою Босфор, обабіч якої розташувалася падишахова столиця Стамбул (Константинополь, Візантія, Царград), з'єднувалося з внутрішньотурецьким Мармуровим морем і далі протокою Дарданелли – з Середземномор'ям. Оскільки, за міжнародними угодами, цей відтинок водної системи було закрито для проходження зарубіжних військових суден, Чорноморський флот, укомплектований в основній масі з українців¹, розвивався дещо виокремленим з-поміж решти російських флотів. Оцінюючи ситуацію, у книзі "Російський імператорський флот 1914 р." майбутній начальник Головного морського штабу (в 1917 р.) Всеволод Єгор'єв, прозорливо акцентував, що "ворожий флот, зчиняючи відповідний тиск на Туреччину, може отримати її дозвіл на прохід до Чорного моря"².

Хитрими маневрами заплутавши флотилії англійських і французьких кораблів, 28 липня (10 серпня) 1914 р. лінійний крейсер-дредноут "Гебен" ("Goeben") та легкий крейсер "Бреслау" ("Breslau"), що становили німецьку дивізію контр-адмірала В.Сушона, вступили до Дарданелл і блискавично продані урядові Мехеммеда V обернулися на "Явуз Султан Селім" ("Jawuz Sultan Selim") та "Міділлі" ("Midilli"). 3 (16) серпня на обох замайоріли султанські стяги. "Сушон-паша" став начальником оттоманських військово-морських сил, віце-адміралом.

"Гебен" – "Явуз Султан Селім" і "Бреслау" – "Міділлі" з їхньою 27-вузловою³ ходю відродили турецький флот, вельми посиливши її застарілі дредноуги "Гайреддін Барбаросса" ("Haireddin Barbarossa") й "Торгуд Реіс" ("Torgud Reis"), позбавлений важкої артилерії лінкор "Мессудіє" ("Messudieh"), бронепалубні крейсери "Гамідіє" ("Hamidieh") та "Меджидіє" ("Medjidieh"), канонерські човни "Берк-і-Сатвет" ("Berk-i-Satvet") і "Пейк-і-Шевкет" ("Peik-i-Shevket"), ескадрені міноносці "Гайрет-і-Ватаніє" ("Gairet-i-Watanije"), "Ядігіар-і-Міллет" ("Jadighiar-i-Millet"), "Нумуне-і-Гамілет" ("Numune-i-Hamilet"), "Муавенет-і-Мілліє" ("Muavenet-i-Millije"), "Ташос" ("Taschoes"), "Басра" ("Basra"), "Яргісар" ("Jarhisar"), "Самсун" ("Samsun"), пристосовані під мінні загороджувачі каботажні пароплави "Рон" ("Ron"), "Нілюфер" ("Nilufer") тощо.

Чорноморський флот мусив оберігатися: тільки сумарний вогонь його найбільших гармат дозволяв позмагатися із сталевими стволами османського флагмана. Причому, маючи справу зі здатними щонайбільше на 16 вузлів швидкості панцерниками-лінкорами, капітани "Явуз Султан Селім" та "Міділлі" самі б вирішували, чи варто їм ув'язуватись у бій.

12 (25) жовтня В.Сушон одержав карт-бланш діяти за директивою військового міністра Енвер-паші: "Розшукайте російський флот і без оголошення війни атакуйте його, де б не знайшли". Через два дні начебто для радіотелеграфної практики й тренувальних вправ до Чорного моря за максимальної оснащеності виступила оттоманська ескадра³.

Російські цивільні судна, які негласно займалися розвідкою, однозначно з'ясували наміри евентуального агресора. Тож у командувача Чорноморського

* Усенко Павло Георгійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Вузол є одиницею швидкості суден: стодвадцята частка милі – за півхвилини, себто мильна година.

флоту, адмірала А.Ебергарда та його штабу, керованого контр-адміралом К.Плансоном, залишалось майже дві доби, щоб підготувати гідну зустріч "візаві". Втім, зверхники адекватно не відреагували на виниклу проблему, хоча країна від 18 (31) липня перебувала в стані мобілізації й від 19 липня (1 серпня) воювала з Німеччиною, а від 24 липня (6 серпня) – і з Австро-Угорщиною.

У ніч на 16 (29) жовтня у Севастополі дислокувалися сім лінійних кораблів "Евстафій", "Йоанн Златоуст", "Пантелеймон", "Ростислав", "Три Святителя", "Георгій Победоносець", "Синоп", крейсери "Память Меркурія", "Кагул", "Алмаз", підводні човни "Лосось", "Судак", "Карась", "Карп", 5 есмінців та чотири мінних загороджувачі, в Одесі – два канонерських човни й загороджувач, в Євпаторії – дев'ять есмінців і чотири міноносці, в Очакові – мінний загороджувач. Дозор здійснював дивізіон ескадрених міноносців.

Насамперед непрохані візитери "Гайрет-і-Ватаніє" з "Муавенет-і-Мілліє" стурбували одеський порт, майже не захищений особливим північно-західним загоном у складі двох канонерських човнів ("Донец" і "Кубанец") та двох мінних загороджувачів ("Бештау" й базований в Очакові "Дунай"). Безжурно запалені понад бухтою ліхтарі висвітлювали не тільки набережну, а й пірси з брекватером – хвилеломом, використаним для причалу суден. Під okazji, що кільватерною колоною звідти попід Воронцовським маяком виходили три пароплави, нападники вдерлися зустрічним курсом.

Приблизно о 3-й годині 25 хвилин "Донец" зіграв тривогу, проте запізно... Зі ста метрів по ньому вдарив торпедою "Гайрет-і-Ватаніє", і канонерський човен пішов під воду (дванадцять моряків загинуло, чотирнадцять зазнали поранень).

Після того на "Муавенет-і-Мілліє" наштовхнувся місцевий катер, завадивши пришельцям ліквідувати "Кубанец". Вони засередилися на бомбардуванні одеської нафтогавані та портових приміщень, побивши пришвартовані цивільні пароплави, наливний резервуар, трамвайну станцію і цукровий завод на Пересипу. "Гайрет-і-Ватаніє" перевів огонь на "Бештау", де двох моряків було вбито й команда припишкла перед, здавалося, невідворотним вибухом, маючи 300 мін. Але найгіршого не сталося. Зненацька він позадкував із малого рейду, побіжно знищивши баржу з вугіллям. "Кубанец" здійняв стрільбу, аж коли есмінці безкарно повернули до відкритого моря⁴.

О 4-й годині 15 хвилин радіо Російського товариства пароплавання й торгівлі оприлюднило звістку: "Турецький міноносець підірвав "Донец", ходить одеським портом і підриває судна". За півгодини чорноморське командування констатувало: "Війна почалась", але не вжило відповідних заходів у Севастополі, охоронна мережа котрого була знеструмлена в очікуванні прибуття загороджувача "Прут".

В імлі "Явуз Султан Селім" надто наблизився до севастопольських укріплень, а там, помітивши його, о 6-й годині 33 хвилини зчинили артилерійську пальбу. Один із котлів лінійного крейсера вийшов з ладу, проте корабельні пушкарі протягом чверті години спромоглися таки на десять залпів по гавані й місту.

Напряму "Явуз Султан Селім" зіткнувся з дозорними ескадреними міноносцями "Лейтенант Пуцин", "Живучий" і "Жаркий". Перший із цієї трійці біля рогу Херсонес потрапив під приціл на відстані понад 8 кілометрів та дістав пробієни, хвацько зімітувавши власну атаку без шансів на успіх. Після сьомої години "Лейтенант Пуцин", де сімох членів команди було вбито й одинадцять поранено, вирвався до Севастополя, нічим не допомігши "Пруту"⁵.

Підпалений мінний загороджувач пішов під воду після того, як його моряки "з великим шумом" (що відзначив очевидець-німець)⁶ підняли прапори, відкрили кінгстони та віддраїли ілюмінатори. Загинули лейтенант О.Рогузський (він помертньо був нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня), мічман К.Смирнов і понад два десятки інших членів екіпажу. Частина команди з капіта-

ном 2-го рангу Г.Биковим потрапила у полон, а 199 матросів із трьома офіцерами, скориставшись двома шлюпками, повеслували навітки й були врятовані прибулим раптом "Судаком".

Принагідно "Явуз Султан Селім" прихопив як трофей пароплав "Ида", вряджений з Маріуполя. Того ж дня "Нілюфер", котрий до часу тримався побік лінійного крейсера, занурив 60 мін перед Севастополем та потопив пароплав "Великий князь Александр Михайлович", захопивши з нього пасажирів, а також 14 мішків пошти. "Міділлі" й "Берк-і-Сатвет" бомбардували Новоросійськ і виставили 60 мін біля Керченської протоки (невдовзі на них вибухнули пароплави "Ялта" й "Казбек").

Показною церемонністю вирізвився "Гамідіє". З'явившись під Феодосією опів на сьому ранку, він виділив турецького та німецького офіцерів попередити населення про обстріл. Між дев'ятою і десятою годинами крейсер випустив 150 снарядів по місту, зруйнувавши вокзал, портові механізми, водогінну вежу, сховища. Після цього, повернувши на захід, знищив вітрильник "Св. Николай" та пароплав "Шура", моряків яких полонив.

Наступного дня Росія, Франція й Велика Британія висунули ультиматум Порті "визначитися між розривом із потрійною Антантою чи висилкою німецької морської та військової місій". Однак це не урезонило гарячі голови, які збурювали війну. 18 (31) жовтня російський посол М.Гірс відбув зі Стамбула⁷. 20 жовтня (2 листопада) царська Кавказька армія вступила на територію Османської імперії. Микола II видав маніфест, фактично вмотивовуючи традиційну експансію: "Разом з усім народом російським ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї хід подій та відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря"⁸.

Російська офіційна преса відверто закликала до "владарювання Константинополем", загарбання Босфору й Дарданелл, "визволення Візантії від турецького гноблення"⁹.

Урок 16 (29) жовтня вимагав приділяти підвищену увагу найближчим до ворога теренам. Досить успішно австро-угорській Дунайській флотилії протидіяла Експедиція особливого призначення під командуванням капітана 1-го рангу Веселкіна¹⁰. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович чітко сформулював: "Головна мета – всіма заходами упередити й завадити десантові противника загалом, а в районі Одеси – зокрема"¹¹. Вразливі місця у Чорному морі з боку Російської імперії було захищено понад чотирма тисячами оборонних вибухових пристроїв, проти турецького берега виставлено 1247 їхніх "активних" аналогів¹².

Ставка верховного головнокомандувача 19 жовтня (1 листопада) зобов'язала чорноморців руйнувати Анатолійський вугільний район, зривати сполучення Гераклейських копалень із Стамбулом¹³. 24 жовтня (6 листопада) першого бомбардування зазнав порт Зонгулдак – єдиний, що на південному березі моря був устаткований для вивезення палива. "Ростислав" та "Кагул" спопелили портові склади, пароплав та буксири, а з кораблями-супутниками – 4 транспорти, полонивши з них понад двісті осіб.

Для облоги цього військово-промислового вузла визрів проект зіпсувати Зонгулдацьку гавань пуском на її дно спрацьованих пароплавів "Атос", "Ерна", "Исток" і "Олег", максимальньо завантаживши кожний камінням. Проте вони вночі на 11 (24) грудня, коли із Севастополя їх повів в останню путь спеціальний кортеж із "Ростиславом", поламали обумовлений стрій. У темряві набрівши на "Міділлі", "Атос" загинув (два офіцери й тридцять один матрос потрапили до крейсера бранцями), а "Олег" дістав значні пошкодження (чотирьох членів його команди було вбито, ще кількох – поранено). На ранок чекав сюрприз: порт узяли під опіку артбатареї. А.Ебергард не надумав нічого ліпшого, як погребти всі наявні судна-баласта поза бухтою¹⁴.

Ще ввечері 23 жовтня (5 листопада) позначилася важлива спрямованість Чорноморського флоту на Босфор. Щойно споруджені в Миколаєві "нафтові" есмінці зі швидкістю 28 і більше вузлів – "Беспокойный", "Гневный", "Дерзкий", "Пронзительный" занурили дві сотні мін перед протокою.

З обох воюючих у цьому регіоні сторін багатогранна активність зростала. 25 жовтня (7 листопада) "Міділлі" обстріляв Поті, 28 жовтня (10 листопада) "Явуз Султан Селім" зіпсував кабель Севастополь–Варна. Натомість за тиждень севастопольська ескадра в складі п'яти лінкорів, трьох крейсерів та 13 есмінців бомбардувала Трабзон (Трапезунд), а загороджувачі у листопаді–грудні влаштували на південному заході моря свою зброю так, що до її тенет утратив "Явуз Султан Селім". 13 (26) грудня розпанахавшись одразу з обох бортів та "ковтнувши" 600 т води, він надовго позбувся звичної боєздатності (його ремонт тривав понад три місяці). Перед цим, 7 (20) листопада, міна підірвала "Нілюфер" з 63 членами у екіпажу. 17 (30) грудня на такий кшталт було знищено і "Рон" (загинули троє його моряків)¹⁵.

Знаменною датою воєнної хроніки стало 5 (18) листопада 1914 р., коли за двадцять миль від рогу Сарич Чорноморський флот під керівництвом адмірала Ебергарда наважився атакувати "Явуза Султана Селіма" і "Міділлі". Залпами 305-міліметрових гармат "Евстафий" поціливі "Явуза Султана Селіма" майже з 7,5 км, завдавши разючих прямих влучень, від яких, за первісно опублікованими даними, було "7 офіцерів та 42 нижніх чини вбито й багато поранено", а за пізнішими, теж не безсумнівними, – загинули 12 офіцерів і 103 матроси, зазнали поранень 7 офіцерів та 52 матроси з ледь не півторатисячного екіпажу. Сам цей крейсер 280-міліметровими снарядами влучив у "Евстафий", вбивши 4 офіцерів і 29 інших членів його екіпажу, двадцятьох важко поранивши (чимало з них невдовзі померло). Пошарпаний "Явуз Султан Селім" два тижні відновлювався в стамбульській бухті Золотий Ріг. "Евстафий" ремонтувався 10 днів у Севастополі¹⁶. Ту баталію з піднесенням вів цар. Морський міністр Іван Григорович вручив нагороди учасникам битви¹⁷.

Палітра колізій у Чорному морі дедалі насичувалася. 24 листопада (7 грудня) "Міділлі" привіз транспорт "Зафер" із 24 диверсантами-кавалеристами до острова Зміїний (Фідонісі), звідки вони переправилися на материк неподалік Дністровського лиману і піратські захопили на свій борт кількох тамтешніх мешканців. "Міділлі" ще обстріляв кримське узбережжя, "Зафер" одразу повернувся до Стамбула, а десантники, зодягнені в російську військову форму, авантюрно потяглися паралізувати залізницю Бендери – Рені й "нищити сусідні села". Незабаром вони були викриті й обеззброєні, завдання не виконали¹⁸.

Новий рік прийняв вибухову естафету від старого: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) на північний схід від Босфору підірвався "Берк-і-Сатвет". У цій ситуації "Пам'ять Меркурія" та 4 ескадрених міноносці, відігнавши від Сінопа "Гамідіє", 22 грудня (4 січня) торпедували пароплав "Марія Росет", дев'ятьох моряків із нього взяли у полон.

Зимові шторми послабили захист півночі Чорного моря, викинувши з неї ледь не триста мін, здебільшого на Керченський півострів (200), Джарилгацьку косу (40), під Одесу (понад 30). Скомпенсували втрати до тисячі подібних приладів, сотні нових було припасовано на якорях під Севастополем. Турецькі техніки обмежилися тим, що за всю війну встановили тільки 722 чорноморські міни, причому на початку 1915 р. горя босфорським морякам завдали їхні власні заряди. Від них у ретельно перевіреній, як вважалося, зоні 8 (21) січня потонули модерна канонерка "Хізир Реіс", а 17 (30) січня – канонерський човен "Невшехір". Міна, знята з палуби для перевантаження на баржу, обірвалася між бортами, і від її вибуху обидва судна пішли на дно¹⁹.

На оперативний простір учащав Чорноморський флот, який за сім своїх виходів протягом двох перших місяців 1915 р. знищив чотири пароплави й 120 моторних та вітрильних шхун²⁰. 22 лютого (7 березня) він викликав паніку в Анатолії бомбардуванням Ереґлі й Зонгулдака, потопивши сім пароплавів і барок. "Мі-

діллі" на відплату 5 (18) березня фугасами запалив на південному сході Криму торпедно-пристрілювальну станцію і військово-морську майстерню²¹.

О тій порі царська дипломатія заявила претензії на чорноморсько-середземноморські протоки. За порозумінням з урядами Франції та Великої Британії, котрі й собі підігривали апетити на колонії по світу, Росії в разі перемоги Антанти гарантувалася анексія європейського узбережжя й островів Мармурового моря, егейських островів Тенедос та Імроз, азійських берегів від Босфору до Ізмірської затоки²².

Непересічної ваги набувала керована в Одесі контр-адміралом Хоменком Транспортна флотилія Чорноморського флоту, призначена для вирішального кидка армійських корпусів на південь²³. Одначе з грандіозною акцією російські "верхи" не квапилися. "Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме якийсь час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу – не менше місяця", – так у січні 1915 р. міркував про перспективу начальник штабу при верховному головнокомандувачеві генерал од інфантерії Микола Янушкевич²⁴.

Ставка поклала на чорноморців другорядні функції, коли в лютому–березні англо-французьке з'єднання дерзнуло амбітно штурмувати Дарданелли із заходу.

Вони мали під Босфором скувати частку ворожих сил. 14 (27) березня виступили проти укріплень при цій протоці лінкори "Ростислав" та "Три Святителя", крейсер "Алмаз" із літаком на борту, гідрокрейсер "Імператор Миколай I" з п'ятьма повітряними човнами, тральщики й міноносці. Наступного ранку ця експедиція розстріляла завантажений амуніцією та боеприпасами пароплав і завдала, як триумфально сповіщав адмірал Ебергард, історичне "перше бомбардування Босфору"²⁵. В.Сушон на протигагу цьому вирішив довести, що не зовсім прив'язаний до оборони й ладен знову вислати на бій "Явуза Султана Селіма", на якому було залатано лівий борт. Попри незагоєну праву бреш суперкрейсер досягав 20-вузлової швидкості²⁶.

Тільки-но 17 (30) березня "Память Меркурия", "Імператор Николай I" і міноносці "Заветный", "Звонкий" та "Зоркий", подавшись до Зонгулдака, знищили пароплав "Седіг", як 19 березня (1 квітня) в похід-помсту рушили "Меджидіє" і "Гамідіє" з придатними для протимінного тралення есмінцями "Ядігіар-і-Міллет", "Ташос", "Самсун" та "Муавенет-і-Мілліє" – тим, що 1914 р. позбиткував над одеським портом. "Явуз Султан Селім" і "Міділлі" підстраховували їх у морі, попутно запропоривши до пучини пароплави з цукром "Восточная Звезда" й "Провидент".

Німецький командир "Меджидіє" капітан 3-го рангу Бюксель провів напівфлотилію 21 березня (3 квітня) до Одеської банки з 15-мильним відхиленням від наміченого курсу. Проте через утрату ним пильності о 6-й годині його крейсер поблизу берега зачепився за міну. Бюксель покинув підірваний корабель на мілководді, евакуювавшись із салою на "Ядігіар-і-Міллет", котрому невідкладно було наказано торпедувати "Меджидіє", аби утруднити його підйом Чорноморському флоту²⁷. Докладно розповівши про цей епізод, газета "Одесские новости" та петроградський журнал "Морской сборник" процитували передову статтю лондонського часопису "Daily News" про те, що така подія вкуці з бомбардуванням Босфору "знаменує початок незаперечного панування Росії на Чорному морі, яке дасть змогу Росії висадити свої війська, де вона забажає"²⁸.

19 квітня (2 травня) "Кагул" і "Память Меркурия" атакували Зонгулдак, а "Пантелеймон" і "Три Святителя" – Босфор. Наступного дня "Три Святителя" й "Ростислав" бомбардували оборонців протоки, 21 квітня (4 травня) "Ростислав" і гідролітаки з кораблів "Алмаз" та "Імператор Николай I" вдарили по румелійській бухті Ігнеада (Інада), "Память Меркурия" потопив у Козлу пароплав "Сахір", а "Кагул", на північ од Босфора, захопивши судно "Амалія", відправив його до Севастополя.

Від початку війни до весни 1915 р. чорноморці знищили три десятки великих і понад дві сотні дрібних турецьких суден. Османська імперія позбулася приблизно третини свого комерційного водотоннажу. Їй довелося припинити перевезення військ повз Анатолію морем²⁹. Зламати тенденцію тривалим рейдуванням 23–25 квітня (6–8 травня) спробував відремонтований "Явуз Султан Селім", 26 квітня (9 травня) він вийшов на бій проти чорноморської ескадри, але "Евстафий", "Пантелеймон", "Іоанн Златоуст", "Ростислав" та "Три Святителя", абсолютно не потерпівши від 160 випущених по них снарядах, щонайменше двічі влучили в лінійний крейсер³⁰.

До Туреччини прибули німецькі підводні човни, що спонукало російського адмірала до надзвичайної обережності. Притримуючи лінкори у Севастополі, він переклав стрижневі чорноморські обов'язки на в'юнкі ескадрені міноносці, розподілені по ланках різної конфігурації, причому навіть "двійці" есмінців удавалося реалізувати свої "козири".

Екіпажі кораблів "Дерзкий" і "Гневный" 28 травня (10 червня) обстріляли Зонгулдак, потопили поблизу гирла річки Сакар'я пароплав "Едірне", захопили біля Босфору й одправили до Севастополя разом із командою невелике судно "Ерегли", а вночі дали відсіч "Міділлі": натрапивши на останній, змусили його відступити. Коли ж "Гневный" притишив ходу через пошкодження паропроводу, "Дерзкий" наодинці азартно наздоганяв зникаючий з бою крейсер, на якому сім моряків загинули та п'ятнадцятьох було поранено.

"Пронзительный" і "Беспокойный" 1 (14) червня попід болгарським берегом знищили пароплав "Селямет-Бакхріє" з діжками гасу, колишне грецьке судно "Антоніос" прихопили із собою. 20 липня (2 серпня) вісім есмінців у чотирьох тандамах зліквідували чотири з половиною сотні вітрильних та вітрильно-моторних плавальних засобів противника³¹. Вдалими виявилися й "трійки" з мінної дивізії. В липні "Беспокойный", "Пронзительный" та "Дерзкий" потопили пароплав і баржу, "Быстрый", "Пылкий" та "Счастливый" – 19 яхт³².

Особливу роль відіграли підводні судна, у тому числі загороджувач "Краб". Перед цим експериментальним човном, виготовленим миколаївським заводом "Наваль", постало завдання потай утворити між східними босфорськими маяками своєрідний бар'єр тоді, коли з Миколаєва до Одеси, а потім до Севастополя мав ескортуватися щойно споруджений заводом "Російського суднобудівного товариства" лінкор "Імператрица Марія". В оточенні субмарин "Тюлень", "Нерпа" й "Морж" 27 червня (10 липня) "Краб" устаткував міни настільки професійно, що вже за добу на них підірвалися канонерка "Ісса Реіс" і пароплав "Угурола"³³. Після цього з ентузіазмом зустрінутий севастопольцями, дредноут (панібратський іменований матросами "Марійкою", "Марухою") форсував бойову підготовку³⁴.

На той період припала низка визначних подій. 30 червня (13 липня) чорноморські есмінці в районі Шиле знищили пароплав "Ігнеада" (він мав назву "Ида", коли його "Явуз Султан Селім" захопив біля кримського берегу восени 1914 р.). За кілька днів, 5 (18) липня 1915 р., "Міділлі" напорівся на міну, загинуло 8 моряків, а крейсер надовго став на ремонт – до 14 (27) лютого 1916 р. Показовим був день 28 липня (10 серпня) 1915 р.: "Кагул", "Память Меркурия", п'ять ескадрених міноносців і "Тюлень" неподалік рогу Кефкен вистеживши вартований "Гамідіє", "Муавенет-і-Мілліє" й "Нумуне-і-Гамілет" турецький конвой, пустили на дно пароплав "Зонгулдак"³⁵.

Ідею координації підводного човна з окремим з'єднанням есмінців було втілено загоном капітана 1-го рангу князя В.Трубецького: 23 серпня (5 вересня) "Быстрый", "Пронзительный" та "Нерпа" злагоджено напали на морський караван. Цього разу "Гамідіє", на котрому знічев'я відмовили дві великі гармати, й "Муавенет-і-Мілліє" з "Нумуне-і-Гамілет" просто кинули напризволяще підопічних.

Відтак "Пронзительный" і "Быстрый" розгромили три пароплави-вугільники, а субмарина – буксир з баржею. Замість "Гамідіє" конвоювати підпрягався "Явуз Султан Селім", але після 1 (14) листопада, коли він лише останньої миті ухилився від торпеди з "Моржа", В.Сушон зарікся ризикувати унікальним крейсером³⁶.

Якщо влітку 1915 р. верховний головнокомандувач на пропозицію адмірала І.Григоровича санкціонував переобладнання Транспортної флотилії, аби зручніше було експлуатувати останню на внутрішніх маршрутах, то знову довелося готувати кораблі під десант; коли у Чорноморського флоту з'явився ще один ворог – болгарські військово-морські сили. Підпорядковані В.Сушону, вони включали шість міноносців з максимальною ходою 26 вузлів, навчальний корабель зі швидкістю 17 вузлів та дві яхти.

Поблизу Варни, в Євксинограді, було влаштовано стоянку підводної Константинопольської флотилії. Переданий Болгарії човен UB-8 біля східного кримського берега 27–29 серпня (9–11 вересня) знищив чотири шхуни й обстріляв фео-досійську торпедно-пристрілювальну станцію. Тотожний йому німецький UB-7 поблизу Одеси 2 (15) вересня потопив англійський пароплав "Патагонія" вантажністю 6000 т, а UB-14 біля Криму 24 вересня (7 жовтня) розправився з пароплавом "Катя" і наступного дня – з танкером "Апшерон".

1 (14) листопада Євксиноград прийняв малу субмарину UC-13. Через тиждень вона ліквідувала трищогловий цементовоз "Україна", потім – декілька інших вітрильників, але 16 (29) листопада, зазнавши аварії, викинулася на землю біля річки Мелен. Коли відряджені її визволяти канонерські судна "Таш-Кьюпрю" та "Ієсгар" з Босфору дістались острова Кефкен, туди ж нагодилися "Пронзительный", "Дерзкий" і "Щастливый". У бою 28 листопада (11 грудня) обидві канонерки були спалені, троє їхніх моряків – убиті, двоє – тяжко поранені. 18 (31) грудня, "Щастливый" та "Пронзительный" розшукали й пустили на дно замасковану під пагорб UC-13³⁷.

У жовтні 1915 р. флот збагатився другим спорудженим у Миколаєві дредноутом "Императрица Екатерина Великая" (пестлива назва – "Катюша"), побудованим "Навалем" і схожим на лінкор "Императрица Мария". Відтоді "Явуз Султан Селім" гіпотетично могла подолати будь-яка з трьох комплексних груп: 1) "Императрица Мария" й "Кагул"; 2) "Императрица Екатерина Великая" і "Память Меркурия"; 3) "Евстафий", "Иоанн Златоуст", "Пантелеймон" та "Алмаз".

З'явилась можливість укрупнити батумський загін кораблів, який від 1914 р. підпірав війська, що діяли під командою начальника штабу Кубанського козацтва, а згодом коменданта Михайлівської фортеці генерал-майора В.Ляхова. Подальші армійські операції, вчинені за участю перекинутих плавзасобами загону двох піших батальйонів і трьох спецвзводів (гірського й двох кулеметних), привели до окупації російськими "кавказцями" порту та селища Різе, куди як на плацдарм планувався наступний десант стратегічного розмаху³⁸.

Перевага чорноморців настільки утвердилася, що замовлена для них артилерія вже передавалася на Балтику, навіть великокаліберні стволи, ретельно виготовлені для третього миколаївського дітища-велета "Император Александр III". Цей лінійний корабель зійшов зі стапелів 1914 р., але став до бойових лав лише влітку 1917 р. під назвою "Воля"³⁹. Надзвичайна подія трапилася вночі на 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи злу витівку "Быстрый", уперше приданий до "Катюші", дав по ній торпедний залп і тричі вистрелив з гармат. Добре, що не влучив⁴⁰.

Нове співвідношення сил яскраво відобразилося, коли 26 грудня 1915 р. (8 січня 1916 р.) "Пронзительный" торпедував пароплав "Кармен" та наступного ранку з ескадреним міноносцем "Лейтенант Шестаков" спровокував "Явуза Султана Селіма" на "рандеву" до лінкора "Императрица Екатерина Великая", котрий з 20-кілометрової віддалі не забарився "дістати" супротивника й випустив по ньому 150 снарядів. Крейсер "огризнувся" 5 разів, після чого відступив до Босфору. Віде-

адмірал Сушон доповів Енверу-паші, що не гарантує перевезень вугілля. Через паливну кризу оттоманський уряд обмежив виробництво боеприпасів⁴¹.

Повітроплавці з гідроавіатранспортів "Император Александр I" і "Император Николай I" 24 січня (6 лютого) 1916 р. 50-фунтовою бомбою вцілили в Зонгулдаку пароплав "Ірмінгард". Там само "Морж" вивів із ладу німецьке судно "Керкура" й неподалік острова Кефкен – колісний буксир, а курсуючі на захід від Акчакоджі есмінці пустили на дно два пароплави, ще один привели до Одеси (з 600 т. ячменю та 100 діжками гасу й машинного масла). "Тюлень" та "Морж" тогорічної весни 1916 р. розстрожили судно "Дутор"⁴².

Коли ж 25 лютого (9 березня) Варну атакував "Катюшин" загін, підірвався "Лейтенант Пуццин" (15 урятованих з нього потрапили в полон). Трагедія обтяжило те, що команда "Живого", перебуваючи поруч з потерпілим, не прийшла на допомогу, оскільки якийсь непізнаний предмет з остраху видався їй перископом ворожого субмарини⁴³.

Від мін, встановлених німецьким загороджувачем UC-15 на вхідному севастопольському фарватері, серед білого дня 12 (25) квітня загинув міноносець "Живучий" і на ньому 48 моряків (ще троє померло у госпіталі, урятувалися два офіцери й 30 нижніх чинів), а 2 (15) червня в рейсі між Одесою та Херсоном – пароплав "Меркурий", на якому перебувало, за різними даними, від 450 до 550 чол. Біду спостерігали вісім сотень пасажирів лайнера "Потемкин", але, злякавшись вигаданої підводної загрози, вони завадили своєму судну допомогти постраждалим, з яких вижило лише 178⁴⁴.

За різні упущення позбувся високої посади віце-адмірал К.Плансон. Його 17 (30) березня заступив контр-адмірал (із квітня – віце-адмірал) А.Покровський, який у 1912–1913 рр. виконував обов'язки начальника штабу морських сил Чорного моря (1918 р. Українською Народною Республікою він буде призначений керівником оборони північно-західної частини Чорного моря, головним командантом флоту і портів Чорного й Азовського морів, стане морським міністром уряді гетьмана Павла Скоропадського)⁴⁵.

На підтримку фронту 15 (28) березня 1916 р. з Одеси до Східної Анатолії під загальним наглядом мегагрупи ("Императрица Екатерина Великая", "Память Меркурия", "Кагул", "Император Александр I", "Император Николай I" та мінна бригада) з крейсерами "Алмаз" і "Прут" (недавній "Меджидіє") рушили понад два десятки суден Транспортної флотилії. У Новоросійську 22 березня (4 квітня) вони прийняли на борт 18 тисяч козаків з двох кубанських пластунських бригад і наблизилися до Лазистану. Батумський загін забезпечив їх десантування в Різе⁴⁶.

В.Сушон змінив тактику. В Чорному морі з'явилися великі німецькі підводні човни U-33 і U-38. Перший із них 17 (30) березня торпедував на схід від Трабзона госпітальне судно "Португаль" з причепленими до корпусу військовими ботами (загинуло понад сто чоловік, серед яких – уповноважений Червоного хреста граф Ташицев та 15 сестер-жалібниць), а наступного дня від субмарини потерпіли ще один пароплав і Сухумський маяк⁴⁷. 25 червня (8 липня) між Батумі й Різе U-38 пустила під воду пароплав-шпиталь "Вперед", який, позначений відповідно до міжнародної конвенції, прямував за пораненими. Загинули семеро, більшість обслуги врятувалася⁴⁸. 6 (19) липня Міністерство закордонних справ Росії через американське та іспанське посольства у Петрограді повідомило султанський уряд, що і на турецькі медичні плавзасоби не поширюватимуться гуманні "постанови Гаазької конвенції 1907 року про застосування засад Женевської конвенції до морської війни"⁴⁹.

Тим часом ще 22 березня (4 квітня) U-33 було атаковано міноносцем "Строгий", який своїм корпусом підім'яв човен, проте не спромігся добити його бомбами. Так чи інакше резонанс виявився гучним: підводні корсары попленталися до Босфору й визирнули з нього аж 5 (18) квітня, коли російська армія вже вступила до Трабзона⁵⁰.

На його рейді отаборилися "Пантелеймон", "Ростислав" та інші доти "батумські" кораблі⁵¹. Туди ж заради "озброєння та обслуговування приморського фронту Трапезунда" Чорноморський флот мав перевезти дві дивізії. Для їхньої посадки було обрано Маріуполь.

3 (16) травня 1916 р. три десятки кораблів у цьому північноазовському порту завантажилися 127-ю піхотною дивізією (командир – генерал-лейтенант П.Баранов). У Керченській протоці до їхнього каравану приєдналися "Кагул", "Память Меркурия", "Алмаз", "Император Александр I" (з аеропланами), а також міноносці. Зовнішні загороди від гіпотетичних загроз утворили "Императрица Мария", "Императрица Екатерина Великая" і субмарини. До другої години дня 7 (20) травня в бухті Кавата десантувалися 16840 солдатів. Було переправлено також 4208 голів коней та худоби, 36 гармат, 1385 візків і кухонь, 60000 пудів супутніх вантажів.

Після завершення цього десанту флотилія подалася назад до Азовського моря, щоб 17 (30) травня, прийнявши на 21 пароплав 123-ю піхотну дивізію генерал-майора Й.Довбора-Мусницького (17825 багнетів) із допоміжними службами, знову взяти курс на Кавату, де 20 травня (2 червня) десантування благополучно розпочалося, проте припинилося через виявлення ворожої субмарини. 8 транспортів, з яких не встигли зійти 1050 обозників із 100 візками, дев'ятьма сотнями коней та 650 тоннами вантажів, потяглися до Батума, й лише з Аджарії новоприбульці дісталися фронту⁵².

Вкрай небезпечними залишалися траси між Кавказом і західним берегом Криму. 21 квітня (4 травня) "Міділлі" висів міни біля Дунаю, 23 квітня (6 травня) – навколо рогу Тарханкут та в Каламітській затоці, наступного дня відкрив вогонь по Євпаторії (постраждали гімназія, земське училище, електростанція й два вітрильники у порту). 21 червня (4 липня) неподалік Сочі та Вардане він торпедував транспорт "Мария Аннета", потопив вітрильник "Резвый" і покінчив із судном "Рокклиф", підірваним U-38. "Явуз Султан Селім", рискаючи вздовж берега, розрушив об'єкти Туапсе, пароплави "Князь Оболенский" та "Михаил", буксир, баржу, 4 шхуни (четверо матросів було вбито).

Про залишення грізнами крейсерами Босфору адмірал Ебергард отримав депешу й уранці 21 червня (4 липня) відрядив їм на противагу лінкор "Императрица Мария", а сам на другому дредноуті вийшов у море ввечері 22 червня (5 липня), дізнавшись про збитки в Туапсе й Сочі. Так і не збагнувши, як затиснути "Явуза Султана Селіма" та "Міділлі", після марних мандрів 25 червня (8 липня) він повернувся до Севастополя⁵³.

Конфуз відлунив оглушливими кадровими струсами: морський штаб верховного головнокомандувача, яким з другої половини 1915 р. став Микола II, домігся, аби замість А.Ебергарда⁵⁴, цар призначив командувати Чорноморським флотом 41-річного балтійського контр-адмірала, чії родинні корені були у Херсонській губернії, О.Колчака (з присвоєнням звання віце-адмірала).Серія змін торкнулася й інших щаблів чорноморської ієрархії⁵⁵. Харизматичного комфлоту інструктував особисто монарх⁵⁶.

8 (21) липня 1916 р. свіжоспеченому віце-адміралові доповіли про очікуваний вихід з Босфору "Міділлі". Логічною була б негайна контратака, однак перед Севастополем причаїлася субмарина UB-7. Пастку зірвали спостережливі пілоти із спроектованих випускником Київського політехнічного інституту Д.Григоровичем⁵⁷ біпланів М-9: бомбами загнали "у-бот" на глибину, позбавили активності⁵⁸. Коли "Міділлі" вийшов для диверсії до далекого Новоросійського порту⁵⁹, О.Колчак, з яким були "Императрица Мария", "Кагул", "Счастливый", "Дерзкий", "Беспокойный", "Пылкий" і "Гневный", кинувся навперейми до Малої Азії. Його розрахунки дати бій виправдалися: 9 (22) липня він перестрів "німця" на меридіані Сінопа.

Легкий крейсер завбачливо вдосконалився далекобійними 150-міліметровими гарматами, тож застосував їх на 17-кілометровій віддалі від есмінців та "Кагула". Підтягнувшись, із двох десятків кілометрів вагомі аргументи головного калібру виклала "Марійка", проти чого "Міділі", рятуючись, оповився роздмуханою з аерозольних "скриньок" білою хмарою⁶⁰. Із сімома пораненими опинившись поза сферою обернутої проти нього артилерії, 10 (23) липня він пробрався до Босфору⁶¹.

"Атака не вдалася", – резюмував семафором командувач мінної бригади контр-адмірал М.Саблін – майбутній головний штабіст флоту 1917 р., комфлоту 1918 р. (в останній день існування Центральної Ради 29 квітня наказав піднести український прапор над Севастопольською фортецею й на підлеглих суднах). Роздратований Колчак улітку 1916 р. замінив його Трубецьким⁶².

За погодженням із Сушоном, на Севастополь було замислено запустити з болгарського міста Ямболі целелін SL-10. Проте, вилетівши 15 (28) липня 1916 р., він зник⁶³. З іншого боку, Чорноморський флот підвели замовлені в Англії дирижаблі "Чорномор-1", "Чорномор-2", "Чорномор-3", "Чорномор-4": два з них на випробуваннях зазнали аварій, третій тріснув в елізі, а заповнити газом четвертий категорично заборонив О.Колчак, розформувавши весь дивізіон цих примхливих конструкцій⁶⁴.

Розвідкою займалися і чорноморські підводники. Вони звернули увагу, що вночі в Босфорі слабко налагоджено сторожу. З огляду на це "Краб" у липні потай занурив на 6-метровій глибині фарватеру між маяками Румелі-фенер та Анатолі-фенер 60 мін⁶⁵. Нічні кроки невловимого загороджувача стали наріжними для закриття протоки: ескадрені міноносці від 21 липня (3 серпня) по 2 (15 вересня) встановили в цьому секторі сотні мін⁶⁶. 8 (21) серпня на шляху додому чорноморці захопили з-під берегової батареї пароплав "Кескул", завантажений маслами й вовною, та привели його до Севастополя (нова його назва "Туркестан")⁶⁷. Але 12 (25) серпня османські льотчики двома бомбами влучили в есмінець "Поспешный", вбивши на ньому шістьох членів екіпажу й поранивши двадцятьох⁶⁸.

Хоча 15 (28) серпня й 22 серпня (4 вересня) з протоки встигли проскочити субмарини UB-42 та U-33, вони одержали наказ перебазуватися до Варни. "Сушон-паша" 23 серпня (5 вересня) занотував: "Вихід з Босфору, очевидно, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів ще не протралено"⁶⁹.

Збираючись вступити у війну, Румунія 4 (17) серпня 1916 р. визнала за Російською імперією "право використовувати порт Констанца". Його оборона ввірялася загонові, який склали "Ростислав", "Карп", "Карась", ескадрені міноносці, транспорти, катери, тралери, авіапідрозділ і рота морської піхоти. До Експедиції особливого призначення в Рені приєдналися "Терец", "Кубанец" та "Донец" (у Силістрії вони влилися до Дунайської дивізії з її чотирма моніторами, п'ятьма міноносцями й трьома вартовими катерами)⁷⁰.

14 (27) серпня румунський уряд оголосив війну Австро-Угорщині. Не минуло і доби, як чорноморські кораблі обклали чотирма сотнями мін констанцький порт. Проте після того як 27 серпня (9 вересня) тут зразу на двох мінах серйозно пошкодився "Беспокойный", частину загородної мережі довелося зняти.

Розширивши діапазон своїх протибережних акцій, 25 серпня (7 вересня) "Быстрый" і "Громкий" ударом по Балчику й Каварні, де квартирували болгарські війська, знищили 21 баржу, 2 крани, сховище гасу, пристань. Війна в регіоні перетворювалася на всеохоплюючу. 7 (20) вересня Транспортна флотилія відправила до Констанци два полки, 26 вересня (9 жовтня) – бригаду. Невдовзі на Дунай з Одеси та Миколаєва припливли три дивізії⁷¹. Коли ж німецько-турецько-болгарські війська захопили Констанцу, щоб знищити залишені в ній стратегічні паливні місткості, було покликано моряків. 22 жовтня (4 листопада) "Память Меркурия" й "Прозительный" спалили 15 із 37 величезних цистерн та порт Мангалія⁷².

Водночас превентивні заходи проти Болгарії призвели до блокади варненського прибережжя. У ніч на 27 серпня (9 вересня) "Беспокойный", "Гневный" і "Пронзительный" на північ від Євксинограда поставили 240 мін, менш як за тиждень "Краб" долучив також своїх три десятки. За цих умов 29 серпня (11 вересня) вибухнули два болгарських міноносці, 4 (17) вересня – буксир. Всього 1916 р. проти Варни було встановлено 1150 мін⁷³.

31 серпня (13 вересня) біля рогу Карабурун підірвався й затонув міноносець "Кютахія", і коли наступного дня для першого після тривалої перерви зонгулдацького вугільного транспорту "Патмос" турецькі тралери очистили прилеглі води, чорноморські есмінці вдруге їх наситили страшними приладами, на яких тієї ж осені загинули й "Патмос", і канонерський човен "Малатія"⁷⁴.

Блокованих босфорців визволив шторм, що, почавшись 10 (23) вересня, за три доби викинув на пляжі сотні мін. Із двох пароплавів, відправлених потім із Зонгулдака до Стамбула, "Керасун" 19 вересня (2 жовтня) благополучно дістався пункту призначення, а відновлений "Ірмінгард" зіткнувся з плаваючим вибуховим механізмом та добитий підводним човном "Нарвал" був утрачений Османською імперією⁷⁵.

Збитки осінньої бурі мінним полям поступово надолужувалися. Парова шаланда – "ельпідіфор" Т-234 прилаштувала 220 мін перед Констанцею, втричі більше – біля Болгарії. Не дивно, що, не знайшовши безпечного проходу до Варни, 17 (30) жовтня об скелю розбився "Тайрег-і-Ватаніс"⁷⁶.

Пароплавне постачання Стамбула причорноморським паливом надовго зірвав "Тюлень". Під командою старшого лейтенанта М.Китицина 29 вересня (11 жовтня) поблизу рогу Кефкен він виграв нічний надводний бій з озброєним німецьким вугільним транспортом "Родосто" водомісткістю 6400 тонн, доукомплектованим комендорами з "Міділли". Субмарина, в яку не вцілів жоден снаряд, спритно влучила прямісінько у "крупнівські" гармати та підпалила "Родосто", а її команда загасила пожежу й привела свій здобуток до Севастополя, де він став плавбазою⁷⁷.

"Тюлень" кращею озирнув варненську гавань, знайшов утаєні батареї, бої, судна. 12 (25) серпня на намічені ним точки враження було скинуто 20 бомб із трьох М-9 та меншого літака М-5⁷⁸. Підводники продовжили нестандартно виконувати розвідувальні функції. 7 (20) вересня, за їхньою змістовною радіограмою про дислокацію суден поблизу Ереґлі, "Імператрица Екатерина Великая", "Держкий", "Пылкий" своєю артилерією розгромили пароплави "Есер-і-Мерганет", "Ресан", "Талігі Явер", "Елені"⁷⁹.

Звитязці з "Тюленя" були удостоєні Георгіївських хрестів і медалей. Командир човна, котрий 1916 р. потопив два пароплави й 15 шхун, став капітаном 2-го рангу⁸⁰. Коли "за відзнаку в діях проти ворога" М.Китицин був удостоєний ордена Св.Георгія 4-го ст., то, на прохання героя, О.Колчак урочисто оздобив його мундир реліквією – такою самою нагородою, заслуженою дідом Китицина у Севастопольській обороні 1854–1855 рр.⁸¹

Німецькі субмарини в другій половині 1916 р. мали скромніші досягнення. Наприклад, проти ночі на 25 жовтня (7 листопада) здобиччю UB-46 на південь від Криму став вітрильник. Але того ж року загинули зазначений UB-46, UC-15, UB-45 та UB-7⁸².

У жовтневому числі часопису "Морской сборник" 1916 р. вказувалися воєнні втрати чорноморців: пішли з життя 22 офіцери, священник та зо три сотні матросів⁸³. Невдовзі скорботний перелік зріс. 7 (20) жовтня у севастопольській Північній бухті дредноут "Імператрица Мария" загорівся й після вибухів затонув. Загинули понад двісті чол. Слідча комісія розглядала три версії витоків трагедії: 1) порохове самозагорання; 2) недбалість з вогнем і порохом; 3) злий умисел. Член комісії академік О.Крилов з часом обстоював думку про диверсію, посилаючись на факти, що в роки Першої світової війни теж "із причин, які залишилися невідомими", у гаванях підірвано три англійських та два італійських кораблі⁸⁴.

Скоєне у своїй "парафії" адмірал Колчак тлумачив обережно: "Я приписував це тим, зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни"⁸⁵. Зайве наголошувати на неабиякій зацікавленості чорноморського начальства у таких висновках. Адже воно могло підозрюватись як пособник злочину, надто коли б з'ясувалося, що нехлюйство в севастопольському порту уможливило диверсію⁸⁶. Проте міністр Григорович утішив віце-адмірала: "Ні в кого не було і думки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить государ та Вас знає вся Росія..."⁸⁷.

Наступного місяця для розпалення войовничих настроїв голова Ради міністрів О.Трепов кон'юнктурно легалізував пакт Антанти про Стамбул, Босфор, Дарданелли. За згодою союзників, на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р. він розсекретив "право Росії на протоки й Константинополь"⁸⁸.

Суворой зими 1916/17 рр. поведінка супротивників на Чорному морі рідко додала рамки буденності. Винятком стала хіба що ліквідація крейсером "Память Меркурия" двох османських канонерок після перехоплення турецької радіограми про їхній маршрут поблизу Румелі⁸⁹.

Скасування монархії в Росії відчутно вплинуло на чорноморців, котрих у цілому налічувалося 62 тисячі – 43 тисячі моряків і 19 тисячне сухопутне військо флоту⁹⁰. Але на кампанії 1917 р. політична криза відбулася спрочно. "Майже щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з'являлись обік анатолійського узбережжя й топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з'являлися нові міни..." – засвідчив тодішній командир лінкора "Торгуд Реіс" і пізніший німецький історик Герман Лорей⁹¹.

Винахідливо діяла чорноморська авіація, яка на той час мала більше сотні літаків. Флотські пілоти мужньо вступали у доти небачені дуелі. Так, машина прапорщика Кулевича й офіцера-спостерігача поручика Остроградського витримала без посадки шість сутічок, незважаючи на те, що дістала 28 кульових подрапин.

Рідкісний випадок зафіксовано 14 (27) березня 1917 р. Лейтенанта Сергєєва й унтер-офіцера Тура було збито над морем менш як за 25 миль від Стамбула. Проте, приводившись із продірявленим бензобаком, авіатори не розгубились, а вгледівши поблизу османську шхуну, захопили її. На ній під вітрилом 19 березня (1 квітня) після поневір'янь дісталися Джарилгацької коси⁹².

Чорноморці підключили до своїх операцій румунські кораблі, в тому числі з гідроаеропланами. До літа разом знищили 223 османські шхуни, ще 17 – полонили. Блокаду берегових об'єктів ворога доповнювали підводні судна, однак одне з них – "Морж" – навесні згинуло безвісти⁹³.

Закріплюючи досягнуту перевагу, О.Колчак гадав "спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції". Проте деталізовані схеми не вдалося впровадити через розбурхання революційної веремії. 6 (19) червня делегатські чорноморські збори усунули Колчака з посади. Він передав свої владні повноваження контр-адміралові В.Лукину⁹⁴.

На севастопольську пертурбацію "Міділлі", як і 1916 р., відповів рейдом на північ, 10 (23) червня 1917 р. взявшись перегородити мінами морські підступи до дельти Дунаю та потім влаштувати диверсію на Зміїній. Мінні банки навпроти річкових рукавів були ним встановлені ввечері наступного дня, а 12 (25) червня він вивів із ладу острівну радіостанцію й маяк. Корабельний десант із "Міділлі" дістався гарнізонних споруд, підірвав встановлені там гармати, полонив 11 чол. На зворотному шляху крейсер, додавши своїх мін на південь від Зміїного (на них вибухне ескадрений міноносець "Лейтенант Зацаренный", коли за тиждень везтиме на острів залогу та обладнання для його відбудови), втік від лінкора "Свободная Россия" (в минулому "Императрица Екатерина Великая") й ескадрених міноносців⁹⁵.

Тимчасовий уряд призначив командувачем Чорноморського флоту 38-літнього капітана I рангу О.Немитця (уродженця с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії), який не відмовлявся від підготовки десанту на Босфор, але їй 16 (29) серпня зупинила ставка, наказавши Транспортній флотилії пріоритетно дбати про перевезення збіжжя. На 18 (31) жовтня 1917 р. припав останній морський бій на цьому театрі Великої війни: в бухті Ігнеада "Пылкий" і "Быстрый" розгромили конвой, який прямував до Стамбула, потопили міноносець "Гамід-Абад" та два пароплави, змусили викинутися на берег три турецьких тральники. Субмарині UB-42 перед Новим Афоном і Гудаутою 9 (22) листопада вдалося знищити транспорт "Сиракузы" та беззахисний вітрильник⁹⁶.

На сепаратних брест-литовських переговорах було документально заявлено про припинення збройних дій на Чорному морі з 4 (17) грудня. Перемир'я контролювала змішана комісія в Одесі – там, де стався перший чорноморський бій 1914 р. Умовна демаркація після 37-місячного кривавого протиборства між двома державними коаліціями пролягла від маяка Олінька при Георгіївському гирлі Дунаю до рогу Єрос, що біля Трабзона⁹⁷.

¹ Див.: Хесин С. Личный состав русского флота в 1917 году // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 11. – С. 99–102; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. – 1968. – № 5. – С. 54–55.

² В.Е. Наши моря // Российский Императорский флот 1914 г. – СПб., [1914]. – С. 228.

³ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – СПб., 2004. – С. 72–79.

⁴ Там же. – С. 80–84.

⁵ Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот в Первой мировой войне. – СПб., 2002. – С. 149; Крестыничников В. Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. – 2004. – № 5. – С. 47.

⁶ Т. Походы "Гибена" и "Бреслау" // Морской сборник. – 1916. – № 10. – С. 59.

⁷ Алтабаева Е., Коваленко В. На рубеже эпох. – Севастополь, 2002. – С. 189; Больных А. Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. – М., 2002. – С. 237.

⁸ Официальный отдел // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С. 1.

⁹ Нордман Н. Война с Турцией и ее последствия // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С. 102–111.

¹⁰ Российские адмиралы. – М., 2004. – С. 72.

¹¹ Кладо Н. Очерки мировой войны // Морской сборник. – 1914. – № 12. – С. 156–159; Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – Л., 1927. – С. 124.

¹² Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. – М.; Л., 1940. – С. 33–35; Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С. 130.

¹³ Новиков Н.В. Указ. соч. – С. 67.

¹⁴ Невинский А. Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. – 1939. – № 21–22. – С. 92–98.

¹⁵ Боевая летопись русского флота. – М., 1948. – С. 394–396.

¹⁶ П.Т. Вой 5-го ноября 1914 года у мыса Сарыч (По рассказам участников и опубликованным данным) // Морской сборник. – 1915. – № 11. – С. 3–4; Петров М.А. Два боя. – СПб., 2003. – С. 20–26.

¹⁷ Кладо Н. Указ. соч. – С. 167; Доценко В.Д. Морские битвы России XVIII–XX вв. – СПб., 1999. – С. 153–154; Его же. История военно-морского искусства. – М., 2003. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 191–195.

¹⁸ Лорей Г. Указ. соч. – С. 105.

¹⁹ Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. – С. 41, 126; Морской атлас. – М., 1959. – Т. 3. – С. 753; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море // Флот в первой мировой войне. – М., 1964. – Т. 1. – С. 367–368.

²⁰ Морской атлас. – С. 794.

²¹ Лорей Г. Указ. соч. – С. 135–137.

²² Васюков В.С. Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: Конец XIX – начало XX века. – М., 1999. – С. 474–479.

- ²³ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ соч. – С. 366, 372.
- ²⁴ Новиков Н.В. Указ. соч. – С. 100.
- ²⁵ Больных А. Указ. соч. – С. 270.
- ²⁶ Лорей Г. Указ. соч. – С. 138–139.
- ²⁷ Пантелеев Ю.А. Оборона Одессы от набега германо-турецкого флота в 1915 г. // Морской сборник. – 1939. – № 8. – С. 54–61.
- ²⁸ Гибель турецкого крейсера “Меджидие” возле Одессы // Одесские новости. – 1915. – 24.03; Английская печать о гибели “Меджидие” // Там же; Морская хроника // Морской сборник. – 1915. – № 5. – С. 115–116.
- ²⁹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 379.
- ³⁰ Новиков Н.В. Бой Черноморского флота с “Гебенем” у Босфора // Морской сборник. – 1935. – № 9. – С. 112–120.
- ³¹ Шерешков О.С. Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С. 9; Больных А. Указ. соч. – С. 284–285; История военно-морского искусства. – М., 1953. – Т. 3. – С. 151–152; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 371–378; Лорей Г. Указ. соч. – С. 226–227.
- ³² Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 387–391.
- ³³ Залесский Н.А. “Краб” – первый в мире подводный заградитель. – Л., 1988. – С. 72–81.
- ³⁴ Естютин Т.В. Гибель корабля “Императрица Мария”: Воспоминания моряка Черноморского флота. – М.; Л., 1931. – С. 5–9; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 392; Кравцевич В. Украинский державный флот. – К., 1992. – С. 112.
- ³⁵ Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 10–11.
- ³⁶ Лорей Г. Указ. соч. – С. 273; История военно-морского искусства. – С.226–229.
- ³⁷ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 395–396; Меркушов Г. Германские подводные лодки на Черном море в период борьбы за Дарданеллы // Морской сборник. – 1931. – № 3. – С.39–54; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 12–21.
- ³⁸ Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С. 131–172.
- ³⁹ Там же. – С. 122.
- ⁴⁰ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.453–454.
- ⁴¹ Больных А. Указ. соч. – С.287–288; Лорей Г. Указ. соч. – С.284–287.
- ⁴² Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С.89–91; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.21–22; Алексеев И., Гончаров А., Заблочкий В. Тайна черноморского “Моржа” // Судходство. – 2001. – № 5. – С.61.
- ⁴³ Лорей Г. Указ. соч. – С. 297.
- ⁴⁴ Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1916. – № 7. – С.209–210; Монастырев Н.А. Страницы из войны // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – М., 2003. – С. 49–51; Козлов Д.Ю. “Такого случая... за все время войны до сих пор не представлялось” // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 1. – С. 36; Лорей Г. Указ. соч. – С.299, 300.
- ⁴⁵ Черноморский флот России. – С.135; Шрамченко С. Закон про державну флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 30, 38.
- ⁴⁶ Перевозка войск из Новороссийска в Ризе // Русское военно-морское искусство. – М., 1951. – С.439–442.
- ⁴⁷ Памяти славных // Морской сборник. – 1916. – № 10. – С. 2.
- ⁴⁸ Подробности потопления “Вперед” // Крымский вестник. – 1916. – 29.06; Подробности потопления госпитального судна “Вперед” // Там же. – 3.07.
- ⁴⁹ Новицкий В. Указ. соч. // Там же. – № 8. – С. 195–196.
- ⁵⁰ Лорей Г. Указ. соч. – С. 308, 311.
- ⁵¹ Взятие Трапезонда // Русское военно-морское искусство. – М., 1951. – С.442, 443.
- ⁵² Новиков Н.В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – С. 196–211.
- ⁵³ Лорей Г. Указ. соч. – С.311, 313–315, 320–325, 345–347; Козлов Д.Ю. Указ. соч. – С. 35–43.
- ⁵⁴ Петров М. Кризис морского командования в 1916 году // Морской сборник. – 1926. – № 8–9. – С.11–14; Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю. “Обвинительный акт” адмиралу А.А.Эбергарду // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 10. – С.33–39, № 11. – С.46–50.

- ⁵⁵ Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. – 1916. – 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В.Колчак // Там же; Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака // Флотомастер. – 2003. – № 1. – С. 21.
- ⁵⁶ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. 10. – С. 202.
- ⁵⁷ Петров М.А. Создатель гидросамолета // Русское военно-морское искусство. – С. 372–375; Григорьев В.Л. Альбатросы. – М., 1989. – С. 66–71; *его же*. Меж двух стихий. – М., 1992. – С.80–139.
- ⁵⁸ Козлов Д. Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. // Морской сборник. – 2001. – № 8 – С. 42–43; Герасимов В.Л. “Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях” // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 8. – С.52, 55.
- ⁵⁹ Лорей Г. Указ. соч. – С.348.
- ⁶⁰ Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака. – С. 22–27.
- ⁶¹ Лорей Г. Указ. соч. – С.352.
- ⁶² Козлов Д. Черноморский дебют адмирала Колчака. – С.26.
- ⁶³ Лорей Г. Указ. соч. – С. 345, 353, 354.
- ⁶⁴ Карамышев Е. Управляемые аэростаты на службе морскому флоту в мировую войну // Морской сборник. – 1924. – № 6. – С. 70, 71; Арие М.Я. Дирижабли. – К., 1986. – С. 142, 209; Козлов Д. Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. – С.43.
- ⁶⁵ Черноморский флот России. – С. 136, 137.
- ⁶⁶ Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.26.
- ⁶⁷ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.23.
- ⁶⁸ Немитц А.В. Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. – М., 2002. – С.316.
- ⁶⁹ Лорей Г. Указ. соч. – С.363, 364.
- ⁷⁰ Васильев В.К. Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. – 1925. – № 4. – С. 97, 98.
- ⁷¹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 440, 443, 447, 548; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С.184.
- ⁷² Васильев В.К. Указ. соч. – С.99–101; Первая мировая война на море. – Минск; М., 2001. – С. 415.
- ⁷³ Морской атлас. – С. 813; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 23, 24.
- ⁷⁴ Лорей Г. Указ. соч. – С. 363–364, 371–372; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 24.
- ⁷⁵ Первая мировая война на море. – С. 419; Лорей Г. Указ. соч. – С. 374.
- ⁷⁶ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.26, 27.
- ⁷⁷ Монастырев Н.А. Наши подводные лодки во время войны // Бизертинский морской сборник. – С.105–106; Лорей Г. Указ. соч. – С. 375, 376.
- ⁷⁸ Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С. 183, 184.
- ⁷⁹ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.24, 25.
- ⁸⁰ Алтабаева Е., Коваленко В. Указ. соч. – С.202, 203.
- ⁸¹ Стрельбицкий К. Примечания // Бизертинский морской сборник. – С.108.
- ⁸² Лорей Г. Указ. соч. – С.381–389.
- ⁸³ Памяти славных. – С.1, 2.
- ⁸⁴ Гибель линейного корабля “Императрица Мария” на севастопольском рейде // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Есютин Т.В. Указ. соч. – С. 12–24; Крылов А.Н. Мои воспоминания. – Л., 1984. – С.461.
- ⁸⁵ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака. – С.213.
- ⁸⁶ Докл.: Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П. Катастрофы в Черном море. – К., 1994. – С.100–109; Елкин А. Тайна “Императрицы” // Океан. – М., 1970. – С. 257–294; Залесский Н. Неразгаданная тайна // Техника молодежи. – 1970. – № 11. – С. 52–53; Сорокин А. И все-таки диверсия! // Там же. – С. 52–53.
- ⁸⁷ Богданов К.А. Адмирал Колчак. – СПб., 1993. – С.86.
- ⁸⁸ Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1917. – № 1. – С.224–228.
- ⁸⁹ Шерешков О.С. Указ. соч. – С.27.
- ⁹⁰ Хесин С.С. Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // Исторические записки. – М., 1968. – Т. 81. – С.91.

⁹¹ Лорей Г. Указ. соч. – С. 398.

⁹² Новицкий В. Указ. соч. – № 5–6. – С. 171–172; Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX в. – М., 1986. – С.209.

⁹³ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.521, 534–536; Герасимов В.Л. Авианесущие корабли русского военного флота // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 2. – С. 29–30.

⁹⁴ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака. – С. 204; Платонов А.П. Черноморский флот в революции 1917 года и адмирал Колчак. – Л., 1925. – С.77–95.

⁹⁵ Альгин В.В. Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский морской сборник. – С.90–92; Козлов Д. Примечания // Там же. – С.93, 94.

⁹⁶ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.537–550.

⁹⁷ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. – М., 1968. – С. 75–80; Лорей Г. Указ. соч. – С.427, 428.

The article examines course of operations on Black Sea during First World War. It draws attention to the role of Ottoman and Russian empires' fleet.

В.С.Лозовий*

СЕЛЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється специфіка правосвідомості народних мас революційної доби. Простежується процес архаїзації суспільно-правових відносин на селі, зумовлений поширенням насильства, руйнуванням адміністративних структур, скасуванням державної юрисдикції. Показано, що згідно зі світоглядними засадами селянства, основним інструментом регулювання судових відносин стають норми звичаєвого права.

Характер політичного й соціально-економічного життя держави значною мірою визначається рівнем правової свідомості народних мас. З'ясування процесу її становлення, тенденцій розвитку та особливостей прояву дасть змогу адекватно відтворити події певного історичного періоду, зокрема, періоду Української революції 1917–1921 рр.

Автор має на меті відтворити систему правових поглядів, уявлень та цінностей, які характеризують ставлення народу до правовідносин доби революції 1917–1921 рр., показати специфіку правосвідомості народних мас та простежити її трансформації.

У вітчизняній історіографії питання правосвідомості українського народу в революційний період розроблені мало. На особливу увагу заслуговує монографія О.Н.Атоян, в якій народна правосвідомість досліджується кризь призму махновського руху¹. У зазначеній праці махновщина кваліфікується як селянський, напівпролетарський, маргінальний рух, з'ясовуються витoki та прояви правосвідомості народу.

На початку XX ст. найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство, і часто поняття "народ" та "селянство" сприймалися як тотожні. У царській Росії існувало станове законодавство, за яким селянство фактично було відокремлене від інших соціальних верств у сферах управління та судочинства. Правові відносини на селі формувались та регулювались частково юридичними нормами, але здебільшого місцевими звичаями². Селянські справи могли розглядатися та вирішуватися й волосним судом, і сходом, і навіть адміністративною владою. Правосуддя намагалися чинити "по справедливості й з огляду на людину". Норми звичаєвого права, якими переважно послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими й відповідно в селянства не

* Лозовий Віталій Станіславович – канд. іст. наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

сформувалося поняття "про твердість права взагалі"³. Відтак селянська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих і бажаних юридичних норм⁴.

Після Лютневої революції, щойно стало зрозуміло, що царські порядки вже не повернуться, селяни заходилися впорядковувати судові відносини – на сходах встановлювали "справедливість" і висловлювали недовіру місцевим суддям, виганяючи їх із сіл⁵.

6 травня 1917 р. Тимчасовий уряд видав новий закон про устрій місцевого суду – колишні волосні суди, що здійснювали судочинство лише над селянами, скасовувалися й запроваджувався всестановий суд, який мав складатися з мирового судді-правника й представників місцевого населення. Селянські видання по своєму тлумачили цей закон і доносили його зміст до селянства. Газети констатували: оскільки тогочасне законодавство не відповідало вимогам часу, слід звертатися до місцевих звичаїв, поширених у селянському середовищі поглядів "на справедливість і користь". Відтак великого значення набувала участь у суді представників місцевого населення, які знали на звичаєвому праві. У червні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні питань судочинства депутат Крижанівський відзначав, що треба домагатись обрання мировими суддями в сільських регіонах людей, які знаються на місцевих звичаях. Пропонувалося відкрити в університетах кафедри цивільного українського права⁶. Таким чином, виходячи з рівня тогочасної правосвідомості селянства, закликалося використовувати в судочинстві не державно-правові акти, а норми звичаєвого права. Відтак, демократичний всестановий принцип судочинства в такому трактуванні замінявся суто селянсько-становим і замість того, щоби ввести селянство в систему модерного суспільства, це мало призвести до його замкнутості й архаїзації.

Селянство сприймало себе як особливий стан, і після демократичної революції не бажало входити у всестанов юридичну систему, а, навпаки, хотіло відокремитися від інших верств суспільства та "законсервуватись" у своєму стані із власним судочинством "по правді й справедливості". Селяни відкидали державне право, оскільки воно гарантувало засаду непорушності приватної власності, а основний соціально-економічний інтерес селян фокусувався на вирішенні аграрного питання шляхом експропріації поміщицьких земель і безкоштовної передачі їх у зрівняльне користування ("чорний переділ"). Відтак виникала парадоксальна ситуація: Тимчасовий уряд мав намір здійснити суспільну емансипацію селянства, запровадити загальну юрисдикцію для всіх верств населення, а селяни, навпаки, відкидали державне право й поверталися до більш зрозумілого їм звичаєвого. Таким чином, ішлося не про модерне правове суспільство, в якому в ході аграрної реформи на цивілізованих засадах парцельована поміщицька земля перейшла б у приватну власність, а про повернення назад, до архаїчних форм права, яким властиве лише поняття користування, а не абсолютного володіння.

Надалі селяни намагалися усунути зі сфери судочинства установи, хоч якимось пов'язані з державною юрисдикцією. Так, 16 квітня 1917 р. мешканці містечка Смотрич Подільської губернії на сході ухвалили, що не бажать волосного судочинства й усунули з посади голову місцевого суду. 18 квітня того ж року члени волосного комітету Циковської волості на Поділлі своїм розпорядженням скасували волосний суд, заявивши, що їм "не треба" земського суду, а кожен сільський комітет буде розбирати судові справи у своєму селі⁷. Сільські та волосні виконавчі комітети ухвалювали протиправні постанови, провадили арешти, чинили свавільні дії (які з погляду селянської моралі здавались їм справедливими), усували суддів і на власний розсуд чинили правосуддя. Губернські й повітові органи влади намагались пояснити, що такі дії незаконні, що право арешту належить лише судовій владі, що сільські та волосні виконавчі комітети жодних судових функцій здійснювати не можуть, що існуючі суди не скасовані й повинні відправляти судочинство в повній мірі. Однак, усе було марно.

Резолюції селянських з'їздів легітимізували втручання сільських адміністрацій та організацій у різні сфери соціально-економічного життя. Рівень селянської правосвідомості надавав цим резолюціям статусу законів. На селі постанови регіональних з'їздів ставали юридичною підставою для регулювання правовідносин, переділу землі, конфіскації майна тощо. Так, Кам'янець-Подільський селянський з'їзд постановив обрати нові волосні та сільські суди. Тож селяни с. Куяви Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії утворили свій суд, який, ігноруючи існуючі правничі установи (мирового суддю та волосний суд), почав розглядати різноманітні цивільні та кримінальні справи. Коли начальник міліції намагався цьому запобігти, голова сільського комітету заявив, що суд правочинний і діє згідно з постановою селянського з'їзду⁸.

Державні владні структури, що мали втілювати легітимне насильство, підтримувати лад і захищати власність, швидко занепадали, а породжені революцією місцеві організації здебільшого мали класовий характер і, вважаючи, що поєднують у собі законодавчу (виносили обов'язкові постанови) та виконавчу влади, проводили політику, спрямовану на задоволення інтересів відповідного класу. Більшовицький діяч Л.Троцький стверджував, що селяни вважали, ніби всі цивільні закони втратили чинність, а правовідносини відтепер регулюватимуться селянськими організаціями⁹. Відтак, селянство запроваджувало власне "право" через свої структури на місцях. Ради селянських депутатів, земельні комітети та інші організації встановлювали орендні ціни, оплату за працю на ланах, вирішували проблеми землекористування тощо. Газети констатували, що за період після Лютневої революції мало що зроблено для створення нового законодавства¹⁰. Але селяни цього й не потребували – через свої структури вони прагнули розв'язати всі питання "по справедливості", тобто на основі місцевого звичаєвого, а не державного, права.

Вал незаконних постанов різноманітних революційних організацій збільшувався й коли державні суди намагалися скасувати їхні рішення та повернути справи в правове поле, їм закидали "старорежимність" та "потурання буржуазії". Революційна доцільність замінила правопорядок. Так, реагуючи на спробу державного суду скасувати постанови Херсонського повітового земельного комітету, виконком Херсонської ради селянських депутатів роздрукував відозву, в якій відзначалося, що "старі суди", як ставленики поміщиків та фабрикантів, "не можуть зрозуміти, що настав час законів народу, законів революції" й оголосив селянам, що постанови земельного комітету залишаються в силі та закликав хліборобів "до точного їх виконання, не турбуючись протестами поміщицьких судів"¹¹. Таким чином, гору брав правочинний нігілізм.

Досить часто новообрані посадові особи вдавалися до демагогічних і популістських заяв. Так, у Каменській волості Чигиринського повіту Київської губернії обраний начальником міліції слідчий Лосина оголосив селянам, що після революції "всі закони відмінено й слід рахуватися лише з поглядами народу"¹².

Селяни різних місцевостей, не бажаючи мати в селі представників правопорядку, які б обмежували їхню сваволю, ухвалювали постанови, що "ніяких міліціонерів у селах і волостях не повинно бути, за порядком повинні слідкувати виконавчі комітети"¹³. Тож, незважаючи на поширення злочинності, Баговицький волосний виконавчий комітет Подільської губернії скликав сход, де було вирішено, що міліція у волості селянам непотрібна. У селі Циковій Кам'янець-Подільського повіту на селянських сходах заправляв колишній матрос І.Терлецький, який виступав проти перебування в селі міліції, агітував проти будь-якої влади й закликав не підкорятись начальству¹⁴. Те, що влада не зможе приборкати анархічні прояви, село зрозуміло швидко – це викликало нову хвилю непокори й спротиву діям адміністративних органів.

У період пореволюційної трансформації суспільного життя й змін народної психології зростала хвиля соціально-правового екстремізму. В.Булдаков ствер-

джує, що сільська громада мала давню традицію самосудів над злочинцями, тож сплеску цієї форми насильства, але під новими гаслами та з дотриманням жорстокого ритуалу, не доводиться дивуватися¹⁵.

Дійсно, зафіксовано випадки, що свідчать про патологічні зміни в психіці. Практикувались обрядові дії, які своїм корінням сягали архаїчних часів, хоч і освячувались християнською риторикою. Так, у селі Меленцях Новоград-Волинського повіту Волинської губернії за вироком сільського сходу було побито й живцем закопано в могилі двох селян, запідозрених у підпалах та крадіжках. Мешканці села не визнавали себе винними й заявили, що виконувалась воля сільського сходу, який ухвалив боротися самосудами зі злочінцями та підпалювачами. Селяни стверджували: те, що сталося, є "судом Божим" і вони вважають, що мають право ухвалювати вирoki про страти злочинців. Так само вчинила громада Орловки Гайсинського повіту Подільської губернії з двома селянками, які зізнались у вбивствах та пограбуваннях. Фіксувались й інші подібні випадки. Під час численних самосудів підозрюваних у злочинах страчували, а перед цим над ними збиткувались. Труп, як правило, не ховали за християнським обрядом, а могли й кинути в болото. Під час винесення вироку та страти злочинців селяни дотримувались принципу кругової поруки, що вимагав співучасті, тож при розслідуванні винних неможливо було знайти. Сільське керівництво робило стандартні заяви, що самосуд вчинено всією громадою й це було для селян достатньою підставою виправдання їхніх жорстоких дій¹⁶.

Зі зміною влади населення сподівалось на поліпшення ситуації, особливо в земельному питанні. Тимчасовий уряд та Центральна Рада задекларували легітимне розв'язання аграрної проблеми на Установчих зборах. Щоб якось вижити, незалежні селяни повинні були орендувати землю в поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що викликало обурення¹⁷. Органи влади доводили, що треба жити в існуючому правовому полі й чекати на зміни в законодавстві, але селяни вважали, що революція породила революційне право, яке повинно базуватися на волі широких кіл громадянства й захищати інтереси трудящих. З огляду на це, місцеві громадські та земельні комітети самі ухвалювали рішення про оренду, які з їхнього погляду вважались справедливими, але суперечили чинному законодавству.

Газети, констатуючи анархію, свавілля й нехтування законом у регіонах, відзначали "вражаючу байдужість стосовно державного суду. Ніхто з ображених до нього не звертався, не маючи впевненості в силі існуючої влади"¹⁸.

Серед селян домінувало переконання, що раніше поміщики насильно захопили землю¹⁹, тож тепер її таким же робом треба повернути. Відтак справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь не викликала жодних сумнівів. Також селяни були впевнені, що все майно поміщик навив їхньою працею й працею їхніх предків, тому вони самочинно захоплювали й порівну розподіляли майно маєтків, вважаючи, що тим самим повертають собі колись вкладену працю. Вирішуючи на сходах забрати чуже майно, селяни аргументували свої ухвали тим, що "по скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою власну працю, за котру довгий час ми добивались"²⁰. Мешканці села Звонихи Брацлавського повіту Подільської губернії самовільно захопили й розорали поміщицькі землі, а коли в село приїхав судовий слідчий, щоб зробити дізнання з цього приводу, юрба заарештувала його й з вигуками "тепер народне право, буржуй", побила, намагаючись улаштувати над слідчим "народний суд"²¹.

Дотримання світоглядного хліборобського стереотипу, що вся навколишня земля повинна перебувати в користуванні мешканців саме даного села, призводило до порушень прав селян, які придбали тут землю раніше за допомогою Селянського банку. Так, селяни Семирічки Гайсинського повіту Подільської губернії на сході громади ухвалили рішення повиганяти приїшлих селян із купленої землі, погрожуючи розвалити хати й господарські будівлі²².

Нерідко траплялось, що будь-яке гасло сприймалося буквально й декларацію Центральної Ради "Ліси – народне добро" трактували так, що мешканці сіл, які перебували біля лісу, уважали себе його власниками й розпорядниками²³.

У період поширення анархії селянам пояснювали, що за царату начальство перекручувало закони по-своєму, тому "в народі не було пошани до закону, бо всякий гадав, що це ярмо для нього"²⁴, але тепер, після революції, народ сам складає для себе закони й повинен їм коритися. Однак подолати упереджене ставлення до державних законів, як і прищепити елементарну повагу до права, не вдалося. Тим більше, що під час революційного безладдя селяни перебували в стані моральної деградації та нівеляції етичних цінностей. У грудні 1917 р., описуючи становище в Могилів-Подільському повіті, газети відзначали, що по селах "діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищать ліси, паляться будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна картина стає перед нами й здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душоубів"²⁵.

Надзвичайно негативний вплив на населення мав заклик більшовиків "грабувати награвоване", який каталізував анархічні грабіжницькі рухи. У січні 1918 р. українська влада констатувала, що за більшовицького панування виробилась ворожість населення до права, воно "зовсім не рахувалося з вимогами судових органів"²⁶.

Відірваність від загальнодержавного життя, замкнутість, локальна обмеженість селянських інтересів, їх налаштованість на звичаєве право яскраво проявились під час розробки земельного закону УНР. Селяни висловлювались проти централізованого впровадження цього акту й наполягали на тому, що закон не повинен запроваджуватися насильно. У різних регіонах необхідно дотримуватися місцевих народних поглядів на вирішення аграрної проблеми і "як чинити, треба питати в громади, як вона сама бажає влаштуватись"²⁷. Селяни вважали, що в землекористуванні прийнятні лише місцеві звичаї, які при наданні їм "оболонки закону" набудуть сили самого закону. І такий аграрний акт, відповідний місцевим поглядам, буде цілком життєздатним. Отже, селяни пропонували для кожного регіону ухвалювати свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві.

У квітні 1918 р. безвладдя сягнуло апогею. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Типовим є звіт ново-ушицького повітового комісара (Подільська губернія), який констатував, що значна частина населення ніяких законів та постанов не визнає; сільські адміністрації не виконують розпоряджень уряду; більшість селянства не виконує земельний закон УНР; багато сільських громад виносили свої постанови й утілювали їх у життя, ігноруючи зазначений аграрний акт. Отже, селяни при втраті владою сили примусу, почали займатись власною правотворчістю, створюючи норми, які більш відповідали інтересам населення даної місцевості, ніж державний закон. Це був ще один крок до локалізації й цілковитого безладдя суспільного життя.

Тривала анархія знівельовала будь-яку повагу до державної влади, посилила антиетатистські руйнівні тенденції, сформувала правосвідомість, в якій запровадження юридичних норм, відновлення елементарної соціальної організації, наведення ладу й саме поняття законності ототожнювалось із царським режимом. Коли Центральна Рада оголосила, що для засіву полів населення повинно повернути розібраний у поміщицьких господарствах живий і мертвий інвентар (за законом "висококультурні" господарства оголошувалися надбанням усього народу й не підлягали розподілу), селяни сприйняли ці заклики як "повернення до старого режиму", а вимоги держави сплачувати податки для забезпечення діяльності всіх її структур "вважали за реакцію"²⁸.

Анархічні настрої на місцях настільки закарбувались у свідомості, що населення відкрито виступало проти адміністративних та правоохоронних органів, які намагались запровадити хоч якусь законність на селі. 10 березня 1918 р. озброєні мешканці Мурованих Куриловець на Поділлі роззброїли та побили начальника міліції й двох міліціонерів. Наступного дня їх судили на сході й повели на розстріл. Лише знання селянської психології врятувало правоохоронцям життя – начальник міліції запропонував селянам скласти протокол і підписати його всім присутнім, чим і затвердити вирок. Оскільки підпис засвідчував персональну відповідальність і ліквідував притаманне ментальності селян відчуття анонімності та "розчинення" в громаді, вони відмовились підписувати протокол. Самосуд не відбувся²⁹.

У селах формувались озброєні загони з колишніх солдатів і селян, створювалися власні слідчі комісії, які чинили допити, самосуди та страти. Коли представники влади прибували на села відновити законність, траплялося, що селяни їхніх повноважень не визнавали та стверджували, що "тепер народне правління й на основі цього вони можуть робити все", адже "ніякої влади й начальства немає"³⁰. Коли міліціонер запропонував відкласти самосуд над злодієм громади села Сахни Літинського повіту Подільської губернії, селяни обурились і хотіли влаштувати самосуд уже над ним. Досить часто міліціонерів роззброювали й били.

Яскравим прикладом правового нігілізму, що став стійким набутком свідомості широкого загалу, є події в селі Загніткові на Поділлі, де мешканці побили суддю за те, що він продовжував виконувати свої обов'язки, мотивуючи насильство тим, "що зараз суду вже немає"³¹. Місцеві державні органи відзначали, що "зараза анархії ... забралась в саму глибину народної душі", а населення не усвідомлює "де кінчається свобода, а де починається злочинство"³².

Убивства, грабунки, розбійні напади стали буденною реальністю. Оскільки влада не могла контролювати ситуацію на місцях і здійснювати судочинство, функції судових органів здебільшого виконували сільські сходи або селянські органи влади. Практика самосудів фактично стала єдиною формою судочинства. Коли селянин Ф.Радчук убив іншого селянина, комітети сіл Гуменної, Михайлівки та Ізабелівки Брацлавського повіту Подільської губернії на спільному засіданні засудили вбивцю до смерті й виконали вирок. Мешканці Кубилівців того ж повіту на сході ухвалили рішення перебити всіх злодіїв села. У результаті було вбито односельця, поміченого в крадіжках, а іншого жорстоко побито. Своїм "судочинством" селяни намагались продемонструвати невідворотність покарання за злочин, а в акті виконання вироку вони вбачали наглядну антикримінальну агітацію. Жорстокість покарання мала відвернути потенційних злочинців від реалізації їхніх намірів. Громада села Сумівки Ольгопільського повіту на Поділлі вчинила самосуд над злодієм-односельцем, і це дало позитивний результат, оскільки інші злочинці, боячись такої ж долі, утекли з села³³. Досить часто судовий процес на сході завершувався смертним вироком. Селяни й раніше не вважали смертну кару чимось екстраординарним, а в умовах війни, смерті, нівеляції цінності людського життя градус психологічної напруги й агресивності надзвичайно підвищувався. Місцеві адміністрації намагались боротися з самосудами, однак припинити їх за відсутності апарату примусу не вдавалося³⁴.

Таким чином, намагання демократичних режимів Тимчасового уряду та Центральної Ради розбити "ланцюги" станової свідомості й залучити селянство до державно-правового життя зазнали краху. Тенденції правового нігілізму й надалі домінували у свідомості та поведінці широких народних мас. Цей процес можна кваліфікувати як архаїзацію³⁵ суспільно-правових відносин та деградацію соціального життя на селі. Він характеризувався антиетатистськими та анархічними настроями широкого загалу; деструкцією органів влади; скасуванням державної юрисдикції; інституванням громадського сходу як основної форми селянської

влади та судочинства; визнанням звичаєвого права за основний інструмент регулювання правових відносин; посиленням регіоналізму, локальної свідомості, господарської та політичної автаркії; гіпертрофованим застосуванням насильства; поширенням егалітаризму (втіленням соціальної справедливості у формі зрівняльного розподілу).

- ¹ Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003. – 530 с.
- ² Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – 2003. – №1. – С. 116–121.
- ³ Политическая наука. Россия: опыт революций и современность. – Вып. 2. – М., 1998. – С. 239.
- ⁴ Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. – М., 1988. – С. 19.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 2, 3.
- ⁶ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – серпень (№14).
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1.– Спр. 44. – Арк. 25, 28, 90.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7128. – Арк. 2.
- ⁹ Див.: Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб., 1994. – С.238
- ¹⁰ Селянська спілка. – 1917. – 21 вересня (№5/6).
- ¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1.– Спр. 7134. – Арк. 1.
- ¹² Там само. – Ф. 317. – Оп. 4. – Спр. 5784. – Арк. 1 зв.
- ¹³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7128. – Арк. 3.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1.– Спр. 44. – Арк. 174–176, 201–203.
- ¹⁵ Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – №1. – С. 51.
- ¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 317. – Оп. 4. – Спр. 5785. – Арк. 1, 2, 27.
- ¹⁷ Див.: Селянська спілка. – 1917. – 31 серпня (№2).
- ¹⁸ Харьковский вестник. – 1917. – 8 августа (№19).
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1.– Спр. 8. – Арк. 137,272.
- ²⁰ Там само. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 54.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1.– Спр. 7129. – Арк. 2.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 9.
- ²³ Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1.– Спр. 10. – Арк. 37.
- ²⁴ Селянська спілка. – 1917. – 21 вересня (№5–6).
- ²⁵ Селянський голос. – 1917. – 15 грудня (№7–8).
- ²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1.– Спр. 7322. – Арк. 3.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 30.
- ²⁸ Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1.– Спр. 41. – Арк. 23, 40.
- ²⁹ Там само. – Арк. 35 зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 70.
- ³¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1.– Спр. 41. – Арк. 87.
- ³³ Там само. – Арк. 291, 417, 673 зв.
- ³⁴ ДАВО. – Ф. 1196.– Оп. 1.– Спр. 34. – Арк. 16.
- ³⁵ Ахизер А.С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С. 89–100.

The article highlights the sense of justice specifics of mass of revolutionary period. It tracks the process of archaisation of social and legal relations in the village, caused by the spreading of violence, destruction of administrative structures and abolition of state jurisdiction. The article shows that according to the world outlook of peasants, the norms of common right became the main instrument of regulation of court relations.

Т.Ю.Горбань*

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Простежується різновекторність поглядів в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. щодо проблеми української соборності. Окремі сюжети дослідження екстраполюються на реалії суспільно-політичного життя України початку ХХІ ст.

Сепаратистські демарші частини українського політикуму, що проявилися в період президентської виборчої кампанії наприкінці 2004 р., актуалізували проблему української соборності – як у суспільно-політичному, так і в науковому вимірах. Конфлікт між загальнонаціональною та регіональними елітами, а також між елітами різних областей, що викликав загрозу розколу країни по лінії схід-захід, не був просто "бунтом" "губернаторів", їх суб'єктивним бажанням зберегти свої посади й усе те, що з цим пов'язується. Причини цього явища значно глибші. Його породили передусім історичні, соціокультурні, конфесійні, етнічні, соціально-економічні чинники, а також відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях різних регіонів єдиної держави, які формувалися століттями, засвідчивши, що поняття "соборність" – це не тільки єдність територіальна, тобто об'єднання в єдиному державному тілі українських етнічних земель. Соборність у широкому розумінні – це також і соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, і, що чи не найголовніше, згуртована національною ідеєю політична нація. Ідеться про співдружність людей різних національностей і віросповідань, соціальних верств суспільства в одній територіально визначеній державі.

Під цим кутом і розглядатимемо проблему, заявлену в назві публікації. Принагідно зауважимо, що саме в такій постановці предмета дослідження вона ще не знайшла належного відображення в українській історіографії. Мається на увазі дефіцит цілісних узагальнюючих досліджень, побудованих на системному аналізі всіх складових поняття "соборність". Правомірно говорити хіба що про значну фактологічну базу та окремі складові близьких до нашої теми публікацій, які в принципі дають можливість вийти на рівень фундаментальних узагальнень, початок яким поклала шеститомна "Політична історія України. ХХ століття"¹.

У політичному контексті початку ХХ ст. поняття "Україна" було відсутнє не тільки як державно-політична, а і як територіально-географічна реальність, яку годі було шукати на картах тогочасних Російської чи Австро-Угорської імперій. До того ж століттями історія вела наддніпрянців, галичан, закарпатців настільки відмінними шляхами, що злиття їх в єдиному державному організмі видавалося нереальним навіть на рівні теоретичних міркувань, принаймні до кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Одним із перших в історії новітньої української етнополітичної думки питання про необхідність повної політичної незалежності й соборності України як держави на півдакійських і підросійських українських етнічних землях порушив Юліан Бачинський. Зауважимо, що зроблено це було за допомогою марксистської методології економічного детермінізму, прихильником якої на той час був автор хрестоматійно відомої праці "Україна irredenta" (1895 р.). Її назва в історичній літературі трактується по-різному: і як "Україна пригнічена" (поневолена, уярмлена), і як "Україна незалежна, воз'єднана" (соборна). Погоджуємося з думкою автора передмови до названої праці І.Бегея, який пише,

* Горбань Тетяна Юрївна – канд. іст. наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

що "тлумачити назву книжки потрібно не лише з лінгвістичних позицій, а передусім з урахуванням національно-визвольних змагань поневолених народів Європи в другій половині XIX ст., зокрема італійського"². Адже в той час в Італії відбувався потужний рух ірредентистів, кінцевою метою якого було об'єднання в єдиній державі всіх італійських земель, населення яких розмовляло італійською мовою, але перебувало під чужоземним пануванням.

Здобуття політичної незалежності й соборність України Ю.Бачинський зводив не лише до проблеми етнічно-територіальної. На його переконання, дана проблема належала не тільки до українського народу (в етнічному вимірі), "а взагалі до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-українець чи колоніст-великорос, поляк, жид чи німець. Спільний інтерес зукраїнчить їх, змусить їх усіх стати українськими патріотами"³. Причому, поняття "соборність" і "незалежність" розглядаються ним як взаємопов'язані й взаємообумовлені. Адже соборність не могла "відбутися" за умов політичної залежності українських земель від двох імперій. Своєю чергою, не могла існувати незалежна Україна як цілісна держава, не об'єднавши розрізнені українські етнічні землі. Відтак, "Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! – От її стят!"⁴.

Візія Ю.Бачинського випереджала вітчизняну політичну думку, яка на рубежі XIX–XX ст. бачила майбутній статус українських земель як національно-територіальну автономію в складі федеративних російської чи австрійської держав. Принаймні фундатори українського соціал-демократичного руху в Галичині М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик уважали книжку "Україна irredenta" "великим нонсенсом", а викладені в ній ідеї – "філософією, що суперечить здоровому глузду". Зокрема, у листуванні з Ю.Бачинським М.Драгоманов робив категоричний висновок, що створення соборної української держави шляхом "повстання русинів-українців проти Росії й Австро-Угорщини", чи внаслідок перемоги однієї з імперій, в обох випадках "маломожливе, та й політично некорисне"⁵.

Відомо також, що ідеї незалежної соборної України не знайшли відображення в програмних документах перших українських політичних партій – Русько-української радикальної партії (РУРП) в Галичині (1890 р.) та Революційної української партії (РУП) в Наддніпрянській Україні (1900 р.). Щоправда, сам Ю.Бачинський зазначав, що першою партією, яка ідеал політичної самостійності українського народу "поклала за одну з головних цілей своїх змагань, була партія радикальна" (РУРП. – *Авт.*). У даному випадку йдеться про політичні вимоги так званих "молодших радикалів", сформульовані 1891 р., які були фактичною ревізією партійної програми РУРП⁶. Зазначимо при цьому, що серед тих молодих радикалів був і Ю.Бачинський, і саме йому та його однодумцям – М.Ганкевичу, Є.Левицькому, В.Будзиновському та іншим належить авторство "ідеалу політичної самостійності". У такому контексті є підстави погодитися з твердженням, що вперше в історії української політичної думки постулат політичної самостійності й соборності України був сформульований у лоні Русько-української радикальної партії⁷.

Проте ані в зазначений час, ані пізніше Ю.Бачинський, на відміну, наприклад, від М.Міхновського, не був прихильником радикальних методів досягнення мети – самостійна соборна Україна, здобута будь-якими засобами. Шлях до реалізації названої мети він бачив еволюційним, через реформи, а відправним пунктом мала стати національно-культурна автономія. Далекосяжною вважаємо його тезу про те, що "виборення конституції" в Росії (у широкому розумінні йдеться про її демократизацію. – *Авт.*) буде "першим актом розвалу Австрії"⁸, а, отже, першим кроком на шляху до української соборності. Виходячи з нерозвиненості громадсько-політичного руху українців по обидва боки кордону

та спираючись на європейський досвід, Ю.Бачинський пов'язував можливість національного державотворення також із сприятливими зовнішніми факторами.

"Україна irredenta" мала великий вплив на суспільну свідомість, особливо на молоде покоління. Так, делегати IV з'їзду РУРП (грудень 1895 р.) практично одностайно включили в програмний документ партії основне положення праці Ю.Бачинського про повну політичну незалежність і соборність України. Із деякою модифікацією його прийняли й інші галицькі партії – Українська соціал-демократична партія (УСДП) й Українська національно-демократична партія (УНДП). Не виключаємо, що ідеї незалежності й соборності України, сформульовані Ю.Бачинським, у значно радикальнішому варіанті поклав в основу "Самостійної України" М.Міхновський.

І все ж на рубежі ХІХ–ХХ ст. національна еліта як у Галичині, так і, особливо, у Наддніпрянській Україні мало вірила, а то й узагалі не вірила в реальність побудови політично незалежної, соборної України. Названі ж вище галицькі партії виходили з переконання, що з "темних селянських мас" та спольщеного міщанства неможливо сформувати національно свідомий народ, і, отже, здобути державну незалежність. Принаймні ідеї соборності й незалежності існували на рівні побажань, декларацій. Жодна з існуючих партій не мала чітко визначеної концепції їх практичної реалізації. До того ж ідея соборності здебільшого розглядалася лише як об'єднання етнічних українських земель. У партійних документах не знаходимо свідчень того, що враховувалися особливості, у тому числі й ментального характеру, суспільної свідомості українців, зумовлені відсутністю цілісності українських земель упродовж тривалого історичного періоду.

Латентний стан політичної думки в Наддніпрянщині щодо перспектив постання соборної незалежної України на самому початку ХХ ст. порушив М.Міхновський. У принципі, у його брошурі "Самостійна Україна", як і в програмних документах створеної ним Української народної партії (УНП), концептуально повторювалися самостійницько-соборницькі гасла книжки "Україна irredenta": "Україна для українців!" (у Ю.Бачинського: "Україна – для себе"), а також майже дослівно – "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!"⁹. Щоправда, текст у М.Міхновського супроводжується різкою емоційністю, радикалізмом, а в окремих випадках і агресивністю: "ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою"; "доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя"¹⁰. Ще більш категоричний він у своїх зверненнях до російської влади. Так, у відкритому листі до міністра внутрішніх справ Росії Сип'ягіна читаємо: "Українська нація мусить скинути панування чужинців..., мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові"¹¹.

Щодо підросійської України, М.Міхновський робить досить розлоге правове вмотивування її державно-політичного відокремлення. Держава наших предків, говорить він, добровільно об'єдналася з московською монархією (йдеться про події 1654 р.) на умовах політичної унії "як рівний із рівним" і як "вільний із вільним". Тобто дві окремі держави, "цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей"¹². Тож можливість відокремлення України в самостійну державу він убачав у тому, що "коли один із контрагентів ... переступив контракт, то другому контрагентові лишається ... визнати контракт зламаним у всіх його частинах, зірвати всякі зносини з контрагентом"¹³.

Що ж стосується решти етнічних українських земель ("від Карпатів аж по Кавказ"), то підстави для об'єднання їх в "одну, єдину, нероздільну" Україну бачилися більше віртуальними, ніж реальними. Автор "Самостійної України" не

вдається, як у випадку з Україною Наддніпрянською, до політико-правового вмотивування статусу західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії, отже й можливостей правового (чи силового?) відокремлення, обмежуючись вочевидь завищеними сподіваннями. Суть їх полягає в тому, що "наша нація у своєму історичному [розвитку] часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". А ще, видаючи бажане за дійсне, М.Міхновський висловлює сподівання, що "третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ ..., виписуючи при цьому на своєму прапорі заповітні слова: "одна, єдина, нероздільна..."¹⁴.

М.Міхновський не передбачав, що "третя українська інтелігенція", принаймні її партійно організована частина, на прапорах своїх політичних партій напише інше гасло – національно-територіальна автономія в складі федеративної демократичної держави. Питання соборної, до того ж політично незалежної, України на порядок денний не ставилося. Проте Українська селянська партія в оприлюдненій нею декларації (1906 р.) українську автономію розглядала "в межах етнографічних, щоб по всій Україні від Кавказу по Сян, усюди, де лунає українська мова, усіма нашими справами порядкували наші люди й самі вони для нас закони писали"¹⁵. При цьому поняття "автономія" в документі не мало чіткого правосуб'єктного визначення, на відміну від етнічно-територіальних меж, в яких мала постати соборна Україна.

Доречно зауважити, що критерій мови на межі XIX–XX ст. залишався визначальним в українській суспільно-політичній думці стосовно проблеми соборності. Свого часу на нього орієнтувалися, як уже відзначалося, італійські ірредентисти. Мовний критерій був головною ознакою концепції "природних кордонів" відомого німецького мислителя доби Просвітництва Й.Гердера, який уважав, що кордони держави мають збігатися з "етнічними кордонами", а найбільш природною є держава, яка складається з одного народу з єдиним національним характером, з єдиною мовою. В українській етнополітичній думці етнічна концепція нації-держави (додамо – із суттєвими елементами ксенофобії) найбільш виразно проявилася в етнополітичному доробку М.Міхновського.

Отже, якщо виходити з формальних критеріїв, то абсолютна більшість політичних партій по обидва боки Збруча не належали до "соборницького" крила українського національно-визвольного руху, оскільки, проповідуючи постулат національно-територіальної автономії в складі тієї чи іншої держави, "консервували" територіальний розкол України. Проте чи правомірно звужувати проблему, зводячи її лише до формальних ознак? Той же Ю.Бачинський уважав, що шлях до реалізації мети – постановня незалежної соборної української держави – мав бути еволюційним і починатися з національно-культурної автономії. Тож хіба не правомірно вважати реальним кроком на шляху до соборності програмні домагання українських політичних партій початку XX ст. національно-територіальної автономії з окремим представницьким органом, якому мало належати законодавче право у внутрішніх справах, що торкаються території України¹⁶? До того ж із уточненням, що право автономії має бути надане одиниці колективній – нації на етнічно-територіальному просторі¹⁷.

За такого погляду на проблему національно-територіальна (крайова) автономія для України як цілого ("на етнічно-територіальному просторі") була б значним кроком уперед на шляху до реальної соборності в порівнянні з її тогочасним статусом адміністративно розрізаних "малоросійських" губерній унітарної Російської імперії. Із таких же позицій маємо розглядати й спроби галицьких партій домогтися створення окремої української провінції в Галичині (відокремленої від польської частини) з наступним її об'єднанням з іншими

українськими землями, передусім із Буковиною, та наданням їй статусу національно-територіальної автономії в межах Австро-Угорської імперії.

В іншу площину питання української соборності поставила Перша світова війна. Вона розколола не тільки український народ по лінії австро-російського кордону, а й українську суспільно-політичну думку щодо майбутнього України, вельми її поляризувавши. У середовищі значної частини української еліти Наддніпрянщини війна ще більше зміцнила чуття історичної єдності двох слов'янських народів. Сприймаючи Російську імперію як свою батьківщину, прихильники такої орієнтації в українсько-російських відносинах заперечували ідеї будь-якого автономізму, надто ж державного відокремлення України від імперії як такі, що не відповідають вимогам часу.

По-різному сприйняли війну й українські політичні партії. Більшість із них залишилася на позиціях необхідності вирішення національного питання через відродження "неісторичних" націй із правом національної самоорганізації, проте не ставлячи як визначальну мету завоювання державної незалежності України. Їхню консолідовану позицію висловлювала стаття С.Петлюри в газеті "Украинская жизнь", опублікована в перші дні війни: "В ідеалах українців і в практичних постулатах українського суспільства ... національний розвиток тієї частини українського народу, що ввійшла до складу Росії, завжди розглядався в межах останньої й у тісному союзі з народами, що її заселяють". Стаття закликала "поставити на перший план ідею оборони держави", "виконати свій обов'язок громадян Росії"¹⁸. Прихильники підтримки російського уряду у війні фактично солідаризувалися з його планами прилучення до Російської імперії відвойованих в Австро-Угорщині західноукраїнських земель. Отже, не виключали можливості об'єднання українських земель, але не в окремому державному організмі, а в складі імперії, висловлюючи сподівання на "взаємність" російської демократії, яка після перемоги у війні "дасть волю й життя народам її всередині"¹⁹.

Ще більш невизначеною щодо української соборності була позиція галицьких австрофілів. В їхньому середовищі ідея використати воєнний конфлікт в інтересах національного самовизначення визріла ще до початку війни. Суть її полягала в тому, що українці мають "однозгідно й рішучо стати на стороні Австро-Угорщини, проти Російської імперії, як найбільшого ворога України". І чим більшою буде поразка Росії, тим швидше "виб'є година визволення України"²⁰.

Проте щодо майбутнього статусу України західноукраїнська національна еліта чіткої визначеності не мала. Одні "визволену" Наддніпрянщину бачили прилученою до Австрії, фактично осторонь залишаючи питання її правосуб'єктності; інші сподівалися, що Австрія з обох частин – підавстрійських українських земель і "визволених" – утворить щось на кшталт "Беликого Київського князівства" під своїм протекторатом. Найбільші оптимісти сподівалися, що політичними "дивідендами" з боку Австрії за участь українців у війні на її боці буде утворення самостійної Української держави на землях, відібраних у Росії.

Найрадикальніші наміри задекларувала на початку війни Українська бойова управа січових стрільців. Ідеться про відокремлення від Росії "всієї України з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря", щоб "з тої великої землі утворено би напевно самостійну українську державу зі столицею в нашім стародавнім Києві"²¹. Проте, як бачимо, така "соборність" залишала осторонь вирішення проблеми не тільки українські підавстрійські землі, а й українське Правобережжя.

Із названого "різноголосся" правомірно зробити узагальнюючий висновок: ідея соборності для галицької політичної еліти не була пріоритетною й у роки

війни, а її проавстрійська позиція залишалася контрпродуктивною з погляду вирішення проблеми української соборності. Хоча б уже тому, що в плани Австро-Угорщини не входило об'єднання всіх українських земель в єдиній державі, нехай навіть під її протекторатом. Пропольська позиція Відня була не на користь української соборності. Особливо це стало очевидним, коли в листопаді 1916 р. імператори Австро-Угорщини й Німеччини домовилися про створення самостійного Царства Польського (Конгресової Польщі), куди частково мали ввійти й етнічні українські землі, відібрані в Росії, а також надання Віднем Галичині автономії без поділу її на українську й польську частини, якого всі попередні роки добивалися галицькі українці.

Не вплинули суттєво на проавстрійську орієнтацію галицьких політиків і перші кроки наддніпрянців на шляху українського державотворення після Лютневої (1917 р.) революції в Росії. Тільки з проголошенням Української Народної Республіки (листопад 1917 р.) галицька молодь починає організовувати акції з вимогами відокремлення від Австрії українських територій і прилучення їх до складу УНР. Ідею соборності відстоювали також соціал-демократи. Проте українська парламентарська репрезентація у Відні й надалі залишалася прихильником автономії в межах австрійської держави, у чому її підтримували націонал-демократи й радикали. І тільки очевидність поразки держав Четверного союзу у війні й неминучість розпаду імперії Габсбургів започаткували новий напрям етнополітичної думки галицьких політиків – незалежне державотворення на західноукраїнських землях із не досить чіткими намірами об'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

Із різних причин – як об'єктивних, так і суб'єктивних, питання соборності українських земель не були пріоритетними й у політиці Центральної Ради. Пошлемося на думку видатного українського вченого С.Рудницького, який був свідком подій і узагальнив своє бачення їх уже на початку 1920-х рр. у низці аналітичних праць, що стосувалися питань українського державотворення. В одній із них учений зауважував, що з причин зовнішнього характеру Центральної Рада боялася "наче вогню, виступати з територіальними домаганнями". Тож, зазначав він далі, "Центральна Рада поставила Бессарабію й Крим de jure, Наддністрянську Україну, Донщину, Кубанщину й усе Підкавказзя de facto поза скобками своїх національно-територіальних домагань. Це саме було за Гетьманщини. Дипломатичні акти Директорії віддали Польщі чи Румунії простори суцільної української території"²².

Щоправда, на брест-литовських переговорах делегація УНР домагалася включення до складу єдиної української держави Східної Галичини, Буковини, Закарпаття та інших західноукраїнських земель. Проте укладений там мирний договір не вирішив проблеми української соборності – між УНР і Австро-Угорщиною залишилися колишні кордони.

Водночас В.Липинський, який не був безпосередньо причетний до реальної політики Центральної Ради, улітку 1917 р. в "Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії" писав: "Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер у межах австрійської й російської держав живе суцільною масою народ український..."²³. Дана теза залишиться визначальною в його державницькому credo й у подальші роки.

Реальним кроком до соборності мав стати Акт злуки між УНР і ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. й ратифікований наступного дня Трудовим конгресом як "Універсал соборності". На жаль, він не став таким через низку причин, залишившись декларацією намірів. До того ж, через декілька місяців акт був денонсований. Проте його оцінки були й залишаються неоднозначними, а то й діаметрально протилежними. Про це свідчать, зокрема, неодноразові домагання

націонал-демократичних сил у Верховній Раді України ухвалити закон, яким би на офіційному рівні названа подія визнавалася як загальнонаціональне державне свято, отже як факт реальної соборності.

Водночас історики здебільшого не погоджуються з такою оцінкою. Фактом є те, що й після проголошення Акту злуки реально продовжували існувати два уряди (УНР і ЗУНР), дві армії, різні соціально-економічні політики, зовнішньополітичні орієнтації тощо.

Своєрідний, але досить умотивований погляд на проголошену в січні 1919 р. українську соборність мав уже згадуваний С.Рудницький, який у 1918–1919 рр. був радником при уряді ЗУНР. Аналізуючи постфактум причини поразки в боротьбі за українську незалежну соборну державу, він, зокрема, писав: "Величезної шкоди принесла всій українській справі передчасна сполука (не федерація, а просте з'єднання) Галичини з Великою Україною на тактично-політичному полі. Окрема галицька держава не стояла на перешкоді ні французькій, ні англійській політиці. Незважаючи на злуку створила певні проблеми для Франції й Англії та дала неабиякий козир у руки Польщі. З цим козирем у руках вона й здобула собі мандат військової окупації Галичини. За Галичиною прийшла черга інших українських етнічних територій... Такі наслідки нерозумно сприйнятого "соборництва"²⁴.

Сказане не означає, що С.Рудницький узагалі заперечував соборність українських земель. Навпаки, писав він, ми "не тільки повинні, але й мусимо бути соборниками! Та до неї мусимо йти розумними шляхами, а не "незрілою принципіальністю", яка так багато лиха принесла державному будівництву Великої України". Тож "не вигукуймо про соборність, а працюймо для неї!"²⁵ Заклик, надзвичайно актуальний і в наші дні.

Пророчими виявилися думки С.Рудницького щодо подальших перспектив української соборності, як і українського державотворення взагалі. На початку 1920-х рр. він писав: "Одиноким позитивним кроком треба вважати постання й надійний розвиток радянської України. Вона може стати кристалізаційним череном, довкола котрого може колись вирости Соборна Україна"²⁶. Не менш прозорливим було й інше передбачення, екстрапольоване на всю подальшу українську історію, до сьогодні включно. "Можливо, – розмірковував С.Рудницький, – що наступить по стількох нещастях отверезіння й цілий український народ одностайно стремітиме до політичного ідеалу самостійної соборної України в етнографічних межах "без холопа й без пана". Та можливо також, що класові, економічні й суспільні кличі поруч із утилітаристичним провінціалізмом та національним індиферентизмом надалі держатимуть верх над дійсно національними суспільно-державними стремліннями, і тоді поміж великими народами Європи тільки один український народ ще довго залишиться бездержавним на "нашій, не своїй землі!"²⁷.

Таким чином, не тільки в масовій свідомості, але й в етнополітичній думці першої чверті ХХ ст. проблема соборності співвідносилася переважно з об'єднанням в одне ціле українських етнічних територій. Ще не вкорінилося сприйняття українців як усіх тих, "хто живе в Україні й хоче їй добра". Лише під кінець названого періоду поняття "соборність" поступово набуває ще й суспільно-консолідованого виміру: українцем є й повинно бути те, що осіло (а не кочує) на нашій землі й тим самим стало частиною України без огляду на племінне чи культурне походження, на його "расову" чи "ідеологічну" генеалогію; Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні²⁸. Актуальним із погляду соборної консолідації сприймається застереження щодо поділу суспільства на "національно свідомих" і "несвідомих" українців²⁹. Нарешті, ідеї соборності слугували заклики "привести людей різних достатків до взаємного порозуміння й співпраці"³⁰.

Таке усвідомлення соборності заперечувало як антисоборницькі гасла на кшталт "Україна для українців!", так і розмежування суспільства за класовими критеріями, як такі, що несли в собі небезпеку соціальних і етнонаціональних конфліктів. Отже, були контрпродуктивними з погляду соборності в широкому розумінні слова.

¹ Політична історія України. XX століття: У 6-ти т. – Т.І. – К., 2002.

² *Бачинський Ю.* Україна irredenta. – К., 2003. – С.11.

³ Там само. – С.77.

⁴ Там само. – С.79.

⁵ *Яремчук В.* Державотворчий процес у Західній Україні та Перша світова війна // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 року. – К., 1998. – С.91.

⁶ Політичні вимоги «молодших» радикалів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – С.14.

⁷ *Бачинський Ю.* Вказ. праця. – С.91.

⁸ Там само. – С.69.

⁹ *Міхновський М.* Самостійна Україна // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали: У 2-х ч. – Ч.1. – К., 1997. – С.313.

¹⁰ Там само. – С.322.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С.313.

¹³ Там само. – С.316.

¹⁴ Там само. – С.321.

¹⁵ Декларація Української селянської партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль, 1991. – С.76.

¹⁶ Програма Української соціал-демократичної робітничої партії, ухвалена на з'їзді партій в грудні 1905 р. // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С.72.

¹⁷ Платформа Української демократичної партії // Там само. – С.54; Програма Української демократично-радикальної партії // Там само. – С.62.

¹⁸ *Петлюра С.* Війна і українці // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – С.208, 209.

¹⁹ Там само. – С.209.

²⁰ Маніфест Головної української Ради // Там само. – С.212.

²¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х т. – Т.І: Доба Центральної Ради. – К., 2002. – С.40.

²² *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994. – С.211.

²³ *Липинський В.* Матеріали до програми Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський, історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С.258.

²⁴ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? – С.381.

²⁵ Там само. – С.382–384.

²⁶ Там само. – С.359.

²⁷ Там само.

²⁸ *Римаренко Ю.* Липинський В'ячеслав // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. – К.; Донецьк, 1994. – С.149. *Грушевський М.С.* Чи Україна тільки для українців // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали: У 2-х ч. – Ч.1. – С.494.

²⁹ *Липинський В.* Матеріали до програми Української демократичної хліборобської партії. – С.253.

³⁰ *Римаренко Ю.* Липинський В'ячеслав. – С.149.

The article reflects a whole bunch of viewpoints upon the problem of Ukrainian unity in Ukrainian socio-political conception. Some plotlines of the research are extrapolated on the realities of socio-political life of Ukraine at the beginning of XXI century.

І.С.Зуляк*

РЕАЛІЗАЦІЯ “ПРОСВІТОЮ” ПРОГРАМИ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 рр.)

У статті аналізуються основні аспекти й особливості реалізації “Просвітою” програми ліквідації неписьменності у міжвоєнний період, висвітлюються зміст і форми освітньої праці, їх значення та роль у контексті культурно-просвітнього руху.

Важливе місце у діяльності “Просвіти” посідала реалізація програми ліквідації неписьменності серед українського громадянства. Низький рівень письменності серед населення спонукав товариство розпочати акцію її ліквідації. В “Інструкції для читальень “Просвіти” в справі поборювання неграмотності” наголошено на тому, що успіх праці товариства залежить від освіти народу¹. В.Мудрий, член Головного відділу (Головний відділ – офіційна назва найвищого керівного органу „Просвіти” у Львові – І.З.) товариства, писав, що освіта народу є фундаментом не лише матеріального добробуту, але й національної свідомості².

Для більш ефективного розв’язання складної проблеми Головний відділ постійно залучав представників різноманітних українських установ, національної преси, греко-католицького духовенства, які підтримали акцію боротьби з неписьменністю³. Наприклад, Центросоюз (спілка української кооперації у Галичині – І.З.) заохочував місцевих кооператорів на навчання на курсах для неписьменних за певну винагороду⁴. Особливе місце у реалізації програми ліквідації неписьменності відводилося західноукраїнській інтелігенції⁵. І.Ліщинський, референт комісії боротьби з неписьменністю при Головному відділі, вважав, що варто докласти максимум зусиль для організації курсів для навчання неписьменних⁶.

За відсутності інтелігентських сил в організації освітніх курсів почин у їхньому провіді могли взяти на себе освічені селяни, керуючись вказівками й інструкціями місцевих філій “Просвіти”⁷. 25 грудня 1925 р. у виступі на загальних зборах товариства, А.Гаврилко, делегат зі Львова, висловлював думку, щоб питання ліквідації неписьменності зробити загальним обов’язком для усіх⁸. Філія товариства у Калуші наголошувала на тому, що до розв’язання проблеми необхідно залучити священиків або організувати спеціальні курси⁹, оскільки масова неписьменність громадянства була серйозною національною проблемою¹⁰. У деяких сільських місцевостях вона сягала 70% від загальної кількості жителів¹¹. Головний відділ планував проведення ударної кампанії у справі викорінення неписьменності, організовуючи відповідні курси на місцях¹².

В інструкції Головного відділу “Як створити при філіях “Просвіти” – комісії і при читальнях – секції боротьби з неписьменністю, та що вони повинні робити?”¹³ вказувалося, що філії повинні визначити по одному представникові від усіх місцевих українських установ, по одному представникові до філіяльної комісії боротьби з неписьменністю, які будуть референтами цієї акції на терені своїх установ. Комісії при філіях мали б контролювати організацію відповідних комісій при читальнях або інших українських установах, до складу яких повинні були б увійти представники тих установ, які до них належать. Філіяльну комісію на першому засіданні зобов’язували обговорити способи і засоби пропаганди боротьби з неписьменністю, залучуючи духовенство й місцевих культурно-освітніх діячів¹⁴.

“Просвіта” намагалася повністю ліквідувати неписьменність до кінця 1927 р., через що передбачалося видання відповідних підручників, зміст яких обмежувався б поданням елементарних знань із читання, писання й математики¹⁵.

* Зуляк Іван Степанович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України Чернівецького національного ун-ту ім. Юрія Федьковича.

Певною мірою таке рішення носило популістський характер, оскільки не враховувало ситуації, особливостей розвитку просвітнього руху, відношення влади до організації курсів для навчання неписьменних. Навіть не усі філії були ознайомлені з питаннями організації курсів для неписьменних і 1929 р., про що свідчить лист голови філії “Просвіти” з Теребовлі С.Мохнацького до Головного відділу¹⁶. Освіта дорослого населення вимагала детально розробленої “Просвітою” навчальної програми, яка б відповідала потребам часу¹⁷.

На думку С.Магальяса, директора канцелярії товариства, основною хибкою у питанні ліквідації неписьменності була відсутність змістовної освітньої праці¹⁸.

Першочергове завдання освітньої праці полягало в ознайомленні слухачів із програмою народної освіти й методами освітньої праці¹⁹. Член відділу філії (керівний орган читальні у повіті – І.З.) у Ярославі М.Гебус у рефераті “Значіння читальні на селі і її завдання” вказував на важливість освіти для розширення світогляду селян, називаючи основні чинники реалізації у житті програми ліквідації неписьменності: церква-школа-читальня²⁰. Головний відділ дотримувався думки, що першим ступенем освітньої праці є формування національної свідомості, другим – організація самоосвітніх гуртків²¹.

М.Дужий, секретар Головного відділу “Просвіти”, вважав самоосвітні гуртки своєрідною школою, в якій ніхто нікого не вчить, а усі вчать, займаються згідно з програмою, що складається з двох рівнів: нижчого (початкового) й вищого (доповнюючого)²². На нижчому рівні слухачі поверхнево засвоюють знання, що подаються систематично й послідовно за рахунок спільного читання вголос, обговорення прочитаного для визначення основної думки автора твору. Перед кожним наступним заняттям члени гуртка повторювали зміст попередньо засвоєного матеріалу, користуючись наочними засобами, занотовуючи основне з пройденого матеріалу²³. Вищий рівень вважався логічним продовженням нижчого, тому спільні читання вголос текстів замінювалися самостійним домашнім читанням²⁴. Мета самоосвітніх курсів ґрунтувалася не на тому, щоб дати слухачам університетську освіту, або вчити їх так, як вчать у школі, а подати їм лише основи з усіх сфер знань з метою їх поглиблення через самоосвіту²⁵.

На просвітні осередки покладалася відповідальна праця, оскільки у складних умовах постійних утисків із боку польської влади вони мали замінити національні школи й гімназії²⁶. Головний відділ постійно закликав філії і читальні організовувати курси для неписьменних, подавши до їхнього відома необхідні вказівки, у яких зазначалося, що важливим чинником функціонування читальні була ліквідація неписьменності у зв’язку з чим необхідно заохочувати батьків направляти дітей на навчання, дбати про зменшення кількості неписьменних у громаді²⁷.

Потреба організації курсів для неписьменних була реальною об’єктивністю й необхідною вимогою часу. Головний відділ планував організацію короткотермінових повітових курсів, що мали вишколити читальняних організаторів, дати їм найнеобхідніші знання, тому для цього потрібно було залучити мандрівних учителів й виділити необхідні фонди на організацію курсів для ліквідації неписьменності²⁸. М.Дужий писав, що читальня повинна об’єднувати, контролювати й нести відповідальність за освітню працю усіх гуртків²⁹. Не лише відділ читальні (керівний орган просвітнього осередку – І.З.), але й громада в цілому своїм впливом мала заохочувати неписьменних до навчання, кожен неписьменний член відділу мав вимагати, щоб його навчили писати й читати³⁰.

“Просвіта” закликала українське громадянство, усіх письменних українців до співпраці над навчанням неписьменних, проголосивши гасла “Кожний (-а) письменний (-а), навчи одного неписьменного читати й писати”³¹, “Навчім неписьменного – Книжку до рук”³², “Всі на фронт до боротьби з неграмотністю”, “До боротьби з неписьменністю!”, “Один письменний вчить неписьменного”, наголошую-

чи на тому, що як читальні "Просвіти", так і інші українські культурно-освітні інституції, повинні утворити секції боротьби з неписьменністю, завдання яких полягало у тому, щоб переписати неписьменних осіб віком 16–40 років і організувати відповідні заняття³⁸. Матеріальну допомогу на проведення курсів становили членські внески неписьменних, пожертвування церкви й громади³⁴.

Навчання могло відбуватися у читальні, школі або в орендованому приміщенні, розклад занять узгоджувався з виділом просвітнього осередку й слухачами. Заняття тривали не більше шести годин щоденно упродовж десяти–дванадцяти тижнів³⁵. Пізніше курс навчання неписьменних тривав десять–дванадцять тижнів при 8–10-годинному тижневому навантаженні³⁶. На думку педагогів І.Юцишина й І.Петрової, навчання неписьменних повинно тривати упродовж двох – трьох місяців³⁷.

Зазвичай, заняття відбувалися увечері, їх проводили вчитель або священник, із якими виділ читальні попередньо домовлявся³⁸. Якщо заняття проводив місцевий учитель, для навчання можна було використовувати шкільну кімнату³⁹. В "Інструкції для читалень "Просвіти" в справі побороювання неграмотности" вказувалося, що якщо місцевий учитель відмовиться проводити заняття, то можна попросити будь-якого іншого українця-інтелігента, який, користуючись методичним підручником, забезпечить успішне навчання⁴⁰.

Комісія боротьби з неписьменністю вважала, що українське учительство з власного почину організує курси для навчання неписьменних⁴¹. На курси зараховували осіб, які не вміли читати й писати, і тих, хто був ознайомлений з читанням і писанням на початковому рівні. План навчання передбачав вивчення чисел до 100, ознайомлення з мірами, церковний спів, бесіди з історії, географії, природознавства й гігієни⁴². Вивчення церковного співу без нот мало зацікавити навчанням слухачів⁴³ і виступало як "...приманююча частина в програмі курсу..."⁴⁴. На нашу думку, обмеженість часу навчання не давала змоги вивчити нотну грамоту, оскільки її засвоєння не передбачалося програмою навчання.

Голова "Просвіти" М.Галущинський висував обов'язкові й необхідні вимоги для успішного ведення курсів боротьби з неписьменністю, які ґрунтувалися на тому, що на курси потрібно записувати не більше десяти слухачів із урахуванням вікового цензу, включати до програми навчання основи писання, читання й математики. Автор програми наголошував на важливості використання прикладів із життя учасників курсу, пропонував уникати наукової термінології, пояснювати матеріал чітко й зрозуміло.

На його думку, результати навчання будуть мати успіх лише тоді, коли слухачі розуміють, що читання й писання є не метою, а основою навчання⁴⁵.

С.Магалаєк рекомендував для зацікавлення читачів використовувати різноманітні методи. Для полегшення вибору книжок варто було б використовувати комплекти мандрівних бібліотек, конкурси, дискусійно-інформаційні зібрання, "голосні читання"⁴⁶ (читання текстів вголос з метою ознайомлення слухачів зі змістом прочитаного – І.З.). Для навчання неписьменних Головний виділ пропонував підручник О.Поповича, за його відсутності – буквар О.Солтиса⁴⁷. О.Попович, інспектор "Рідної школи", вважав буквар О.Солтиса достатньо складним для самоосвітнього освоєння, а М.Крушельницької й М.Борисової – методично застарілими⁴⁸.

Для навчання неписьменних "Просвіта" видавала "Просвітні листки", у 1924 р. з'явилася перша серія⁴⁹. Окрім "Букваря", "Просвітніх листків" були й інші видання для навчання неписьменних. Зокрема "Рідне слово. Буквар для неграмотних" А.Домбровського складався з двох частин: перша частина – навчання читання й писання, друга – так звана "мала читанка" із текстами для читання⁵⁰. "До сонця. Початки письма й рахунків" В.Полянського також складався з двох частин. До першої входило шістьнадцять лекцій щодо навчання читання. Друга частина містила тексти молитов, оповідання про українську мову, культуру, держа-

ву князівських часів, козаків, національне відродження тощо⁵¹. До речі, у букварі подавався зразок написання листа до Головного відділу “Просвіти”⁵². У 1937 р. з’явився “Порадник для тих, що гуртують неписьменних до науки письма, та Методичний Показчик для тих, що пояснюватимуть буквар “До сонця”, що складався з трьох частин, перша частина якого сприяла зацікавленню неписьменних до навчання, друга – подавала практичні поради, третя – самоосвітні вправи для слухачів⁵³.

Комісія боротьби з неписьменністю вважала, що варто видавати не лише єдиний буквар для навчання неписьменних, а диференціювати окремо для сільської й гірської місцевості, міста й селища, зважаючи на етнографічні й діалектичні особливості певної території⁵⁴. Побаження комісії боротьби з неписьменністю так і не було практично втілено у життя, тому що основним принципом у виданні букварів була його доступність і зрозумілість для навчання неграмотних без урахування територіально-етнографічних особливостей регіонів.

Виділи читалень мали забезпечити курси для навчання неписьменних необхідною кількістю букварів “Рідне слово” А.Домбровського, одним примірником методичного посібника до букваря “Рідне слово” для учителя, комплектами рухомої азбуки й підставками для неї⁵⁵. На 1924 р. було розподано 1997 примірників видань для навчання неписьменних, із них 1616 примірників “Просвітних листків”, 268 примірників букваря О.Солтиса та інших авторів⁵⁶.

Одним із важливих питань боротьби з неписьменністю була проблема організації народних читань⁵⁷. С.Сірополко, педагог і бібліолог, зауважував, що будь-яка навчальна програма не може носити характеру чогось сталого, для усіх обов’язкового, оскільки все залежить від особистості читача. Вона передусім повинна подбати, щоб читач, який бажав набути знання за рахунок самоосвіти, повинен засвоїти найбільш важливі відомості з тих наук, які на цей час його найбільше цікавлять і не обмежуватися окремою галуззю, а отримати основні знання з інших дисциплін⁵⁸.

Програма систематичного читання містила такі предмети, як астрономію, фізику, хімію, геологію, фізичну географію, біологію, анатомію і фізіологію людини, історію культури, всесвітню історію, економічні науки, психологію, філософію, педагогіку, соціологію, українознавство (географію України, антропологію, історію української культури, історію української літератури, історію України, філософію України, українське мистецтво). Усього 85 книг (*нідраховано автором*)⁵⁹. С.Сірополко проявляв певну толерантність, вважаючи, що з програми систематичного читання варто усунути релігію й політику, не тому, що не надавав їм важливого значення у вихованні у читачів певного рівня релігійного чи політичного світогляду, а тому, що це, на його думку, було особистою справою кожного читача⁶⁰.

Перелік рекомендованих джерел програми самоосвітнього систематичного читання, був достатньо складним для розуміння й засвоєння матеріалу читачем із рівнем освіти в обсязі початкової школи. Хоча укладач програми недоліку в цьому не вбачав, а обмежувався тим, що лише незначна частина науково-популярної літератури є україномовною і її суб’єктивним баченням і власною оцінкою. С.Сірополко притримувався погляду, що самоосвітній процес є безперервним, на відміну від шкільного навчання, що має програму й завершений цикл навчання⁶¹. Серйозною перешкодою в організації курсів для неписьменних була відсутність приміщення для навчання, тому Головний відділ повідомляв читальні, що для навчання неписьменних у читальні потрібно отримати дозвіл влади⁶². Значну кількість приміщень читалень і філій займали відділи поліції і військові, народові “кресові” (польські шовіністично налаштовані структури – І.З.) організації. У звіті філії “Просвіти” в Борщові від 12 червня 1921 р. зазначалося, що читальні у повіті зайняті польською жандармерією⁶³.

Головний виділ зазначав, що завдання виділу читальні полягає у тому, щоб організувати курси для неписьменних, їх можна проводити без спеціального дозволу шкільної влади, лише потрібно повідомити староство⁶⁴. Курси для навчання неписьменних не підлягали визначенню приватних шкіл, тому окремого дозволу ані адміністративної, ані шкільної влади не передбачалося, хоча читальні повідомляли староства й шкільні органи щодо проведення таких курсів, тому що вони здійснювали контроль за навчанням⁶⁵. Не потрібно було повідомляти владу тоді, коли освітній гурток діяв при читальні "Просвіти"⁶⁶.

У розпорядженні Львівської шкільної кураторії (офіційна назва органу, що здійснював контроль за навчально-виховними закладами освіти на території Львівського шкільного округу – І.З.) від 1922 р. наголошувалося на залученні народних учителів та сприянні в організації курсів для навчання неписьменних⁶⁷. На практиці ситуація була набагато складнішою. Як адміністративна, так і шкільна влада забороняли організації не лише приватних шкіл, але й проведення курсів для неписьменних. У таємному меморандумі кураторії Львівського шкільного округу органам адміністративної влади зазначалося на виявленні й ліквідації українських приватних навчальних закладів, освітніх курсів тощо⁶⁸.

15 квітня 1927 р. „Просвіта” й „Рідна школа” повідомляли, що організація курсів для неписьменних паралізована адміністративними й шкільними органами. Зокрема, адміністративна влада вважала, що питання організації курсів для неписьменних належить до компетенції шкільної адміністрації⁶⁹.

Згідно з розпорядженням міністра освіти від 13 березня 1933 р. про "Заснування приватних курсів для дорослих" дозволялося організувати курси для навчання неписьменних усім товариствам, у статутах яких зазначалася ця умова. Однак на курси, що організувалися при читальнях, можна було зараховувати лише членів "Просвіти". Тому кожен неписьменний, який бажав навчитися читати й писати, повинен бути членом читальні. На курси заборонялося приймати дітей шкільного віку (до 14-ти років) й видавати будь-які свідоцтва⁷⁰. Контроль за систематичним проведенням курсів здійснювала Львівська шкільна кураторія, для курсів, що відбувалися несистематично, потрібно було повідомляти адміністративну владу про проведення⁷¹.

Особливо важливе значення у ліквідації неписьменності надавалося так званому "голосному читанню", що практикувалося читальняними бібліотеками й давало змогу ширшому колу осіб прослухати той чи інший твір і мати змогу обговорити його зміст. У зверненні до філій Головний виділ закликав інтелігенцію до організації "голосного читання" при читальнях⁷². С.Магальяс виділяв три види "голосного читання": виховне читання, що передбачало ознайомлення з творами на філософську, релігійно-моральну тематику, визначення їхньої літературно-мистецької вартості; освітнє читання – твори з історії, літератури, історії культури, природознавства, суспільних наук тощо; повчальне читання – практичні знання з сільського господарства, ветеринарії, промислу, кооперації тощо⁷³.

Для "голосного читання" призначалися відповідні дні й години тижня та різножанрові твори. Головний виділ дбав про те, щоб твори, призначені для освітніх гуртків, відповідали рівневі розвитку слухачів⁷⁴. Ним було підготовлено однакові за формою, однак різні за змістом три оповідання: "Орися" П.Куліша, "Підпал" Б.Грінченка і "Самсон" А.Курдидика, які потрібно було упродовж трьох вечорів прочитати, провести дискусію й подати протокол, що складався із шести частин⁷⁵. У часописі "Життя і знання" Головний виділ рекомендував для прочитання зовсім інші твори: роман В.Наріжного "Бурсак", читання якого мало б займати 12–15 вечорів, історичну повість В.Бірчака "Володар Ростиславич" (для читання за 5–6 вечорів)⁷⁶, "Діти кам'яної доби" В.Залізняка, статті Ю.Крохмалюка "Хемічна війна" та інші⁷⁷.

Читання творів зазвичай відбувалося на спільних зібраннях, хоча передбачалися й індивідуальні. Для цього Головний виділ провів поділ відповідної лектури, що поділялася на актуальну (“Діло”, “Український голос”, “Заграда”, “Свобода”), просвітянську (“Письмо з Просвіти”, “Народна Просвіта”), господарську (“Господарсько-кооперативний часопис”, “Сільський світ”), белетристичну (“Лис Микита” І.Франка, твори С.Руданського, журнал “Маски”, “Прижмуреним оком” О.Маковея), науково-популярну (“З життя первісного чоловіка і сучасних дикунів”, “Оповідання з історії Української землі” М.Залізняка)⁷⁸. У бібліотеках створювалися відповідні бібліотечні інформаційні таблиці, що визначали не лише періодичне видання для прочитання, але й орієнтували читачів та слухачів у прочитанні чи прослуховуванні тієї чи іншої інформації.

“Просвіта”, об’єднавши свої зусилля у ліквідації неписьменності з “Рідною школою”, намагалася насамперед одночасно вирішувати не лише освітні, але й виховні питання⁷⁹. При читальнях утворювалися секції молоді, завдання яких полягало в тому, щоб гуртувати молодь для освітньої праці й товариського виховання для спільного читання книжок, часописів, організації вистав, забав, гри у шахи, доміно, дотримання народних звичаїв, традицій⁸⁰. Секції молоді організовувалися за почином виділу читальні й підтримкою 10 членів. До їхнього складу входило шість осіб (голова і п’ять членів)⁸¹. Однак започаткована акція не носила масового характеру, оскільки в об’їзнику Головного виділу до усіх філій і читалень від 9 липня 1932 р. зазначалося, що при виділах філій і читалень не можуть існувати студентські, спортивні секції як такі, що не передбачені статутом⁸².

Перед освітніми гуртками стояло завдання бути передумовою утворення народних університетів, які на той час були поширені у країнах Західної Європи. Їхня діяльність передбачала курс навчання, що тривав упродовж чотирьох років⁸³. Перший рік навчання у народному університеті передбачав прочитання й дискусію над двома книжками зі сфери економіки і кооперації – популярний курс М.Туган-Барановського “Політична економія” і К.Кюберського “Кооперативний буквар”.

Для подальшого самонавчання планувалося прочитати брошуру “Всі до нас” й іншу літературу на економічно-кооперативну тематику, подану в передмові “Політичної економії” М.Туган-Барановського й “Кооперативного букваря” К.Кюберського. Із практичного ведення й організації домашнього господарства план навчання містив прочитання й опрацювання “Годівлі домашніх тварин” М.Хомишина, “Плекання телят” К.Михайлюка, “Практичного господаря” М.Творидла.

На обговорення цієї літератури в цілому відводилося 22 заняття. Це було свідченням того, що слухачів самоосвітніх курсів знайомили з літературою економічного, кооперативного й історичного характеру. Основну масу слухачів становили селяни, тому важливіше значення на заняттях відводилося книгам практично-господарського змісту. В “Інструкції для читалень “Просвіти” в справі поборювання неграмотности” наголошувалося на взаємозв’язку загальноосвітніх предметів з господарсько-економічними.

З історії України навчальна програма народного університету подавала “Історію козаччини” І.Крип’якевича, повість Є.Гребінки “Чайковський”, “Чорну раду” П.Куліша⁸⁴. “Історія козаччини” І.Крип’якевича обговорювалася упродовж семи занять. Основними предметами, що вивчали у народних університетах Данії, була історія, що подавалася у формі повістей. Окрім того, там вивчалися історія літератури, суспільні й природничі науки, математика, геометрія, гігієна, анатомія, спів⁸⁵.

25 грудня 1924 р. на загальних зборах товариства І.Макух, делегат із Товмача, запропонував “Просвіті” організувати зимові середні школи на зразок західноєвропейських народних університетів, які б давали селянам рівень знань за курс середньої школи. Як передбачав автор проекту, навчання мало проводитися упродовж трьох зимових місяців. Із кожної громади у них навчалася б 5–7 осіб,

після завершення курсу школа переносилася б у іншу місцевість, фінансові витрати здійснювала б громада, в основному українці-емігранти з США⁸⁶.

Певна пасивність українських громад провадити активну освітню працю у читальнях з метою ліквідації неписьменності відіграла негативну роль, оскільки деякі просвітні осередки недооцінювали її значення. На думку І.Огієнка, ситуація, у якій опинився український народ, вимагала значного збільшення праці для піднесення національної культури інтелігенцією, перетворення її у національно свідомий моноліт⁸⁷. У більшості сільських населених пунктів з інтелігенції були лише священики⁸⁸, на посади голів читалень призначали неписьменних або малописьменних осіб⁸⁹, значна частина читалень існувала лише формально⁹⁰.

Намагаючись виправити ситуацію, що склалася у сфері організації курсів для неписьменних, на освітньому з'їзді, який проходив у вересні 1928 р., "Просвіта" ухвалила рішення про організацію Освітнього інституту⁹¹. С.Сірополко вважав, що народні університети та вищі селянські школи є вищим ступнем навчання для дорослих, які не навчалися у середніх школах, тому їхнім завданням є подавати матеріал у доступній формі⁹².

Ідею утворення Освітнього інституту Головний віділ ініціював, зважаючи на діяльність аналогічної інституції від 5 березня 1925 р. у Празі⁹³. Завдання Освітнього інституту, який планувало утворити "Просвіта", полягало у тому, щоб готувати інструкторів (учителів-опікунів) для потреб загальнонародної освіти⁹⁴. Головний віділ спочатку планував утворити структуру, яка б виплачувала стипендії особам, які по закінченні навчання на місцях організовували б курси для навчання неписьменних. Передбачалося виділити десять стипендій для осіб з вищою освітою й прикріпити їх до відповідних філій на місцях для активізації змісту освітньої праці. Пізніше домінувала думка про організацію освітнього інституту⁹⁵ за умови матеріальної підтримки громадянства⁹⁶. Питання утворення Освітнього інституту було достатньо складним питанням для Головного віділу. Однак у бюлетені філії "Просвіти" ім. Т.Шевченка у Львові від квітня-червня 1931 р. повідомлялося, що черговим етапом діяльності філії має стати утворення народного університету⁹⁷.

Ідея утворення Освітнього інституту знайшла своїх прихильників серед українського громадянства. У листі, датованому 4 грудня 1932 р., Р.Дичківський з Тернополя пропонував Головному віділу підготувати план курсів для народних університетів, які діяли на той час у Данії⁹⁸. Активну позицію щодо заснування Освітнього інституту зайняла студентська молодь. 7 листопада 1932 р. студентська репрезентація у Львові звернулася до "Просвіти" щодо розгляду постанов III краєвого студентського конгресу у справі організації Освітнього інституту й робітничого університету у Львові, делегуванні представника Головного віділу до комітету, який розглядатиме це питання.

Упродовж 30 червня – 3 липня 1934 р. у Львові проходив I студентський культурно-освітній конгрес, роботою якого керував репрезентативний комітет у складі голови М.Дужого, заступників голови В.Яніва, Б.Кравціва, Д.Штикала, робочого комітету – Я.Кальби, М.Дужого, Р.Волошина, М.Богуна, С.Мойсевича, Р.Паладійчука. До складу почесного комітету входили від "Просвіти" І.Брик, від "Рідної школи" І.Галушинський, від НТШ В.Левицький, від прихильників освіти Ю.Савчак, М.Будка, Д.Донцов, К.Малицька, В.Сімович, В.Старосольський, С.Русова. Одним із важливих питань студентського культурно-освітнього конгресу було питання утворення Освітнього інституту. Його відсутність негативно відобразилася на діяльності товариства, однак вона компенсувалася обіжниками (обіжник – письмове розпорядження, наказ директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам. Те саме, що й циркуляр. – І.З.) Головного віділу, часописом "Просвіта", який надавав теоретичну допомогу філіяльним і віділам читалень, і курсами для освітників, читанням лекцій.

Незважаючи на значну кількість організованих краєвих освітніх з'їздів, нарад, засідань, зібрань представників читалень у Львові, що проводилися майже щорічно, питання боротьби з неписьменністю не знайшло належної підтримки серед української суспільності. Про це свідчить звернення комісії боротьби з неписьменністю від вересня 1938 р. щодо організації при філіях і читальнях відповідних комісій, до складу яких входили б члени товариства під проводом голови або виділу читальні "Просвіти", "Рідної школи", "Сільського господаря", "Лугу", "Сокола"⁹⁹, духовенства.

Отже, реалізація "Просвітою" програми ліквідації неписьменності у міжвоєнний період обумовлена низьким рівнем грамотності серед українців. Намагаючись розв'язати цю проблему, Головний відділ залучував представників інших українських інституцій. Реалізація програми передбачала організацію курсів для навчання неписьменних, видання букварів, "Просвітніх листків", забезпечення ними слухачів.

Однією з форм ліквідації неписьменності виступали народні читання, "голосні читання". Об'єднання зусиль "Просвіти" й "Рідної школи" сприяло активізації програми ліквідації неписьменності, однак не привело до її вирішення. Намагаючись вплинути на ситуацію, що склалася з організацією курсів для навчання неписьменних, Головний відділ планував заснування Освітнього інституту. Однак через відсутність приміщень, заборони проведення курсів, пасивності громад, "Просвіта" не зуміла у повному обсязі виконати поставлені завдання.

¹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 14.

² *Качор А.* Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України. Українська Вільна Академія наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 18. – Вінніпег, 1960. – 31 с.

³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 1, 2.

⁴ Там само. – Спр. 475. – Арк. 24.

⁵ Там само. – Спр. 120. – Арк. 1, 2.

⁶ До боротьби з неграмотністю! // Письмо з Просвіти. – 1922. – С.19.

⁷ Народня Просвіта. – 1926. – 276 с.

⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 37, 38.

⁹ Бюлетень Філії "Просвіти" в Калуші. На правах рукопису. – 1938. – С.1.

¹⁰ Новий час. – 1938. – 22 грудня.

¹¹ Сколе (Ревізія) // Діло. 1930. – 14. березня.

¹² ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 2.

¹³ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 11.

¹⁶ Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1.

¹⁷ *Галушчинський М.* Як має виглядати наше село під теперішню хвилю? // Народний календар товариства "Просвіта" з літературним збірником на звичайний рік 1921. – Львів, 1920. – С.53.

¹⁸ *Магальяс С.* Організація і методика освітньої праці // Вісти з філії Т-ва "Просвіта" ім. М.Пашкевича у Львові. На правах рукопису. – 1934. – 1 червня.

¹⁹ Народний Ілюстрований календар товариства "Просвіти" на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – С.46.

²⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6839. – Арк. 1.

²¹ ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3.

²² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6839. – Арк. 42.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Народня Просвіта. – 1926. – С.67.

²⁶ Народний Ілюстрований календар товариства "Просвіти" на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – С.46.

²⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.

²⁸ ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 15.

²⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6839. – Арк. 42.

- ³⁰ Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. – Львів, 1932. – С.1.
- ³¹ Новий час. – 1938. – 22 грудня.
- ³² Вісті з "Просвіти". Краєва освітня анкета // Життя і знання. – 1932. – Ч. 15 (63). – С. 461.
- ³³ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. – Львів, 1932. – С.4.
- ³⁷ *Юцишин І., Петрова І.* Вчить неписьменних. Порадник для тих, що гуртують неписьменних до науки письма, та Методичний Показчик для тих, що пояснюватимуть буквар "До сонця". – Львів, 1938. – С.25.
- ³⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.
- ³⁹ Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. – Львів, 1932. – С.1.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ До боротьби з неграмотністю! – 1922. – С.19.
- ⁴² ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12.
- ⁴³ Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. – С.1.
- ⁴⁴ ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12.
- ⁴⁵ Народні читання // Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі. – Львів, 1920. – С.18.
- ⁴⁶ Народній Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – С.72, 73.
- ⁴⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.
- ⁴⁸ *Попович О.* Як учили, а як учити би грамоти? – Львів, 1925. – С.19.
- ⁴⁹ *Галуциньський М.* Новий засіб для поборювання неграмотности // Народня Просвіта. – 1924. – С.2.
- ⁵⁰ Рідне слово. Буквар для неграмотних. Уложив Августин Домбровський учитель рідної школи. – Львів, 1928. – 75 с.
- ⁵¹ *Полянський В.* До сонця. Початки письма й рахунків. – Львів, 1938. – 112 с.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ *Юцишин І., Петрова І.* Вказ. праця – С.3, 4
- ⁵⁴ ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 15.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12.
- ⁵⁶ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6798. – Арк. 9.
- ⁵⁷ Народні читання – С.18.
- ⁵⁸ Народній Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С.7.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Сірополко С.* Самоосвіта // Життя і Знання. – 1928. – С.97.
- ⁶² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 43.
- ⁶³ Там само. – Спр. 151. – Арк. 71.
- ⁶⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.
- ⁶⁵ Інструкція і методичні вказівки для навчання неграмотних. – С.4.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ До боротьби з неграмотністю! // Письмо з Просвіти. – 1922. – С.19.
- ⁶⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 1-3.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 6370. – Арк. 49 – 49 зв.
- ⁷⁰ Новий час. – 1938. – 22 грудня.
- ⁷¹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6394. – Арк. 7.
- ⁷² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 3.
- ⁷³ *Магальяс С.* Порадник для освітників. Форми і методи освітньої праці. – Львів, 1933. – С.28, 29.
- ⁷⁴ Народня Просвіта. – 1926. – С.126.
- ⁷⁵ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 3.
- ⁷⁶ Воля "Життя і Знання" в освітній роботі. І. Які статті будуть подаватися до гримого читання. 1. Що таке гримке читання? // Життя і знання. – Львів, 1931. – С.381.
- ⁷⁷ З життя філій. Загальний Збір філій Т-ва "Просвіта" у Старому Самборі // Життя і знання. – 1933. – С.267-269.
- ⁷⁸ Як має виглядати життя в читальні? // Народня Просвіта. – 1923. – С.124.

- ⁷⁹ Завдання “Просвіти” й обов’язки громадянства. До всіх членів і приятелів товариства. – Львів, 1931. – С.11.
- ⁸⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 808. – Арк. 5–7.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–4.
- ⁸³ Там само. – Спр. 26. – Арк. 12.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Магальяс С. Значіння, організація й методика освітньої та виховної праці самоосвітніх гуртків у читальнях “Просвіти” // Порадник для самоосвітніх гуртків. – Львів, 1934. – С.5.
- ⁸⁶ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 37, 38.
- ⁸⁷ Огієнко І. Творимо українську культуру всіма силами нації! Ще раз про наші завдання // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн. 6. – С.339.
- ⁸⁸ ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 4.
- ⁸⁹ Дописи з краю. Винники коло Львова. (Заг. збори читальні “Просвіти” // Діло. – 1923. – 3 липня.
- ⁹⁰ Українські землі під Польщею по останньому перепису // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 4 – 5. – С.15.
- ⁹¹ ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 8.
- ⁹² Малицька К. В боротьбі з неграмотністю // Народна Просвіта. – 1923. – С.113.
- ⁹³ Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 7 – 12 (16–21). – С.121–200.
- ⁹⁴ ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 11.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 70. – Арк. 15.
- ⁹⁶ Народня Просвіта. – 1926. – 276 с.
- ⁹⁷ ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3.
- ⁹⁸ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 2.
- ⁹⁹ Там само. – Спр. 214. – Арк. 71, 72.
- ¹⁰⁰ Бюлетень Філії “Просвіти” в Калуші. На правах рукопису. – 1938. – С.1.

The main aspects and peculiarities of the realization of illiteracy liquidation program by “Prosvita” during within-war period in the article, the content and forms of educational work, their significance and role in the context of the cultural-educational movement are described.

Н.Г. Ковпаненко*

АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ ВИЗНАЧНИХ УЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється внесок ряду вчених України у розвиток наукових досліджень вітчизняних середньовічних пам’яток архітектури та монументального мистецтва як важливих джерел, що засвідчують самостійний шлях розвитку українського народу, своєрідність його культури.

Невід’ємною складовою вітчизняної історико-культурної спадщини є пам’ятки архітектури і пов’язані з ними твори монументального мистецтва. Вони є інформативно складними історичними джерелами, які містять багатопланові відомості стосовно різноманітних аспектів минулого України. У монументальних творах в опосередкованій формі втілено ідеали свого часу, важливі суспільні ідеї, естетичні уподобання. Найвизначніші з них концентрують у собі культурні досягнення певної доби та вирішують важливі мистецькі проблеми.

Зацікавленість вітчизняною художньою культурою виникла досить рано, хоча лише в ХІХ ст. пам’ятки зодчества і мистецтва України (насамперед церковні) стали предметом спеціальних наукових досліджень. Окремі згадки про стародавні архітектурні споруди й їх мистецьке оздоблення містять літописи, хроніки та

* Ковпаненко Наталія Григорівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

інші літературні джерела, документи, мемуари й історичні праці XV – XVIII ст. Інтерес до вітчизняного культурного спадку особливо посилюється у першій половині XVIII ст. у зв'язку з розгортанням національно-визвольного руху, активізацією боротьби проти унії та католицизму. Як відомо, в той час у Києві проводяться перші археологічні розкопки, роботи по відновленню стародавніх церков й їх інтер'єрів. Історія, культура, мистецтво Давньої Русі знаходять висвітлення в працях відомих істориків А.Кальнофойського, І.Гізеля, письменника та церковного діяча С.Косова. Розвиток досліджень вітчизняної старовини, інтерес до минулого як прояв початку українського національного відродження спостерігаються на зламі XVIII і XIX ст. Відомості про старовинні архітектурні й мистецькі пам'ятки містять твори І.Фальковського, С.Миславського. Над вивченням пам'яток Києва працює відомий історик та археолог М.Берлінський. Саме дослідження останнього, якому належить перша спроба систематичного викладу минулого міста з описом його архітектурних споруд, а також твори про церковну старовину митрополита Є.Болховитинова вважаються першими науковими працями про українські старожитності¹.

Винятково важливу роль у справі відкриття і вивчення художньої спадщини України відіграли праці вчених у XIX ст. Дослідження пам'яток зодчества та образотворчого мистецтва в ту епоху було пов'язане з бурхливим розвитком науки й у першу чергу її гуманітарних дисциплін: історії, археології, філософії, етнографії, філології.

Визначне місце у вивченні історії та культури давньоруського періоду належить першому ректору Київського університету Св. Володимира, вченому-енциклопедисту Михайлові Олександровичу Максимовичу (1804–1873), наукова діяльність якого припала на 1840–60-ті рр. Серед учених України на той час саме його було визнано найвидатнішим авторитетом у дослідженні пам'яток вітчизняної матеріальної й духовної культури: літописів, архівних документів, пам'яток літератури і народної творчості, архітектурних споруд. Одним із перших М.Максимович гідно оцінив значення цих джерел для вивчення історії, яку розглядав як науку комплексну².

У своїх працях, присвячених Давній Русі, він зробив спробу розглядати розвиток культури останньої у зв'язку з її загальним внутрішнім розвитком, еволюцією суспільно-політичного життя. Найбільше статей та розвідок ученого, як відомо, було присвячено Києву. М.Максимович вивчав минуле міста на основі зібраного ним величезного джерельного матеріалу, торкаючись топографічних питань, досліджуючи історичну долю багатьох урочищ, стародавніх будівель. Учений зробив опис більшості архітектурних і мистецьких пам'яток Києва, насамперед церковних та монастирських споруд, супроводжуючи їх короткими історичними довідками. Одним з перших він намагався узагальнити дані про оборонну систему, територію, мости міста і переправи біля Києва, почав вивчати історію так званих Змієвих валів, при цьому систематизував відомості про них не тільки як про історичні пам'ятки, а й як про наймонументальніші споруди, що засвідчували існування могутньої держави ще за часів Давньої Русі³.

Крім Києва, М.Максимович цікавився історією також інших міст і сіл України. В особистому архіві вченого зберігається велика кількість матеріалів, зібраних ним у результаті численних поїздок по населених пунктах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, під час яких було обстежено цілий ряд церков та монастирів⁴. Ці нотатки містять, між іншим, відомості історико-топографічного характеру і довідки про архітектурні пам'ятки Бердичева, Канева, Корсуня, Суботова, Переяслава, Полтави, Остра та інших міст, які й донині не втратили своєї джерельної цінності.

У другій половині XIX – на початку XX ст. вітчизняні науковці виконали величезну роботу по обґрунтуванню самобутності українського народу, державотворчих прагнень останнього і своєрідності його культури. Помітну роль у цьому

відіграли історичні студії про пам'ятки зодчества та образотворчого мистецтва вчених університетських міст, насамперед Києва й Харкова. На той час в умовах відсутності чіткого розмежування між статусом і об'єктом вивчення окремих історичних дисциплін вивчення художніх пам'яток віддалених часів тісно пов'язували з археологічною наукою.

Важливе значення для становлення наукових досліджень культурної спадщини України, і зокрема Правобережжя та Київщини, мала творча діяльність видатного історика другої половини XIX ст., професора Київського університету св.Володимира Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Працюючи на посаді головного редактора Київської комісії для розгляду давніх актів, протягом 1863–1880 рр. учений видав 9 томів “Архива Юго-Западной России”. Багато з видрукованих там актів й інших документів є цінними джерелами для вивчення пам'яток художньої культури України, насамперед XIV–XVII ст. Таке ж важливе значення для дослідження її мистецької спадщини мають зібрані та опубліковані вченим літописи, у тому числі Київський (1241–1641), Межигірський (1608–1700) й ін., ряд документів, виданих у “Сборнике материалов по исторической топографии Киева и окрестностей” (1874) тощо.

В.Антонович, на думку багатьох дослідників, є родоначальником української археології як науки. Його особлива заслуга полягає зокрема в піднесенні значення знайдених пам'яток до рівня повноцінних історичних джерел, у систематичному вивченні археології України і повному зборі всієї відомої на той час інформації в цій галузі⁵. З іменем вченого пов'язане також відкриття й введення до наукового обігу (опис, первісна атрибуція та публікація) деяких стародавніх пам'яток монументального мистецтва. Так, В.Антонович детально вивчав археологічні пам'ятки Поділля, у тому числі неолітичні печери і скельні монастирі. При дослідженні одного з них у Бакоті вченим було знайдено рідкісні середньовічні фрески⁶. До числа унікальних археологічних пам'яток, відкритих ним, належить монументальний кам'яний рельєф із містечка Буші, навколо якого донині не вщухають наукові дискусії⁷.

Протягом усього творчого життя В.Антонович цікавився історією Києва. За спогадами сучасників, він був одним з кращих знавців його стародавніх пам'яток. Вони завжди знаходилися в полі зору вченого як археолога, так й історика. У виданих публічних лекціях з історії міста (“Киев в дохристианское время”, “Киев в княжее время”) та в університетському курсі він висловив свій погляд на ці періоди в історії України⁸. Після суто історичного тексту вчений подає історико-топографічний огляд міста, де висвітлює всі його найзначніші монументальні пам'ятки. Архітектурні споруди згадуються у зв'язку з певними історичними подіями і в монографіях “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)” (1882) та “Летопись Сатановского монастыря” (1885). З доповіддю про минуле міста В.Антонович виступав на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця у 1896 р., а під час роботи III археологічного з'їзду в Києві у 1899 р. проводив екскурсії для його учасників по Старому (Верхньому) місту і його пам'ятках⁹.

Наприкінці XIX ст. увагу вченого привернула Волинь. Як відомо, саме В.Антонович був ініціатором того, щоб роботу чергового XI археологічного з'їзду присвятити вивченню її минулого, а також сусідніх з нею територій – Холмської Русі (Забужжя) та півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Вчений запропонував і широку програму досліджень, якою передбачалося, між іншим, вивчення монументальної спадщини цього регіону доби середньовіччя (зодчество княжої й литовської доби, церковні пам'ятки Володимира-Волинського, Овруча та інших міст, синагоги XIV–XV ст., замки в Луцьку, Острозі, Кременці)¹⁰. Сам В.Антонович разом з професором кафедри історії й теорії мистецтв Київського університету А.Праховим і

відомим істориком О.Левицьким взяв участь у дослідженнях давньоруських пам'яток Володимира-Волинського, зокрема так званої Старої катедри та Успенського собору XII ст.

Помітними працями В.Антоновича, які мають безпосереднє відношення до розглядуваної теми, були такі узагальнюючі видання, як "Археологическая карта Киевской губернии" (1895), за яку вчений був нагороджений великою золотою медаллю Російського археологічного товариства, а також аналогічна їй "Археологическая карта Волынской губернии" (1901). Карту Київщини було складено на основі відомостей про старожитності, зібраних з допомогою запитів статистичних комітетів до повітових й інших установ, та інформації, віднайдені в результаті досліджень, проведених або особисто В.Антоновичем, або при залученні його учнів і послідовників, а також даних усєї тогочасної наукової літератури й письмових документів. Карта стародавньої Київщини мала значення нового на той час історичного джерела, "здатного подати правильні загальні висновки, що ґрунтуються на фактичному матеріалі...", який відображає історію Південно-Західного краю у старожитностях його землі¹¹. Крім, власне, карти, це видання мало велику текстову частину, яка містила детальний географічний опис місцевостей та огляд усього відомого на той час археологічного матеріалу – своєрідний звід стародавніх пам'яток (від найдавніших до середньовічних включно), в тому числі художніх. Зокрема до карти включено печерні пам'ятки, стародавні малюнки на каменях, кам'яних баб, руїн будівель княжого періоду, християнських гробниць, творів ужиткового мистецтва – церковне начиння, хрести, дзвони, пам'ятки, які, на думку вченого, характеризують риси суспільного і домашнього побуту – поховальний обряд, місцеві звичаї, релігійні вірування тощо. Подібні до започаткованих В.Антоновичем археологічних праць згодом були підготовлені й видані Є.Сіцинським для Поділля, Д.Багалієм для Харківщини та П.Голубовським для Чернігівщини.

Дослідження вченим історії й культури Правобережної України, а саме: Київщини, Волині та Поділля, відіграло позитивну роль у розвитку в цих регіонах історичного краєзнавства, пробудженню уваги до місцевих пам'яток давньої художньої культури. Талановитими учнями і послідовниками В.Антоновича були фундатори подільського краєзнавства Є.Сіцинський (1859–1937), волинського й київського – М.Біляшівський (1867–1926), які зробили помітний внесок у справу вивчення і збереження архітектурної та мистецької спадщини. Так, на ґрунті спільного дослідження з учителем Бакотського скельного монастиря прилучився до археологічних студій Є.Сіцинський. В.Антонович став консультантом свого учня при створенні ним таких вагомих праць, як вищезгадувана "Археологическая карта Подольской губернии" (1901), "Город Каменец-Подольский. Историческое описание" (1895), "Парафии и церкви Подольской епархии" (1901) й ін.

У другій половині XIX ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, відбувся процес становлення мистецтвознавства як напрямку історичної науки¹². За університетським Статутом 1863 р., на історико-філологічних факультетах передбачалося створення кафедр історії та теорії мистецтва. У Київському університеті її було засновано в 1875 р. Протягом 1887–1897 рр. історію античної культури тут викладав Адріан Вікторович Прахов (1846–1916) – видатний археолог-практик, історик мистецтва, реставратор, колекціонер, член Російського археологічного й ряду інших наукових товариств, професор Петербурзької академії мистецтв (1875–1887) і Петербурзького університету (1873–1887 та з 1897). Видатною заслугою вченого в дослідженні художньої спадщини України стала його практична діяльність по відкриттю й реставрації пам'яток давньоруського монументального живопису¹³. Так, А.Праховим було здійснено відкриття і поновлення фресок у Кирилівській церкві (1880–1884), мозаїк та фресок у соборі св. Софії (1882–1884) і Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві (1887–1888). Активну участь у більшості з цих робіт брали члени Київського церковно-археоло-

гічного товариства П.Лебединцев, П.Лашкаръов та ін., викладачі та учні нещодавно відкритої (1875) рисувальної школи М.Мурашка, а також видатний російський художник М.Врубель.

У кількох виступах і публікаціях А.Прахова 1880-х рр. висвітлено хід робіт із відкриття пам'яток середньовічного живопису в храмах Києва, стисло окреслено їх історію й значення, проведено стилістичний аналіз та атрибуцію цих творів¹⁴. Зокрема в доповіді "О киевских памятниках византийско-русского искусства", виголошеній на засіданні Московського археологічного товариства (1885), підведено підсумки шестирічної роботи по дослідженню мозаїк і фресок у Софійському, Михайлівському Золотоверхому соборах та Кирилівській церкві. Відзначивши роль Візантії в розвитку монументального живопису як виду мистецтва, А.Прахов порушив проблему історичного значення християнської культури останньої для давньоруської образотворчості. Після викладу історії кожної споруди, повного іконографічного опису відкритих зображень учений подав докладну характеристику монументального стінопису Кирилівської церкви. Порівнюючи його з іншими, відомими на той час творами того ж періоду (фрески Георгіївської церкви у Старій Ладозі, Спасо-Нередицької церкви в Новгороді, Дмитрівському соборі у Володимирі), він віддав пальму першості київській пам'ятці. На думку дослідника, кирилівські фрески, "крім рішучої переваги в художньому відношенні, ...вигідно вирізняються ще й тим, що тільки серед них... зустрічаємо картини побутові" – зображення епізодів з життя св. Кирила Александрійського з деталями князівського побуту та одягу XII ст.¹⁵

Важливе значення мали дослідження вченим авторських написів на мозаїках і фресках, а також спостереження щодо еволюції художнього стилю пам'яток. Порівнюючи мову написів та стилістичні особливості зразків київського живопису XI (Софійський собор) і XII ст. (Михайлівський Золотоверхий та Кирилівський монастирі), А.Прахов першим серед дослідників зробив важливий науковий висновок про існування вже в XII ст. в Києві (фактично, в Україні – *Н.К.*) місцевої художньої школи. Характеризуючи живописний стиль XII ст. як "мінливий", учений зауважив, що "у принесені Візантією форми руська фантазія, опанувавши їх, починає вносити життєві спостереження, тобто починається творчий процес...вдосконалення мистецтва", "вік XI був для нас віком навчання, вік XII – початком самостійної художньої діяльності"¹⁶.

Поряд із дослідженням київських храмів А.Прахов, як уже зазначалося вище, вивчав пам'ятки Волині, а також давньоруські церкви Чернігова. Зокрема залишки фресок були відкриті ним в Успенському соборі Єлецького монастиря. Вчений одним з перших почав широку та систематичну наукову фіксацію творів монументального живопису як нещодавно відкритих, так і вже відомих. Ним скопійовано київські пам'ятки, фрески у церковних спорудах Володимир-Волинського й Чернігова. Копії виконувалися по можливості в розмірі оригіналу таким чином, щоб, за словами самого історика, вони "могли слугувати наочним протоколом про стан пам'ятки у момент їх відкриття"¹⁷. Велике зібрання акварельних копій, виконаних з фресок Кирилівської церкви та мозаїк київського Софійського собору, демонструвалося автором на виставці під час VI археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.).

Своїми роботами по відкриттю й збереженню мистецьких творів Києва А.Прахов сприяв посиленню інтересу як науковців, так і суспільства в цілому до давньоруської художньої культури, стародавніх пам'яток взагалі.

Вагоме місце у вивченні вітчизняної історико-культурної спадщини в другій половині XIX – на початку XX ст. належить ученим – представникам таких традиційних вітчизняних напрямків у галузі гуманітарних знань, як історія церкви та церковна археологія, в центрі уваги яких знаходилися середньовічні пам'ятки (XII–XVIII ст.) зодчества й мистецтва. Значні успіхи в їх дослідженні пов'язані з

науковою діяльністю визначного історика, музеєзнавця, літературознавця, археолога, професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1921), який одним із перших був обраний дійсним членом заснованої у 1918 р. Української Академії наук. Росіянин за походженням, науковець присвятив своє життя вивченню та збереженню української культури, мови і літератури, дослідженню їх історії. Він зазначав, що його наукова діяльність була пов'язана виключно з українськими справами. Майже всі твори вченого мали близьке відношення до українознавства¹⁸. В сферу наукових інтересів М.Петрова входили питання історичної топографії Києва, проблеми монументального сакрального живопису, іконопису, дослідження музейних колекцій. Він був незмінним секретарем Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії (1872–1920) та фактичним творцем фундаментальної колекції академічного церковно-археологічного музею – першого у тодішній Російській імперії й першого загальнодоступного музею в Києві, який завдяки зусиллям вченого став справжнім осередком збереження та наукового вивчення релігійних художніх цінностей. Зібрані та описані М.Петровим (з 1875 по 1916 р.) колекції стали основою для кількох музеїв, заснованих уже за часів радянської влади. Звіти й повідомлення про поточні надходження до цього закладу вчений систематично вміщував у “Трудах Киевской духовной академии”.

Досліджуючи експонати музею, історик опублікував кілька десятків статей іконографічного характеру, присвячених як окремим пам'яткам, так і цілим колекціям (давніх східних ікон Порфирія Успенського, книжковим мініатюрам, іконним зображенням, портретам, церковній скульптурі та ін.). Найвищим досягненням вченого в цій галузі стали п'ять випусків “Альбома достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии”, які було здійснено у 1912–1915 рр. завдяки його особистій ініціативі. На особливу увагу для історіографії вітчизняної художньої культури заслуговує третій випуск “Альбома достопримечательностей...”, до якого ввійшли українські ікони. Фактично це видання є одним з перших узагальнюючих нарисів з історії вітчизняного іконопису, в якому М.Петров, аналізуючи численну групу пам'яток, зупиняється й на проблемах розвитку українського іконостасу як особливого виду монументального мистецтва¹⁹.

Безпосередньо з дослідницькою діяльністю Київського церковно-історичного та археологічного товариства пов'язані праці вченого 1890-х рр., присвячені історії Києва і його церковних споруд. Аналіз цих публікацій дає підстави стверджувати, що він одним із перших поряд з іншими відомими дослідниками другої половини XIX ст. – П.Лебединцевим, П.Лашкарьовим, А.Праховим – зробив вагомий внесок у наукове вивчення стародавніх архітектурних пам'яток Києва та їх живописного оздоблення. Серед книг з історії міста найвідомішими є видання 1896 р. “Киев, его святыни и памятники” (своєрідний путівник по сакральних спорудах міста) й фундаментальне дослідження “Историко-топографические очерки древнего Киева” (1897), в яких широко використано відомі на той час джерела. Якщо перша з книг має виразний церковно-археологічний характер, то у другій автор прагнув до відтворення архітектурного образу міста як єдиного цілого, приділяючи значне місце характеристиці споруд як пам'яток мистецтва. Описуючи Київ давньоруських часів, М.Петров спирався на праці своїх попередників та сучасників – П.Лашкарьова, П.Лебединцева, Є.Редіна, М.Айналова. Основну ж увагу він зосередив на опису міста XVII ст. Праця М.Петрова як кращого знавця історичної топографії стародавнього Києва кінця XIX – початку XX ст. була першим узагальнюючим дослідженням з цих питань і тривалий час вважалася основним довідником з історії міста²⁰.

Протягом своєї багаторічної наукової діяльності вчений опублікував значну кількість статей, присвячених окремим пам'яткам церковного зодчества і мону-

ментального живопису Києва, де висвітлював їхню історію, археологічні дослідження останніх, реставраційні роботи. Наукові положення й висновки цих праць, часто полемічного характеру, ґрунтувалися на глибокому вивченні архівних і літературних джерел, особистому обстеженні споруд. Одне з центральних місць у студіях М.Петрова займали пам'ятки Києво-Печерської лаври. Зокрема кілька ґрунтовних статей висвітлюють проблематику давніх розписів головної святині монастиря – Успенського собору: історію створення останніх та їх реставрацій, особливості іконографії тощо²¹.

Серед інших київських пам'яток учений досліджував також церкви Спаса на Берестові й Троїцьку надбрамну Києво-Печерської лаври. В праці про історію першої М.Петров приділив головну увагу її стінопису. На відміну від П.Лебединцева та інших дослідників, які датували нововідкритий монументальний живопис давньоруською епохою, він на основі іконографічного аналізу відніс всі розписи до першої половини XVII ст., вважаючи, що вони виконані “перстами греків”²². Цікаво, що вчений поставив питання про значення задуманого митрополитом Петром Могилою живописного ансамблю для наступного розвитку вітчизняної художньої культури. Всупереч розповсюдженому на той час переконанню, що з XVII ст. українське церковне малярство розвивалося під сильним впливом західноєвропейського, зокрема польсько-католицького, живопису, історик вважав, що поряд із помітним західним впливом у стінописах Спаської церкви відбилися давні візантійські традиції, а також оновлення цих останніх “завдяки посередництву Афона і сусідніх православних румунських князівств”²³. Учений визнавав національну неповторність української художньої культури, але в своїх працях, подібно до переважної більшості дослідників того часу, застосовував термін “південноруська”.

Потрібно відзначити, що серед наукових інтересів М.Петрова визначне місце займало історичне краєзнавство. На пропозицію російського історика П.Батюшкова, він був залучений до роботи з написання краєзнавчо-археографічних книжок, присвячених західним та північно-західним землям тодішньої Російської імперії. Книги вченого про Холмську Русь, Волинь, Білорусію і Литву, Поділля й Бессарабію, що вийшли друком наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр., містять багато відомостей і про пам'ятки історії та культури. Ці твори, що й дотепер зберегли свою документальну цінність, стали важливим джерелом при написанні відповідних томів “Історії міст і сіл” та інших праць сучасних авторів.

Непересічне значення для розвитку досліджень у галузі художньої культури України наприкінці XIX – на початку XX ст. мала діяльність видатного вченого-енциклопедиста Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – найталановитішого учня і послідовника В.Антоновича, чий численні праці й на сьогодні є невичерпним джерелом пізнання історичного минулого в усіх галузях життя. У продовження традицій школи свого вчителя М.Грушевський та його учні звертали особливу увагу на видання документів і матеріалів, вважаючи при цьому, що для вивчення історії народного життя свідчення письмових джерел необхідно доповнювати даними археології, антропології, порівняльного мовознавства й ін.

Його наукова спадщина містить цілу низку праць, які засвідчують особливе зацікавлення вченого питаннями художньої спадщини. За словами історика архітектури В.Січинського, це було зацікавлення “не принадкове і одностороннє, але постійне і систематичне”, обумовлене тим, що “мистецтво в житті українського народу займало визначне місце, і то більшою мірою, як у багатьох інших народів”²⁴. Як відомо, М.Грушевський та його родина колекціонували твори мистецтва як народного, так і професійного. Вчений брав найактивнішу участь у розбудові музею Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Львові (1892), зібрання якого, крім пам'яток археології й етнографії, включали досить значну кількість художніх творів, починаючи від іконостасу і до зразків українського мистецтва початку

XX ст. М.Грушевський був організатором та головою створеного в 1904 р. “Товариства прихильників української літератури, науки й штуки”, одним із перших ініціаторів заснування Української академії мистецтв у Києві (1917).

Переважає більшість його статей і розвідок, в яких висвітлювалися питання історії давньоукраїнської художньої культури, а також явища сучасного йому мистецтва, друкувались у “Літературно-науковому віснику”, “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, в київській періодиці. М.Грушевський був автором рецензій майже на всі важливі видання другої половини XIX – початку XX ст., які торкалися історії вітчизняної художньої спадщини.

Протягом усього життя вчений намагався привернути увагу як наукової еліти, так і суспільства в цілому до величезних скарбів української художньої культури, необхідності їх вивчення й популяризації. Як історик синтетичного мислення, він бачив у мистецтві одну з невідмінних сфер людської діяльності, без якої немислима повнота національного буття народу, а, тим більше, процес створення його реальної державності²⁵. Тематичний діапазон та хронологічні рамки у відповідних працях М.Грушевського достатньо широкі: це публікації про нові археологічні знахідки, пам’ятки слов’янської скульптури²⁶, давньоруської архітектури і прикладного мистецтва²⁷, зразки українського малярства і графіки XVII–XVIII ст. (зображення історичних осіб, зокрема портрети Б.Хмельницького й І.Мазепи)²⁸.

Особливо значним є його внесок у дослідження пам’яток оборонного будівництва України – замків та фортець пізнього середньовіччя. Завдяки публікаціям ученого можна відтворити первісний вигляд цих споруд і систему їх озброєння²⁹. Так, описи Високого й Низького замків Львова та інші документи, знайдені М.Грушевським в архівах Варшави, є найдавнішими й дають певне уявлення про ці пам’ятки в період інтенсивних нападів на Україну турків, татар і волохів³⁰. Стаття про замки Поділля вміщує, крім описів цих споруд у Скалі (тепер Скала-Подільська), Кам’яниці, Смотричі та Летичеві, також відомості про їх знищення внаслідок ворожих нападів³¹. Супроводжуючи публікації описів замків рядом даних, які засвідчують зруйнований стан останніх наприкінці XV ст., дослідник доходить до відповідних висновків про характер польської державної колонізації. Цікавий матеріал з історії фортифікаційного будівництва міститься й у статті “Описи Ратенського староства з 1500–1512 рр.”³². У деяких працях, згадуючи пам’ятки оборонного будівництва, М.Грушевський подає опис різних битв під стінами міст-фортець чи окремих замків³³. Низку матеріалів про ці споруди містять шостий і сьомий томи “Історії України-Руси”, яка є важливим джерелом для історії пам’яток фортифікаційного мистецтва.

Як відомо, вчений виступив проти вивчення так званої “общерусской истории”. Він чітко поставив питання про автохтонність українців як нації, засвідчив безперервність історичного процесу на терені їх земель від найдавніших часів до новітньої доби. Запропонована дослідником схема історії України поширювалася й на культуру, сприяючи “своєрідній передислокації фундаментальних цінностей і уявлень про шлях національного художнього розвитку. Ця концепція допомогла виявити ціннісні пріоритети культури і забезпечувала гарантії самостійності розвитку духовної культури українського народу”³⁴.

Основні ідеї наукової спадщини М.Грушевського втілилися у таких фундаментальних дослідженнях, як “Історія України-Руси”, “Нарис історії українського народу” (1904), “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” (1912). В окремих розділах багатотомної “Історії України-Руси”, що є справжньою енциклопедією українського народу, знайшли відображення головні на той час питання розвитку художньої культури у краї, були поставлені проблеми їх вивчення. Тут висвітлено головні відомі на той час пам’ятки майже всіх видів мистецтва та архітектури найдавніших часів, княжого періоду X–XIII ст. (III том) і

доби XIV–XVI ст. (VI том). Уперше у вітчизняній науці вчений зробив спробу подати узагальнений, хоча й стислий, огляд історії української образотворчості. Найважливіші пам'ятки описано досить повно, зазначено всі мистецькі течії та зовнішні впливи, охарактеризовано своєрідні риси вітчизняної художньої культури. При цьому М.Грушевський, як зазначають дослідники, широко і критично використав усі сучасні йому наукові здобутки у галузі археології, історії зодчества, образотворчого й народного мистецтва, опубліковані музейні джерела та літературу, подав бібліографію і короткий історіографічний огляд з розглядуваної проблеми.

Він першим правильно підійшов до питання, що саме треба розуміти під назвою “українське мистецтво”. Будучи вченим європейського рівня, дослідник розглядав художні пам'ятки виключно за територіальним принципом, зарахувавши до вітчизняної культури всі ті, що збереглися на всій українській етнографічній території незалежно від того, ким вони були створені. Важливо, що історію власного вітчизняного мистецтва М.Грушевський починав з княжої доби, а не з XVII ст., як вважала на той час переважна більшість російських і польських дослідників.

Праці вченого, які висвітлюють художню спадщину України, й насамперед його історія вітчизняного мистецтва, були та залишаються важливим історичним джерелом для вивчення її духовної й матеріальної культури. Під час створення таких фундаментальних видань, як “Нариси історії архітектури Української СРСР” (К., 1957–1962) і п'ятитомної “Історії українського мистецтва” (К., 1966–1970), науковці постійно зверталися до “Історії України-Руси” М.Грушевського, глибокі ідеї якої, за влучним виразом відомого мистецтвознавця Г.Логвина, “послужили тим міцним каркасом”, що полегшував авторам їх роботу. В організації збору матеріалів та їх осмисленні вони “користувалися дороговказом “Історії України-Руси”, “Історії української літератури” й “Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII віці”³⁵. Багатий фактичний матеріал, введений до історії вітчизняного зодчества і малярства вже у післявоєнний час та відображений в “Історії українського мистецтва”, підтвердив більшість наукових висновків М.Грушевського. Ідеї видатного вченого “досить чітко проведені” у цій праці, хоча в умовах тодішньої тоталітарної системи посилання на нього були неможливі³⁶.

Звичайно, не всі наукові положення останнього витримали перевірку часом. Так, він помилково вважав добу XIV–XVI ст. періодом повного занепаду архітектурної й художньої творчості через недостатність, а то і повну відсутність на той час фактичного матеріалу щодо зниклих пам'яток. Пам'ятки зодчества та мистецтва України саме цієї доби майже не були досліджені, й М.Грушевський будував висновки тільки на основі відомих тоді архівних джерел та літератури.

Особливе місце у творчій спадщині вченого займають ілюстровані видання, зокрема “Ілюстрована історія України” (1911) і “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці”. Текст першої книги супроводжується великою кількістю (близько 400) фото й малюнків найвидатніших архітектурних та мистецьких пам'яток різних видів і типів з найдавніших часів до XIX ст. Відбір ілюстрацій було здійснено самим автором. Він підібрав низку найхарактерніших, на його погляд, творів, вважаючи, що “дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе жите далеко краще і живіше, ніж довгі описи і всякі новіші фантазії”³⁷. Це видання й досі зберігає значення важливого джерела з історії української художньої культури.

У книзі “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” вперше вміщено численні зразки старої вітчизняної графіки й граверства, накреслено панораму духовного життя доби національно-визвольного руху, підкреслено важливу роль традицій народної творчості. При цьому остання розглядається автором як відображення суспільного і духовного життя нації, втілення її морально-етичних та естетичних ідеалів. У передмові вчений відзначив зростання на той час за-

цікавленості в суспільстві вітчизняною духовною творчістю і успіхи перших кроків “в студіюванні нашої артистичної спадщини”, бо “відкриття в нашій минулій скріпить наше почуття солідарності і зв’язку з одшведшими поколіннями, яке служить властивою підставою національного буття”³⁸. Провідні ідеї М.Грушевського справили вирішальний вплив на формування історико-естетичного світогляду таких відомих дослідників художньої старовини першої третини ХХ ст., як брати Д. та В.Щербаківські, Г.Павлуцький, М.Макаренко, Ф.Ернст, Ф.Шміт, С.Таранушенко, Д.Антонович й ін.

Григорій Григорович Павлуцький (1861–1924) – професор Київського університету св.Володимира (з 1918 р. – декан історико-філологічного факультету) – одним із перших серед професійних істориків мистецтва зосередив свою увагу на пам’ятках української художньої культури і зокрема національної архітектури. У Київському університеті Г.Павлуцький учився в А.Прахова та В.Антоновича. Останній справив визначальний вплив на формування його історичних поглядів³⁹.

Подібно до багатьох інших тогочасних випускників історико-філологічного факультету, наукові інтереси яких лежали в площині художньої культури, Г.Павлуцький під впливом відомого візантолога, професора Ю.Кулаковського починав з досліджень у галузі античного і візантійського мистецтва. Але з кінця 1890-х рр. ця тематика залишається лише у його викладацькій роботі. Вчений присвячує свою діяльність збиранню, обробці та виданню матеріалів з питань вітчизняної художньої культури. Головним поштовхом для цього слугувало проведення XI археологічного з’їзду в Києві (1899), який сприяв пошуків історичних досліджень архітектурно-мистецької спадщини всієї України. Г.Павлуцький взяв найактивнішу участь у роботі комісії, створеної при Київському історичному товаристві Нестора-літописця для дослідження та опису пам’яток старовини Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської й Полтавської губерній. Він зосередив увагу переважно на зразках дерев’яного церковного зодчества XVII–XVIII ст. і кам’яних храмах Київщини, Волині та Поділля. Вчений зробив професійні натурні обстеження архітектурних пам’яток, здійснив їх обміри і креслення, провів необхідні фотозйомки.

Всі матеріали, зібрані й опрацьовані Г.Павлуцьким, а також частково Ю.Сідинським, М.Біляшівським та В.Щербаківським, знайшли висвітлення у виданні “Древности Украины. Каменные и деревянные храмы” (1905), вихід якого був приурочений до відкриття XIII археологічного з’їзду в Катеринославі. Названа праця є однією з найзначніших у творчому доробку вченого. В ґрунтовній передмові, що має узагальнюючий характер, він визначає загальні особливості, прослідковує походження, ступінь самобутності й певної залежності від сторонніх впливів давнього дерев’яного зодчества на теренах України. Цей нарис є першою у вітчизняній науці спробою історичного опису та аналізу окремого виду національного мистецтва на основі вивчення архівних джерел, літератури, значного фактичного матеріалу. Стверджуючи давнє походження української архітектури, вчений пов’язує особливості форм храмів з місцевими природними умовами і народними естетичними смаками. Провідна теза автора про церковне будівництво як “плід народної художньої творчості, безпосередній вираз народних смаків” є головною в системі його оцінювання пам’яток⁴⁰ (подібно до переважної більшості дослідників того часу). Порівнюючи дерев’яне будівництво російської Півночі із зодчеством України, Г.Павлуцький висвітлює їх відмінності й підкреслює безперечну самобутність церков, національний характер української архітектури, що залишався незмінним протягом ряду століть.

Крім узагальнюючого нариса про давнє церковне зодчество, книга містить низку статей про окремі пам’ятки, серед яких – такі уславлені споруди, як церква-замок у Сутківцях, Ільїнська в с. Суботові, Матронинський монастир на Черкащині та ін. З огляду на те, що деякі з вказаних пам’яток не збереглися до на-

шого часу, видання Г.Павлуцького залишається єдиним джерелом інформації для сучасних дослідників. У роботі над книгою взяв участь і його вчитель – В.Антонович. Він склав історико-географічні описи місцевостей, де розташовані храми.

У розвідці “О деревянных резных изображениях путтов* в южно-русских церквях XVII–XVIII вв.” (1904) на основі зібраних на території Волинської й Подільської губерній мистецьких витворів Г.Павлуцький одним з перших звернувся до дослідження зразків української релігійної скульптури “як пам’яток народної творчості, залишків нашої старовини, які необхідно ретельно вивчати”⁴¹.

Проблеми самотності вітчизняної архітектури вчений продовжував розробляти і в ряді інших своїх праць, зокрема у відповідних частинах “Истории русского искусства”, що вийшла на початку 1910-х рр. під редакцією І.Грабаря. У цьому ґрунтовному виданні Г.Павлуцькому належали 2 розділи про архітектуру міст старокнязівської доби (Києва, Чернігова, Володимира та Суздаля), вітчизняне дерев’яне й кам’яне зодчество XVII–XVIII ст. та старовинні дерев’яні синагоги в Україні. Саме тут учений уперше виклав власну концепцію українського бароко. Вітчизняну давню архітектуру дослідник розглядав як своєрідну національну школу серед інших європейських шкіл, а відтак і як частину загальнолюдської духовної культури. В ряді праць Г.Павлуцький також прагнув дати визначення українського мистецтва як певної історичної, стилістичної та духовної категорії.

Вагомий внесок у дослідження архітектурно-мистецької спадщини України різних історичних періодів належить уродженцю Поділля, видатному історику мистецтва, археологу, етнографу, громадському діячеві, активному учаснику руху за національне відродження Костянтину Віталійовичу Широцькому (1886–1919). Він був з числа тих, хто на початку ХХ ст. розробляв питання самотності української нації, вивчаючи особливості її побуту й еволюції художньої культури⁴². Протягом 1907–1912 рр. зібрані ним матеріали і численні розвідки з історичного краєзнавства, мистецтва та етнографії Поділля регулярно друкувалися в часописах “Подольские епархиальные ведомости”, “Православная Подолия”, “Записках Научного товариства ім. Т.Шевченка” й ін. Пізніше К.Широцький досліджував зразки народного мистецтва Галичини і Буковини.

До кола наукових зацікавлень ученого входили також, власне, археологічні пам’ятки, насамперед київські (“Староруський некрополь у Києві на Звіринці”, 1913), та витвори давньоруського зодчества й монументального живопису. Працюючи в 1910-х рр. помічником завідуючого музеєм Російського археологічного товариства, він брав участь у діяльності імператорської Археологічної комісії для вивчення щоденників і матеріалів, зібраних відомим дослідником архітектури Д.Милеевим під час розкопок залишків Десятинної церкви в Києві у 1908–1914 рр.

В узагальнюючих нарисах “Старовинне мистецтво на Україні”, “Українська штука за часів старокнязівських та її виучення” (1918) К.Широцький звернувся до актуальних питань дослідження культурного спадку Давньої Русі, виклав своє розуміння проблеми витоків вітчизняної художньої культури, її самостійності. На відміну від багатьох своїх попередників, які вважали мистецтво Києва Х–ХІІ ст. різновидом візантійського, вчений доводив, що воно виникло як результат творчого засвоєння останнього на основі місцевих художніх пошуків і традицій. К.Широцький стверджував також, що після татаро-монгольської навали на землях України розвивалася культура, орієнтована на західноєвропейські зразки, тоді як “візантійсько-київські” традиції з часом почали концентруватися на північних землях колишньої Русі.

Значна кількість статей та брошур його присвячена історії різних видів і жанрів вітчизняного мистецтва періоду XVII–XVIII ст. У них розглядаються пам’ятки старовинного монументального і портретного малярства, зразки народ-

* Маються на увазі янголята.

вої культури (“Надгробні хрести на Україні”, 1908; “Дещо з української іконографії”, 1911; “Мотиви українського орнаменту”, 1912; “Дещо про давні портрети”, 1914; “Українське малярство XVII в.”, 1915 й ін.). Одним з помітних явищ в історичній науці початку XX ст. стала праця вченого “Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем”. Дослідження було розпочато К.Широцьким ще в студентські роки і вийшло друком у 1913–1914 рр. у журналі “Искусство в Южной России”, а у 1914 р. – окремою книгою⁴³. В цій унікальній праці енциклопедичного характеру, присвяченій його вчителю – академіку Д.Айналову, зібрано величезний фактичний матеріал, висвітлено самотутні національні риси вітчизняного монументально-декоративного мистецтва. Широко використовуючи письмові джерела, літературу й особисто зібраний ним матеріал, учений дав детальний опис та аналіз найрізноманітніших пам’яток декоративного живопису XVI–XVII ст. Наддніпрянщини як ще існуючих на той час, так і тих, що не збереглися. У книзі вперше висвітлено історію хатніх розписів України, а також здійснено спробу комплексного аналізу образотворчих елементів вітчизняного інтер’єру (церковних та громадських споруд, житла козацької старшини тощо). Праця й нині є рідкісним джерелом інформації для вивчення побуту, духовної та матеріальної культури, соціально-економічного життя народу того періоду. Змістовний огляд розвитку церковного стінопису в Україні XVI–XVIII ст. міститься у нарисі К.Широцького “Білоусівська церква” (1915).

Найвідомішою книгою вченого є “Киев. Путеводитель”, що вийшла друком 1917 р. У цій праці, побудованій за хронологічним принципом, крізь призму найвизначніших пам’яток зодчества і мистецтва викладено основні віхи культурної історії міста з найдавніших часів до початку XX ст. Детально охарактеризовано не тільки суто архітектурні особливості споруд, а й пов’язані з ними твори монументального живопису: мозаїки і фрески Софійського собору, стінопис Кирилівської та оздоблення Андріївської церков, Володимирського собору й ін. Найдокладніше у книзі висвітлено історію Києва XVII–XVIII ст., позитивно оцінено зокрема історико-культурну діяльність Петра Могили.

Творчий доробок К.Широцького, який становить понад 120 наукових праць, а також 18 рукописів, частину яких він не встиг завершити, потребує детального вивчення. Серед неопублікованих і незавершених досліджень – тритомна історія українського мистецтва, статті “Мистецтво в Галичині”, “Начерки з історії української культури”, “Історія вивчення давньоукраїнського мистецтва” й ін.⁴⁴

Одним з найважливіших центрів розвитку історичної науки в Україні протягом XIX – на початку XX ст. був Харківський університет. Ряд учених цієї школи поряд з дослідженням проблем візантійської та античної культури вивчали пам’ятки вітчизняного мистецтва. Одним з перших у другій половині XIX ст. до цієї теми звернувся відомий спеціаліст з історії літератури і християнської археології професор Олександр Іванович Кирпичников (1845–1903). Об’єктом досліджень вченого були переважно питання середньовічної й давньоруської художньої спадщини. Пам’ятки стародавнього живопису він використовував у своїх працях як історичний матеріал з метою підтвердження власних філологічних концепцій⁴⁵. О.Кирпичников одним з перших звернув увагу на проблему ролі Візантії в процесі розвитку мистецтва Київської Русі.

Ряд питань з історії української культури та зокрема образотворчого мистецтва знайшов висвітлення у працях видатного вітчизняного вченого, професора Харківського університету (з 1919 р. – академіка Української академії наук), відомого дослідника Слобожанщини і Харківщини Миколи Федоровича Сумцова (1845–1922). Його наукові інтереси лежали в площині вітчизняної літератури, етнографії, фольклору й народного мистецтва, яким учений надавав важливого значення. Як відмічають дослідники, з усіх харківських університетських науковців

саме цьому історика був найбільш притаманний дух національного відродження⁴⁶. Він був одним серед перших, хто почав читати лекції українською мовою. Етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані дослідником на території регіону, склали основу пізнішого історичного музею Харкова. Вчений виступив також ініціатором створення Українського літературно-художньо-етнографічного товариства ім. Квітки-Основ'яненка (1912–1918) і брав найактивнішу участь у роботі Харківського історико-філологічного товариства (з 1880 р. – секретар, а з 1897 р. – голова ХІФТ).

В університеті М.Сумцов упродовж 1909–1912 рр. читав історію італійського мистецтва епохи Відродження, лекції з історії новітньої російської художньої культури, цікавився сучасним йому творчим життям. Заняття історією мистецтва у нього, подібно до більшості інших університетських учених, зазнало з часом певної еволюції від вивчення класичної художньої спадщини до української. Для М.Сумцова був характерний етнографізм поглядів на роль та завдання мистецтва в Україні. Саме це значною мірою визначило критерії оцінки ученим художніх творів, які він розглядав переважно з точки зору ілюстрації певного боку життя народу.

У контексті історії вивчення і популяризації пам'яток вітчизняного образотворчого мистецтва особливе місце в творчому спадку його займає розвідка “К истории украинской иконописи” (1905), тема й зміст якої були певною мірою пов'язані з дослідженнями, проведеними у регіоні під час підготовки до XII археологічного з'їзду в Харкові, та матеріалами відповідної виставки. У цій праці вчений розглянув деякі аспекти розвитку вітчизняного іконопису, зазначив нерівномірність вивчення російських і українських пам'яток, а саме – високий ступінь дослідження й класифікації перших і маловиявленість та малодослідженість других. Підкресливши актуальність вивчення вітчизняного іконопису (в тому числі стінописів та іконостасів) з етнографічного, церковно-історичного, історико-художнього й історико-літературного боку⁴⁷, він продемонстрував розуміння високого рівня інформативності цієї групи пам'яток як важливих історичних джерел.

Зупиняючись на проблемі витоків вітчизняного сакрального живопису, М.Сумцов вказав на вплив як візантійської, так і західноєвропейської традицій. На прикладі низки пам'яток XVII–XVIII ст. він подав характеристику особливостей українського церковного малярства того періоду, виділивши у його розвитку два основних напрями – відображення національних рис й елементів західноєвропейського мистецтва. На основі аналізу найхарактерніших зразків іконопису (в тому числі на теми “Страшного суду”) вчений дійшов висновку, що у них прослідковується своєрідна течія народної художньої творчості, а також є багато національних “рис побуту та зовнішності” (костюми, типаж), що особливо помітно в запорізьких іконах⁴⁸.

Судження вченого про два напрями в розвитку українського іконопису були підтримані представником нового покоління вітчизняних науковців, пізніше видатним істориком літератури, академіком О.Білецьким⁴⁹. Крім пам'яток Наддніпрянщини і Києва, М.Сумцов розглянув деякі визначні середньовічні твори монументального живопису, відкриті на той час у західних регіонах. Передусім це Рогатинський іконостас і фрески ягеллонової каплиці в Кракові, “мальовані російським (українським – *Н.К.*) художником”. Останні, за словами вченого, стоять “у ряду...славних пам'яток мистецтва того часу” й є свідомством високого рівня вітчизняної художньої культури⁵⁰.

У працях “К истории украинской иконописи”, “Новости по истории украинского искусства” М.Сумцов одним з перших подав короткий історіографічний огляд літератури та джерел стосовно пам'яток середньовічного монументального малярства, склав бібліографію з історії цього виду мистецтва⁵¹.

Вагоме місце у справі дослідження та збереження національної архітектурно-художньої спадщини посіла діяльність визначного історика мистецтв, археоло-

га, професора Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). З його ім'ям пов'язаний початок систематичного викладання історії художньої культури у Харківському університеті (1893–1908). Поряд з курсами з історії мистецтва Давнього Сходу, давньохристиянського й візантійського Є.Редін першим із викладачів почав знайомити студентів і з пам'ятками вітчизняної художньої культури. Й на сьогодні цінними залишаються думки Є.Редіна стосовно необхідності вивчення історії України в широкому розумінні із залученням відомостей із різних сфер народного життя: культури, мистецтва, політики, економіки⁵².

Учень та послідовник видатного археолога, мистецтвознавця, візантолога, академіка Н.Кондакова, який у 1870–1888 рр. викладав у Новоросійському університеті в Одесі, Є.Редін опанував і поглибив розроблений учителем іконографічний метод у дослідженні художніх пам'яток. Вивчення проблем візантійського мистецтва поєднувалося в нього з дослідженнями давньоруської художньої спадщини, а також церковного живопису Слобожанщини XVII–XVIII ст. Перша ґрунтовна наукова праця вченого “Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи” (1888 р.), підготовлена разом з однокурсником, згодом визначним істориком давньоруського мистецтва Д.Айналовим у межах дипломного твору, була видана Російським археологічним товариством й удостоєна його схвального відгуку⁵³. В дослідженні основну увагу приділено змісту стінопису, послідовно описано сюжети всіх мозаїчних і фрескових композицій храму. Незважаючи на пізнішу численну літературу, присвячену цій всесвітньо відомій пам'ятці, книга й дотепер зберігає наукове значення як цінний іконографічний довідник-путівник по собору. Ще одна спільна праця Є.Редіна та Д.Айналова про мистецьке оздоблення стародавніх київських споруд – Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого і Кирилівського монастирів, видана у Харкові в 1899 р., мала науково-популярний, просвітницький характер⁵⁴.

Велику роботу історико-краєзнавчого спрямування по виявленню й вивченню місцевих архітектурно-художніх старожитностей учений виконав у зв'язку з проведенням XII археологічного з'їзду, одним з головних організаторів якого і секретарем він був. Протягом 1900–1901 рр. Є.Редін провів систематичні обстеження церковних споруд у кількох повітах Харківщини. Зібравши велику кількість матеріалів про церковне зодчество та його внутрішнє оздоблення, склавши каталоги найзначніших культових предметів, що зберігалися в різницях, він тим самим поклав початок науковому вивченню архітектурно-художньої спадщини Слобожанщини⁵⁵. Основні результати своїх досліджень учений виклав у доповідях на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства (“Памятники церковной старины Харьковской губернии”, “Икона Недреманное око”, 1901), у нарисі “Религиозные памятники искусства Харьковской губернии”⁵⁶. Підкресливши особливе значення церковних пам'яток як важливих показників рівня культурного розвитку певної історичної епохи, Є.Редін докладно охарактеризував зодчество дерев'яних церков Слобідської України, їх іконопису XVII–XVIII ст. і різних видів церковного начиння. Проаналізувавши пам'ятки малярства Харківщини, вчений відніс їх до південноросійського (тобто українського – *Н.К.*) живопису, який, на погляд автора, перебував під впливом західного мистецтва епохи Відродження, але завжди мав у собі виразні місцеві риси. Пізніше Є.Редін особисто обстежив та описав архітектурні пам'ятки Харкова, узагальнивши зібрані відомості у праці “Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова” (1905), що вийшла друком до XIII археологічного з'їзду в Катеринославі. Вченому належить і докладний опис сакральних споруд міста й пов'язаних з ними мистецьких творів у I-му томі фундаментального видання Д.Багалія та Д.Міллера “История города Харькова за 250 лет его существования” (1905). Є.Редін зібрав також унікальну колекцію фотознімків церков краю, яка зберігається нині в ар-

хівах міської бібліотеки ім. Короленка⁵⁷. З огляду на майже цілковите знищення на сьогодні старовинних релігійних споруд Слобожанщини значення цього зібрання, як і відомостей, що містяться в працях Є.Редіна, важко переоцінити.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в творчості ряду визначних вітчизняних учених – істориків, філологів, археологів, етнографів – спостерігалася серйозна зацікавленість пам'ятками архітектурно-мистецької спадщини України як свідками історичних подій та явищ, своєрідними джерелами вивчення суспільного життя й побуту її народу, свідцтвом рівня розвитку матеріальної та духовної культури останнього. Протягом цього періоду завдяки зусиллям М.Максимовича, А.Прахова, М.Петрова, В.Антоновича, Є.Редіна й інших дослідників минулого України відбувався процес виявлення, збирання і введення до наукового обігу значного джерельного та фактичного матеріалу з історії вітчизняної художньої культури переважно епохи Київської Русі й періоду XVII–XVIII ст. як фундаменту для подальшого вивчення. Одночасно з нагромадженням відомостей про пам'ятки, їх описом і систематизацією формувалися методологічні основи досліджень, складалося уявлення не тільки про суто історичну, а й художньо-естетичну цінність творів середньовічного національного мистецтва, були поставлені певні наукові проблеми. На самому початку XX ст. з'явилися перші узагальнюючі праці, які висвітлювали самобутні риси української художньої культури, сприяючи тим самим утвердженню національної самосвідомості суспільства.

¹ Шероцький К. Українська штука за часів старокнязівських та її виучення. – К., 1918. – С.4.

² Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С.6.

³ Там само. – С.145.

⁴ Марков П. Архівні матеріали М.Максимовича з історії міст і сіл України //Архіви України. – 1973. – № 5. – С. 16, 17.

⁵ Короткий В., Ульяновський В. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.3. – К., 1997. – С.65.

⁶ Антонович В.В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – Одесса, 1886; Його ж. Бакотский скальный монастырь, объяснение к рисункам //Киевская старина. – 1891, октябрь. – С. 108–116.

⁷ Забашта В. Бушанський рельєф: гіпотези і факти (до проблеми атрибуції) //Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С.310 – 321.

⁸ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я.Армашевским и Вл. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-Летописца в марте 1896 г. – К., 1897. – С.29 – 87.

⁹ Осмотр членами Одиннадцатого археологического съезда достопримечательностей Старого города (13 августа 1899 г.) под руководством проф. Антоновича //Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. – Т.II. – С.135–140. – М., 1902; Известия Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1–20 августа 1899 г. – № 12. – С.164–171.

¹⁰ Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1 – 20 августа 1899 года. – М., 1897. – С. 7, 9.

¹¹ Самоквасов Д. Археологические карты В.Б.Антоновича //Синови України. Збірник статей 1906 року на пошану професора Володимира Антоновича. – К., 1993. – С.369.

¹² История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века. – М., 1963. – С.7; Ковпаненко Н.Г. До історії вивчення пам'яток монументального мистецтва //Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – С.324.

¹³ Ковпаненко Н. Адріан Вікторович Прахов //Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. – Біографічний довідник. – Ч.2. – К., 2005. – С.170–176.

¹⁴ Прахов А.В. Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881 и 1882 гг. – СПб., 1883; Его же. Открытие фресок Кирилловского монастыря под Киевом // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1883. – март. – С. 22 – 34; Его же. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // Киевская старина. – 1883, май. –

С.97–110; *Його ж.* Киевские памятники византийско-русского искусства. Доклад в имп. обществе 19 и 20 декабря 1885 года // Древности. Труды Московского археологического общества. – Т. XI. – Вып. III. – М., 1887. – С. 9–24.

¹⁵ *Прахов А.В.* Киевские памятники византийско-русского искусства. – С.10.

¹⁶ Там же. – С.23.

¹⁷ Там же. – С.13.

¹⁸ *Крайній К.* Историки Киево-Печерської лаври. – К., 2000. – С.106.

¹⁹ *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевокой духовной академии. Южнорусские иконы. – Вып. III. – К., 1913. – 49 с.

²⁰ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С.16.

²¹ *Петров Н.И.* Об упраздненной стенописи Великой церкви Киево-Печерской лавры // Археологическая летопись Южной России. – К., 1899. – Т.1. – С.138–140; Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. – К., 1901. – Вып. III. – С. 1–62; *Его же.* Что сделал киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры // Киевская старина. – 1900. – № 3. – С.145–147.

²² *Петров Н.И.* О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви // Тр. Киев. духовн. академии. – 1908. – № 2. – С.27.

²³ Там же. – С.31.

²⁴ *В.Січинський.* Розвідки Михайла Грушевського з українського мистецтва // Мистецтво. – Львів. – 1936. – Зошит 1. – С.9.

²⁵ *Сидор О.* Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародн. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.283.

²⁶ *Грушевський М.* Лопушанський “Святовид” // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1910. – Т. ХCVIII. – Кн. VI. – С.147, 148.

²⁷ *Грушевський М.* Церква св. Василя в Овручі // Село. – К., 1910. – № 31; *Його ж.* Мстиславова церква в Володимирі-Волинському // Село. – К., 1911. – № 5.

²⁸ *Г[рушевськ]ий М., Г[рушевськ]ий Ол.* Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета) // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С.18–20; *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Там само. – Львів, 1909. – Т. XСII. – Кн. VI. – С.246–248; *Його ж.* Ще до портрета Мазепи // Там само. – Львів, 1910. – Т. XСIV. – Кн. II. – С.162.

²⁹ *Мацюк О.* Замки і фортеці України в трактуванні Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.195.

³⁰ *Грушевський М.* Опис Львівського замку р. 1459 // Зап. Наук. тов-ва імені Шевченка. – Львів, 1896. – Т. XII. – С.1–12.

³¹ *Грушевський М.* Опис подільських замків 1491 р. // Там само. – Львів, 1895. – Т. VII. – С.1–18.

³² *Грушевський М.* Описи Ратенського староства // Там само. – Львів, 1898. – Т. XXVI. – С.1–40.

³³ *Грушевський М.* Южно-русские господарские замки // Университет известия. – К., 1890; *Его же.* Варское староство. – К., 1894; *Його ж.* Розвідки й матеріали до історії України-Руси. I. – Львів, 1895; *Його ж.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відношень Західної України. – Львів, 1906; та ін.

³⁴ *Жулинський М.* Концепція національної культури Михайла Грушевського // Київ. старовина. – 1992. – № 6. – С.6.

³⁵ *Логвин Г.* Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва // Михайло Грушевський. Зб. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.275.

³⁶ Там само. – С.276.

³⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К, Львів, 1913. – С.4.

³⁸ *Грушевський Мих.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.; Львів, 1912. – С.2.

³⁹ *Афанасьєв В.* Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С.13.

⁴⁰ *Павлуцький Г.Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. – Вып. I. – М., 1905. – С.18.

- ⁴¹ Павлуцкий Г. О деревянных резных изображениях путтов в южно-русских церквах XVII–XVIII вв. // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 1–2. – С.44.
- ⁴² Ковпаненко Н.Г. К.В.Широцкий (сторінки життя) // История Украины. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип.6. – К., 1999. – С.335–340.
- ⁴³ Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. – К., 1914.
- ⁴⁴ Биковський Л. Бібліографія праць К.В.Широцького // Укр. наук. товариство. Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – С.137–144; Удріс І. Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С.84.
- ⁴⁵ Побожій С.І. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми // Укр. мистецтвознавство. – Вип. 1. – К., 1993. – С.70.
- ⁴⁶ Шишов І. Українознавець. Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф.Сумцова. – Х., 2000. – С.10.
- ⁴⁷ Сумцов М. К истории украинской иконописи // Из украинской старины. – Х., 1905. – С.3.
- ⁴⁸ Там же. – С.4.
- ⁴⁹ Белецкий А. Отдел церковных древностей на Четырнадцатом археологическом съезде в Чернигове. – Чернигов, 1909. – С.4.
- ⁵⁰ Сумцов М. Указ. соч. – С. 6.
- ⁵¹ Сумцов Н. Новости по истории украинского искусства // Вестник Харьк. историко-филолог. об-ва. – Вип. 1 – Х., 1911. – С.58–69; Вип. 2. – Х., 1912. – С.51–57.
- ⁵² Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии. – Х., 1901. – С.3.
- ⁵³ Айналов Д., Редин Е. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. – СПб., 1889.
- ⁵⁴ Айналов Д., Редин Е. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Х., 1899.
- ⁵⁵ Побожій С. З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження Є.К.Редіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – С.31.
- ⁵⁶ Тр. Харьковского предварительного комитета по устройству Двенадцатого археологического съезда в Харькове. – Т.І. – Х., 1902. – С.153–159, 344–347.
- ⁵⁷ Шишов І. Вказ. праця – С. 24.

The article sheds light upon the input of scientists of Ukraine in progress of scientific researches of native middle age monuments of architecture and monumental art as important sources that prove independent path of development of Ukrainian people, originality of its culture.

О.Є.Лисенко*

ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА

У статті розглядаються військово-політичні, соціальні, демографічні, морально-психологічні наслідки Другої світової війни для України.

Україноцентричний підхід до аналізу подій Другої світової війни вимагає чіткого окреслення змісту термінологічного апарату, яким оперують історики. Для початку слід усвідомити, що дефініції "український народ", "українська нація" й "Україна" (як це не парадоксально з першого погляду) є далеко не тотожними. Остання з них в одному випадку – під час німецько-румунської окупації – виступає як збірне поняття щодо адміністративно-територіальних одиниць (рейхскомісаріат "Україна", "Трансністрія", дистрикт "Галичина", військова зона), на яких мешкало переважно українське населення, а в іншому – до літа 1941 р. і від початку 1943 р. – як УРСР. За окупації годі й говорити про будь-які політичні ознаки названих утворень. Стосовно Української Радянської Соціалістичної

* Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Республіки варто зазначити, що цей квазідержавний суб'єкт СРСР навіть після набуття певної атрибутки, яка мала хоча б зовні свідчити про державницький татус України, не можна вважати суверенним.

Якщо трактувати історію з точки зору політичних режимів чи певної держави, то будемо мати справу з політологічними чи суто етатистськими підходами, а це зовсім не вичерпує всього розмаїття такого феномена, як війна.

Коли ж сприймати дійсність через призму інтересів українського народу, весь історичний процес набуває націоцентричних обрисів. У цьому разі в центрі уваги науковця перебуває націогенеза та державотворення як один з її виявів. Шляхи й засоби самоствердження будь-якої нації пов'язані з наявністю певної доктрини, що сублімує національні інтереси, розгалуженої мережі політичних партій і асоціацій, креативної волі й конструктивного прагматизму та іншими чинниками. Період війни став одним з важливих етапів формування політичної української нації, хоча в цілому цей процес мав дискретний характер (питання про специфіку націогенезу в підрадянській Україні 20-30-х рр. заслуговує на окрему дискусію).

Проте чи можна з повною відповідальністю вживати категорію "українська нація" у контексті подій Другої світової війни?

За висловом Е. Гелнера, "нації є витвором людських переконань, вірності й солідарності. Певна сукупність (category) осіб стає нацією, якщо і коли члени цієї сукупності твердо визнають певні взаємні права та обов'язки один щодо одного на підставі їхньої спільної належності до неї"¹.

У Е.Ренана зустрічаємо таку дефініцію: "Нація – це духовний принцип, результат глибоких комплікацій історії, духовна родина, а не група, яка визначається формою поверхні". Філософ вважав, що для появи нації замало таких чинників, як раса, мова, інтереси, релігійне споріднення, географія, воєнні потреби. "Нація – це душа, духовний принцип... Мати спільну славу в минулому, спільні бажання у майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому" – такими є головні умови для появи нації, вважав Е.Ренан².

Вересень 1939 р. деструктивно вплинув на український політикум в еміграції, а його політичні інституції, які у різний спосіб та неоднаковою мірою обстоювали інтереси власного етносу в міжвоєнній Польщі, практично перестали існувати як цілісні одиниці. Організація українських націоналістів на той час заявляла про себе як лідер самостійницького руху швидше декларативно, оскільки ці претензії не були належним чином підкріплені організаційно. Соціальна база цього руху, що володіла величезним креативним потенціалом, очікувала на своїх ідейних лідерів, вольових організаторів, здатних розбурхати масу, дати їй зрозумілі й прості гасла, збудити волю до дії, переконати в необхідності жертв у боротьбі за Українську суверенну соборну державу. Західноукраїнський політичний ареал був готовий ментально сприйняти ідею УССД та обстоювати її навіть зі зброєю в руках, що і підтвердили наступні події.

Однак усі самостійницькі сили продовжували вважати серцем українства, столицею майбутньої незалежної держави Київ, а ситуація у Великій Україні була зовсім іншою. Звичайно, не можна скидати з рахунку ту незначну кількість вітчизняної інтелігенції, яка і в підрадянській Україні несла у серці ідеали визвольної революції 1917–1920 рр. та національної державності. Однак вона не мала тієї критичної маси енергії, здатної вирвати широкі верстви "радянських" українців з-під впливу більшовиків і стану інертності. Тому об'єктивно ця складна місія випадала українським націоналістам.

Є підстави говорити про існування в той час кількох цілком сформованих "українських проектів". Сталінський проект за квазідержавною ширмою УРСР готував зросійщення, розпорошення й асиміляцію українства. Проукраїнську риторичку вождів слід сприймати виключно як обумовлений макіавеллівськими мір-

куваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього стали не тільки історична ретроспектива (поквапливе припинення необережного експерименту з українізацією, процес над СВУ, розгортання боротьби проти "українського буржуазного націоналізму" тощо), а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Національний проект в основних своїх обрисах склався задовго до Другої світової війни у працях теоретиків українського консерватизму, націоналізму, маніфестах і документах політичних партій національно-демократичної орієнтації. Квінтесенцією всіх цих напрацювань стала формула побудови Української соборної суверенної держави (УССД) на її етнічних землях.

Про німецький "проект" щодо України можна твердити лише з великою часткою умовності, оскільки всі непослідовні й суперечливі спроби А.Розенберга домогтися зміни позиції Гітлера в "українському питанні" виявилися безрезультатними. Фюрер послідовно втілював у життя лінію, яка залишала українцям принизливу роль "унтерменшів", зденационалізованих "трудоих ресурсів", а Україні – функцію неосяжного колонізаційного материка, завдяки якому рейх зможе здійснити свої найсміливіші експансіоністські плани.

На даний момент науковці не можуть переконливо довести, яка частина населення України підтримувала той чи інший проект (про плани Німеччини не йдеться) та була заангажована на рівні свідомості й активної життєвої позиції. Очевидно, що одним з критеріїв оцінки виступає географічно-регіональний чинник. І в цьому сенсі можна говорити у принципі загалом, що західні українці були переважно носіями національної ідеї, маючи досвід демократії по-австрійськи та по-польськи. Натомість підрадянські українці вважалися інфікованими більшовизмом й активно працювали на реалізацію комуністичної доктрини. Не даючи тут оцінки соціального, економічного, етнокультурного змісту кожного проекту, мусимо припустити, що далеко не всі мешканці західного регіону, з одного боку, та УРСР, – з іншого, були свідомими і переконаними adeptами тієї чи іншої світоглядної системи цінностей. Це наочно продемонстрували події 40–50-х рр. Багатьох відлякували радикалізм та методи, які використовувала ОУН, з одного боку, і заходи сталінської верхівки, що спричинили голод, розкуркулення, масові репресії тощо, – з іншого.

Adeptи обох проектів виявили значний мобілізаційний потенціал, хоча стартові умови більшовиків були незрівнянно кращими. Наявність централізованого апарату, розгалужених "силових" структур, приваблива соціальна політика у поєднанні з примусовими акціями в тих випадках, коли режим вдавався до непопулярних заходів, заснована на чудовому розумінні людської психології високоефективна ідеологічна робота, активна зовнішньополітична, у тому числі й агентурно-розвідувальна, діяльність перетворювали систему на серйозного суперника для будь-якої сильної держави. В цьому переконалися Німеччина та її союзники, коли у затяжній війні величезні людські й матеріальні ресурси Радянського Союзу, врешті-решт, вирішили долю протистояння на його користь. Більшість населення УРСР сприйняла агресію гітлерівців як загрозу своїй батьківщині та власному життю, тому свідомо билася проти ворога.

Певна частина української людності виявила підтримку ідеї суверенної державності й стала соціальною базою ОУН, УПА та інших самостійницьких сил. Однак надто вже непевним виявився ймовірний гарант української незалежності – нацистська Німеччина, яка не дозволила самостійникам виявити весь державотворчий потенціал в окупованій Україні.

Як бачимо, немає достатніх підстав говорити про наявність у той час цілісної політичної української нації, тому більш коректним видається поняття "український народ".

З наукової точки зору не зовсім правомірно ставити питання про те, за який режим воював український народ. По-перше, як вже сказано, це не була монолі-

тна спільнота ні з національного, ні з соціального, ні з організаційно-політичного боку. По-друге, інтереси тоталітарних режимів і народів, над якими вони підносяться й панують, рідко повністю збігаються.

Обіцяний нацистами рай на сході запаморочив масову свідомість німецького народу. Однак, коли він довідався про ціну, яку за це доводиться сплачувати, коли опозиціонери стали першими бранцями концентраційних таборів смерті, з'ясувалося, що зовсім не всі німці бажають іти за такими провідниками, як Гітлер і К°.

З огляду на історичну перспективу соборизація етнічних земель відповідала корінним національним інтересам України. Проте слід ще раз констатувати, що цією проблемою опікувався далеко не кожний мешканець Наддніпрянщини в той час, коли у західному регіоні вона залишалася актуальною за польської, німецької та радянської влади.

Щоправда, і тут картина була далеко не однозначною. Як тільки радянська влада почала пускати коріння в Закарпатті, відразу на поверхню вийшла "руси́нська проблема". Ініційований Сталіним рух за злиття греко-католицької церкви з православною та інші імпульси з Москви були використані певними політичними силами для обстоювання власних інтересів та демонстрації свого впливу. Делегація Закарпаття на чолі з заступником єпископа, адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії ігуменом Феофаном (Сабовим), (до її складу входили архімандрит Олексій (Коболук), протоієрей Дмитро (Беляков), о. Іван (Кололович), заступник голови Народної Ради Закарпатської України проф. П. Лінтур), перебуваючи у грудні 1944 р. в Москві з метою консультацій у Св. Синоді Російської православної церкви, передала Сталіну лист, в якому зокрема містилося клопотання такого змісту: "Ми, що нижче підписалися, представники православних громад в Карпатській Русі, виражаючи волю всього нашого руського православного народу, просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі: Карпаторуська Радянська Республіка.

Бажання і мрії наших предків були завжди такі, щоб наша область за Карпатами, населена русинами, тобто Русі-синами, повернулася до своєї матері Великої Русі. Але наші порабителі завжди тому перешкоджали. Таким чином, ми цілі століття залишались в німецько-угорському рабстві, аж до 1919 року. В 1919 р. на мирній конференції наша область, іменована Карпатською Руссю, відповідно до Сен-Жерменського договору на автономних правах була приєднана до Чехословацької Республіки. Вже тоді нашу область визнали Карпатською Руссю, бо тут живе одвічно руське плем'я. Сам народ іменує себе: "карпаторус", "русин", тобто "Русі-син", віра "руська", дружина – "руська", мама – "руська" і т. д."³.

Сталін любив обставляти свої складні політичні ходи майже театралізованим антуражем. Після того як факт "волевиявлення" закарпатців був зафіксований у свідомості світової громадськості, господар Кремля продовжив "виставу" за власним сценарієм. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано договір між Радянським Союзом та Чехословащиною, за яким територія у 12,9 тис. км² і населенням 900 тис. осіб відходила до СРСР і включалася до складу Української РСР як Закарпатська область⁴. У такий спосіб, зрівнявши Закарпаття з іншими адміністративно-територіальними утвореннями – областями, вождь народів зняв "руси́нську проблему" з порядку денного, хоча це зовсім не слід сприймати як реверанс у бік українства.

Входження до складу УРСР бажало також далеко не все населення західноукраїнського регіону. На цих теренах, що до війни перебували в складі Польщі, вододіл мав не тільки національне, а й політичне забарвлення. Для української та польської спільнот, звичайно, важливо було жити у країні, яка мала хоча б зовнішні, формальні атрибути національної державності (назву, мову, прапор тощо). Однак багатьом мільйонам людей було зовсім не байдуже, який політич-

ний режим встановиться у повоєнному суспільстві. Тобто це питання сприймалося в кількох площинах: етнічній, політичній, соціальной, конфесійній. Але й у цьому разі Сталін "кроїв" карту післявоєнної Європи за власними кальками. 16 серпня 1945 р. СРСР і Польща уклали договір про дружбу та кордон. "Лінія Керзона" залишала в складі останньої заселені переважно українцями Підляшшя, Холмщину, Посяння, Лемківщину.

У такому ж співвідношенні можна говорити про національну стратегію. В Західній Україні мали місце цілеспрямовані й усвідомлені дії у військово-політичній (творення під егідою уряду УНР в екзилі ОУН(М), ОУН(Б) та інших самостійницьких формувань, а потім дивізії ваффен СС "Галичина" (з ініціативи Українського центрального комітету, інші заходи) і соціокультурній (доброчинні, культурно-просвітницькі акції) сферах.

На території довоєнної УРСР, безумовно, більша частина громадян свідомо виконувала свій громадянський обов'язок, ставши до лав Червоної армії, народного ополчення, партизанів, виявивши підтримку радянській системі.

Разом з тим, попри всі ці державні та національно-організаційні імпульси, які експлуатували етатистські й патріотичні (радянські та самостійницькі) гасла і почуття, вони залишали поза своїм впливом значну частину населення.

У зв'язку з тим, що вже сказано про повоєнні кордони, перебуває ще одна термінологічна проблема. Одні історики продовжують вживати дефініції "визволення", "звільнення" України, інші – "окупація" України Червоною армією. Ще якась частина пропонує вживати більш нейтральне поняття – "вигнання" гітлерівських загарбників з української території. Плутанина й підміна понять виникає внаслідок того, що вчені та публіцисти беруть до уваги різні критерії оцінки і точкі відліку. Практика міжнародних відносин перекоонує у тому, що легітимність кордонів або тих чи інших явищ узаконюється шляхом двосторонніх чи багатосторонніх міждержавних угод. Кількісні критерії при цьому перебувають далеко не на першому місці: все визначається впливом держав, які є суб'єктами таких угод, або їх ставленням до міжнародно-правових актів, укладених третіми сторонами.

Оскільки вже у липні 1941 р. радянське керівництво заявило польському еміграційному уряду в Лондоні про денонсацію німецько-радянських договорів, території, що відійшли до СРСР після "золотого вересня" 1939 р., ніби "зависли у повітрі". Реальну владу й адміністрацію тут мала Німеччина, але ні радянський, ні польський уряд (як і більшість світового співтовариства) не визнавали окупацію Польщі законною. Отже, повернення Червоної армії в Україну у 1943–1944 рр. в її кордонах до вересня 1939 р. цілком правомірно характеризувати як визволення, звільнення. Адже факт приналежності УРСР до складу Союзу жодна впливова держава у той час не оскаржувала. Прихід же радянських збройних сил на західноукраїнські терени підпадає під кваліфікацію "окупація". Лише польсько-радянський договір про кордон між двома країнами надав цьому факту легітимних формально-правових ознак та іншого статусу.

Самоорганізація українського суспільства базувалася не на більшовицькому чи українському національному патріотизмі, а на прагматичній стратегії виживання.

В умовах війни, коли долі цілих держав і народів вирішувала військова могутність та право сильного, українцям, полякам, євреям, росіянам важко було розраховувати на власний національний потенціал. Так чи інакше вони потрапляли під вплив (здебільшого примусовий) тих організованих систем, які в даному місці й у певний час виявлялися сильнішими.

Саме остання теза має концептуальне значення для трактування Другої світової війни. Для прикладу, оформлення повоєнних кордонів у Східній Європі цілковито перебувало в сфері реалізованих інтересів Сталіна. Те, що вони частково збігалися із соборницькими очікуваннями, ще не означає наявність злагоди між

радянською владою та українською спільнотою. "Вождь" ніколи не зважав на інтереси народів, коли йшлося про імперські інтереси.

Наслідки війни для України найбільш рельєфний вияв дістали в соціо-манітарній сфері.

Масштабні міграційні процеси та людські втрати істотно змінили структуру населення за всіма основними ознаками. Далеко не всі з тих 3,5 млн громадян республіки, які у порядку евакуації виїхали в східні райони країни, змогли або захотіли повернутися з республік Середньої Азії, Сибіру, Уралу, Поволжя. Те саме можна сказати про військовослужбовців радянських збройних сил (за різними оцінками, від 6 до 7 млн громадян УРСР одягали червоноармійську уніформу). Близько 4,1 млн осіб військового персоналу загинули на фронті, від хвороб, зникли безвісти, померли в госпіталях від ран у перші повоєнні роки, десятки, якщо не сотні тисяч, осіли у різних кюточках Союзу, а після фільтрації потрапили в табори ГУТАБу⁵. Крім того, частина контингенту в'язниць і таборів становили військовослужбовці, засуджені за різні кримінальні злочини й порушення військових статутів тощо (всього таких випадків за роки війни в армії зафіксовано трохи менше мільйона).

Прагнучи знищити соціальну базу самостійницького руху, радянські силові структури вдалися до масових депортацій українського населення Західної України. У середині 1940 р. в трудпоселеннях на території 26 союзних республік, країв та областей налічувалося понад 37 тис. етнічних українців⁶. 13,5 тис. їх одноплемінників перебувало серед 208,5 тис. осадників і біженців, яких направлено до 1 квітня 1941 р. на трудпоселення з західних районів УРСР та БРСР⁷.

З 34 тис. бранців в'язниць у містах 16 областей республіки до 19 серпня 1941 р. було вивезено вглиб країни 24 тис., а решту розстріляли в місцях утримання⁸. За іншими даними, від лютого 1940 до червня 1941 р. з західних областей республіки депортовано 780 тис. чол.⁹. П.Магочій вважає, що від каральних заходів у ході першої радянїзації краю постраждали 500 тис. українців та 550 тис. поляків¹⁰. Інше джерело називає ще більшу кількість репресованих – 1,2 млн. громадян, що становило 10 % населення¹¹. Друга хвиля депортації "родин оунівців" (від березня 1944 до 1949 р.) охопила 143,1 тис. осіб¹².

Масові депортації перетворилися у руках більшовицької верхівки в інструмент колективної відповідальності. Першими стали польські осадники й українські самостійники. Потім настала черга 50 тис. етнічних німців з Криму, 31 тис. – із Запорізької, 29 тис. – зі Сталінської, 9 тис. – з Дніпропетровської та Одеської, 2590 – з Ворошиловградської областей, яких примусово виселили на схід задля того, аби перешкодити гітлерівцям створити "п'яту колону" на загарбаній території¹³.

Результатом етнічних "зачисток" за звинуваченням у "зраді батьківщини" стала депортація 196 тис. кримських татар, 14,4 тис. греків, 12 тис. болгарів, 11,3 тис. вірменів у віддалені райони СРСР¹⁴.

Етнічний ландшафт України зазнав істотних змін внаслідок польсько-українського трансферу цивільного населення. Від 15 жовтня 1944 р. до 2 серпня 1946 р. до УРСР було переміщено 482 тис. чол. української національності, а з України на історичну батьківщину – 788 тис. поляків¹⁵.

Подібний спосіб для реалізації своїх намірів широко застосувала німецька окупаційна адміністрація. В 1941–1942 і в 1993–1944 рр. практикувалася масова "евакуація" населення прифронтових районів. За даними штабів груп армій "Південь" та "А", на території України тільки протягом січня-лютого 1944 р. було примусово вивезено 284 тис. осіб, більшу частину яких передано відомству трудових ресурсів Сходу під керівництвом Заукеля¹⁶. Протягом гітлерівської окупації з України до рейху переміщено на роботу близько 2,4 млн "остарбайтерів" й "евакуйованих"¹⁷.

Поставивши як одне з головних своїх завдань "остаточне розв'язання єврейського питання", нацисти винищили більшість з тих 2,5 млн євреїв, які мешкали в УРСР до початку війни¹⁸.

Незважаючи на всі зусилля радянських репатріаційних органів, на території Західної Німеччини та Австрії залишилося близько 220 тис. українців, більшість яких згодом виїхала до США, Канади, Британії, Бельгії, Австралії, Нової Зеландії, Франції, Аргентини, Бразилії та інших країн¹⁹.

За різними оцінками, прямі людські втрати України внаслідок Другої світової війни коливаються в межах 8–10 млн, а демографічні (від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р.) – становлять 13,6 млн чол.²⁰

Демографічні процеси воєнної доби викликали деформацію існуючої структури населення, дисбаланс у співвідношенні чоловіків і жінок, вилучення й ізоляцію значної репродуктивної його частини.

На 1 червня 1946 р. на обліку в органах соцзабезу перебувало понад 500 тис. інвалідів, 70 % відсотків яких становила категорія віком від 20 до 40 років. Їх лікування, працевлаштування, соціальна реадаптація перетворилися на серйозну проблему. Особливо гостро стояло питання про організацію протезування. Адже 1487 осіб не мали обох ніг, 43299 – однієї, ноги, 469 – обох рук, 23912 – однієї руки, 2501 – обох очей, 8929 – одного ока. Для багатьох колишніх військовослужбовців повернення до мирного життя супроводжувалося нелегкими випробуваннями бюрократією, тяганиною, нерозпорядливістю тих, від кого залежало їх повноцінне суспільне життя²¹.

Війна надзвичайно негативно відбилася на найменш захищеній категорії цивільного населення – дітях. До кінця 1944 р. на території України виявлено 125 тис. сиріт, 21 тис. з яких до того ж була безпритульна²². Багато з них мали різні хвороби: від дистрофії до цілого "букету" інфекційних та інших захворювань. На початку 1945 р. у дитбудинках перебувало 25,5 тис. дітей, але це були далеко не всі, хто потребував повної соціальної опіки з боку держави²³.

Одним з найбільш тривожних симптомів дестабілізації в сфері відтворення населення стало різке скорочення народжуваності: у 1944 р. в Україні народилося 580 тис. дітей (53 % передвоєнного показника). У 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності й смертності) становило 1,89, а в 1944 р. – 1,25 (на 1 тис. населення народилося у середньому 5 немовлят, а померло 7 осіб)²⁴.

Великої уваги потребували майже 4 млн родин військовослужбовців, значна частина з яких не мали годувальника або ж були багатодітними.

Радянським органам влади довелося практично з нуля відроджувати виробничу і соціальну інфраструктуру, систему постачання. Матеріальні втрати в ході війни у цифровому виразі просто вражають уяву. Під час останньої в республіці повністю або частково зруйновано 714 міст та 28 тис. сіл, 2 млн будинків (у результаті 10 млн людей не мали житла), 16150 підприємств, 1916 залізничних станцій, 14 тис. установ зв'язку, 18 тис. лікувальних засобів, 33 тис. шкіл, технікумів, училищ, вузів, науково-дослідних установ, 19,2 тис. міських і сільських бібліотек, знищено або пограбовано майно 1,3 тис. МТС, 872 радгоспів та десятків тисяч колгоспів. Окупанти вилучили у населення 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 7,3 млн овець²⁵. До цього слід додати устаткування і матеріали підприємств, транспортні засоби, трактори та сільськогосподарські машини, худобу, які були підняті до евакуації радянськими органами влади в 1941 р., а також збитки, заподіяні особистому майну громадян.

Після завершення бойових дій на територію республіки повернулася лише незначна частка матеріальних цінностей, вивезених у східні райони СРСР. Керівництво держави вважало за недоцільне повернення в Україну обладнання, яке склало основу воєнно-промислового комплексу (ВПК) на сході. Не поспішали від-

повідні відомства союзних республік і з реєвакуюцією худоби. Так, в Україну повернули всього 0,01 % всього евакуйованого її поголів'я²⁶.

Залишається незаперечним фактом, що союзний уряд здійснював акцентовані фінансові ін'єкції у важку індустрію й містобудування. Але решта сфер фінансувалася за залишковим принципом. І тут саме доречно відзначити трудовий героїзм населення, яке на своїх плечах винесло тягар відродження постраждалої від війни республіки.

Осібню слід сказати про повернення історико-культурних цінностей. Вкрадені гітлерівськими "культуртрегерами" бібліотечні та музейні колекції, інші мистецькі твори, архівні документи, обладнання наукових установ нерідко поверталися не в Україну, а у "спецхрани" Москви. Проблема реституцій гостро стоїть і донині, про що свідчать публікації С. Кота, Г. Боряка, М. Дубик, П. К. Грімстед та інших істориків²⁷.

Війна змінила правове поле у країні, що стало природною практикою в більшості воюючих держав. Однак Сталін пішов далі, й у цьому була лише йому притаманна логіка і послідовність. Відчувши себе переможцем та володарем становища, він продовжив довоєнні системні репресалії проти власного народу. Депортації кримських татарів, родин учасників українського повстанського руху, колишніх військовополонених, перевірка й фільтрація репатріантів стали вагомим "довіском" до цілком виправданих покарань військових злочинців і колаборантів. Система колективної відповідальності важким тягарем лягла на десятки тисяч громадян.

Тим часом криміногенна ситуація у республіці відзначалася напруженістю. Гострий дефіцит продуктів харчування та речей першої необхідності викликав зростання бандитизму й організованої злочинності. Опосередкованим наслідком війни став голод 1946–1947 рр.

Отримавши моральний кредит довіри, режим продовжував курс на централізацію, радянізацію приєднаних територій та їх інкорпорацію в загальносоюзний організм, уніфікацію всіх форм суспільного життя.

Показовим у цьому сенсі стала ліквідація греко-католицької церкви – світоглядної опори і носія своєрідної моральної і національної системи цінностей для переважної частини мешканців західноукраїнського регіону.

Воєнні події стали приводом для радикальних кроків Сталіна у релігійній сфері. Взяти ще на початку 1943 р. за мету перетворити православну церкву на "державну", а також помститися автокефалістам і греко-католикам за підтримку ними "українського сепаратизму", Кремль послідовно проводив курс на уніфікацію конфесійного життя. Якщо автокефальна й обновленська церкви (вони відновили свою діяльність у період окупації) були знекровлені шляхом "непрохідних" рогаток реєстрації у Раді у справах російської православної церкви (РПЦ), то греко-католицьку церкву, що займала виразно антибільшовицьку позицію, була адептом іншої моральної й суспільної системи цінностей, а також небезпідставно асоціювалася з самостійницьким рухом, очікувала інша доля. Розігравши фарс "злиття" УГКЦ з РПЦ, режим, як йому здавалося, назавжди розв'язав "уніатську проблему". Однак з точки зору історичної перспективи це був стратегічно недалекоглядний крок. 5 мільйонів греко-католиків не могли стати за наказом "згорі" православними. Перетворившись на катакомбну церкву, УГКЦ не зрадила своєму кредо. Через 45 років по війні закладена "войовничими атеїстами" на Львівському соборі 1946 р. "міна сповільненої дії" вибухнула боротьбою греко-католиків і православних за храми та церковне майно. Їх повернення й донині залишається до кінця невіршеним питанням, що час від часу породжує спалахи напруження двох великих конфесій.

Консервація радянського режиму отримала стимулюючий фермент як всередині країни, так і ззовні. Як переможець, Радянський Союз вирішував долю по-

воєнного устрою світу, перетворившись на лідера глобального масштабу. Все це слугувало чинниками легітимізації режиму та будь-яких його зовнішньо- й внутрішньополітичних кроків.

Одним з наслідків війни стала поява Організації Об'єднаних Націй – міжнародної організації, що мала на базі існуючої конфігурації та балансу сил закріпити нову схему регулювання взаємин між державами й убезпечити їх від можливості розв'язання Третьої світової війни. Україна стала співзасновником ООН і нині, коли вся світова спільнота відзначає 60-річчя цієї події, може пишатися цим фактом. Водночас не слід перебільшувати тодішнє значення чергового сталінського витвору. Дипломати різних країн з розумінням та співчуттям сприйняли ідею своєрідного відзначення місця і ролі народу України у війні, однак вони ніколи (до початку 90-х рр. ХХ ст. включно) не сприймали УРСР як повноцінного партнера. Та союзна республіка за більшістю визначальних параметрів такою й не була: навіть за наявності власного МЗС зовнішньо-політична лінія генерувалась у Москві. Делегації УРСР в ООН та інших міжнародних організаціях могли тішити себе хіба-що участю в обговоренні важливих питань і додатковим голосом на користь курсу, який проводив Кремль на міжнародній арені.

Тим часом Україна заслужила своє право на перебування у лавах співзасновників ООН. Від 6 до 7 млн громадян республіки воювали проти нацизму, фашизму й японського милітаризму в складі радянських збройних сил, десятки тисяч – у партизанських загонах та підпільних групах. Разом з представниками інших народів СРСР вони винесли на собі тягар боротьби на німецько-радянському фронті, визволяли від "коричневої чуми" центральноєвропейські країни, ліквідували останнє вогнище Другої світової війни на Далекому Сході. Чимало етнічних українців билися проти ворога в складі польських і чехословацьких з'єднань, які були сформовані на радянській території й почали свій ратний шлях з неї.

Не залишилася стороннім спостерігачем і українська діаспора. За різними оцінками, від 35 до 50 тис. військовослужбовців українського походження (з них 11,4 % добровольців) перебували в канадській армії²⁸. Близько 40 тис. етнічних українців воювали у складі збройних сил США в Тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, зустрівшись зі своїми єдинокровними братами з Червоної армії на Ельбі²⁹. 5 тис. українських добровольців у складі французького "Іноземного легіону" билися проти гітлерівців за Фландрію, під Седаном, над Соммою, Сеною, Марною, Луарою, Соною³⁰.

У повоєнному світі досить гостро стояла проблема покарання військових злочинців. Певні політичні сили в Україні донині спекулюють на цій темі. Оскільки це має стати предметом окремої розмови, обмежимося кількома зауваженнями з цього приводу. Після закінчення бойових дій у Західній Європі перебувало чимало тих, хто воював на боці гітлерівців. Прагнувши якось влаштувати своє життя, вони домагалися виїзду з Німеччини та Австрії до інших країн. Лише до Англії в 1947 р. перебралося 28 тис. українців, які служили у польській армії, "остарбайтери", бійці дивізії ваффен СС "Галичина" (близько 9000 осіб). Того ж 1947 р. Міжнародна організація для втікачів (ІРО) почала перевірку "переміщених осіб" (скринінг) на предмет виявлення військових злочинців. Після того як особи, яким інкримінувалися військові злочини, були відсепаровані, решті др (displaced persons) було дозволено виїзд у країни, які приймали біженців. Особливо ретельно перевіряли потенційних імігрантів відповідні служби Британії, США і Канади. Той факт, що основна маса дивізіонників дістала "зелену карту", засвідчує непричетність їх до злочинів проти людства, хоча це й не спростовує їх співпрацю з гітлерівцями³¹.

Спроби сфокусувати проблеми колаборації виключно на дивізії ваффен СС "Галичина" сприймаються як неприховане політичне замовлення, оскільки під ворожими прапорами воювали представники практично всіх європейських та на-

одів Радянського Союзу. То ж її слід розглядати як типове, інтернаціональне явище, яке водночас мало і свою, так би мовити, "національну" специфіку.

Оцінюючи взаємини народу й держави в той період, варто мати на увазі до певної міри роздвоєне сприйняття війни широкими верствами населення України. З одного боку, люди раділи та пишалися тим, що пережили війну і перемогли грізного ворога. 1,7 млн громадян республіки нагороджені орденами й медалями, а 1983 – удостені найвищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу. З іншого, – ще свіжими були рани, заподіяні війною, біль втрат рідних та близьких. Багато хто ставив перед собою запитання: "Чому ціна перемоги виявилась такою високою, як сталося, що розпропагована міць радянських сил на початку війни виявилась блефом?" Проте гучні переможні марші глушили сумніви й докори на адресу влади. Режим сповна скористався плодами перемоги, фактично приватизувавши її. А десятки мільйонів українців знову очікувала боротьба за виживання – наближалися голодні 1946 і 1947 рр...

Одним з наслідків Другої світової війни стало чергове перенесення центру політичної боротьби за УССД на еміграцію. Цей процес розтягнувся в часі з кількох причин: по-перше, протягом кількох повоєнних років на західноукраїнських теренах тривало криваве протистояння ОУН та УПА проти сталінського режиму; по-друге, пропагандистські зусилля Кремля створили довкола українських націоналістів доволі непривабливу ауру, постійно нагадуючи світовій громадськості про їх співпрацю з нацистами; по-третє, навколо Радянського Союзу формувався "санітарний буфер" з країн так званої "народної демократії", що позбавило українських націоналістів можливості зосередитися у своїх традиційних місцях перебування (Чехія, Німеччина, Польща).

Однак попри все найважливішим, доленосним підсумком війни стала перемога над тими, хто ніс смерть усьому народу України. Історична справедливість вимагає не лише визнання цієї незаперечної істини, а й належного вшанування всіх учасників війни, ратної звитяги і трудового подвигу наших співвітчизників.

В цьому зв'язку хочеться звернути увагу на одну дивну обставину. Громадяни України у складі радянських збройних сил завершили війну не в травні, а у вересні 1945 р. В боях проти японської Квантунської армії втрати Червоної армії, флоту та авіації становили 36,5 тис. осіб, з них понад 12 тис. – безповоротні³². Однак дана подія практично не відзначається у нашій державі. До речі, акт про капітуляцію Японії від імені Союзу РСР підписав генерал К.Дерев'янку – наш земляк. Посмертно звання Героя України вже в наш час присвоєно президенту Карпатської України А. Волошину, воїну, який серед перших встановив переможний стяг над рейхстагом, О.Бересту. А всі інтерпеляції наукової громадськості щодо присвоєння звання Героя України К.Дерев'янку, поки що залишаються без належної реакції органів влади.

Норберт Фрай зазначав, що історія не повинна розчинятися в індивідуальній пам'яті. Але з окремих спогадів складається мозаїчна картина минулого, якої можна й не розглядати згори. За аналогією, історія не може розчинятися в окремих подіях. Максимально можлива кількість зв'язків між фактами минулого, розширення асоціативного ряду у поєднанні з прискіпливою і поважною увагою до історії окремої людини, одного явища спроможні наблизити до розуміння найбільшої в історії людських цивілізацій війни.

¹ Геллер Ернест. Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія. – К., 2000. – С. 298.

² Ренан Ернест. Що таке нація // Там само. – С.118.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 887. – Арк. 25, 26.

⁴ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 557.

⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С. 561.

- ⁶ Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К. – С.43, 46.
- ⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – у трьох томах. – Львів, 1996. – Т. 1. – С.155. (Р.Конквест подає іншу цифру – 210,6 тис. осіб. – Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – С.85.
- ⁸ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн. 2 – С.241; Бугай М.Ф. Депортаційні населення України (30-50-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С.38.
- ⁹ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 413–433.
- ¹⁰ Magosci P.R. A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 630.
- ¹¹ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т.т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 102.
- ¹² Білас І.Г. Форми та методи діяльності НКВС – МДБ у боротьбі проти ОУН – УПА // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – К., 1992. – С.155.
- ¹³ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортації народів из Крима в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крима. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 65–66; Бугай М.Ф. Назв. праця. – С.37; Юридична енциклопедія. – К., 1992. – Т.2. – С.75.
- ¹⁴ Винниченко І. Назв. праця. – С. 59; Земсков В.Н. Спецпоселенцы из Крима // Проблемы истории Крима. – Вып. 2. – С. 79.
- ¹⁵ Щерба Г. Депортації населення польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнарод. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.245–255.
- ¹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 215.
- ¹⁷ Там само – С. 216. У німецькій історіографії подається інша цифра українських громадян, вивезених на роботи за межі батьківщини, а саме – 1,7 млн. – Див.: Speoerer M. Zwangsarbeit unterm Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeit, Krssegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzen Europa 1939-1945. – Stuttgart (Munchen), 2001. – S.80.
- ¹⁸ Там само. – С.577.
- ¹⁹ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С.635, 636.
- ²⁰ Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С.17.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 42. – Арк. 21, 40.
- ²² Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С.131.
- ²³ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – С.181.
- ²⁴ Перковський А., Пирожков С. Назв. праця. – С.23; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 300.
- ²⁵ Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. – К., 1966. – С. 152, 153.
- ²⁶ Там само. – С.298.
- ²⁷ Грімстед Патріція Кеннеді за участю Боряка Геннадія. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992; Боряк Г., Кеннеді-Грімстед П. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991; Кот С., Ошуркевич О. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї. – Вып. 1. – К., 1996. Боряк Г., Дубик М., Маяковська Н. "Нацистське золото" з України: у пошуках архівних свідчень. – Вып. 2. – К., 2000; Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996.
- ²⁸ Марунчак М.Г. Історія українців Канади: У 2-х т. – Вінніпег, 1974. – Т. 2. – С. 258.
- ²⁹ Карпатський календар. – Б.м., 1944. – С. 22–23.
- ³⁰ Маруняк Володимир Бойків Олександр. Організатор життя у Франції. – Париж, 1986. – С.52–55.
- ³¹ Заставний Ф.Д. Українська діаспора. – Львів, 1991. – С. 20.
- ³² Пам'яті павших. Великая Отечественная война. 1941–1945. – М., 1995. – С.103.

The military-political, social, demographical, moral and psychological aftereffects of the World War II on Ukraine are reviewed in the artical.

М.Айкель*

"ЧЕРЕЗ БРАК ЛЮДЕЙ..."¹

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА НАБОРУ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА ПРИМУСОВІ ДЕПОРТАЦІЇ РОБІТНИКІВ ІЗ ОКУПОВАНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ 1941–1944 рр.**

Автор описує механізми та вади німецької політики набору українських примусових робітників, спираючись здебільшого на архіви України та Німеччини. Серед усіх окупованих нацистами територій саме Україна стала основним резервуаром для набору примусових робітників та їх насильницької депортації. Понад 1,7 млн українців зазнали тяжкої долі оstarбайтерів у Німеччині, а ще більшій кількості довелося виконувати каторжні роботи на окупованих територіях СРСР. Представники місцевої влади та української допоміжної поліції брали безпосередню участь в облавах для набору робочої сили, виконуючи накази окупантів. Відомство Ф.Заукеля в Берліні до останніх днів окупації продовжувало спускати розпорядження про масовий вербунок примусових працівників, незважаючи на те, що представники окупаційної влади в Україні (цивільне, військове, а також керівництво СС і поліції) дійшли одностайної згоди, що починаючи з кінця 1942 р. ці вимоги були непомірними й не враховували потреб окупаційного режиму в трудових ресурсах у самій Україні. Відсутність чітких узгоджених пріоритетів призвела до, на перший погляд, парадоксального висновку: німецька окупаційна влада відчула "брак людей" для вербування попри те, що сотні тисяч українських бранців було відправлено до райху.

1. Вступ

12 липня 1942 р. німецькі поліцейські сили провели на Подолі в Києві велику облаву з метою пошуку потенційних примусових робітників. Частина міста прочісувалася при цьому у ранковий час маленькими підрозділами, які складалися з шуцманів, представника поліції безпеки та служби безпеки (Sipo/SD) й українського допоміжного поліцейського (відповідно 9 шуцманів та один т.зв. "шуцман поліції безпеки" – формування допоміжної поліції). Придатну робочу силу було направлено до поліцейської установи служби безпеки, де отримувалися персональні дані й визначених до примусової праці осіб переводили до київського пересильного табору. За акцію відповідала німецька поліція порядку. Проте із заарештованих 1645 осіб після перевірки тільки 255 були визнані працездатними й придатними для транспортування в Німеччину². Тож начальник зіпо/СД (Sipo/SD) Києва визначив операцію як "незадовільну". Подібні облави відбулися 8 серпня на дніпровському узбережжі та 18 серпня на київському "Євбазі".

Участь поліції безпеки й порядку спільно з місцевими допоміжними поліцейськими, у великій облаві в районі Києва є тільки прикладом методів, застосовуваних німецькою окупаційною владою для примусового набору робочої сили з України під час Другої світової війни.

Регіональні набори, насильницьке вивезення людей певного року народження та масове вигнання місцевого населення при німецькому відступі призвели до того, що 1941–1944 рр. до Німеччини було депортовано приблизно 1,7 млн укра-

*Айкель Маркус – магістр (1993) і доктор історії (1997) Гамбурзького університету. Др М.Айкель працював науковим співробітником програми уряду Канади з розслідування злочинів проти людства й військових злочинів та Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії. На даний час є співробітником Міжнародного кримінального суду (Гаага, Королівство Нідерланди).

**Перший варіант статті опубліковано: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – №5. – S. 405–434.

їнських примусових працівників³. У запланованих берлінськими установами т.зв. "програмах використання трудових ресурсів" вивезені з окупованих областей України робітники навесні 1942 р. становили близько 75% усіх остарбайтерів. До кінця 1942 р. було вивезено вже 500 тис. робітників із Західної та Центральної України⁴ та 630 тис. зі Східної України й Південної Росії⁵. До кінця 1942 р. "програма остарбайтерів" сягнула позначки в 1,5 млн. За даними генерального вповноваженого з трудового використання (Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) Фріца Заукеля з весни 1942 р. половина всіх "завербованих" робітників походила з окупованих областей СРСР, здебільшого з України⁶. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій, кожен із 40 жителів окупованих областей України під цивільним або військовим управлінням був депортований до Німеччини (до серпня 1943 р.)⁷.

Німецька політика щодо примусової праці відіграла важливу роль у формуванні ставлення місцевого населення до окупаційного режиму. Депортації тривали навіть тоді, коли вони спричинили радикальну зміну настроїв українців ("загальноприйнято, що в райхскомісаріаті "Україна" облави й депортації були найбільшою помилкою нацистів"⁸).

У системі німецьких заходів із планування набору робочої сили України, безперечно, відводилося провідне місце. На сьогодні опубліковано низку досліджень на тему насильницького вербування робітників із території Білорусі⁹, загалом із СРСР¹⁰ та щодо досвіду українських остарбайтерів у Німеччині¹¹. У запропонованій статті автор ставить за мету, спираючись на джерела з німецьких та українських архівів, сприяти детальним дослідженням процесу примусових вербунків в окупованих областях України й зосереджує увагу на наступних питаннях: 1. періоди й регіональні особливості насильницьких наборів робітників в Україні; 2. яку частку із загальної кількості становили примусові робітники, вивезені в Німеччину з України; 3. як їх використовували в німецьких інтересах в окупованих областях СРСР.

Для відповіді на ці питання в частині II дається огляд німецьких депортацій з території України, а в частині III висвітлюються заходи з примусової праці в окупованих областях. Аналіз "працевикористання" (Arbeitseinsatz) в центральному регіоні України – Вінниці – висвітлює зв'язок між примусовою працею, нестачею кваліфікованих робітників і винищенням єврейського населення.

У частині IV аналізуються різні концепції німецької політики з примусової праці в Україні; з'ясовуються відмінності в підходах відомства Ф. Заукеля й місцевих військових, цивільних і поліцейських органів управління¹². Наскільки можливим було поєднання депортацій із економічними пріоритетами на окупованих територіях? У цьому контексті позиція начальника зіпо/СД Києва є показовою з двох причин: як приклад ставлення місцевих окупаційних органів до "працевикористання", так і ролі зіпо/СД у примусовому наборі робочої сили взагалі.

У частині V висвітлено важливу роль місцевої української адміністрації та допоміжної поліції, які в заходах з примусової праці виступали каральним органом окупаційного режиму. Місцева влада та поліція відіграли найважливішу роль при вербуванні в сільській місцевості в 1943 р.

II. Періоди та основні моменти німецьких депортацій із України

Перед початком нападу на СРСР націонал-соціалістичне керівництво Німеччини планувало використовувати окуповані області переважно для постачання сировини та продуктів харчування, місцевому ж населенню належало померти від голоду або на нього чекало заслання до Сибіру¹³. Також передбачалося залучити населення окупованих областей для відновлення постачання, будівництва й транспортного сполучення в інтересах вермахта¹⁴.

Примусову працю в Україні було запроваджено вже в серпні 1941 р. ("трудо-вий обов'язок" для неєвреїв 18–45 років та "трудоий примус" для євреїв 14–60 років¹⁶). Базуючись на відповідних розпорядженнях, польовий комендант Вінниці вимагав "трудоого обов'язку" для всього населення його зони впливу, яке вико-нувало "ручну та гужову повинності"¹⁶. Райхсміністерство окупованих східних областей затвердило в грудні 1941 р. план "запровадження трудового обов'язку" для всіх жителів у віці 18–45 років¹⁷.

Із провалом "бліцкригу" й переходом війни у виснажливу фазу (осінь–зима 1941 р.) А.Гітлер та Г.Герінг затвердили план "працевикористання" радянських військовополонених і цивільної робочої сили (листопад 1941 р.)¹⁸. Через масове знищення придатних для "працевикористання" радянських військовополонених (до кінця 1941 р.) та нищення єврейського населення в Україні, в окупованих областях відчувалася нестача кваліфікованих робітників¹⁹. У жовтні 1942 р. про-блему трудових ресурсів шеф господарського штабу "Схід" генерал-лейтенант Штапф визначив як "найбільш вузьке місце" (schärfste(n) Engpass)²⁰. Тож з весни 1942 р. німецька окупаційна влада інтенсифікує заходи з примусового набору ро-бітників до Німеччини.

Окуповані області України зіткнулися з депортацією робочої сили до райху з початком вербування робітників видобувної промисловості Кривого Рогу (листопад 1941 р.)²¹, а в грудні 1941 р. постали перші вербувальні комісії²². Порядок проживан-ня радянських примусових робітників у Німеччині окреслювали т.зв. "накази щодо остарбайтерів" (лютий 1942 р.), які вимагали від робітників із СРСР носити в Німеч-чині знак "Ост", а жити вони мали в ізольованому та обнесеному колючим дротом барачному таборі²³. Клопотання деяких керівників щодо поліпшення поводження з українськими робітниками ніяк не відбилося в остаточному варіанті наказів²⁴.

Для "керівництва робочою силою" окупованих областей або транспортуван-ня її до Німеччини установи окупаційної влади потребували достовірних даних про працездатне населення. Спочатку, з огляду на нестачу персоналу, реєстрація робочої сили обмежувалася містами; а згодом перекинулася на село, де тривала до пізньої фази окупаційного періоду²⁵.

У Вінниці, місті з майже 100 тис. мешканців, органи військового управлін-ня у вересні 1941 р. видали розпорядження всім підприємствам терміново скла-сти перелік зайнятих на кожному з них²⁶. На в такий спосіб отриманих даних пла-нувалися перші заходи "керівництва робочою силою". Польова комендатура Жи-томира, наприклад, склала у вересні 1941 р. списки близько 4 тис. незайнятих ос-іб. "Нероби й безробітні" (Herumlungernde Arbeitslose) були забрані патрулями польової жандармерії та відправлені на роботу; на ухильників чекав робочий та-бір, підпорядкований польовій комендатурі²⁷.

У Київській окрузі військова адміністрація на початку жовтня 1941 р. запро-вадила обов'язкову реєстрацію безробітних²⁸. Уже наприкінці 1941 р. давалася визна-ки нестача робочої сили, через що київська влада навіть змушена була відхилити ви-могу відповідних органів райхскомісаріату надіслати 1300 робітників до Рівного.

Окупаційні установи намагалися в різний спосіб примусити придатне до праці місцеве населення реєструватися. У цьому ім активно співряла допоміжна управа й поліція²⁹. Служби праці, підпорядковані міському комісару або районно-му управлінню, видавали робочу книжку, на підставі якої отримувалися продук-тові картки³⁰. А з березня 1942 р. в Києві було запроваджено т.зв. "робочу карт-ку", яка, щотижня підписувана роботодавцем, пред'являлася при отриманні про-дуктів харчування³¹. У квітні було роздано 60 тис. таких карток³².

На районних шефів, управдомів та українську допоміжну поліцію в Києві покладалися завдання контролювати жителів та доставляти працездатних до служб праці³³. Своєю чергою, служба праці наполягала, щоби безробітних напра-

вляти "в поліцейському супроводі"³⁴. За невиконання завдань на управдомів накладалися "тяжкі штрафи, аж до смертної кари".

Оскільки вже направлені службою праці працівники іноді не з'являлися на роботу або втікали, служба праці звернулася до міського комісара з проханням про створення "робочого табору під поліцейською охороною" та з особливою патрульною службою³⁵. Генеральний комісар Києва Вальдемар Маґунія запропонував створити "примусовий табір для ухильників від праці", запросивши начальника зіпо/СД Києва оберштурмфюрера СС Еріха Ерлінгера³⁶ про надання необхідної допомоги³⁷. Серед "відомих заходів" проти "ухильників" В.Маґунія визначив "оголошення в газеті, прочісування єврейського ринку, створення табору примусової праці силами СД" (9 січня 1942 р.)³⁸. Місцева зіпо/СД була, таким чином, залучена до провадження заходів із примусової праці. Заступник генерального комісара бригадефюрер Квіцрау заявляв: "У подальшому в деяких випадках для підтримки престижу організації та виконання виданого розпорядження повинні застосовуватися розстріли"³⁹. Таким чином, із 1942 р. силами німецької поліції безпеки й цивільної адміністрації впроваджуються надзвичайні заходи з примусового вербування робочої сили.

Окупаційні установи швидко збагнули, що наявні трудові ресурси значно зменшилися через попередню радянську евакуацію. Якщо в Києві на початку 1941 р. проживало 890 тис. мешканців, то при німцях це число зменшилося більше, ніж удвічі⁴⁰. За доповіддю начальника зіпо/СД Києва "особи кращих років народження" або служили в радянській армії, або втекли перед вступом німців, відтак окупаційним установам залишилися тільки "особи від четвертого до шостого сорту" (vierte bis sechste Garnituren)⁴¹. Тож при плануванні слід було враховувати цю обставину.

Місцеві установи окупаційної влади нарікали на нестачу кваліфікованих робітників. Польова комендатура №197 (80 км на схід від Києва, Прилуки) доповідала в березні 1942 р., що "вже зараз дається взнаки брак кваліфікованих робітників, наприклад, теслярів, каменярів і т.д."⁴², а польова комендатура №538 також фіксувала нестачу "ремісників" у Маріуполі⁴³.

У зоні цивільного управління (РКУ) нестача кваліфікованих робітників фіксувалася в містах генеральних округ Волинь-Поділля і Житомир⁴⁴. Проте в лютому 1942 р. 250 єврейських кваліфікованих робітників із Рівного та Луцька були перевезені в Київ на будівництво зруйнованого мосту через Дніпро⁴⁵. Начальник зіпо/СД Києва констатував навесні 1942 р. особливу нестачу кваліфікованих будівельників та металістів⁴⁶. Для зведення споруд у Козятині "робоча сила – також євреї – була переміщена здалеку"⁴⁷.

Наведені приклади свідчать про потребу окупаційної влади у спеціалістах єврейської національності, і ця потреба лише збільшувалася зі знищенням єврейського населення. Тож у березні 1942 р. райхсміністерство окупованих східних територій вирішило не знищувати єврейських ремісників та кваліфікованих робітників⁴⁸. Одночасно розпочався масовий вивіз кваліфікованих робітників до Німеччини⁴⁹. Систематичне примусове вербування й вивіз робочої сили з України для "використання в райху" були одним із способів використання окупаційною владою потенціалу захоплених теренів СРСР⁵⁰. Проте відсутність єдиної концепції використання робочої сили призвела до того, що паралельно відбувалося два процеси: транспортування робітників до Німеччини та знищення фахівців-євреїв, при одночасному наголошенні на пріоритетності відновленні економічного життя в Україні. Відтак, у репресивних умовах німецького окупаційного режиму багаторівневі вимоги не відповідали реаліям українського сектору наявної робочої сили.

Останні повідомлення про добровільне залучення робітників в Німеччину датовані 1942 р. Начальник зіпо/СД Києва визначав період із січня до квітня 1942 р. як "короткий час вербування добровольців"⁵¹, а в списках ешелонів до Німеччини

навесні 1942 р. визначалося близько 10% добровольців від усіх завербованих⁵². З огляду на умови життя в окупованих областях СРСР дослідники вже давно дискутують щодо терміну "добровільність"⁵³. Саме в атмосфері голоду Карел Беркгоф бачить причину того, що деякі мешканці Києва шукали порятунку, реєструючись у німецьких службах праці⁵⁴. Про репресивний характер рекрутування робочої сили свідчить і запровадження "таборів примусової праці". Окрім уже згаданих у Києві, господарська команда Полтави в лютому 1942 р. прохала військову адміністрацію створити "табір примусової праці" для "нероб" (Arbeitsunwillige)⁵⁵.

Повного обсягу депортацій робітників окупована Україна зазнала навесні 1942 р. На підставі "наказів про остарбайтерів" Вернер Мансфельд, керівник робочої групи праці у відомстві 4-річного плану, вимагав (24 лютого 1942 р.) вербувати 380 тис. сільськогосподарських та 247 тис. промислових робітників з окупованих східних областей. Більшість цієї робочої сили (майже 75%) планувалося набрати з окупованих областей України: 290 тис. сільських працівників та близько 180 тис. промислових. Таким чином, уже навесні 1942 р. Україна стала головною областю інтересів німецької влади. Вимоги щодо робочої сили райхсміністерство окупованих східних територій надсилало в регіони. Тут також основний тягар ліг на окуповані області України: 120 тис. робітників із округи Києва, 50 тис. – зі Сталіно, 60 тис. – із Кам'янця-Подільського й 50 тис. – з Житомира.

У березні 1942 р. гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель був призначений генеральним уповноваженим із працевикористання – наказом про його призначення було засновано центральну установу зі збору й використання робочої сили. За тиждень після призначення Ф.Заукель заявив райхскомісарові Еріхові Коху, що він прагне в "найкоротший термін" утричі підвищити темпи вербування, "при потребі різко збільшивши трудовий обов'язок"⁵⁶. У березні 1942 р. Ф.Заукель наказав подвоїти кількість служб праці та вербувальних комісій. До осені 1942 р. в Україні, наприклад, було відкрито 110 служб праці (називалися також "установами праці" або "біржами праці")⁵⁷.

Відтепер відповідне відділення РКУ вимагало від служб праці, щоб усі робітники були відправлені до Німеччини. Для окремих міст і громад було визначено квоту, за виконання якої відповідали голови міст і сільські старости⁵⁸. Місто Київ та генеральний комісаріат Києва стали найважливішим резервуаром робочої сили для примусового набору серед окупованих областей СРСР. Від Києва В.Мансфельд вимагав 30 тис. робітників, у квітні 1942 р. – уже 60 тис., а для всієї генеральної округи Києва – 360 тис.⁵⁹

Безпосереднім результатом заходів, ужитих на вимогу апарата Ф.Заукеля, було різке збільшення рекрутувань примусових робітників навесні 1942 р.⁶⁰ У зоні військової адміністрації цифри для травня та червня 1942 р. становили відповідно 118242 та 131404. До серпня з райхскомісаріату було депортовано півмільйона робітників⁶¹. Польові комендагури доповідали про достатню кількість робочої сили для виконання планів Ф.Заукеля⁶². Надходили звіти про "масовий приплив" для реєстрації, вербування за оцінкою радника військового управління (Kriegsverwaltungsrat) відбувалося "дуже сприятливо", "без особливих перешкод"⁶³.

У генеральному комісаріаті Києва було запроваджено плановий принцип згідно з квотами. Так, Смілянський район повинен був надати 10 тис. працівників, голови міст мали "встановити визначене число робітників", а в Іванківському районі "кожному селу треба було довести план"⁶⁴.

У Києві показники вербувань зросли у квітні й травні 1942 р. з 26 тис. до 40 тис., проте добровільність явно підупала, становлячи в травні, за даними начальника зіпо/СД, лише 12% від усіх вивезених (у попередньому місяці – 30%). Із цього випливало, що "здебільшого вербування ... здійснюються примусово"⁶⁵. Тоді як в інших областях України в червні та липні 1942 р. цифри вербувань сяг-

нули абсолютної величини, у районі Києва вони значно скоротилися вже в червні, а у вересні повністю припинилися⁶⁶. З огляду на голод відмова населення Києва від примусової праці в Німеччині була більш ніж виразною. У столиці України квоту можна було виконати (як це ілюструє приклад, наведений у вступі) лише за допомогою "планомірного полювання на людей". При цьому затримано було сотні – на вулицях, у кіно або на пляжах⁶⁷.

Улітку 1942 р. депортації зіткнулися з відчайдушним опором місцевого населення як у Києві, так і за його межами. Зіпо/СД оцінювало вплив заходів із примусової праці на настрої населення в окупованих областях, наголошуючи, що саме це є "джерелом деморалізації"⁶⁸. У генеральній окрузі Києва населення "через посилення агітації, реквізицію худоби та загрозу розстрілу ... не хотіло виконувати розпоряджень старост та німецької поліції"⁶⁹. Служба праці Луцька доповідала: "При прибутті вербувальників села світяться пусткою"⁷⁰, населення втікає до лісу. Таким чином, збір робочої сили в містах і в сільській місцевості мав суттєві відмінності. Використання жандармерії та української допоміжної поліції вже не могло зарадити. Тож надалі луцька служба праці пропонувала вдатися до прісисування місцевості⁷¹.

Причинами посилення спротиву окупаційна влада вважала жорстокість методів вербування, новини з Німеччини від оstarбайтерів та обмеженість потенціалу робочої сили.

Застосування поліції для збору примусових робітників стало нормою, подекуди практикувалося заручництво. На ухилення українців від праці на користь Німеччини цивільне управління реагувало чимдалі жорсткіше: генеральний комісар у Луцьку санкціонував у вересні 1942 р. спалення дворів і захоплення заручників із членів родин придатного для "працевикористання" втікача⁷². Гебітскомісар Василькова наказав палити домівки як превентивний захід⁷³. Широко практикувалися такі методи рекрутизації, як конфіскація зерна та майна, спалення осель, насильницьке захоплення, катування, примусові аборти вагітних⁷⁴. Наприкінці 1942 р. навіть райхсміністр А.Розенберг дорікав Ф.Заукелю за "страхітливі способи", якими провадилося вербування до праці⁷⁵.

Робітники, які поверталися з Німеччини, розповідали про умови життя та праці оstarбайтерів в іншому світлі, ніж офіційна пропаганда. Так, у червні 1942 р. у Київ прийшло 7 ешелонів із 1781 поверненцем, у липні – 6 (1062 особи), у серпні – ще 6 (2430 осіб)⁷⁶. До того ж, із червня 1942 р. поновилося листування з членами родин у Німеччині. Відтак, "готовність вербуватися", як доповідала польова комендатура №753, була б більшою, проте спілкування з поверненцями викликає острах⁷⁷.

Восени 1942 р. начальник зіпо/СД Києва відзначав, що потенціал робочої сили вичерпано⁷⁸. У багатьох районах згідно зі "Звітом з окупованих східних територій" квоти не могли бути виконані через "брак людей"⁷⁹. На думку зіпо/СД, "існували суперечливі погляди на потенціал трудових ресурсів міста Києва щодо робочої сили", а подальші рекрутування неминуче спричиняться до зменшення кількості підприємств, які працюють для потреб вермахту, та зруйнують військово-виробництво, промисловість і сільське господарство⁸⁰.

Не звертаючи уваги на критичну ситуацію в окупованих областях, Ф.Заукель вимагав у жовтні 1942 р. від міністерства А.Розенберга, щоб РКУ до 31 грудня 1942 р. надав 225 тис. робітників а до травня – ще 225 тис.⁸¹ Додатково до інших "програм праці", вийшло розпорядження про невідкладне вербування в Україні 500 тис. домогосподарок⁸². Господарська інспекція В (Донецьк) доповідала, що "наведені цифри спустошать села". Господарська інспекція Харкова в рамках цієї програми залучила майже 2 тис. робітниць; це означало, що кожне село в зоні комендатури повинно було надати трьох примусових робітниць⁸³.

У подальших розрахунках відомства Ф.Заукеля (від середини березня 1943 р.) "щоденна квота" становила 5 тис. працівників. Як і навесні 1942 р. більшість їх

(80% щоденної квоти) повинна була надійти з окупованих областей України та Південної Росії (3 тис. – з РКУ; 1 тис. – із зони господарської інспекції "Південь"). Від початку квітня 1943 р. цифри були подвоєні⁸⁴. Нові вимоги не враховували ані змін на фронті (поразка під Сталінградом), ані протестів окупаційних властей в Україні. Тож не було нічого дивного в тому, що плани Ф.Заукеля не могли бути виконаними; проте від цього місцевому населенню не ставало легше.

Головне командування сухопутних військ (ОКГ) та РКУ дійшли згоди щодо обсягів (початок 1943 р.) рекрутацій молодих українців та українок. У квітні ОКГ розпорядилося про примусову працю для всіх чоловіків 1922–1925 років народження⁸⁵. У РКУ "працевикористання" (березень 1943 р.) було запроваджене для чоловіків і жінок 1923–1925 років народження⁸⁶. У квітні 1943 р. всі жінки 1924 та 1925 років народження були зобов'язані до праці в Німеччині⁸⁷. Адміністрація РКУ в Рівному виходила з того, що від збору по роках народження буде залучено близько 6% загальної кількості населення.

Водночас зі збільшенням обсягів депортацій примусових робітників німецький апарат працевикористання намагався поліпшити становище остарбайтерів, принаймні на папері. Можливо, це мало на меті вплинути на настрої вже працюючих у Німеччині, надто з огляду на поразку під Сталінградом⁸⁸. Остарбайтери в Німеччині отримували з березня 1943 р. офіційне страхування від нещасного випадку; медична допомога була поширена також на членів їхніх родин. Протягом 1943 р. ОКГ впровадило медичне обслуговування для місцевої робочої сили в окупованих областях⁸⁹. Заходи передбачали отримання грошей у розмірі 50% від зарплатні, починаючи з четвертого дня непрацездатності, забезпечення ліками та, при потребі, шпиталізацію⁹⁰. У серпні 1943 р. ОКГ надавало міні-відпустку від 6 до 12 днів⁹¹. Проте перевірити, чи були реалізовані ці розпорядження, неможливо.

У листопаді 1941 р. Г.Герінг обіцяв матеріальну підтримку родинам остарбайтерів⁹². Військова адміністрація в липні 1942 р. розпорядилася виплачувати 130 руб., як допомогу родинам остарбайтерів⁹³. У лютому 1943 р. ОКГ та господарський штаб "Схід" видали наказ, за яким члени родин робітників, окрім зони бойових дій (у Німеччині або в окупованих областях СРСР) повинні отримати в майбутньому певні виплати⁹⁴. Зростаючий опір населення, гостра потреба в іноземній робочій силі, хід бойових дій спричинили в 1943 р. ситуацію, коли полювання на людей та примусові депортації поєднувалися з виплатами та впровадженням заходів із соціального страхування (принаймні на папері).

З наступом радянських військ поступово скорочувалася зона рекрутацій робочої сили. У вересні 1943 р. господарський штаб "Схід" доповідав про порівняно невелику кількість (8611 осіб) "перевезених" робітників⁹⁵. Одночасно зростали потреби у робочій силі місцевої окупаційної влади для власних програм. Примусово рекрутовані особи були зайняті на фортифікаційних роботах на фронті, перш ніж вони могли бути взагалі транспортовані до Німеччини. Так, у зоні господарської інспекції "Південь" у вересні відбулося понад 28 тис. т.зв. "влаштувань на роботу", із яких тільки 1200 – до Німеччини. "Перевага вербування до райху", за висновком господарського штабу "Схід", "у дотеперішній спосіб уже неможлива". У жовтні "вербування до райху" в зоні господарської інспекції "Південь" майже припинилося⁹⁶. У кінці 1943 р. адміністрація РКУ пояснювала, що робоча сила була необхідна головним чином для будівництва укріплень, залізниць, шляхів та сільгоспробіт. "Ускладнень, які варто було б назвати, при цьому не було. Головно завдяки повному припиненню вербування до райху на всіх підприємствах"⁹⁷.

А.Гітлер наказав у лютому 1943 р. при відступі забирати всіх чоловіків у віці 15–65 років для фортифікаційних робіт; якщо можливо, "маса цивільного населення" повинна була бути евакуйована та використана згодом "як робоча сила" в Німеччині або в зоні бойових дій⁹⁸. Командувач армійської групи "Південь" ге-

нерал-фельдмаршал фон Манштайн в серпні розпорядився збирати населення і "робочі колони" в областях поблизу лінії фронту та переводити до армійської зони⁹⁹. Окрім політичної надійності, для окупаційних установ вирішальним критерієм була працездатність. Ці заходи уможливили зростання кількості завербованих в Україні остарбайтерів.

Хоча Ф. Заукель на початку 1944 р. ще планував отримати 4 млн робітників до райху, це було, з огляду на становище на фронті, нереально¹⁰⁰. Зважаючи на нещадність німецьких вербувальних заходів при відступі, кількість завербованих досягла в лютому та березні 1944 р. 56 тис. (найвищий показник із літа 1942 р.)¹⁰¹. Значення заходів Ф. Заукеля в кінцевій фазі війни не можна недооцінювати, навіть якщо й без того завищені вимоги Берліна не можна було виконати.

III. Заходи з примусової праці в окупованих областях України

Окрім вербування остарбайтерів, німецька програма примусової праці передбачала "працевикористання" також і в окупованих областях. Фактично під час вербувальної акції людей як відсилали до Німеччини, так і використовували в окупованих областях. На жаль, щодо України збереглися лише уламки джерельної мозаїки. Місцевим потребам у робочій силі часом віддавався пріоритет, причому залишається питання, як це поєднувалося з одночасним відправленням сотень тисяч остарбайтерів до райху¹⁰².

Деякі професійні групи робітників та регіони були звільнені від депортацій тимчасово або повністю – спеціалісти з цукрових заводів, МТС у РКУ¹⁰³; шляхобудівники (господарська інспекція "Південь")¹⁰⁴, працівники марганцевої промисловості Нікополя¹⁰⁵. Щоб забезпечити збір урожаю, до літа 1942 р. спеціальний режим діяв у генеральній окрузі Миколаєва¹⁰⁶.

На підставі запровадженого 1941 р. "трудового обов'язку" місцева робоча сила активно використовувалася на будівництві, при зборі врожаю та (передусім в останній фазі війни) на окопних і фортифікаційних роботах. Райхсміністерство окупованих східних територій уточнювало в кінці 1942 р., що для робіт у "сільському господарстві, висотному та підземному будівництві, ремонті шляхів, каналів і залізниць" слід застосовувати "трудоий обов'язок"¹⁰⁷. Тільки "Німецька імперська залізниця Сходу" використовувала наприкінці 1942 р. 643 тис. місцевих робітників (у Києві восени 1942 р., наприклад, близько 7 тис.)¹⁰⁸.

У Києві наприкінці 1941 р. використовувалися робітники для відбудови зруйнованого місту через Дніпро, зведення греблі та інших великих об'єктів. Наприклад, на будівництві автомобільних мостів у місті було зайнято 1600 примусових робітників¹⁰⁹. Спеціально для цього до Києва на початку 1942 р. були перевезені єврейські ремісники з Волині¹¹⁰. Будівництво мостів потребувало ще влітку 1942 р. великої кількості місцевої робочої сили, яку не можна було через це "використати в райху"¹¹¹.

Примусові робітники активно використовувалися також і в Донбасі – відбудова об'єктів гірничої промисловості потребувала до 80 тис. місцевих примусових робітників і близько 21 тис. військовополонених¹¹². У зоні господарської інспекції "Дон-Донець" до грудня 1942 р. повинні були працювати близько 715 тис. робітників, перш за все на будівництві й у сільському господарстві¹¹³. Звіти зіпо/СД свідчать, що для виконання цих робіт поліція хапала людей просто на вулицях¹¹⁴.

На сільгоспроботах у Південній Україні адміністрація РКУ планувала використати 400 тис. "сезонних працівників"¹¹⁵. Перша група селян у рамках цієї великої програми була задіяна 3 березня 1942 р. У квітні ще 2300 робітників із Білої Церкви та Умані були направлені під Одесу, а влітку 1942 р. – 2500 з Білої Церкви¹¹⁶. Адміністрація РКУ планувала з весни 1942 р. 407 тис. міських жите-

лів відправити на обробку полів. Так, близько 50 тис. киян були мобілізовані на сільгоспроботи під охороною поліції порядку¹¹⁷.

Та все ж пріоритетом було будівництво й утримання шляхів. Восени 1941 р. Г.Герінг занотував: "Німецькі спеціалісти – для військового виробництва; лопати й відбійні молотки – не для них, адже є росіяни"¹¹⁸. Значення примусової праці для транспортного сполучення особливо проявилось взимку 1941–1942 рр. Без "використання всього цивільного населення ... драконівськими методами" експлуатація комунікацій (прибирання снігу та льоду) була проблематичною¹¹⁹.

Особлива увага приділялася будівництву автострад. У зв'язку із запланованим німецьким наступом на південному відрізку фронту влітку 1942 р. особливою значення набув шлях IV – від Львова через Вінницю до Дніпропетровська та Сталіно. На реалізації цього проекту 1942 р. було зайнято 50 тис. українських примусових робітників, 50 тис. військовополонених і 10 тис. євреїв із України та Румунії. Керувала роботами на шляху IV поліція СС і організація "Тодт". Поліція СС збирала й відповідала за утримання примусових робітників в організованих уздовж лінії будівництва таборах¹²⁰.

У районі Вінниці траса зачіпала Трансністрію (зона румунської окупації в межиріччі Дністра й Бугу). Євреїв, котрі вижили після масових убивств в Одесі в жовтні 1941 р. й тих, котрі були депортовані до Трансністрії з Північної Буковини та Бессарабії, румуни зосередили на кордоні своєї зони, у безпосередній близькості від генеральних комісаріатів Миколаєва та Житомира РКУ (згодом вони потраплять у катастрофічні умови таборів уздовж Бугу¹²¹).

У січні 1942 р. німецька поліція оцінювала число інтернованих поблизу Вінниці на румунському боці євреїв у майже 60 тис.¹²² Хоча місцева потреба в робочій силі була високою завдяки широкомасштабному будівництву шляхів, німецькі поліцейські та цивільні власті в РКУ ще не замислювалися над тим, аби використати направлених із румунської зони до німецької як примусових робітників. Ба більше – було вжито зусиль для повернення євреїв назад, у румунську зону відповідальності¹²³. Німецькій поліції йшлося винятково про те, як євреїв із Трансністрії вбити. Вона нарікала, що "румунське керівництво полишає євреїв на голодну смерть, що жахає порівняно з розстрілами за німецьким зразком", та продовжувала звернення до румунського уряду "так розв'язати єврейське питання, як це здійснюється на окупованому Сході (через розстріли)"¹²⁴.

Залучених до будівництва шляху IV військовополонених утримували в т.зв. "шляхових таборах" у п'ятнадцятикілометровій зоні вздовж траси. Для відрізка Лютичів–Умань було передбачено 17 таких таборів, для зони Умань–Дніпропетровськ – 30¹²⁵. Проте бранці були настільки знесилені, що про ефективність праці не йшлося. Одна із задіяних на Вінниччині будівельних фірм констатувала: "Кількість працюючих військовополонених ... з 06.XII.41 становить 296 осіб. Їхній стан жахливий. Люди тотально не доїдають, повно паразитів. Їдять усе, що йде до рук, звідки велика смертність – за один день умирає п'ятеро... Годі чекати продуктивної праці" ("In ihrem jetzigen Zustand ist eine Leistung überhaupt nicht zu erwarten")¹²⁶. Керівництво будівництвом шляху IV доповідало, що "внаслідок непередбачених ускладнень" напередодні зими не можна розраховувати на "трудова зайнятість" військовополонених¹²⁷.

Очевидно, контингент військовополонених було підсилено за рахунок єврейських примусових робітників із України¹²⁸, а також українців (адже євреї підлягали знищення). Улітку 1942 р. в одному з двох трудових таборів у Брацлаві поблизу Вінниці перебувало 370 українців (тобто примусових робітників) та 309 євреїв, а на відтинку біля Гайсина – 1285 українців і 652 єврея¹²⁹.

Окрім будівництва шляху IV на Вінниччині було заплановане спорудження ставки фюрера "Вервольф" (проект "Айхенгайн"), з якої А.Гітлер улітку 1942 р.

планував керувати німецьким наступом на Сталінград і Кавказ. Це велике будівництво також потребувало робітників (українських і єврейських примусових працівників)¹³⁰. Із навколишньої місцевості на об'єкт "Айхенгайн" повинні були з'являтися щоденно від 30 до 100 робітників – навесні їх кількість становила близько 25 тис. Після використання на "фюрерській будові" за наказом начальника зіпо/СД Києва бригадефюрера СС Макса Томаса їх одразу було піддано "спеціальній обробці"¹³¹.

Серед єврейського населення в райхскомісаріаті лише євреї-фахівці та ремісники мали сяку-таку надію на збереження життя (початок 1942 р.)¹³². У Вінниці місцеві євреї були винищені під час трьох великих розстрільних акцій (вересень 1941 – липень 1942 р.)¹³³. У вересні 1941 р. було розстріляно мінімум 10 тис. євреїв, а близько 5 тис. – направлені на початку грудня 1941 р. до гетто, що знаходилось у межах міста. Начальник СС та поліції у Вінниці (SS und Polizeistandortführer) наголошував на початку 1942 р., що із цієї групи ремісників-євреїв 700 осіб "прибити" (Umlegung) не можна, бо виникне загроза забезпеченню загальних потреб місцевого населення та німецьких окупаційних властей, адже "місцеве ремісництво й торгівля тримаються на євреях"¹³⁴. 16 квітня 1942 р. були "знищені євреї-мешканці Вінниці в кількості 4800" ("die in Winniza wohnenden Juden in Höhe von 4800 umgelegt")¹³⁵. Близько 1000 єврейських ремісників були розміщені в казармах та в подальшому направлялися на примусову працю під охороною. Проте й вони перед прибуттям А.Гітлера в липні 1942 р. були розстріляні¹³⁶. У вересні 1942 р. залишалось ще 300 ремісників, які працювали на фабриці з пошиття одягу¹³⁷.

У квітні 1942 р. місцевих єврейських працівників не вистачало, аби вчасно закінчити проект "Айхенгайн". Кількома місяцями раніше райхскомісар Е.Кох просив Фріца Тодта надати єврейські трудові підрозділи з Волині, Києва, Луцька та Рівного¹³⁸. Очевидно цих заходів було недостатньо, тож цивільне управління розпочало ініціативу щодо збору єврейської робочої сили. Адміністрація РКУ наказала гебітскомісаріатам у Кам'янці-Подільському, Ковелі, Проскуріві та Києві, терміново надати у Вінницю мулярів і бляхарів. Із генерального комісаріату Дніпропетровська вимагалось понад 500 ремісників, серед яких 300 теслярів та столярів. Служба праці Кам'янця-Подільського надала єврейських мулярів і бляхарів¹³⁹.

На відміну від ситуації початку 1942 р. окупаційна влада, відповідальна за шлях IV, була змушена вступити в переговори з румунськими префектами на іншому березі Південного Бугу, щоб отримати єврейських робітників із Трансїстрії, які тільки 6 місяців тому були вислані за річку¹⁴⁰.

Цифри смертності в таборах уздовж шляху IV свідчать, якими нестерпними були умови життя та праці на цьому "будівництві шляхів". За наявними даними, близько 25 тис. євреїв загинули під час 84 розстрільних акцій уздовж шляху¹⁴¹. Не на всіх ділянках "працевикористання" мало такий нищівний розмах, але будівництво шляху IV є яскравим прикладом одночасного використання в окупованій Україні примусової праці євреїв, українського цивільного населення та військовополонених. Попри намагання використовувати працю хоча б частини євреїв якомога довше, час їхньої екзекуції невблаганно наближався: 14 вересня 1942 р. були розстріляні мешканці трудового табору в Немирові; а більшість примусових робітників загинули в лютому 1943 р. від рук відповідального за шлях IV "відділення поліцейського забезпечення"¹⁴². Окремі фахівці-євреї ще використовувались на будівельних майданчиках у Вінниці навіть у жовтні 1943 р. Керівництво апарату СС усе ж таки ухвалило політику знищення єврейських кваліфікованих робітників, попри те, що служби СС, відповідальні за будівництво, наполягали на збереженні єврейської фахової робочої сили до пізньої фази окупації. Відтак відділення зіпо/СД в грудні 1943 р. приступили до знищення. Відповідальний спеціаліст будівельної фірми в грудні 1943 р. відзначав: "Цього місяця СД прибило

наших євреїв. Усі спроби СС-керівників будівництва залишити людей як робочу силу були марними" (Am 10. ds. Mt. hat der SD unsere Juden umgelegt. Alle Versuche seitens der Bauleitung der SS, die Leute als Arbeitskräfte zu erhalten, waren vergebens")¹⁴³.

IV. Концепція Заукеля та плани місцевої окупаційної влади: різні пріоритети

З огляду на зростаючий опір проти депортації робочої сили Ф.Заукель здійснив у серпні 1942 р. поїздки в Україну та заслухав пояснення керівників цивільної адміністрації в Києві щодо виконання програми з примусової праці¹⁴⁴. Представники окупаційної влади спробували роз'яснити Ф.Заукелю, що вивезення робітників у визначених обсягах завдасть шкоди економіці окупованих територій. Вони наголошували насамперед на вимогах до робочої сили в Україні: "Спочатку повинні бути задоволені потреби залізниці, сільського господарства, організації Тодта, а лише після цього можна забирати робочу силу до райху"¹⁴⁵. Керівник відділу РКУ Шрайбер зауважив, що власне виробництво доведеться призупинити, якщо триватиме відтік робочої сили до Німеччини. Якогось готового рішення на найближче майбутнє він не мав: "Наступні п'ять тижнів треба діяти обачно, а деякі ускладнення слід якимось усунути". Подібним чином висловився й генерал-комісар В.Магунія: "Ми часто не знаємо, яка проблема стоїть на першому плані". Представник генерал-комісара в Бресті запропонував "установити пріоритетність завдань відповідно до їх важливості". Із цих висловлювань ставало зрозуміло, що виконання господарських завдань у захоплених областях (забезпечення призначених на роботу всередині країни, поживлення економічного життя в Україні, збір урожаю) неможливе при одночасному продовженні вивозу робочої сили в тих самих масштабах, а також при експорті продовольства до Німеччини.

Проте висловлені сумніви не вписувались у концепцію Ф.Заукеля. Замість того, щоби встановили баланс між вимогами із забезпечення робочою силою окупованих територій й райху, він оголосив представникам цивільного управління, що до приходу зими треба мобілізувати ще 500 тис. робітників із окупованих східних територій, адже "німецькі фабрики мають таке казкове оснащення, що було б недоцільно спочатку відчайдушно приводити в дію фабрики більшовиків, тоді як фабрики в Німеччині не мають змоги працювати на повну потужність через брак людей". Яким чином слід було проводити таку кампанію (зважаючи на заявлені ускладнення), як узгоджувати "план застосування праці" з пріоритетами окупаційного керівництва – на це Ф.Заукель відповіді не дав. На початку жовтня він ще раз відхилив претензії щодо потреби в робочій силі в Україні: "Вербування для райху найближчими місяцями повинно стояти на першому місці серед усіх заходів. Ураховувати власні потреби можна лише за умови найсуворішої перевірки"¹⁴⁶.

Виставляючи все нові й нові вимоги щодо контингентів, відомство Ф.Заукеля прагнуло депортувати до Німеччини якнайбільшу кількість українських робітників. При цьому (як і у Франції) програма депортації неминуче суперечила потребам окупаційних властей щодо підйому промисловості та сільського господарства на захоплених теренах¹⁴⁷. Заперечення місцевого керівництва, що, мовляв, "подаліше кровопускання" дестабілізує ситуацію в Україні, відкидалися із посиленням на виняткову пріоритетність "працевикористання" для Німеччини.

Окупаційна влада на місцях, звичайно ж, не переймалася долею вивезених українців. Проте навіть поліція безпеки вказувала відразу після початку систематичного вивозу примусових робітників на те, що незабаром потенціал робочої сили буде вичерпано¹⁴⁸.

У липні 1942 р. начальник зіпо/СД Києва нарікав, що попри невиконання попереднього замовлення на 44 тис. робітників, уже надійшло нове розпоряджен-

ня ще на 20 тис. осіб. Цей наказ був на його думку нереалістичним, і в цій оцінці така позиція була співзвучна з висновками інших органів окупаційного правління: "На одностайне переконання всіх залучених установ указану кількість набрати неможливо, оскільки вимоги справді завищені"¹⁴⁹. Із 96 тис. досі зареєстрованих робітників уже було вивезено до Німеччини 10 тис.; 60 тис. становили т. зв. "ключову силу" (були зайняті на військових підприємствах, в інтересах вермахту та в життєво важливих галузях); на решту – 26 тис. – прийшов тепер новий наказ у 37 тис. Зрештою йшлося про те, хто міг гарантувати доступ до "ключової робочої сили".

Ураховуючи постійний потік вимог, начальник зіпо/СД Ерлінгер у вересні 1942 р. заявив про завершення рекрутування примусових робітників у сфері його компетенції. Він назвав причини зменшення чисельності завербованих¹⁵⁰, серед яких головною знову було названо той факт, що "кількість придатних робітників, особливо чоловічої статі, стає все мізернішою, а через їх відправку у райх – практично вичерпана". При "просіюванні" всіх осіб у віці від 16 до 35 років майже 80% виявилися непридатними для праці¹⁵¹. Коли Ф.Заукель оголосив нову велику хвилю депортації (весна 1943 р.), у звіті зіпо/СД відзначалося, що на думку відповідальних за працевикористання служб цього планового завдання виконати не вдасться ("компетентні служби очікують невдачі"¹⁵²).

Навесні 1943 р. командуючий тиловим районом групи армій "Південь" генерал Фридерікі також заборонив у своїй зоні вербування робочої сили до Німеччини, обґрунтовуючи це потребами місцевого військового виробництва та сільського господарства. Фридерікі відкрито запротестував і проти методів набору робітників, які, на його думку, "мали наслідком занепокоєння серед населення та підсилення банд, чого можна було б уникнути"¹⁵³.

На поведінку генерала Фридерікі Ф.Заукель поскаржився генерал-фельдмаршалові Кайтелю, однак той у бесіді з Руді Пойкертом, представником Ф.Заукеля на окупованих радянських територіях не приховував, що до успіху може призвести тільки так зване "стягнення" зусібчи працездатного населення¹⁵⁴. Очевидно, що генералові вдалося зафіксувати в протоколі зустрічі перевагу потреб місцевої окупаційної влади: "Із числа осіб, що підлягають трудовій повинності, спочатку покривається попит у межах країни, військовий та цивільний, після того – потреби райху". Р.Пойкерт вимагав дієвої підтримки поліцією та вермахтом вербувальної акції, проте в протоколі значиться, що "необхідні для цього сили поліції та охорони недостатні". Ця фраза набуває тим більшої ваги, що на зустрічі були присутні як представник апарату поліції СС і вищий керівник поліції СС Півдня Росії Ганс-Адольф Прютцман, так і командуючий поліцією порядку Адольф фон Бомгард, а також начальник зіпо/СД Києва Ерлінгер. Наприкінці наради генерал Фридерікі підкреслив, що "цивільні, поліцейські та військові частини на Сході досягли повної згоди". Іншими словами, окупаційна влада в Україні навесні 1943 р. мала одностайну думку, що нав'язані Ф.Заукелем масштаби програми депортації робочої сили неможливо було реалізувати.

Тому пізніше, при одержанні нових розпоряджень від відомства Ф.Заукеля, окупаційна влада регулярно добивалася обмежень для задоволення потреб у робітниках на території України. У розпорядженнях військового командування спостерігається зміна пріоритетів – у наказах Головного командування сухопутних військ (ОКГ) відзначалося, що місцеві потреби є першочерговими¹⁵⁵. Слід починати підготовку, "не наражаючи на небезпеку весняні польові роботи"¹⁵⁶.

Зіпо/СД не в змозі була одночасно впоратися з розв'язанням власних завдань (боротьба й винищення ворожих до райху груп), та ще й підтримувати вербувальну кампанію. Заходи з примусової праці викликали серйозний опір широких кіл українського населення, а апарат безпеки був неспроможний контролювати

ти цю ситуацію, прагнучи займатися своєю основною діяльністю – ліквідація політичних і расових ворогів. З огляду на це начальник зіпо/СД Києва досить рано виступив проти продовження кампанії вербування до райху, яка, на його думку, дестабілізувала економічне життя на захоплених землях, а пасивність чималої частини місцевого населення обернала на відкрите неприйняття окупаційної влади.

На відміну від керівника київського підрозділу, начальник зіпо/СД Чернігова штурмбанфюрер СС Теодор Крістенсен відреагував по-іншому. З огляду на "теперішню політичну ситуацію ... завдання поліції безпеки в значній мірі повинні бути підпорядковані виконанню плану постачання робочої сили для Німеччини"¹⁶⁷. Це означало обмеження "до мінімуму ... особливих доручень", припинення розстрілів дітей та передачу мешканців спалених селищ до вербувальних комісій і служб праці. Замість того, щоб убивати жителів зруйнованих містечок, їх вирішено було депортувати на примусові роботи. Проте, начальник зіпо/СД наголосив, що обмеження "жорстких заходів поліції безпеки" є лише "тимчасовими".

V. Роль місцевого допоміжного управління й поліції

Від початку окупації було зрозуміло, що управлінням праці, а також деякими іншими ділянками керуватимуть місцеві представники влади¹⁶⁸. Служби праці не мали власних виконавчих органів – цим займалися місцева допоміжна поліція (служба порядку, охоронні підрозділи) під орудою громадського та районного управліннь. Методи отримання робочої сили (за наказом, або через захоплення відповідно до років народження), спиралися на місцеві адміністративні та поліцейські ресурси: "Для депортацій навіть більш, ніж для голокосту євреїв і ромів, нацисти потребували залучення місцевих службовців"¹⁶⁹. Зважаючи на обшири підлеглих територій, німецьким окупаційним службам не залишилося іншого вибору, як покластися при проведенні своїх дій на місцеві сили. У програмі з примусової праці голови районів та сільські старости були виконавчими органами окупаційного режиму. Вони не мали впливу на масштаби втілюваних заходів, але у своїх громадах та районах були безпосередньо відповідальними за підбір робітників для депортації. Саме через це багато колишніх службовців українських адміністративних органів¹⁶⁰ та допоміжної поліції¹⁶¹ були притягнуті в СРСР до кримінальної відповідальності.

Із весни 1942 р. українська допоміжна адміністрація була активно залучена до форсованих заходів щодо набору примусових робітників¹⁶². На думку головного командування сухопутних військ, "місцеві адміністративні інстанції" найбільш ефективними були в сільській місцевості¹⁶³. У зоні цивільного управління відповідальними за набір призначених до роботи осіб були голови районів, міські голови та сільські старости¹⁶⁴.

Деяким областям та районам була "запропонована" норма, за якої керівники місцевих служб та голови районів могли проводити вербування на "власний розсуд"¹⁶⁵. Так зване "службове зобов'язання", згідно з розпорядженням головного командування сухопутних військ, відбувалося через "видачу зобов'язань старостам та міським головам або ж підприємствам, які повинні були зібрати відповідно до списку коло осіб і відправити їх у визначений термін"¹⁶⁶. Як правило, терміни та кількість робочої сили просто повідомлялися сільському старості¹⁶⁷. Служба праці районного комісара в Літині (генеральний комісаріат Житомир) давала розпорядження сільському старості: "Із району потрібно знову відправити до райху військовий ешелон. Ви повинні надіслати з вашого села ... здорову, придатну до праці робочу силу. Покладене на вас планове завдання потрібно виконати за будь-яких обставин"¹⁶⁸. Кількома тижнями пізніше сільський староста повинен був з'явитися в районну управу й відзвітувати¹⁶⁹. Голова Хорольського району

(спочатку був під військовим управлінням; з осені 1942 р. – у генеральному комісаріаті Києва) на сільського старосту Павлівки поклав відповідальність за те, що три робітники з його села не з'явилися¹⁷⁰. Гебітскомісар в Іллінцях (генеральний комісаріат Житомир) розпорядився з кожних 100 мешканців відправити по одному робітнику до Німеччини. Кандидатів визначали районні голови; бранці проходили медичне обстеження. У тих, кого районний голова заніс у список і які не з'явилися до ешелону в Німеччину, конфісковували будинки, худобу. "Хто й після цього не з'явиться, щоб поїхати в Німеччину, у того буде спалено його будинок або будинок його родичів"¹⁷¹. Це розпорядження було передане на місця. Днем пізніше районний голова в Іллінцях дав наказ старості села Володимиріва (яке, судячи з цього, повинно було мати 900 жителів) підготувати на 3 квітня дев'ять фізично здорових робітників для відправки в Німеччину. Сільський староста виконав цю вказівку й особисто супроводжував приречених до примусової праці 7 квітня на медичний огляд в Іллінці¹⁷².

Захоплення людей певних років народження повністю здійснювала українська допоміжна адміністрація. Із запровадженням принципу набору відповідно до певного року народження, голови районів і сільські старости в березні 1943 р. отримали вказівку зібрати людей 1922–1925 рр. народження¹⁷³. Якщо ж органи українського допоміжного управління не виконають цієї вимоги, їх слід, за словами Е.Коха, "з усією жорстокістю притягти до відповідальності". Місцеве управління передавало списки службі праці, яка розміщувалася в офісі гебітскомісара¹⁷⁴.

Реєстрація людей, що відмовлялися від роботи, також покладалася на українські органи влади. Так, на початку квітня 1943 р. сільські старости в Хорольському районі повинні були подати в районну управу перелік осіб, які не з'явилися в березні для "працевикористання"¹⁷⁵. У кінці місяця районний голова очікував звіту про всіх, хто ухиляється від трудової повинності¹⁷⁶. Крім того, у Погребищенському районі сільських старост заставляли контролювати листування між "остарбайтерами" в Німеччині та їхніми родичами в Україні¹⁷⁷.

Сільський староста відповідав також за те, щоби визначені для примусової праці особи відповідно до років народження були доставлені до збірних пунктів. 11 червня 1943 р. від старости села Балин (Літинський район) керівник району вимагав відправити людей 1923, 1924 та 1925 років народження на Ринкову площу райцентру, звідки вони були вивезені в Німеччину¹⁷⁸.

Керівники районів та сільські старости влітку 1943 р. займалися збором людей відповідних років народження. У серпні 1943 р. від сільських старост Погребищенського району (генеральний комісаріат Житомир) вимагалася надавати людей 1922 року народження для виконання трудової повинності в Німеччині¹⁷⁹. У Монастирищенському районі (генеральний комісаріат Житомир) гебітскомісар проводив набір людей навіть 1921 та 1926 років народження; відповідальним знову був призначений сільський староста. Паралельно видавалися розпорядження щодо набору працівників для великих проектів в Україні (наприклад, у Козятинському районі¹⁸⁰). У серпні депортації зазнали особи 1926 та 1927 років народження¹⁸¹.

Як правило, члени української допоміжної поліції не підпадали під депортації¹⁸². Разом із іншими матеріальними привілеями це могло бути для молодих українців достатньою причиною, щоби вступити до лав місцевої поліції, яка співпрацювала з окупаційною владою. Допоміжна поліція, охоронні підрозділи та служба порядку безпосередньо використовувалися при проведенні заходів із примусової праці. Від самого початку органи місцевої поліції відповідали за контроль виконання трудової повинності, а починаючи з середини 1942 р. мали допомагати в депортаціях¹⁸³. У деяких сільських місцевостях, що перебували під військовим управлінням, на початку 1943 р. були створені спеціальні формування допоміжної поліції для набору примусових робітників¹⁸⁴.

Під керівництвом німецької жандармерії українська допоміжна поліція використовувалася при зборі ухильників від трудової повинності для відправки в Німеччину¹⁸⁵. Неподалік від Донецька, у Східній Україні, місцева допоміжна поліція була задіяна при вивезенні молодих українок у рамках так званої "акції служниць"¹⁸⁶. Тож місцеві поліцейські відігравали важливу роль у зборі робочої сили на місцях. Із кінця 1942 р. методи збору ставали дедалі жорстокішими¹⁸⁷.

Українська допоміжна адміністрація займалася також видачею "виплат на утримання" тим членам сімей остарбайтерів, які залишилися вдома. Ці виплати фактично розпочалися з осені 1942 р.¹⁸⁸, а кошти для цього утримувалися із заробітної плати остарбайтерів у Німеччині. В Україні відповідна служба праці подавала заявку про грошові суми до кас військового управління, а потім передавала міському голові та керівникові району, які й здійснювали виплати¹⁸⁹. Громади складали списки з прізвищами одержувачів, які через голів районів передавалися до служб зайнятості¹⁹⁰. У господарській команді Харкова ці списки повинні були передаватися до відділу праці щомісяця восьмого числа¹⁹¹.

Відтак фінансовий відділ районного управління Погребищенського району вимагав від старости села Черемошне забрати в районній управі гроші та видати їх сім'ям¹⁹². На початку квітня 1943 р. від сільського голови цього ж села районний відділ праці вимагав скласти список із прізвищами всіх працівників, які були депортовані в Німеччину з листопада 1942 р., з інформацією про те, чи отримали члени їхніх сімей виплати на утримання¹⁹³. У кінці місяця відповідний комісаріат у Козятині видав безпосередньо сільському старості розпорядження подати список усіх членів сімей робітників, які були депортовані в Німеччину¹⁹⁴.

У звіті гебітскомісара Вінниці про бюджет української допоміжної адміністрації в лютому 1943 р. вперше з'являється пункт "Виплата допомоги родинам депортованих у райх робітників"¹⁹⁵. У Хоролі, неподалік від Полтави, районна управа виплатила в травні 1943 р. 180 крб. сім'ям остарбайтерів¹⁹⁶. Улітку 1943 р. порядок здійснення цих відрахувань було систематизовано¹⁹⁷. Крім того, члени сімей примусових робітників отримували збільшені пайки продуктів харчування або продукти за нижчими цінами¹⁹⁸. У Хоролі гебітскомісар видав розпорядження сільським головам подбати про збереження будинків і майна робітників, відправлених до Німеччини¹⁹⁹. Тим самим німецькі органи влади намагалися запобігти спробам залякування людей із боку партизанів ("бандитів"), які подеколи палили будинки остарбайтерів²⁰⁰. За словами одного гебітскомісара, родинам остарбайтерів належало надавати всіляку підтримку²⁰¹.

VI. Висновки

Від початку 1942 р. Україна стала головною базою набору робочої сили серед окупованих територій СРСР. Основним центром вербувань був генеральний комісаріат Києва під цивільним управлінням. Щонайменше 1,7 млн українців-остарбайтерів повинні були поїхати в Німеччину. Кількість примусових працівників, котрі були задіяні в райхскомісаріаті "Україна" та в зонах військового управління визначити важче, але вона була більшою, ніж кількість депортованих робітників.

Після реєстрації працездатного населення в містах, а пізніше й на селі, окупаційна влада зрозуміла, що потенціал робочої сили значною мірою скоротився через радянську евакуацію перед вступом німецьких військ. Безпосередньо на початку окупації насамперед у містах спостерігалось безробіття, проте окупаційний режим швидко впорався з цією проблемою, запровадивши трудову повинність для всього населення. Давався взнаки дефіцит кваліфікованих робітників, який зростав через винищення єврейського населення та масові депортації в Німеччину протягом 1942 р. Добровільне зголошення на "працевикористання" в Німеч-

чині спостерігалось тільки навесні 1942 р., після цього – у незначній мірі. Із літа 1942 р. посилювався опір населення проти депортацій, які стали основною причиною різкої зміни настроїв українського народу не на користь окупантів. Через географічне положення партизанський рух в Україні, за винятком Північної Волині, вигравав від цього опору менше, ніж, наприклад, партизани в окупованій Білорусі. Незважаючи на опір, окупаційний режим практикував так зване "вербування" із застосуванням варварських методів. Велика кількість українських примусових робітників потрапила в райх унаслідок примусових евакуацій цілих регіонів під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр.

На окупованій території робітники-невільники здебільшого збирали врожай, працювали на фортифікаційних роботах та будівництві доріг (як правило, далеко від їхнього місця проживання). На спорудженні автостради IV використовувалися як українські примусові робітники, військовополонені, так і євреї, які замінили знесилених військовополонених, а з середини 1942 р. були знищені самі (їх місце заступили українські примусові робітники).

До заходів щодо набору примусових працівників були залучені керівники районів, бургомістри та сільські старости. Від німецького керівництва вони отримували норми (вимоги щодо контингенту та років народження), які слід було виконувати, не маючи жодного впливу на планування. Їхня свобода дій полягала лише у виборі тих нещасних, які призналися для депортації у Німеччину. Така ситуація нерідко призводила до підкupu й корупції. Без співпраці німецьких органів влади з місцевою допоміжною адміністрацією проведення заходів щодо примусової праці, навіть не вважаючи на встановлений темп та обсяги, було б неможливе. Українська допоміжна поліція сприяла успішному проведенню операцій, удаючись до репресивних заходів.

Цивільні, військові та поліцейські органи влади з осені 1942 р. потенціал для депортацій робітників уважали вичерпаним. Із їхніх звітів можна помітити, що формування контингенту для відомства Ф.Заукеля спочатку вважалося одноразовим заходом, виконання якого було визначено в Берліні як пріоритетне. Починаючи з літа 1942 р. окупаційні органи влади все стриманіше, ба навіть відверто негативно реагують на подальші вимоги щодо робочої сили. На це вплинули як потреби місцевої промисловості та сільського господарства, так і негативний вплив депортацій на настрої місцевого населення в Україні. Навіть така безжальна інституція, як зіпо/СД Києва, що аж ніяк не виступала за помірковану окупаційну політику, звертала у своїх звітах увагу на надмірність вимог Ф.Заукеля. Представникам зіпо/СД ішлося насамперед про власні завдання на місцях, виконанню яких перешкоджав розмір програм із примусової праці.

Таким чином, із початку 1942 р. плани німецької сторони щодо депортації робітників поєднувалися із використанням примусової праці на місцях; водночас не припинявся вивіз продовольства до райху, а потенціал робочої сили зменшувався. Велику роль при цьому відіграли масові вбивства, політика голодомору й репресії. Навіть за безжальних умов німецького окупаційного режиму реалізувати одночасно всі намічені плани було неможливо. Відомство Ф.Заукеля та місцеві поліцейська, цивільна й військова влади не змогли дійти згоди щодо концепції "працевикористання" із чітким установам пріоритетів. Відтак окупаційним службам незважаючи на депортації робітників у встановленому розмірі (сотні тисяч людей) та залучення їх до примусової праці в самій Україні, усе-таки "бракувало людей".

¹ Цит. за: Institut für Zeitgeschichte München (IfZ) MA-184, Chef der Sicherheitpolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.21, 18.9.42.

² Müller Norbert (Hrsg.). Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944). – Berlin, 1991. – Dok. III. – S. 302–303; див. також: IfZ MA-284, Chef der Sicherheitpolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.24, 9.10.42.

³ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 80.

⁴ Ці області поступово були передані з військового управління до райхскомісаріату „Україна” (РКУ). В установках РКУ в Рівному відділення II б/д, яким керував імперський уповноважений Шрайбер, займалося питаннями “трудової та соціальної політики”. У рамках цивільного управління відділення праці при генерал-комісарах та служби праці при гебітскомісарах відали питаннями “працевикористання”. Пор.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 11. – арк. 2. Наприкінці листопада 1941 р. в генерал-комісаріаті Волинсько-Поділля існувало 10 служб праці, у генерал-комісаріаті Житомир – 5 та в Києві – 3 (ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 5–6).

⁵ Ці області перебували в зоні військового управління. Господарський нагляд здійснював господарський керуючий штаб „Схід” (Wirtschaftsführungsstab Ost) під орудою Г.Герінга. На місцях заходи провадилися господарським штабом „Схід” (Wirtschaftsstab Ost), яким спочатку керував генерал-лейтенант Шуберт, а з серпня 1941 р. – генерал-лейтенант Штапф. У середині штабу „Схід” «шефгрупі праці» було доручене питання «працевикористання». Регіональний апарат штабу „Схід” складався з трьох господарських інспекцій; за Україну переважно відповідала інспекція „Південь” (з літа 1942 р. розділена на інспекції А та В). Кожна інспекція поділялася за територіальними ознаками на господарські команди, призначенням яких був пошук „робочої сили для відбудови та виробництва”. Залежно від становища на фронтах організаційна структура господарського штабу „Схід” зазнавала трансформацій. Див. станом на листопад 1942 р.: Müller Rolf-Dieter (Hrsg.). Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Boppard, 1991. – S.426–431.

⁶ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (IMT). – Nürnberg, 1948. – Bd. 27. – Dok. 1739-PS. – S. 573 ff., 578 ff.

⁷ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge; London, 2004. – P. 273.

⁸ Ibid. – P. 4.

⁹ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S.449–502; *Quinkert B.* Terror und Propaganda. Die „Ostarbeiteranwerbung“ im Generalkommissariat Weißruthenien // Zeitschrift für Geschichte Swissenschaft. – 47 (1999). – S. 700–721.

¹⁰ *Müller R.-D.* Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern in der besetzten Sowjetunion // Hannes Heer, Klaus Naumann (Hrsg.). Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944, 2.Aufl. – Hamburg, 1995. – S. 92–103; *Müller R.-D.* Wirtschaftspolitik; Herbert Ulrich (Hrsg.). Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – S. 234–250; *Müller R.-D.* Okkupationspolitik; Müller Norbert (Hrsg.). Deutsche Besatzungspolitik // UdSSR 1941–1944. Dokumente. – Köln, 1980.

¹¹ *Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Münster 1997; *Poljan P., Zajonckovskaja Z.* Ostarbeiter in Deutschland und daheim. Ergebnisse einer Fragebogenanalyse // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 41 (1993). – S. 547–561; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 41 (1993). – Heft 4. – S. 532–546.

¹² Участь інших німецьких установ, зокрема Berg- und Hüttenwerkgesellschaft Ost (ВНО), яке в промислових областях (Донбас, Дніпропетровщина, Нікополь і Кривий Рір) відповідало за видобуток вугілля, руди й виробництво заліза, неможливо визначити з огляду на брак джерел. Пор.: ВНО Richard Overly Göring. – London, 1984. – S.133.

¹³ *Müller N.* Okkupationspolitik. – S. 29.

¹⁴ *Müller N.* Besatzungspolitik. – S. 279 ff.

¹⁵ Відповідні документи цит.: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 452.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 1311. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 80, 81.

¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 12–14; Verordnungsblatt des RКУ, Nr.5, 9.6.42.

¹⁸ Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. 2 Aufl. – Bonn, 1999. – S.163, 164; IMT, Bd.27, Dok. 1193-PS; Müller N. Besatzungspolitik. – S.282, 283.

¹⁹ Зі взятих до кінця 1941 р. у полон 3,5 млн радянських солдатів до лютого 1942 р. вмерло 2 млн. Див.: *Streit Ch.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Stuttgart, 1978. – S.136.

²⁰ Цит. за: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S.451.

²¹ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 166 ff.

²² Müller N. Rekrutierung. – S. 235.

²³ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 178 ff.

²⁴ Г.Герінг стверджував у листопаді 1941 р.: «З українцями не буде жодного спеціального поводження». Див.: Müller N. Besatzungspolitik. – S. 282, 283.

²⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – S. 451.

²⁶ ЦДАВО. – Ф. 1311. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 4.

²⁷ National Archives Washington (NA), T-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 34).

²⁸ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 2

²⁹ Уже в листопаді 1941 р. 144 місцевих службовця працювали в 3 службах праці міста. У лютому 1942 р. кожне районне управління в Києві отримало інспектора з праці та двох службовців, які були переведені з міського комісаріату (ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 5, 6; Спр. 193. – Арк. 26).

³⁰ Kudryashov S. Labour in the occupied territory of the Soviet Union, 1941–1944 // Richard J. Overy. Die "Neuordnung" Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten. – Berlin, 1997. – S. 161–167.

³¹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.

³² Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.

³³ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 33–35.

³⁴ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 2.

³⁵ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 11.

³⁶ Ерлінгер був із грудня 1941 р. комендантом поліції безпеки та СД (зіпо/СД) у генеральній окрузі Києва. Пор. про його діяльність у Києві: *Wildt M.* Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes. – Hamburg, 2003. – S. 595, 596.

³⁷ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 17, 39.

³⁸ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 1.

³⁹ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 41.

⁴⁰ Цифри за: *Berkhoff K.* Harvest of Despair. – P.317.

⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052.

⁴² NA, T-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 34)

⁴³ NA, T-501, film 75839 (копія: Там само. – Спр. 33).

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.

⁴⁵ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.

⁴⁶ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13–15.

⁴⁷ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.

⁴⁸ Frei N., Steinbacher S., Wagner B.C. (Hrsg.). Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik. – München, 2000. – S. 155, 156.

⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 113.

⁵⁰ *Quinkert B.* Terror und Propaganda. – S. 703.

⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051–1053.

⁵² Müller N. Rekrutierung. – S. 240.

⁵³ Ibid. – S. 237.

⁵⁴ *Berkhoff K.* Harvest of Despair. – S. 164–186.

⁵⁵ Müller N. Besatzungspolitik. – Dok. 78. – S. 252, 253.

⁵⁶ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 1; IMT, Bd.39, Doc. 382-USSR, S.494, 495.

⁵⁷ Müller N. Okkupationspolitik. – S.65. В окупованій частині СРСР було близько 500 служб праці з відділеннями. Пор.: Müller N. Wirtschaftspolitik. – S. 299.

⁵⁸ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 17, 18 (подібні розпорядження є для служб праці в Корсуні, Умані, Вознесенську, Херсоні, Олександрії, Кіровограді, Первомайську, Луцьку, Ковелі, Пінську, Бердичеві, Вінниці, Олександрівці та генеральних комісаріатів у Дніпропетровську й Києві); Спр. 24. – Арк. 1–127.

- ⁵⁹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.
- ⁶⁰ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 15.
- ⁶¹ Müller N. Wirtschaftspolitik. – S. 549, 550; Berkhoff K.C. Harvest of Dispair. – P. 273.
- ⁶² Напр.: NA, T-501, film 75839 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 33. – Кадр 692–693).
- ⁶³ NA, T-501, film 75839 (копія: Там само. – Кадри 250–251, 282–283, 650, 676–677).
- ⁶⁴ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.
- ⁶⁵ Там само. – Кадр 173–174.
- ⁶⁶ Цифри за: Berkhoff K.C. Harvest of Dispair. – P. 256.
- ⁶⁷ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 260, 261
- ⁶⁸ IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 24, 9.10.42; IfZ MA-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 32, 4.12.42; Nr. 43, 26.2.43; Nr. 54, 14.5.43.
- ⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 208, 209.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15, 16зв.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² ІМТ, Bd. 25, Dok. 290-PS. РКУ відмовилося з посиланням на це розпорядження від розслідування подій у Кременці, де гебітскомісар розпорядився спалити двори.
- ⁷³ ІМТ, Bd. 25, Dok. 254-PS, S. 312 ff.
- ⁷⁴ Копія доповідної про настрої від служби перевірки іноземної кореспонденції (18.8.43). Цит. за: Frankenberg T. Wir waren wie Vieh. – S. 26.
- ⁷⁵ ІМТ, Bd. 25, Dok. 18-PS, S. 74 ff.
- ⁷⁶ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 401, 402. Див. також: IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- ⁷⁷ ІМТ, Bd. 25, Dok. 54-PS, S. 101, 102.
- ⁷⁸ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 208, 209; Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052. Див. також: Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – S. 465.
- ⁷⁹ IfZ MA-284: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- ⁸⁰ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 1051, 1052.
- ⁸¹ ІМТ, Bd. 25, Doc. 17-PS, S. 73 f.
- ⁸² ІМТ, Bd. 25, Doc. 250-PS, S. 83 ff.
- ⁸³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 4, 38; Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Hrsg. von Christoph Dieckmann u.a. – Göttingen, 2003. – S. 175.
- ⁸⁴ ІМТ, Bd. 25, Dok. 19-PS, S. 79 ff.; Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 485 ff.
- ⁸⁵ Müller N. Besatzungspolitik. – S. 309 f.
- ⁸⁶ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 4, 4зв.
- ⁸⁷ Müller N. Besatzungspolitik. – S. 308 f.
- ⁸⁸ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 243; Bonwetsch B. Sowjetische Zwangsarbeiter. – S. 537.
- ⁸⁹ Müller N. Wirtschaftspolitik. – S. 315, 349.
- ⁹⁰ Ibid. – S. 511.
- ⁹¹ Ibid. – S. 314; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – S. 446.
- ⁹² Müller N. Besatzungspolitik. – S. 282ff.
- ⁹³ ДАХО. – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.
- ⁹⁴ ІМТ, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 481–482 ff. Щодо РКУ див.: Berkhoff K.C. Harvest of Dispair. – S. 257.
- ⁹⁵ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 243. – Арк. 8, 9.
- ⁹⁶ Müller N. Wirtschaftspolitik. – S. 549–550.
- ⁹⁷ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105. – Арк. 130, 131.
- ⁹⁸ Надрук.: Müller N. Besatzungspolitik. – S. 334–335.
- ⁹⁹ Ibid. – S. 338–339, 342.
- ¹⁰⁰ ІМТ, Bd. 27, Dok. 1292-PS, S. 104 ff.
- ¹⁰¹ Müller N. Wirtschaftspolitik. – S. 549–550.
- ¹⁰² Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – S. 480–481.
- ¹⁰³ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 17, 18.
- ¹⁰⁴ Пор.: ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 42.
- ¹⁰⁵ Berkhoff K.C. Harvest of Dispair. – S. 155.

- ¹⁰⁶ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZStL) L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 42.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 130, 131.
- ¹⁰⁸ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. – S. 76; ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 476. – Арк. 260, 261; Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 193. – Арк. 38; Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 28, 29.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 58–87.
- ¹¹¹ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 326, 327.
- ¹¹² *Penter T.* Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Kooperation und Verbrechen. – S. 199.
- ¹¹³ *Müller N.* Wirtschaftspolitik. – S. 301.
- ¹¹⁴ Напр., у Дніпропетровську в травні 1942 р. // IfZ MA-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 54; 14.5.43.
- ¹¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 28, 29; *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. – P. 264.
- ¹¹⁶ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14; ZStL L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.
- ¹¹⁷ *Penter T.* Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- ¹¹⁸ *Müller N.* Okkupationspolitik. – Dok. 54. – S. 214 ff.
- ¹¹⁹ *Müller N.* Besatzungspolitik. – S. 285.
- ¹²⁰ Див.: Verfahren ZStL. 213 AR-Z 20/63, Bd.16, Bl. 2812; *Pohl D.* Schauplatz. – S. 160, 161.
- ¹²¹ *Pohl D.* Holocaust. – Freiburg, 2000. – S. 54 ff.; *Hilberg R.* Die Vernichtung der europäischen Juden. – Bd. 2. – Frankfurt a. M., 1990. – S. 830 ff. Щодо злочинів у Транснїстрїї: Mariana Hausleitner (Hrsg.). Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941–1944. – Berlin, 2001.
- ¹²² ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28, 29.
- ¹²³ *Hilberg R.* Vernichtung. – Bd. 2. – S. 832 f.
- ¹²⁴ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28, 29.
- ¹²⁵ НА, Т-501, film 15538/3 (копія: ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 4).
- ¹²⁶ ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 12–15.
- ¹²⁷ Ibid. – S. 30.
- ¹²⁸ Див.: *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechen. – München, 1996. – S. 169; *Schulte J.-E.* Zwangsarbeit und Vernichtung Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt. – Paderborn, 2001.
- ¹²⁹ ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 73, 77 ff.
- ¹³⁰ Ibid. – S. 56, 59.
- ¹³¹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 34, 56; ZStL II 204a AR-Z 4/69, Dokumentenband, S. 38–39.
- ¹³² *Pohl D.* Schauplatz. – S. 155 f.
- ¹³³ Ibid. – S. 148; *Lower W.* „Anticipatory Obedience“ and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941–1944 // Holocaust and Genocide Studies. – Vol. 16/1 (Spring 2002). – S. 10–13.
- ¹³⁴ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 28–30; ZStL II 204a AR-Z 4/69, Dokumentenband, Bl. 9–10.
- ¹³⁵ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 44, 45.
- ¹³⁶ Там само. – Арк. 56.
- ¹³⁷ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 27–42.
- ¹³⁸ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 116. – Арк. 30, 31.
- ¹³⁹ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 66–69; Спр. 103. – Арк. 24, 89.
- ¹⁴⁰ ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 44 ff.
- ¹⁴¹ ZStL 213 AR-Z 20/63, Bd. 12, Bl. 1986.
- ¹⁴² *Pohl D.* Schauplatz. – S. 162 f.
- ¹⁴³ ZStL 213 AR-Z 20/63 Schriftwechsel der Firma Dohrmann 1941–1944, Sonderband, S. 89.
- ¹⁴⁴ ZStL L.O.Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.
- ¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ IMT, Bd. 25, Doc. 17-PS, S. 73-74.

¹⁴⁷ У Франції міністру озброєння А.Шпеєру вдалося 1944 р. захистити свою концепцію «загальноєвропейського плану виробництва» та виключити працівників промисловості з числа тих, що підлягали вивозу за планами Ф.Заукеля. Пор.: *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S.293 ff.

¹⁴⁸ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 13, 14.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 208, 209; IfZ MA-284, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.

¹⁵⁰ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – Арк. 401, 402; ZStL L. O. Verschiedenes, Bd. 5, Bl. 1337 ff.

¹⁵¹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 326, 327.

¹⁵² IfZ MA-440, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 32, 4.12.42.

¹⁵³ IMT, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 485 ff; *Müller N. Okkupationspolitik.* – Dok. 162. – S. 397.

¹⁵⁴ Bundesarchiv-Militaerarchiv (BA-MA), RH 22/131.

¹⁵⁵ *Müller N. Besatzungspolitik.* – S. 309-310.

¹⁵⁶ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 6.

¹⁵⁷ IMT, Bd. 31, Dok. 3012-PS, S. 493 ff.

¹⁵⁸ Див.: *Müller N. Wirtschaftspolitik.* – S. 299.

¹⁵⁹ *Berkhoff K.C. Harvest of Despair.* – S. 261; *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde.* – S. 448, 473.

¹⁶⁰ Напр. по м. Остер (між Києвом та Черніговом) матеріали слідства в справі колишнього старости села Булахово (у 1943 р. засуджений до вищої міри покарання через арешт 2 євреїв та депортацію 50 примусових робітників із села); матеріали слідства в справі колишнього міського голови Бобруйки (у 1943 р. засуджений до вищої міри покарання через арешт партизанів та участь у депортаціях); кримінальна справа проти колишнього старости села Соколівка (у 1943 р. засуджений до 15 років ув'язнення через участь у депортаціях).

¹⁶¹ Напр., кримінальні справи проти колишнього поліцейського в місті Остер (у 1943 р. засуджений до 10 років таборів через участь у депортаціях); проти колишнього поліцейського в селі Потебнева-Гота (у 1943 р. засуджений до 15 років таборів через участь у депортаціях); проти колишнього поліцейського в селі Євмінка (у 1946 р. засуджений до 10 років таборів).

¹⁶² Див. розпорядження голові району в Луцьку (квітень 1942 р.): “Українець [...] повинен з'явитися 27.4.[...] багажем в службу зайнятості в Луцьку. При відмові його потрібно привести примусово”. Пор.: ДАВО. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.

¹⁶³ *Müller N. Okkupationspolitik.* – Dok. 96. – S. 282 ff.

¹⁶⁴ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 130, 131.

¹⁶⁵ Там само. – Ф. 3276. – Оп. 4. – Спр. 481. – Арк. 172, 173.

¹⁶⁶ Інструкції щодо виконання постанови про трудову повинність на території недавно захоплених східних областей від 6.2.43 див.: *Müller N. Wirtschaftspolitik.* – S. 503 ff.

¹⁶⁷ Див.: ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 32.

¹⁶⁸ Там само. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 133 зв. Як правило, районна управа повідомляла старостам сіл кількість визначених до праці. Пор.: ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 54.

¹⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 77.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. 132. – Арк. 33.

¹⁷¹ ДАВО. – Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83, 84.

¹⁷² Там само. – Арк. 76.

¹⁷³ Там само. – Арк. 123, 124; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 61.

¹⁷⁴ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 4, 4 зв.

¹⁷⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 31.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 60.

¹⁷⁷ ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 181.

¹⁷⁸ Там само. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 111; Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

¹⁷⁹ Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 190.

¹⁸⁰ Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 200.

¹⁸¹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 243. – Арк. 8-10; ДАВО. – Ф. 3443. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 194; Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 227.

- ¹⁸² ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 190, 200.
- ¹⁸³ *Golczewski*. Kollaboration. – S. 174–175; щодо Донбасу див.: *Penter T*. Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- ¹⁸⁴ Державний архів Сумської області. – Р-2207/1/5.
- ¹⁸⁵ ІМТ, Bd. 25, Dok. 18-PS, S. 74 ff.
- ¹⁸⁶ Див. рішення федерального суду Канади „Міністр із питань громадянства та імміграції Канади проти Васлія Боугіна, 20 лютого 1998 р.“, яке базується на судових свідченнях істориків і документах із Державного архіву Донецької області (http://decisions.fct-cf.gc.ca/fct/1998/t-1700-96_1.html).
- ¹⁸⁷ *Penter T*. Die lokale Gesellschaft im Donbass. – S. 199.
- ¹⁸⁸ IfZ MA-284, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 21, 18.9.42.
- ¹⁸⁹ Державний архів Харківської області. – Ф. 3080. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 3.
- ¹⁹⁰ Там само. – Арк. 1.
- ¹⁹¹ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁹² ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23, 71, 129; Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24.
- ¹⁹³ Там само. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84.
- ¹⁹⁴ Там само. – Арк. 83. Подібне: ДАВО. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 133.
- ¹⁹⁵ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 346. – Арк. 15–17.
- ¹⁹⁶ Там само. – Спр. 133. – Арк. 87; Спр. 135. – Арк. 41; інші приклади з Київського регіону див.: *Berkhoff K.C*. Harvest of Despair. – S. 257.
- ¹⁹⁷ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 134.
- ¹⁹⁸ ДАВО. – Ф. 1312. – Оп. 1. – Спр. 1301. – Арк. 278, 280; ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 20, 43.
- ¹⁹⁹ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 38.
- ²⁰⁰ Там само. – Спр. 134. – Арк. 21. Щодо Харкова: IfZ MA-440: Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 30, 20.11.42.
- ²⁰¹ ДАВО. – Ф. 1447. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109.

This article describes the mechanisms and shortcomings of the German forced labour recruitment in Ukraine, by relying extensively on primary sources from Ukrainian and German archives. From all territories occupied by Nazi Germany during World War II, Ukraine was the main region for forced labour recruitment and forced labour deportations. More than 1,7 million Ukrainians were as "Ostarbeiter" deported to Germany, a probably even higher number fulfilled forced labour duties within the occupied Soviet Union. Representatives of the local administration and Ukrainian auxiliary policemen were heavily involved in the round-ups of workers, as ordered by the Germans. The Sauckel offices in Berlin continued to issue orders of massive forced labour recruitments until the end of the occupation period; however, all German occupation organs in Ukraine (i.e. civilian, military, and SS/police) agreed since the end of 1942 that these demands were too high and not balanced with the needs of the occupation regime in Ukraine. The lack of clear priority setting led to the – at first instance – surprising conclusion that the German occupation authorities felt that they "were lacking people" for recruitment, despite the fact that hundreds of thousands of Ukrainians were deported to the Reich.

Т.В.Пастушенко*

БУДНІ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ: БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ КОЛИШНІХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ)

У статті зосереджено увагу на проблемах щоденного життя українських остарбайтерів – найбільш безправної категорії примусових робітників нацистської Німеччини. Джерелом дослідження стали зібрані автором неопубліковані спогади та інтерв'ю з очевидцями, а також епістолярна колекція з фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

* Пастушенко Тетяна Вікторівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Умови життя й праці українських робітників залежали від комплексу обставин: галузь економіки, де використовувалася їхня праця, особисті стосунки з роботодавцями, і, навіть, індивідуальні властивості характеру. Метод інтерв'ювання дав змогу довідатися про ті сторони життя людини, яким в офіційних документах не приділялося уваги: про складні стосунки в середовищі остарбайтерів, про різноманітні способи виживання в екстремальних умовах, про їхні мрії, думки й переживання.

Оскільки матеріал готувався на основі сучасних спогадів колишніх примусових робітників, ми дізналися, як зараз ці люди оцінюють своє життя в Німеччині. Для більшості опитаних автором очевидців перебування в нацистській неволі, незалежно від того, де він працював, як склалася його доля по війні, залишилося в пам'яті як найбільш тяжке випробування.

Для сучасних тенденцій світової історичної науки надзвичайно актуальним став екзистенційний зріз наукових досліджень. На протигагу традиційній історичній парадигмі, де основна увага приділялася описові політичних і військових подій, діяльності керівників держав, видатним історичним особистостям, предметом досліджень альтернативної історії став цілий спектр діяльності людини, який залишався поза увагою як неісторичний, а також пересічна людина сама по собі. У Західній Європі та Північній Америці ще на початку 1970-х рр. розпочався процес переходу від модерної до постмодерної парадигми історичних досліджень. На сьогодні він набув усесвітніх масштабів, і характеризується появою різних наукових шкіл: соціальної історії, усної історії, історії знизу, історії щоденного, історичного нарративу тощо (усе це іноді називають єдиним терміном "нова історія"¹). Ці тенденції світової історичної науки стали поштовхом для появи наукових розробок, проектів і нових досліджень із різних аспектів Другої світової війни й, зокрема, проблеми примусової праці мільйонів іноземців у нацистській Німеччині. Одним із перших здійснив спробу висвітлити соціальний аспект проблеми остарбайтерів німецький історик Ульріх Герберт, який у своїй фундаментальній монографії "Іноземні робітники: політика й практика "використання іноземців" у військовій економіці Третього райху" (1986)² проаналізував умови проживання та праці остарбайтерів і робітників із західноєвропейських країн у військовій промисловості нацистської Німеччини. Дослідник уперше виділив у середовищі "східних робітників" окремі соціальні групи, акцентуючи увагу на недослідженості проблеми жінок-остарбайтерок та їхніх дітей. У Герберта особливо наголошувалося на важливості використання спогадів очевидців у наукових студіях ("Щоб досягти успіху, повинен постати великий міжнародний усний історичний проект, що складатиметься з біографічно-історичних інтерв'ю колишніх військовополонених та робітників із різних країн, які працювали в Німеччині впродовж війни. Через такі інтерв'ю можна, перш за все, отримати пояснення про сфери, яким офіційний контроль не приділяв уваги: ставлення іноземців до німців та навпаки, елементи опору й "хитрі" форми боротьби, а також фактичні умови життя та праці очевидців, про що в джерелах подаються дуже суперечливі повідомлення"³).

Німецькомовна історіографія нараховує сотні наукових досліджень про застосування праці іноземців в окремих регіонах, різних галузях промисловості, фірмах і підприємствах, кожне з яких обов'язково містить спогади колишніх примусових робітників, у тому числі й із України⁴. Однією з тенденцій, притаманних студіям німецьких істориків, стало залучення методології усної історії, аналізу усних спогадів очевидців у дослідженнях буденних проблем примусових робітників (для прикладу можна назвати працю Гізели Шварц "Діти, яких не рахували"⁵, в якій порушується проблема становища в нацистській Німеччині дітей остарбайтерів). Надзвичайно цінним є гендерне дослідження Тамари Франкенбергер "Ми були худобою. Біографічні спогади колишніх радянських примусових робітниць"⁶.

Із ідеологічних мотивів у радянській історіографії тема примусової праці мільйонів співвітчизників у райху не вважалася актуальною, проте вона стала предметом чи не найперших вітчизняних історико-соціальних студій із використанням свідчень очевидців. Серед основних праць із цієї тематики варто згадати дослідження М.Коваля⁷, в яких приклади безправного становища та злиденні матеріально-побутові умови життя оstarбайтерів виступали в першу чергу свідченням злочинів нацистського режиму. М.Коваль зупинився на проблемі загального безправного становища примусових робітників із України, законодавчо закріпленому наказами націонал-соціалістичного керівництва райху. Уперше історик побудував своє дослідження на широкому нарративному матеріалі: листах, задокументованих спогадах, зразках пісенної творчості українських робітників, що на час виходу праці було новаторським кроком. Проте, картина оstarбайтерської дійсності вийшла доволі статичною, без урахування особливостей використання примусових робітників у різних галузях економіки Німеччини, змін у ставленні до робітників із СРСР німецького суспільства й пристосування самих оstarбайтерів до реалій. Водночас слід відзначити, що праці М.Коваля були чи не єдиними науковими дослідженнями з проблеми оstarбайтерів у радянській історіографії.

На рубежі 1990-х рр. процес демократизації суспільного життя в незалежних республіках колишнього СРСР надав нового імпульсу дослідженням теми "східних робітників". У цей час були зняті ідеологічні застереження, відкрився доступ до матеріалів вітчизняних архівів, історики здобули можливість познайомитися із західною історіографією, крім того, у світлі виплат грошових компенсацій урядом ФРН різним категоріям жертв нацистських переслідувань, це питання набуло актуального звучання й у суспільстві. Першою на пострадянському просторі працею, побудованою на основі новітніх зарубіжних досліджень і широкому масиві документів із німецьких і російських архівів стала монографія П.Поляна⁸, який до теми буденного життя примусових робітників включив широке коло питань і висвітлив її з урахуванням змін у правовому статусі оstarбайтерів. Зокрема, П.Полян розглядає не лише умови проживання, харчування, трудового використання, санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування примусових робітників, але й наводить приклади різних способів пошуку додаткового харчування, варіанти проведення вільного часу, якими були виробничі й міжособистісні стосунки в середовищі оstarбайтерів, між робітниками з різних країн та німецьким населенням. Водночас, щоденники та спогади колишніх примусових робітників, використані в монографії, здебільшого ілюструють загальнодержавні заходи нацистів. П.Полян використовує свідчення переважно російських примусових робітників, але загальна інформація стосується й невільників із України.

Логічним продовженням розвитку в Україні історичних досліджень із проблеми оstarбайтерів став вихід монографії С.Гальчака⁹. Розділ, присвячений дискримінаційним умовам життя та праці подолян у Німеччині, український дослідник побудував використовуючи схему П.Поляна, із детальним аналізом нацистського законодавства щодо оstarбайтерів. Проте, С.Гальчак більше уваги приділив робітникам, які працювали в сільському господарстві та хатньою прислугою, залучив значний масив регіонального матеріалу (листи, свідчення з фільтраційних справ жителів Вінницької та Хмельницької областей).

Пошуки українських істориків свідчать про цілеспрямоване поєднання основних тенденцій вітчизняної та західної історіографій, залучення нових методів і методологій. У річищі усної історії розглядає проблему буденного життя оstarбайтерів Г.Грінченко¹⁰, окремі аспекти з даної тематики висвітлюються в публікаціях А.Мелякова¹¹, а також авторки статті¹².

Не ставлячи за мету аналіз усієї вітчизняної та зарубіжної історіографії, ми зупинилися на найбільш значущих для нашого дослідження працях. Оскільки абсолютно нереально охопити всю багатоманітність життєвих ситуацій, із якими

стикалися наші співвітчизники, перебуваючи в нацистській Німеччині, і сподіватися на однакову їх оцінку різними людьми, пропонуємо зосередити увагу на найбільш характерних проблемах щоденного життя українських примусових робітників.

Більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників виходять із очевидного факту, що злиденна ситуація, що в ній перебували остарбайтери, зумовлювалася не тільки нестатками воєнного часу, а й була заздалегідь спланована нацистським керівництвом та впливала із самого політико-правового статусу "східних робітників".

Перші положення щодо "використання праці росіян" у Німеччині були сформульовані в директиві Г.Герінга від 7 листопада 1941 р.¹³ Загальний же розпорядок життя для робітників із СРСР визначався в наказі райхсфюрера СС і поліції Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 р. Термін "остарбайтер" ("східний робітник"), який застосовувався до цивільних робітників із областей, що входили до складу СРСР до 1939 р., був уперше вжитий саме в цьому наказі¹⁴. Згідно з ним, остарбайтерів належало ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винаятково в складі робочих груп, а в сільському господарстві – тільки на великих підприємствах. Утримувати ж "східних робітників" належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, решта часу – перебування в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку "Ost". Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків тощо. Заборонялося задоволення духовних потреб.

Дискримінація простежувалася й у ділянці оплати праці. Ще в директиві Г.Герінга передбачалося цивільним робітникам із СРСР платити суто символічні ("кишенькові") гроші. 20 січня 1942 р. було запроваджено податок на східних робітників (Ostarbeitersteuer), який вираховувався із зарплати самого остарбайтера. Указ від 9 лютого 1942 р. врегулював основні питання оплати праці – передбачалося вираховування із зарплати робітника ще й 1,5 райхсмарки на день за харчування та проживання, окрім того, існували ще й періодичні відрахування за одяг, взуття, ба навіть за транспортування на роботу. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були врегульовані й питання страхування: підприємець зобов'язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника¹⁵. У підсумку середньостатистичному остарбайтерові, за підрахунками П.Поляна, залишалося від 1–2 до 3–5 райхсмарок щотижня. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

Таким чином, умови життя остарбайтерів (низька заробітна платня, утримання в бараках за колючим дротом і під охороною) наближалися до становища радянських військовополонених. Основною ж рисою наказу Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 р. був постійний нагляд та контроль за "східними робітниками", а також система штрафних санкцій за трудові й політичні провини – аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудового табору (Arbeitserziehungslager). Серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) каралися направленням до концтабору, а в окремих випадках – смертю (наприклад, за статеві зносини з німкенєю – смертна кара для партнера й концтабір для партнерки).

Упродовж війни окремі положення правового статусу "східних робітників" під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. райхсфюрер СС уніс до свого наказу від 20 лютого 1942 р. деякі зміни, що послаблювали режим утримання остарбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову

взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання "східних робітників" у сільському господарстві. Проте, одночасно жорсткішими стали покарання – аж до смертної кари за досить незначні провини¹⁶.

Поштовий зв'язок остарбайтерів із рідними був дозволений лише з липня 1942 р.¹⁷, а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування¹⁸. Кожному робітнику дозволялося писати по 2 послання щомісяця винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно придбавати поштові картки й відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція остарбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування (Auslandsbriefprüfstelle). Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці (Arbeitsamt). Треба відзначити, що такі суворі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій СРСР (на українців із дистрикту "Галичина" подібні обмеження не поширювалися)¹⁹.

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо "східних робітників" після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА* від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід остарбайтерів за межі табору, з дозволу керівництва²⁰. Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися²¹. Останні зміни в умовах працевикористання остарбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх офіційно порівняли до інших іноземних робітників²².

Утім, дійсність далеко не завжди була підконтрольна законам. Яким було щоденне життя українських остарбайтерів спробуємо з'ясувати, ознайомившись із їхніми спогадами. Джерелами для дослідження стали неопубліковані спогади та інтерв'ю з очевидцями, а також епістолярна колекція остарбайтерів із фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.²³

Шанси на виживання здебільшого залежали від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці й побуту були найважчими, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. Приблизно третина робітників із СРСР, за підрахунками німецьких дослідників, працювала в сільському господарстві; 8,3% – у видобувній промисловості; 29,2% – на металургійних підприємствах; 3,7% – у хімічній промисловості; 3,6% – на будівництві²⁴. У німецьких родинах також масово працювали остарбайтерки, оскільки служниці з України чи Росії значно дешевше коштували родинному бюджетові. На думку У.Герберта, саме молоді остарбайтерки з 1943 р. були найбільш затребуваними робочими руками на промислових підприємствах, оскільки продуктивність їхньої праці була високою, а зарплата – низькою й на них не поширювалися положення німецьких соціальних законів для жінок. На відміну від чоловіків, жінки легко піддавалися керуванню. Крім того, жіноцтво було беззахисним перед сексуальними домаганнями з боку табірної адміністрації, а також і своїх земляків. Таким чином, дана категорія підпадала під подвійний гніт – і як радянські примусові робітниці, і як жінки.

Звісно, умови життя й праці для робітників не були однаковими. Щоби з'ясувати реальні обставини життя, звернімося до спогадів очевидців, які працювали

* ГБА – від нім. GBA (der Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz) генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф.Заукель.

в різних галузях економіки нацистської Німеччини. Свою розповідь вони зазвичай починали з опису ситуації та умов проживання в райху.

Антоніна Осадчук працювала в Австрії на військовому підприємстві, куди була вивезена із с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл.:

"Коло заводу там недалеко були байраки. Я вже тоді не знаю, скільки там байраків. Нас там тисяч зо дві було, а може й більше. Дуже багато. Отак довгі такі байраки построїли. І паркан ... такий ... з колючого дроту і прохідна. Поліцей там стояв. Байрак, ну знаєте, коридор такий довгий, і з одної сторони кімнати, і з другої сторони кімнати. В нашій кімнаті було шістнадцять чоловік, по всіх кімнатах так. Але не думайте, що кімнати були здорові, там прохід не дуже вже такий великий. І були такі двухетажні нари. З одної сторони внизу чотири человека і зверху чотири. І з другої сторони так само... Там, в кінці вікно, а тут двері. Да. І так, я ж кажу, длінный калідор, і комнати отак з однієї сторони і з другої"²⁵.

Доповнює вигляд барака фастівчанин Леонід Бойко:

"В кімнатах були полиці в три ряди по обидві сторони, а посеред вузенький прохід. Постелею були солом'яні мати, а вкривлі ніякої. Через кожні 10 днів нас ввели в баню, де ми милися, а наша одежа вішалася на залізні візки і її прожарювали так, що всі воші зварювалися. Після бані днів три нас воші не турбували, потім все починалося знову. А клопи, так ті не давали по ночах спокою і з ними ніхто не борвся"²⁶.

Респонденти, які працювали на промислових підприємствах, багато уваги приділяли описові таборів, які були основним місцем проживання для іноземних робітників. На їх території розташовувалися бараки з дво- чи триярусними нарами та мінімальними вигодами, допоміжні приміщення – кухня, їдальня, лазарет тощо. Чим більшим був табір – тим важче було в ньому жити, тим гіршими були санітарно-гігієнічні умови. Про те, що "у великих таборах – жах", потенційним примусовим робітникам було відомо вже навесні 1942 р., тобто на початку вербувальної кампанії. На перших порах у цьому ж таки таборі, за колючим дротом, робітники проводили своє дозвілля, а виходити за межі табору дозволялося "лише заради роботи", як було написано на робочій картці остарбайтера.

Здається, у дещо кращих умовах жили примусові робітники, які працювали в німецьких бауерів. Киянка Надія Федорук так описує своє нове помешкання:

"Хазяйка тоді мені показує, відкрила двері наверх, – іди туди, наверх, у спальню, значить. Пішла по трапу. Прихожу – там кровать дерев'яна. На перині спиш і периною вкривайся. Не пододіяльники, як у нас, а напірніці й застібаються на пугвички. Така підлога жовта була в цвітах, гарна така. Це моя кімната"²⁷.

Остарбайтери на селі мешкали зі своїми господарями під одним дахом (хоча й не завжди). Михайло Коробенко, житель с. Бурти Кагарлицького району Київської області, працював у господарстві, де крім нього було ще 16 примусових робітників – поляків і українців:

"Спочатку, нас як привезли, то в селі зробили лагерь для усіх, хто був. На нижньому поверсі дівчата, а на верхньому поверсі хлопці. А тоді хазяїни почали розбірати. Отак. Не схоче прийти мене у п'ять часів будить. А тут, як я живу у нього в дворі, то він зна, що я встану й піду, бо він провірить і пльотка по спині. І вони розібрали по своїх домівках. В нас там була своя кімната така, коло стайні примурована, грубка була, то вже тут варили"²⁸.

Валерія Комендантова (Вітвіцька) в 13 років, по смерті своєї бабусі, залишилася в окупованому Києві сиротою, а в 1943 р. потрапила служницею до власників невеликого готелю в Баварії:

"Наша кімната номер 16 знаходилася на третьому поверсі. У кімнаті два старих ліжка, старий комод, над ним дзеркало, все у плямах сирості, миска для умивання і два старих стільці"²⁹.

Робітники, що працювали в селянських родинах, не завжди акцентують увагу на умовах проживання, адже вони практично не відрізнялися від домашніх. Нерідко для робітника виділяли окрему кімнату в будинку господаря. А бувало, що під житло для іноземних робітників пристосовували будь-які приміщення (складські й господарські).

Основна увага в спогадах зосереджена на розповідях про розпорядок дня й умови праці. Ганна Грищенко, жителька Житомирської області, так описала свій робочий день:

"Нас водила у 6 годин ранку на роботу жінка-німкеня. Частину дівчат перевели працювати у дві зміни. То вже самі ходили на роботу і з роботи – це дівчата. Хлопці ходили з поліцейаами на денну і нічну роботи. Працювали рано, з 6.30 ранку до 18.00 вечора у цехах біля станків. У 12 годин дня обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18.30 вечора до 6 годин ранку. У обід варили в більшості брукву, різану стружками машиною. Коли заколочена житньою мукою, а коли світла. Увечері теж таке, або як німці в обід щось недоїдять, то увечері нам на вечерю дають, або на крупну терку сирю картоплю потруть, закип'ятять і нам вечеря. Давали мало солоного, щоб не опухали люди. У вечері давали ще по 200 грам хліба. Хліб був не житній, невідомо з чого, темно-попілетного кольору, трохи солодкуватий, як брусок, не пухкий. У суботу робили до 12-ої години дня. Неділя – вихідний, релігійні свята – теж вихідні. Субота і вихідні дні нас харчували один раз у 12 годин дня, ходили їсти на завод. У вихідні дні до хліба давали по 10 грам масла. На обід варили іноді рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Як картоплю варили цілу чищену, то давали по 5 маленьких картоплин, 1 столову ложку шпинату, 1 столову ложку підливки, 1 чайну ложечку крученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу – картоплю"³⁰.

Шістнадцятирічна Марія Шевченко (Кобзиста) із с. Годунівки Яготинського району працювала в невеликому господарстві вдови в сільській місцевості Австрії:

"Я порала свині, доїла корови, було чотири корови і теличка, свиней було п'ятеро. Коли попораєм худобу, на 8 сніданок. Помили посуд, їсти варила хазяйка, їли разом, і йдемо по роботах на поле чи по двору. Їжа була така – вранці кофе і кукурудзяна каша в тарілочки, ну промили кишки, у 10 год. скибка хліба чимось помазана (повидло, смалець, сир з цибулею), обід – якийсь суп без хліба, у 5 год. скибка хліба чимось помазана, вечеря – кофе, каша – ми навіть не наїдалися. Перший рік я не косила худобі, а на другий рік мусила косити, бо хазяйка купила два воли і стало уже п'ять корів. Я рано встаю, пораю свині і йду косить клевер. Жєня (теж остарбайтерка із України. – Т.П.) подоїть корови, запряга волів і їде до мене, нагрузимо гарбу клевером і їдемо додому, поснідаємо і на поле. Робили все: пололи, косили і орали"³¹.

Свій перший робочий день Валерія Комендантова описала так:

"На ранок, у 5.30, підйом. Швиденько вдягнувшись, спускаємось униз. Марія (теж остарбайтерка із України. – Т.П.) показує мені, що я мушу робити. Ідемо з нею у якусь кімнату, куди складено всякі непотрібні речі, беремо великий кошук і вона розказує мені, як треба зібрати біля дверей постійців взуття, не забувши написати на підозві номер кімнати, скласти взуття у корзину, потім ретельно вичистити, рознести і поставити знову на місце. Поки я чищу взуття, Марія розпалює плиту. Потім ми їдемо снідати. Снідаємо на кухні. У кухні величезна плита, яка опалюється вугіллям, шафа з посудом, кілька столів і дві великі раковини для миття посуду. У цей час уже з'являється хазяйка. Її звуть Ольга, а по нашому – "стерва". Вона видає нам по чотири тонесеньких-притонесеньких шматочки хліба, малесеньке блюдечко мармеладу (на сахарині) і чашку кави. Поступово на кухні з'являються усі домочадці і офіціантки Ельза або Мільда. Усі п'ють каву, офіціантки подають каву гостям. Після сніданку їду нагору і поступаю у розпорядження фройляйн Бінк і ми з нею їдемо прибирати кімнати. Фройляйн

Бінк бере ганчірки, дає мені відро і ганчірку і ми з нею вирушаємо прибирати порожні номери, звідки гості вже пішли. Вона розкаже мені, як треба стелити ліжко, змінювати білизну і натягати простирадла так, щоб не було видно вм'ятин, вилити і мити нічні посудини і робити вологе прибирання. Так ми переходимо із однієї кімнати до другої, потім прибираємо коридор і сходи, – все це треба прибрати до обіду. О 2 годині обід. Їсти хочеться дуже. На обід – пів тарілки рідкого протертого супу, на друге – картопля у мундирах і трошечки овочів, іноді зовсім маленький шматочок м'яса, а найчастіше картопля, полита соусом із кісток, які тиждень варяться у духовці. Соус більш схожий на столярний клей. Спочатку дуже важко було звикнути до німецької кухні, незважаючи на те, що завжди хотілося їсти. ... Після обіду мене залишали на кухні допомагати Марії мити посуд, чистити овочі, мити плиту і т.д. О п'ятій годині пили каву. Роботи на кухні було завжди багато. ... Минали дні. Одна робота змінювалась іншою і увечері були такими втомленими, що ледве доповзали до ліжка. Безкінечне миття підлоги, сходів, прибирання кімнат, прання постільної білизни і нескінченне миття посуду. Прали ми у механічній пральні у дворі. Порошку і мила було мало і все навантаження було на руки. Особливо важко було прати взимку. Яка не тепла зима у Баварії, але коли на дворі мінусова температура, руки страшенно мерзнуть. Там я їх і відморозила під час прання білизни"³².

Як бачимо, праця займала майже весь світловий день робітника (власне, для цього їх сюди й привезли!). Якщо для робітника промислового підприємства чи фабрики, особливо кваліфікованого, тривалість робочого дня обмежувалася зміною й становила пересічно 8–10–12 годин, у хатньої прислуги чи сільськогосподарських наймитів чітких обмежень робочого часу не було. Різні види допоміжних некваліфікованих робіт (прибирання, розвантаження, розбирання завалів тощо) також не обмежувалися рамками визначеного часу, до них могли залучати робітників і після їх основної роботи. Тому Марія Кобзиста й Валерія Комендантова взагалі не називають загальної кількості робочого часу. Вихідним днем найчастіше згадується неділя, але для наймитів бауерів "вихідний" становив усього 4–5 годин вільного часу, зазвичай у другій половині дня. Дуже часто праця набувала форм жорстокої експлуатації. Молоді жінки, ба навіть підлітки мусили виконувати важку некваліфіковану роботу, до якої вони були часто непридатні фізично. Зарплата стала ще одним фактором дискримінації – вона була низькою (як обурено говорили очевидці – за неї "нічого не можна купити") і фактично втрачала значення стимулу до праці.

Якщо в примусового робітника були діти, режим був іншим. Євдокію Бойко з Фастівського району Київської обл. вивезли до Німеччини разом із чотирма малолітніми дітьми в листопаді 1942 р. – п'яту дитину (Ігорка) вона народила в дорозі. Працювала на оборонному підприємстві в Ельсі. Про перебування в таборі згадує її середній син, Леонід Бойко, якому на той час виповнилося 8 років:

"Мати працювала на заводі по дванадцять годин: з 8 ранку до 8 вечора. Працювала в першу зміну, бо було 5 малих дітей і то часто не встигала нас обслужити, оскільки в 10 годин відбій і коридорний часовий вимикав світло. А тих, хто наважувався його знову увімкнути, він дуже бив. І матір нашу часто бив так, що аж шкіра лопалася"³³.

У даному випадку малі діти не давали права на скорочений робочий день чи легшу роботу в таборі. "Коли мама була на роботі, нас гляділи старі люди", – говорить Л.Бойко, додаючи, що двічі на день "німець приводив" матір нагодувати найменшого Ігоря. На оstarбайтерку, яка мала дітей, лягав подвійний гніт відповідальності й турбот за своїх дітей, набагато збільшувався реальний робочий час протягом дня.

На продовження теми дітей-оstarбайтерів, виникає закономірне питання: чим вони займалися, коли батьки працювали? Киянин Євген Руднев, якому в 1945 р. було лише вісім років, розповідає:

"В основном собирались так, курили ... там что-то рассказывали. Более старшие дети рассказывали разные истории, пересказывали кинофильмы, стихотворения"³⁴.

Одноліток Євгена, Леонід Бойко, розповідає, що вони, тобто діти, переважно сиділи по своїх кімнатах у бараку, а наглядачі навіть били, як хтось із дітей бігав по коридору:

"Оцей німець, що був по коридору, дак підбирав таких старших дітей і в кінці коридору, там наче ступеньки, так на ці ступеньки садив, картінку, що там нарисовано корова чи що і говорив: "Коза, повторяйте". І так учив. Німці нас го-товили не грамоти, а щоб були раби"³⁵.

Євген Руднев також згадує, що його й інших дітей із берлінського табору "Кельніше Гайде" часто залучали розбирати завали на вулицях після бомбардувань, прибирати табір, перебирати брукву в буртах тощо. Є доволі багато свідчень, що діти 10–12 років постійно працювали на виробництві. Аркадій Кармазин зі Звенигородського району Київської області разом із мамою працював на хімічно-му підприємстві в Людвіксгафені (Мунденгайм).

"На заводі Рашіка перероблялась нафта, було декілька нафталінних цехів, повз які і проходити було тяжко. Мене заставили працювати нарівні з дорослими з 6.45 ранку до 17.00 вечора (а мені було всього 11 років)"³⁶.

Загалом, тяжкої остарбайтерської долі за дуже приблизними підрахунками зазнало майже 45 тис. дітей віком до 16 років, які були вивезені з України³⁷. Проблема дітей-остарбайтерів, безумовно, потребує окремого ґрунтовного дослідження, адже все вказує на особливо безправне та беззахисне становище дітей, порівняно з повнолітніми робітниками. Якщо спочатку дітей віком до 15 років заборонялося вербувати на роботу до Німеччини, а вагітних жінок із СРСР повертали на батьківщину, то наприкінці 1942 р. генеральний уповноважений із використання іноземної робочої сили Ф.Заукель узгодив із Г.Гімлером питання більше не висилати додому вагітних іноземних робітниць зі Сходу. Біржі праці та поліція запідозрили, що вагітність була викликана бажанням виїхати з Німеччини. У.Герберт твердить про існування в нацистській Німеччині спеціального проекту щодо дітей, народжених остарбайтерками. "Діти гарної раси" повинні були забиратися від матерів і виховуватися в спеціальних будинках як німці, а діти "поганої раси" – зосереджуватися в дитячих установах ("місцях догляду дітей іноземців")³⁸.

Чим же займалися робітники, повернувшись до свого бараку? Василь Колісник, який працював у ремонтній бригаді берлінської залізниці, так відповів на подібне запитання анкети:

"Вільний час – це таке поняття, якого в нас не було, тому що працювали по 10 годин, бувало що і по 12 годин, а треба і за собою подивитись, бо поруч мами немає, треба попрати, почистити одяг, бо на ногах були весь час дерев'яні гольцшуги, а увечері кожний лягає якнайшвидше відпочити"³⁹.

Киянка Людмила Тарасенко-Залевська із власного досвіду доповнює картину дозвілля:

"Сидели и воспоминалими занимались, в основном. Вот каждый рассказывал о себе. Поэтому мы всех подоготнуто знали. Я обо всех помню, вот как о себе, я так могу о каждом рассказать. Потому что единственное развлечение. Ни книг же, ну ничего ж не было. Ну и в основном, основная работа – это была одежду починить. Вот мама сидит и штопает. Вот на это и уходило время, чтоб поштопать, постирать и, как говорится, лядсы поточить"⁴⁰.

Після догляду за гардеробом бажання "впасти й відпочити" було загальним у середовищі примусових робітників. Такий розпорядок дня стосується, так би мовити, середньостатистичного остарбайтера.

Проте, найбільше допікали не режим і тяжка праця. Найнестерпнішою формою насильства для остарбайтерів стало кепське харчування. Не випадково, розповідаючи про своє життя в Німеччині, колишні "примусовці" найперше почина-

ють детально описувати свій жалюгідний раціон. Згадує Ганна Таран із Броварського району Київської обл.:

"Було встаєш – їсти хочеш, і лягаєш – їсти хочеш. Ми вже думаємо, чи буде той день, коли хоч картоплі доволі наїстися. Давали брукву, як картоплиння попадеться, то добре. Обіду не було, після роботи отримували обід і вечерю. Прийдеш із роботи – дві миски дадуть: обід і вечеря, і чаю, а почуття не було, що наївся. А буханка хліба на три дні. Хоч за день із'їш. Хоч як хочеш. Майстерша каже, що треба вже більше роботи виконувати. А ми їй відповідаємо, що ми ж їсти хочемо"⁴¹.

Саме кепське харчування найчастіше викликало протести серед остарбайтерів, як у промисловості, так і в селянських господарствах. Усі думки наших земляків із дня в день, особливо промислових робітників, здебільшого спрямовувалися на те, як роздобути додаткову пайку харчів. Ось як про це писала у своєму посланні рідним Віра Третяк, жителька Ржищівського району Київської обл.: "С холодом смирилась, привикла. А с голодом смириться нельзя"⁴². Карткова система нацистської Німеччини, мізерна зарплата остарбайтерів укупі із забороною вільного пересування фактично позбавляли більшість примусових робітників (особливо з трудових таборів) легального способу поповнення свого раціону. Крадіжки стали найпоширенішим способом прохарчуватися. "Одне виручас весь наш лагер. Це те, що на станцію приходять вагони з картоплею для лагерів, то наша братва по культурному беруть, себто крадуть і цим пропитуються" – читаємо в листі Михайла Зуба в Київську обл., с. Лехнівку (1943 р.)⁴³.

Наражалася на ризик і служниця невеликого приватного готелю в Баварії Валерія Комендантова:

"На тумбочці біля ліжка Ольги (хазяйки готелю. – Т.П.) – велика коробка із відрізними талонами з продуктових карток. Вона нікому її не довіряла і відразу відносила з кухні після обіду або вечері. Спочатку я уважно вивчила усе у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і "Старого", а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю у чуллок. Потім віддаю їх Марії. Вона ходила до магазину і відчитувалась перед Ольгою. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшку молока і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це – концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах"⁴⁴.

Остарбайтери, які працювали в сільському господарстві, мали значно більше можливостей знайти собі їжу. Згадує Марія Кобзиста:

"Додаткове харчування яке ж. Варила велику картоплю свиням, як голодна, то наїмся, можна було і курочку підслідити і яйце схватити, молока можна було напитися, ну якось ми і не пили, привикли до кофе. Ми не голодували, як коли, то нам і м'яса давала (хазяйка. – Т.П.), чи булку спече, то трохи дасть, можна було щось знайти, щоб наїстися"⁴⁵.

Голод у трудових таборах змушував матір відправляти доньку на ризикований учинок. Восьмирічна Олександра Горева не раз здійснювала сміливі вилазки за межі табору:

"Наш лагерь, как все, был огорожен колючей проволокой, но внизу кто-то делал подкоп, и по-пластунски на животе можно было пролезть и таким же макаром доползти до поля, а потом большая трава тебя спрячет. Моя мама всё это мне объяснила и однажды она меня благословила на этот подвиг. Я очень боялась, но маме этого не говорила. Операция заключалась в том, что мама мне давала скатерть новую или ещё что-то (всё это в малом количестве на чёрный день ещё хранилось у мамы), и я через проволоку доносила всё это до домов, где жили Бауэры, т.е. крестьяне. Они мне давали за это овощи или фрукты. Я это проделывала не единожды. Один раз немец, который проходил по этой дороге, заметил меня и ти-

хо подошёл с окликом "Хенде хох!" (руки вверх). Я стояла перед ним и смотрела на него такими глазами ужаса, что этот немец опустил своё ружьё и погладил меня по голове. Он меня отпустил, но по его движениям рук я поняла, что мне ходить сюда не надо: "Будет пух, пух и капут". Маме всё это я рассказала, и мама меня больше не пускала делать обмен"⁴⁶.

Леонід Бойко неодноразово під час бомбардувань американської авіації тікав із табору по овочі на городи німецьких робітників. Одна така вилазка закінчилася сумно – він був контужений, дивом залишився живим:

"Почали бомбить, земля дрижить, німці повтікали, собак позабірали. А ми удвох, один піддержує проволку, а ти попід проволкою лізеш. І під завод – там німецькі городи були – і хто що вирве: гурка, капуста, це був шоколад. Кормовий буряк ... – це такий ... делікатес. Бомби летять, а ми біжимо на городи, бо їсти хочем"⁴⁷.

Після дозволу "східним робітникам" наприкінці 1943 р. самостійно виходити за межі табору, жебракування оstarбайтерів стало звичним явищем по всій Німеччині. Віра Третяк детально описує такі "походи до бауерів":

"Начали проникуть изредка к баурам, потом все больше и больше. Позднее не вытерпели, пошли и мы. Дорогая мама, мой характер ты знаешь, как мне приходилось просить... За это и дома меня ругали: "Пропадешь в чужой стороне со своим умом". Дело это нужно привыкать и привыкать. Дождь, ветер, бывало, идешь полубосый в рваных туфельках или в колодках без чулок, ноги мокрые, а сверху тулупчик зелёный казённый промок насквозь к голому телу. В таком виде стоишь, как нищий у порога большого дома. Стучим не раз, не два, а бывает и пять не поможет. Иногда со слезами в глазах, с обидой уходишь прочь. А бывает, вынесет кусок хлеба или картошки несколько и боится, скорей двери закрывает. У беднейшего больше разживешься, у богатого меньше, тот так посмотрит, другой так обсудит. Кто даст, и денег не возьмёт, кто не даст, и деньги возьмет ни за что. Но это мелочь. Прозябнешь, налазишься и возвращаешься с достатком под мышкой домой. Правда, наедались и хлеба, и картошки. Но как посчитать, то один раз проходило благополучно, а другой раз и отражалось на здоровье понемножку"⁴⁸.

Покарання за дрібну крадіжку в різний час (у 1942 чи 1945 рр.) і в різних установах варіювалося від виправного трудового табору до тілесного публічного покарання. З особових справ робітників танкобудівного заводу "Демаг" (Берлін), можемо довідатися, що за крадіжку картоплі з табірної кухні в 1944 р. з наших земляків стягнули штраф у розмірі 20 райхсмарок⁴⁹. Часто-густо цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. У серпні 1943 р. з берлінської кримінальної поліції повідомляли керівництву табору "Фалькензее" про затримку їхніх робітників за те, що один із них виміняв у німця за тютюн хлібину, а другий купив хліб за 20 райхсмарок у французького робітника⁵⁰. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування⁵¹.

Поступово у великих таборах серед робітників із різних країн розвинувся своєрідний обмінний ринок, де можна було придбати продукти харчування. Про подібну можливість часто згадують наші співвітчизники (наприклад, Василь Колісник: "Як були гроші, можна було купити в чехів чи поляків булку хліба"⁵²).

Допомога могла надійти й від родичів із України. Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати посилки з продуктами. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним, але в спогадах про ці пакуночки з дому згадують із великою вдячністю. Найчастіше надсилали домашню перепічку, насіння соняшника, різні крупи. Намагалися підтримувати й допомагати один одному й самі оstarбайтери – родичі, односельці, друзі. Хто мав можливість дістати продукти (а це здебільшого були робітники в селянських родинях) передавали або пересилали їх своїм знайомим у трудові табори. Згадує Марія Кобзиста:

"Моя двоюрідна сестра працювала у Данцігу на заводі, тяжко і голодно. То я писала їй листи і дві посилочки вислала. Наточила з дерті кукурудзяних круців і трохи муки. Хазяйка сховала муку на сараї у ящики від комісії, бо ходили, щоб здавали в державу хліб, ну а я акуратно взяла та й послала. Пошта була у нас у домі, ну ніхто хазяйці не сказав, що я вислала 2 посланки. Ох, якби знала, то не знаю, щоб було б, може б у канцлагер відправила"⁵³.

Несподівано для нацистського керівництва, ще одним джерелом поповнення злиденного раціону українських примусових робітників стала безкорислива допомога німецького населення. Попри надзусилля відомств Г.Гейбельса та Г.Гімmlера не допустити виникнення "почуття солідарності" між німцем та "східним робітником", усе ж поставити під неусипний контроль людські почуття було неможливо. Найчастіше подібні стосунки виникали під час спільної роботи. Розповідає Ганна Таран:

"Майстерша наша – Анна Сік, була як рідна мати. Вона старалася нам хоч по шматочку на обід дати свого бутерброду. На Різдво 1944 року вона забрала нас п'ятеро дівчат пригостить, обідали в неї, дочка її сфотографувала нас усіх. Ці фотографії у мене збереглися до цього часу"⁵⁴.

Валерія Комендантова також із вдячністю згадує немолоду сестру власника готелю, яка стала її доброю покровителькою:

"Фройляйн Бінк бачила, що мені завжди хочеться їсти і стала потихеньку ховати для мене пару шматочків хліба з мармеладом де-небудь у кімнаті, а потім тихенько мені казала: "Іди поїж". Цей хліб взяти їй було непросто, так як Ольга слідкувала за всіма, хто що взяв, хто що з'їв, але їй не наважувалася сказати: "Не рїж хліб"⁵⁵.

Ці скибочки хліба важили значно більше, ніж можливість ненадовго втамувати голод. "Вона бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо" – підсумовує свою розповідь Валерія Комендантова.

Подібне ставлення до оstarбайтерів було небезпечним. Одночасно ця скромна поміч і співчуття, за визнанням колишніх примусових робітників, допомагали зносити труднощі оstarбайтерських буднів.

Досить буденним явищем у спогадах українських примусових робітників виглядають постійні побої. Характерно, що тільки до оstarбайтерів, на відміну від інших категорій іноземних робітників, офіційно дозволялося застосовувати публічне побиття як метод покарання. У розповідях очевидців постійно зустрічається поєднання жорстокої експлуатації з прямим, часто невмотивованим, фізичним насильством. Згадаймо побої, яких зазнавала Євдокія Бойко. Василь Колісник розповідає про такий метод нагляду за оstarбайтерами:

"В нас майстер був, що йому треба було постійно наривати козі трави. То щоб ми працювали, він наперед іде і кожному по палиці через плече і кричить: "Комісія – комісар працює" – а сам пішов козі рвати траву"⁵⁶.

Говорячи про життя наших співвітчизників у Німеччині, важливо нагадати ту обставину, що люди повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Більшість робітників були доставлені в райх у насильницький спосіб, не маючи можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені елементарного права задовольняти свої культурні та духовні потреби, обмежені в спілкуванні з іншими іноземними робітниками та місцевим населенням тощо. Насильства робітники зазнавали не тільки з боку безпосередніх керівників та наглядачів, а навіть рядових жителів Німеччини, які відкрито демонстрували свою зневагу й ненависть до невільників із України. Людмила Тарасенко-Залевська так описала свій перший вихід за межі табору:

"Меня даже когда-то однажды выпустили из лагеря, я пошла по улице и пошла там пройтись. Боже, как меня увидели там дети немецкие! "А-а-а, руссиче швайне, руссиче швайне!" (смеётся), "русская свинья" кричат стали. Все. Я бегом назад. Дак всё, я быстрее в лагерь. Могли даже камнями забросать"⁵⁷.

Економічне, фізичне, вербальне насильство, якого зазнавали оstarбайтери, мало чітке ідеологічне спрямування, адже українські робітники походили із СРСР. Припинення національної гідності стало ще одним видом насильства. Ставлення до іноземних робітників у Німеччині залежало від національності й, відповідно, нацистської расової теорії. Найвищий щабель, звісно після німців, посідали "германські" держави Північного Заходу Європи, за ними йшли країни Південного Заходу й Півдня Європи, аж до Польщі та СРСР, які трактувалися як колонії – територія цих країн повинна була поступово заселятися німцями, "германізуватися", а їх населення, як "націю слуг", необхідно використовувати в німецьких інтересах і поступово викоренити. Жителі ж радянської України взагалі були позбавлені своєї національності, отримавши офіційну назву "східні робітники", або "російські робітники" чи "радянські росіяни" (Sowietrussland). Постійним нагадуванням про своє принизливе становище й національну неповноцінність став обов'язок носити спеціальний знак "Ost" ("Ost"). "І де наш люд зараз не стражда, де його тільки нема ... де не глянть і куди не глянть, і все "Ost" – це нас тут позначили як овець, щоб не забрели, куди не треба"⁵⁸. Цей рядок із листа Марії Єфименко в с. Лехнівку Київської обл. свідчить про чітке усвідомлення українськими робітниками масштабів безправного становища оstarбайтерів у III райху.

Реакцією східних українців на дискримінацію за національною ознакою було обурення, яке бринить навіть у листах, старанно перлюстрованих нацистською цензурою. "Куди не підеш, то скрізь кажуть, що для руських нема нічого, но ви, рідні, подумайте, яка ж я руська?" (лист Катерини Бутери в с. Борщагівку Київській обл., 1943 р.)⁵⁹. У розповідях деяких колишніх примусових робітників можна зустріти своєрідне пояснення такого презирливого ставлення до робітників із СРСР:

"А нас вони вважали взагалі нізащо. Ми звичайно, ми... Що ми жили при Сталіні погано, то погано, звичайно. Ми нуждалися в цьому барахлі... Що дійсно... Ми трохи й брехали. Кажуть, що ви говорили, що Росія така багата, а ви такі, як цигани, мол, ви такі ... що, знаєте, цієї одежі ні чорта не було. Ми кажем: "Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою". Що то трохи правди, то правда. А то, що в нас ні чорта не було, то, їй Богу, не було і в що одітись. Ох! Да..."⁶⁰.

Важливим елементом буднів наших співвітчизників були стосунки в середовищі оstarбайтерів, які справляли величезний вплив на морально-психологічний стан людини. Щоденна боротьба за виживання виявилася суворою перевіркою традиційних людських почуттів, як-от дружба, взаємодопомога, співчуття. Наведемо декілька загальних характеристик табірної життя. Згадує Василь Колісник:

"Стосунки між нами були просто братські. Один другому допомагали, чим могли, але люди є люди, є різні характером"⁶¹.

Аркадій Кармазин:

"Між самими оstarбайтерами стосунки також були різними. Часті спогади про домівку, сварки з різних причин, іноді й бійки. Гнітючим був настрій, особливо коли під час бомбардування когось вбито або поранено, або коли в таборі хтось помирав (було й таке)"⁶².

У великих таборах для іноземних робітників за величезної скупченості людей, обмеженні в пересуванні, невлаштованому побуті стосунки набували жорстких форм. Згадує Віра Третяк:

"За хлібом – в чередь, за обідом и ужином – тоже. Да ещє очереди какие. Бывало, подерешься, и поругаешься, и если не упрешься, то не добьешься ничего"⁶³.

В оstarбайтерів, які працювали в німецьких господарствах, спілкування не набувало форм боротьби за виживання. Галина Касіч розповідає:

"Вихідний у мене був у неділю після обід і до 5 годин вечора. Це були вільні години в усіх іноземних робітників нашого селища. Оце ми тільки й могли зу-

стрітися, побалакати. Далеко ходити не дозволялося, хоча б і господар відпустив, але поліція за нами слідувала й дуже всі боялися, що за якусь провину відправлять до табору. Неподалік у містечку був госпіталь і до нашої компанії приходили навіть робітники, що лікувалися у цьому госпіталі. Збиралися компаніями ми всі, місцеві іноземні робітники: українці, поляки й французи (були військовополонені). Їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали"⁶⁴.

У таборах формувалися сталі групи за ознаками родинного зв'язку (брати, сестри, батьки, діти), за місцем проживання (односельці, земляки). Адже перспектива залишитися на чужині самотнім, на думку багатьох респондентів, була рівноцінною смерті. У спогадах колишніх остарбайтерів часто зустрічаються фрази: "Ми дуже зраділи, що будемо всі разом", або "Тільки добре, що всі вкупі тут дівчата, єсть з ким горем поділитися"⁶⁵.

Туга за ріднею, за Батьківщиною були такою ж щоденною реальністю життя українських примусових робітників, як голод і тяжка праця. Скрутне соціально-побутове становище ще більше посилювало почуття ностальгії, самотності, перетворюючи його на щоденний біль.

Для Валерії Комендантової життя в неволі – це були "дні, схожі один на другий, що минали дуже швидко з вічним бажанням, що б поїсти і невблаганною тугою за Києвом, за домом"⁶⁶.

Стосунки в середовищі різних категорій українських примусових робітників, між ними й господарями, становили важливий комплекс взаємин, які на пряму впливали на морально-психологічний стан людини, на сприйняття конкретної життєвої ситуації. Приміром, відсутність комунікаційного контакту із господарями, інколи психологічна несумісність, відчутно погіршували здавалося б порівняно кращу ситуацію сільськогосподарського робітника. Натомість, дружні відносини в середовищі примусових робітників у загальному таборі надавали сил витримати випробування, протистояти обставинам, спонукали боротися за життя, а морально скрутна атмосфера у великих таборах для іноземців, часто з напівкримінальними правилами співжиття, ще більше посилювала відчуття самотності в "східного робітника". Досить часто у спогадах колишніх остарбайтерів бринить тема "своїх" – "чужих", "наших" – "німців". Нерідко "свої" були значно гіршими від ворогів, а несподівана підтримка, допомога й порятунок надходили від "чужих".

"Як тяжко-важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала", – такі поетичні записи залишила про свої почуття Віра Третяк⁶⁷.

Не тільки зовнішні обставини, але й властивості характеру людини впливали на її здатність адаптуватися в складній життєвій обстановці, боротися за виживання, оцінити свої можливості. Зрозуміло, що моральний стан українських примусових робітників був досить пригніченим, песимистичним, особливо на початку перебування в неволі. У розповідях очевидців постійно повторюються фрази на кшталт "ми були вічні раби", "ми не вірили, що повернемося додому". Навіть за найсприятливіших обставин, коли українські дівчата або юнаки ставали мало не членами німецьких родин, у яких працювали, відчуття приниження, неповноцінності не полишало. Згадує Галина Касіч:

"Хоча мене й не ображали, але все мене тяготило. Мене не обіжали, ну це була неволя. І я старалася, щоб не попастися, щоб не ускладнити собі ситуацію. Робила все, що мені скажуть"⁶⁸.

Важко щось додати до промовистої оцінки свого життя в Німеччині Катерини Барабаш, яку вона висловила в листі до подруги Галини Дикої в с. Недра Київської обл.:

"Повідомляю тебе, кума, що я ще жива, не здохла, тут мені не жизнь, а ма-ліна, щоб ти мене, Галочко, побачила зараз, то ніколи б не впізнала. Робота і жур-ба загонять в могилу. Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не пла-кала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя, – ти тільки уя-ви – чужина, нужда та неволя"⁶⁹.

Настрої українських оstarбайтерів пронизані нотками, які розкривають се-лянський менталітет, своєрідну покiрність долі. Усі насильницькі дії, що їх за-навали робітники, часто зображені в спогадах безособовими: "нас везли", "нас гнали", "нам давали" й т. д. У розповідях оstarбайтерів перебування в Німеччи-ні великою мірою є результатом дії чогось ірраціонального, не підвладного людсь-кій силі. Часто порятунку робітники шукали в надприродних силах, як-то віра в Бога, фатум, долю. Наприклад, під час бомбардувань замість тікати до бомбос-ховища, українські робітники залишалися в бараку й молилися. А п'ятнадцяти-річна Валерія Комендантова найчастіше придумувала собі казку й жила в ній: "Там були феї й добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так бу-ло легше переносити це страшне життя". Ба навіть самих оstarбайтерів інші іно-земні робітники наділяли якимись надприродними рисами. Ганна Грищенко роз-повідала, що під час нальотів союзницької авіації французькі робітники завжди трималися біля групи її односельців: "Росіяни не загинуть, їм завжди таланить, – казали вони, – росіяни щасливі"(!).

Оскільки матеріал готувався на основі сучасних спогадів колишніх оstar-байтерів, маємо унікальну можливість дізнатися, як ці люди зараз, 60 років по війні, оцінюють своє життя в Німеччині. Для більшості респондентів згадка про минуле – достатньо болісний процес, який супроводжується сльозами й хвилюванням, але надзвичайно важлива суспільна й особиста справа. Подеколи про події воєнного лихоліття колишні примусові робітники говорять дотеп-но, із гумором, інколи іронізуючи з приводу якихось своїх тодішніх намірів, прагнень і сподівань. Оповідь часто супроводжується сміхом, причому респон-денти сміються в, здавалося б, недоречних місцях, як-от згадуючи бомбарду-вання чи покарання. В інших випадках події воєнного лихоліття бачаться нав-паки, трагічно ("У п'ятнадцять років дійсність сприймається інакше, ніж у зрі-лому віці. Зараз, із висоти прожитих років, усе пережите здається набагато страшнішим, ніж здавалося тоді"⁷⁰).

Ми намагалися розглянути щоденне життя людини за екстремальних жит-тєвих обставин. Для більшості опитаних автором очевидців життя в нацистській Німеччині, незалежно від того, де працював робітник, як склалася його доля по війні, закарбувалося в пам'яті як найтяжче випробування.

¹ Нові перспективи історіописання / За ред. П.Берка / Пер. з англ. – К., 2004. – 392 с.

² *Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* – Berlin; Bonn, 1986; *Idem. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* – Bonn, 1999. – 589 s.

³ *Ibid.* – Bonn, 1999. – S. 24.

⁴ Див., напр.: Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) *Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland.* – Berlin, 2000. – 128 s.; Hans-Jurgen Kahle (Hg.) *Gestohlene Jugendjahre. Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941–1945.* – Cuxhaven, 1995. – 230 s.; Herbert Ulrich (Hg.) *Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945.* – Essen, 1991. – 499 s.; Kiew–München–Kiew: neun Interviews mit ukrainischen Zwangsarbeitern und Zwangsarbeiterinnen / Hrsg. Constanze Werner. – München, 2000. – 120 s.

⁵ *Schwarze G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg.* – Essen, 1997.

- ⁶ *Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Münster, 1997.
- ⁷ *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. – С.112;
- Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К, 1979. – С.134.
- ⁸ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. – М., 1996. – 442 с.
- ⁹ *Гальчак С.Д.* „Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.
- ¹⁰ Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.; *Грінченко Г.* «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 219–227; *Её же.* Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров // Там само. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 52–59.
- ¹¹ *Меляков А.В.* Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: взгляд потенциальных «остарбайтеров» / Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы). Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.). Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 182–192; *Меляков А.В.* До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.
- ¹² *Пастушенко Т.В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С.227–233.
- ¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 50–52.
- ¹⁴ *Herbert U.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S.179.
- ¹⁵ *Полян П. М* Указ. соч. – С. 93.
- ¹⁶ *Herbert U.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S.194.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 311. – Арк. 131.
- ¹⁸ *Вербицкий Г.Г.* Почта остарбайтеров второй мировой войны. Документы и переписка. – S.L., 1996. – С. 23.
- ¹⁹ Детально про листування „східних робітників” див.: *Пастушенко Т.В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70–76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 10. – У 2-х ч. – Част. 2. – К, 2002. – С. 6–31; *Пастушенко Т.В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С.227–233.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 311. – Арк. 336–343.
- ²¹ Там само. – Арк. 343–343 зв.
- ²² Див.: *Полян П.М.* Указ. соч. – С. 99.
- ²³ Використано 25 спогадів колишніх остарбайтерів та 10 інтерв'ю з очевидцями, зібраних у 2002–2005 рр.
- ²⁴ *Ulrich H.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S. 315.
- ²⁵ Спогади А.П.Осадчук. – Аудіозапис, 2005 р.
- ²⁶ Спогади Л.П.Бойка. – Рукопис, 2004 р.
- ²⁷ Спогади Н.О.Федорук. – Аудіозапис, 2003 р.
- ²⁸ Спогади М.М.Короленка. – Аудіозапис, 2004 р.
- ²⁹ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ³⁰ Спогади А.Ф.Грищенко. – Рукопис, 2003 р.
- ³¹ Анкета М.Ф.Кобзистої. – Рукопис, 2003 р.
- ³² Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ³³ Спогади Л.П.Бойка. – Рукопис, 2004 р.
- ³⁴ Спогади Є.Н.Руднева. – Аудіозапис, 2005 р.
- ³⁵ Спогади Л.П.Бойка. – Аудіозапис, 2004 р.

- ³⁶ Анкета А.О.Кармазіна. – Рукопис, 2002 р.
- ³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 2614. – Арк. 78.
- ³⁸ *Herbert U. Fremdarbeiter...* – Bonn, 1999. – S. 287.
- ³⁹ Анкета В.С.Колісника. – Рукопис, 2002 р.
- ⁴⁰ Спогади Л.М.Тарасенко-Залевської. – Аудіозапис, 2005 р.
- ⁴¹ Спогади Г.П.Таран. – Аудіозапис, 2002 р.
- ⁴² Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (далі – НМІВВВ). – КН-206087. – Д-32894. Віра Сергіївна Третяк, 1923 р.н., с. Улянки Ржищівського р-ну Київської обл. Із 1942 р. перебувала на примусовій роботі в Німеччині, працювала на фабриці в Ліпштадті, там захворіла на туберкульоз, померла 1945 р. Перед відправкою до іншого табору для туберкульозних хворих написала в невеликому зошиті прощального листа батькам з описом свого життя в Німеччині.
- ⁴³ Там само. – КН-10725/20. – Л-544/20.
- ⁴⁴ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ⁴⁵ Анкета М.Ф.Кобзистої. – Рукопис, 2003 р.
- ⁴⁶ Спогади О.Г.Горевої. – Рукопис, 2000 р.
- ⁴⁷ Спогади Л.П.Бойка. – Аудіозапис, 2004 р.
- ⁴⁸ Фонди НМІВВВ. – КН-206087. – Д-32894.
- ⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 78, 107, 110.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 78. – Арк. 43.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 107. – Арк. 356.
- ⁵² Анкета В.С.Колісника. – Рукопис, 2002 р.
- ⁵³ Анкета М.Ф.Кобзистої. – Рукопис, 2003 р.
- ⁵⁴ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ⁵⁵ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ⁵⁶ Анкета В.С.Колісника. – Рукопис, 2002 р.
- ⁵⁷ Спогади Л.М.Тарасенко-Залевської. – Аудіозапис, 2005 р.
- ⁵⁸ НМІВВВ. – КВ-10725/ 9. – Л-544/9.
- ⁵⁹ Там само. – КВ-10725/25. – Л-544/25.
- ⁶⁰ Спогади А.П.Осадчук. – Аудіозапис, 2005 р.
- ⁶¹ Анкета В.С.Колісника. – Рукопис, 2002 р.
- ⁶² Анкета А.О.Кармазіна. – Рукопис, 2002 р.
- ⁶³ НМІВВВ. – КН-206087. – Д-32894.
- ⁶⁴ Спогади Г.В.Касіч. – Рукопис, 2003 р.
- ⁶⁵ НМІВВВ. – Кн-10725/36. – Л-544/36. Лист Кирпи Ольги в Київську обл., с. Лехнівка, 1943 р.
- ⁶⁶ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.
- ⁶⁷ НМІВВВ. – КН-206087. – Д-32894.
- ⁶⁸ Спогади Г.В.Касіч. – Рукопис, 2003 р.
- ⁶⁹ НМІВВВ. – Кн-10725/36. – Л-544/36.
- ⁷⁰ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.

The article concentrates attention on the problems of everyday life of Ukrainian “ostarbeiters” – most disfranchised category of forced workers of Nazis Germany. The unpublished memories and interviews with witnesses, collected by the author, as well as collection of epistolary from the funds of National museum of history of the Great patriotic war of 1941–1945 became the source of the research.

The analyses showed that life and work conditions of Ukrainian workers were not equal everywhere and depended on the whole complex of circumstances: from the field of economy, where their labor was used, from personal relations with employers and even from individual characteristics. Thanks to the interviews we gained the opportunity to recover such sides of people life, which were not given attention in official documents: about complicated relations in the “ostarbeiters” surrounding, about different ways of survival in extreme conditions, about their dreams, thoughts and feelings.

Since the material was being prepared on the basis of contemporary memories of former forced workers, we found out how these people estimate their life in Germany now. For the majority of interviewed by the author witnesses, staying in Nazis captivity, regardless of their work-place and destiny after war, remained in memory as the most difficult test.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.О.Василенко*

ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКІ УГОДИ 70-х–80-х рр. XIV ст. (СПІРНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ)

У статті аналізуються відомості про литовсько-московські угоди 1370–1380-х рр. з опису архіву Посольського приказу 1626 р., а також історіографія проблеми. Усупереч панівному донині погляду, доводиться, що угод із Москвою ані Андрієм Ольгердовичем, ані Йогайлою, Скіргайлою та Карибутасом так і не було укладено; ідеться лише про їхні нератифіковані проекти. Немає підстав також пов'язувати другий із них із преліминарною угодою матері Йогайли Ульяни Олександрівни з Дмитром Івановичем московським. Ця угода передбачала встановлення залежності Йогайли від великого князя московського, а, отже, її усталене датування 1383–1384 рр. неприйнятне. Договір на подібних умовах міг постати лише за часів захоплення великокнязівської влади у ВКЛ Кястутісом, між листопадом 1381 і червнем 1382 р. Доводиться також безістемність приписування деяким Гедиміновичам (насамперед Кястутісу та Андрієві Ольгердовичу) промосковських симпатій, а Дмитрові московському – далекосяжних планів щодо руських земель ВКЛ.

Багато подій і процесів політичної історії Східної Європи XIV ст. досить важко реконструювати з огляду на стан джерельної бази. Навіть усталені в історіографії погляди не завжди виявляються незаперечними при детальному їх аналізі. Тому видається виправданою спроба переглянути в даній розвідці деякі з існуючих уявлень. Це стосується існування, можливого часу й обставин появи трьох угод між Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ), точніше, окремими репрезентантами правлячої в ньому династії, і московським великим князем Дмитром Івановичем.

Варто нагадати, яким чином відомості про згадані угоди було введено до наукового обігу. Тривалий час була відома єдина пам'ятка литовсько-московських відносин цієї доби: “докончання” 1372 р., що збереглося в московському великокнязівському архіві. Лише 1947 р. Л.Черепнін звернув увагу на існування інших документів, що могли бути вивезені з Москви поляками на початку XVII ст. Інформація про ці матеріали містилася в “копійній книзі”, створеній за Івана III; відомості про зміст цієї книги ввійшли до опису архіву Посольського приказу 1626 р. Там згадано:

1) „Грамота великого князя Дмитрея Івановича и великие княини Ульяны Ольгердовы, докончанье о женитве великого князя Ягайла Ольгердовича, женилися ему у великого князя Дмитрея Івановича на дочери, а великому князю Дмитрею Івановичю дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти въ их воле и креститися в православную веру, и крестьянство свое объявити во все люди”;

2) „Грамота докончальная великого князя Дмитрея Івановича и брата ево, князя Володимера Одреевича, с великим князем Одреем Олгердовичем. Да тут же грамота докончальная великого князя Одррея Ольгердовича с великим князем Володимером Одреевичем, а князь Володимер кончал за брата своего, за князя Дмитрея Івановича, а которого году, и того ни в одной грамоте не объявилось”;

3) „Докончальная грамота великого князя Дмитрея Івановича и брата его, князя Володимера Одреевича, с великим князем Ягайлом и з братьею ево, и со князем Скиригайлом и со князем Карибутом; и против того другая грамота великого князя Ягайла и братьи ево, Скиригайла и Карибута, как они докончали и целовали крест великому князю Дмитрею Івановичю и брату ево, князю Володимеру Одреевичю, и их детем, лета 6902-го году”¹.

Сам Л.Черепнін розглянув питання про ці документи досить побіжно. Він датував договір Йогайли (Ягайла) з Дмитром московським 1384 роком, а за мотив

* Василенко Віталій Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (Дніпропетровськ).

уважав “широкі плани” боротьби проти татар із литовською допомогою². Шлях зближенню з Йогайлою мала прокласти угода з Андрієм Ольгердовичем; отже, її треба віднести “до того самого часу, до 1374–1375 рр.”³ Як випливає з контексту, це датування є явною похибкою: натомість мали б стояти цифри “1384–1385”. У частині першій фундаментальної праці Л.Черепніна “Російські феодальні архіви XIV–XV століть” ця похибка виправлена⁴.

У рецензіях на дану працю радянські й польські дослідники не приділили спеціальної уваги цьому сюжетові, хіба що загалом визнали цінність відкриття Л.Черепніна та його висновки⁵.

А.Соловійов уважав, що в грамоті Андрія Ольгердовича мало йтися про його підпорядкованість московському великому князеві. Інші ж дві угоди засвідчують наявність у Дмитра Івановича “плану обережного, поступового підкорення нещодавно захоплених Литвою руських областей шляхом угод про васалітет”. Угода з Москвою Йогайли, Скіргайли (Скиргайла) й Карібутаса (Корибута) – трьох старших синів Альгірдаса (Ольгерда) від Уляни Олександрівни тверської, його другої (або третьої) дружини, – на думку А.Соловійова, була нерівноправною, оскільки не згадується про цілування хреста з боку московського князя. Договір же, укладений Уляною Олександрівною, історик датував 1384 р., “чи дещо раніше”⁶. Ю.Вегунов датував угоду Андрія Ольгердовича з московськими князями 1377 р., не реконструюючи її змісту.

Найбільше уваги згаданим угодам приділив І.Греков, поставивши їх в центр вибудованої ним концепції історії Східної Європи, стрижневим елементом якої є теза про існування в правлячих колах як “Великого княжіння Владимирського”, так і Литовсько-Руської держави так званої “общерусской програми”. Помітна також тенденція до перебільшення впливу ординської дипломатії на політику східноєвропейських держав. Угоду, укладену Андрієм Ольгердовичем, І.Греков датував 1381 р. (утім, в іншому місці тієї ж праці – 1378 р.), полемізуючи при цьому як з Ю.Вегуновим, так і з Л.Черепніним⁸. Проте заперечення дати 1374–1375 рр. було цілком зайве, оскільки маємо справу з явною похибкою, давно виправленою самим Л.Черепніним. Договір же з Дмитром Івановичем Йогайли і його братів І.Греков визначив як “особливу, мало не союзну угоду” “на базі визнання життєвості загально-оруської програми” за провідної ролі правителя Москви⁹. Тоді ж, на його думку, виникли й два варіанти “політичного шлюбу” Йогайли: або з польською королевою Ядвігою, або з дочкою московського князя¹⁰. Другий із них, однак, наштотхнувся на нібито широку протидію з боку Золотої Орди, Ордену й навіть Рязані.

Віддала данину дискусії щодо датування угоди Андрія Ольгердовича 1374–1375 рр. й А.Хорошкевич¹¹, яка погодилася з датуванням двох інших актів 1384 р., однак зайняла обережну позицію щодо ймовірного змісту угоди з Дмитром московським Йогайли, зокрема щодо наявності зобов’язання великого князя прийняти християнство. Ф.Шабульдо, поділяючи погляди І.Грекова, погодився з ним у питанні про датування угод із московськими князями Андрія Ольгердовича і Йогайли з братами. Друга з них, за його оцінкою, передбачала литовсько-московську унію й мала антиординське спрямування¹².

Тези Л.Черепніна та І.Грекова прийняли В.Водов, В.Кучкін, А.Кирпичников, С.Заремба (перший, щоправда, датував угоду Уляни Олександрівни з московським володарем 1377–1386 рр.)¹³, а також польські історики С.-М.Кучинський і Г.Ловмянський¹⁴. Показово, що висновки Л.Черепніна прийняли не лише історики ПНР, а й учені-емігранти: О.Галецький, Г.Пашкевич. Так, О.Галецький уважав “головною” з відкритих Л.Черепніним прелімінарну угоду Уляни Олександрівни, погоджуючись із датуванням цього акту періодом до 1 вересня 1384 р. Наслідком мало стати встановлення зверхності Москви над ВКЛ і перехід його (крім етнографічної Литви) до великоруської політичної системи¹⁵. У наш час уважає за можливе погодитися з датуванням угоди Уляни Олександрівни з Дмитром московським 1384 р. відомий візантолог І.Шевченко¹⁶.

С.Думін, на відміну від решти дослідників, датував даний проект 1381 р. і вважав, що перспектива “завершення процесу слов’янізації литовських земель” була зведена нанівець ударом, завданим Москві 1382 р. Токтамишем. Утім, він не аргументував і не розвинув свого влучного здогаду, торкнувшись даного питання дуже побіжно¹⁷.

Як бачимо, досить обережні висновки Л.Черепніна пізніше отримали статус не історіографічного, а вірогідного історичного факту. Це пояснюється бажанням суттєво зміцнити джерельне підґрунтя деяких апріорних історіософських схем; проте проблема верифікації згаданих висновків залишається, як і раніше, відкритою.

Розпочнімо аналіз із актів, пов'язаних з іменем Андрія Ольгердовича. Як відомо, він був найстаршим сином великого князя Альґрдаса; унаслідок конфлікту з Йогайлою йому довелося (наприкінці 1377 р.) залишити Полоцьк і податися до Пскова, де він уже княжив у молоді роки, а звідти, через Новгород, – до Москви. У складі військ Дмитра Івановича московського він брав участь у Куликовській битві 1380 р.

Отже, звернімося до опису угоди Андрія Ольгердовича з московськими князями. Найперше, що привертає увагу, це згадка про дві (sic!) “докончальні” грамоти. За канонами тодішньої дипломатії, у випадку ратифікації угоди обома сторонами одна з грамот, скріплена печатками й хресним цілуванням, мусила зберігатися в Москві, друга ж, аналогічно завірена, – у Полоцьку (щоправда, в московських архівах знаходилися “протівні” московсько-тверських, московсько-рязанських угод¹⁸; вони були вивезені з Твері й Рязані після втрати ними незалежності; проте у випадку з Полоцьком подібне пояснення відпадає).

Згадка про те, що в Москві знаходилися обидві грамоти, засвідчує: ідеться, очевидно, не про довершену угоду й навіть не про преліментарний акт, а про проект угоди, яка чомусь так і не була укладена. Можна, звичайно, припустити, що договір стався під час перебування Андрія Ольгердовича в Москві; у цьому випадку “його” примірник теоретично міг залишитися там. Тоді доведеться визнати, що угода була укладена ним як князем-вигнанцем, що істотно девальвує її значення. Крім того, якщо Андрій Ольгердович, повертаючись до Полоцька, не визнав за потрібне забрати цей документ, він, очевидно, важив у його очах небагато. Це викликає нове запитання, щоправда, не історичного, а історіографічного плану: яким чином факхівець такого рівня, як Л.Черепнін, не звернув на це уваги? Мушу зізнатися, що відповіді на нього не маю (Б.Флоря припустив, що йдеться про дві угоди Андрія Ольгердовича з Московою, але не аргументував своєї думки¹⁹; утім, ця гіпотеза лише заплутує справу, хоча й відкинути її беззастережно не можна).

Власне, дану проблему можна було б на цьому вважати вичерпаною, адже договір як такий не існував. Проте видається доцільним спробувати з'ясувати, коли й за яких обставин міг постати його проект?

Досліджуваний текст містить два цікаві моменти. Перший із них стосується титулування Андрія Ольгердовича “великим князем”. Тракувати це як свідчення про плани колишнього полоцького князя й відповідно намір Москви сприяти їх реалізації було б цілком безспідставним. У XIV й навіть першій половині XV ст. титулується “великими”, окрім Андрія Ольгердовича, низка литовсько-руських обласних князів: Витаутас (Вітовт), що на той час ще не займав вільнюського столу, Швітріґайла (Свидриґайло), що вже давно втратив його, Скіргайла, який ніколи не був великим князем, і навіть ті Гедіміновичі, які взагалі не виявляли претензій на це: Любартас (Любарт) та Дмитро старший і Володимир Ольгердовичі²⁰.

Існує й важливіша обставина, що ставить під сумнів трактування конфлікту Андрія з Йогайлою 1377 р. як боротьби за великокнязівський стіл (подібний погляд простежується вже в авторів XV–XVI ст.; дуже поширений він і в модерній історіографії²¹). Вартий уваги факт, на який указав Ю.Вольф: перші п'ятеро синів Альґрдаса (як прийнято вважати, від Марії витебської) відомі лише під християнськими іменами; інші ж семеро (від Уляни тверської) мають і литовські, тобто поганські, імена²². До 1344–1345 рр. Альґрдас був обласним князем у Крєві й Витебську; з Уляною Олександрівною він одружився 1349 чи 1350 р., тобто вже після здійсненого ним і Кястутісом перевороту й здобуття вільнюського столу. Знаменний і той факт, що двоє старших синів від Уляни – Йогайла й Скіргайла – не були охрещені, принаймні відкрито, до смерті батька.

Пояснення слід шукати в тодішніх литовсько-руських відносинах усередині ВКЛ. Потребує коригування поширене уявлення, згідно з яким значення литовського елемента за часів Гедімінаса (Гедіміна) й Альґрдаса сильно підупадає. Некоректними є спроби оцінювати політичне значення литовців у державі прямо пропорційно до їхньої частки в складі населення ВКЛ, а останню обчислювати від-

повідно до співвідношення площі литовських і руських етнічних територій. Сам термін “Литовсько-Руська держава” є цілком обґрунтованим; проте неприпустимо зводити роль литовців до ролі скандинавів у складанні Київської Русі. Уважати ВКЛ такою собі “іншою Руссю” (“іншою” щодо Північно-Східної), лише з династією литовського походження на чолі, означає для дослідника задалегідь прирікати себе на нерозуміння багатьох важливих аспектів внутрішньо- й зовнішньополітичної історії. Симптоматично, що хибність зазначеного підходу до історії ВКЛ констатував ще М.Грушевський²³; проте й у його працях трапляються оцінки, чи не дослівно запозичені з арсеналу критикованої ним історіографічної традиції²⁴.

Жоден із литовських великих князів не тільки не здійснив спроби надати християнству східного обряду статусу офіційної релігії, а й сам не прийняв православ'я відкрито. Імовірно, і Альґірдас, і Йогайла приватно сповідували православну віру; однак робити це публічно вони не наважувалися, бо це означало б розрив з традиційним литовським культом. Про те, що Альґірдас залишався прихильником поганської релігії, свідчить його іменування “вогнепоклонником” у посланні патріарха Філофея Коккіноса (червень 1370 р.), безсумнівно, з подачі тодішнього митрополита Алексія. Дезінформувати Константинополь останній не міг: звісно, не з огляду на моральні засади (згадаємо хоча б кривоприсяжництво майбутнього російського “святого” з метою заманити Михайла Олександровича тверського до Москви 1368 р.), а через прогнозовану реакцію патріархату у випадку викриття ошуканства. Навряд чи варте довіри повідомлення візантійського історика Никифора Григори, нібито Альґірдас, ведучи боротьбу за титул “митрополита всієї Русі” для свого ставленика Романа, планував хрещення Литви в православну віру.

Привертає увагу наступний здогад: великий князь литовський мусив бути поганином, що й зумовило хрещення (і прийняття схими) Альґірдаса лише напередодні смерті²⁵. Не виключено, що й прийняття свого часу православ'я Витаутасом позбавляло його в майбутньому можливості претендувати на вільнюський стіл. Та й вірність католицизму Швітріґайли – визнаного сучасниками “проводиря Русі” – очевидно, не була випадковою: великий князь, як і раніше, мав бути однієї віри з етнічними литовцями.

Є великі підстави вважати це якщо не доведеним, то, принаймні, дуже ймовірним. Тоді зрозуміло, чому старші Ольґердовичі, можливо, узагалі не мали поганських імен: їхній батько тоді навряд чи плекав надії стати великим князем і передати цей титул комусь із нащадків. Якісно відмінною була ситуація із синами Уляни тверської; тому Йогайла й Скірґайла й не були охрещені до 1377 р.²⁶

Отже, Андрій Ольґердович не міг претендувати на те, щоб стати великим князем, і розумів це. Крім того, на заваді таким намірам став би Кястутіс: адже в перші роки по смерті Альґірдаса він діяв згідно з волею брата, задовольняючись роллю молодшого партнера у вільнюсько-тракайській “діархії”. Немає вказівок і на те, щоб Андрій будь-коли користувався істотною підтримкою десь за межами Полоцької землі: найстарший серед синів Альґірдаса явно був позбавлений тієї харизми, що була притаманна наймолодшому – Швітріґайлі. Усе промовляє за те, що ініціатором ворожих дій був якраз Йогайла, який прагнув усунути Андрія з Полоцька; принаймні, це не суперечить джерельним звісткам. Отже, титулування Андрія Ольґердовича “великим князем” не дає підстав ані для реконструкції змісту проекту угоди, ані для його датування.

Другою обставиною є те, що Володимир Андрійович серпуховський виступає й від імені свого двоюрідного брата, великого князя московського. Витлумачити це досить важко: остання поїздка Дмитра до Орди відбулася 1371 р., і немає підстав припускати, що Андрій ще за життя Альґірдаса, під час загострення литовсько-московських відносин, вступив у контакти з ворогами Литви. Ніщо не свідчить і на користь того, що Андрій Ольґердович був речником “руської” партії у ВКЛ або послідовно дотримувався промосковської орієнтації.

Щоправда, в історіографії радянської доби були спроби довести існування зв'язків Андрія з Москвою ще до 1377 р. В.Кучкін звернув увагу на інтердикт, накладений у червні 1370 р. патріархом Філофеем на Святослава Івановича смоленського й ще якихось неназваних князів²⁷. Причиною було порушення ними угоди про союз із Москвою та виступ проти неї на боці Альґірдаса й Михайла тверського 1368 р. В.Кучкін припустив, що одним із цих князів міг бути саме Ан-

дрій Ольгердович. Аргументи були наведені такі. Під 1368 р. Рогозький літописець (джерело тверського походження) повідомляє, що Андрій “воевал Хорвачь да Родню”, не зазначаючи, утім, належності цих населених пунктів²⁸. 1370 р. Дмитро московський “с всею силою приходил воевать Тферьских волостей, сам стоял на Родне, а воеводы своя послал Зубцева иматъ с великою силою”²⁹. Отже, робить висновок В.Кучкін, 1368 р. Родня (та Хорвач) належали Твері; за його здогадом, вони навіть були дідичними володіннями союзника Литви й ворога Москви Михайла Олександровича³⁰. Таким чином, дії Андрія в цьому випадку явно були б скеровані проти політичної лінії Альгірдаса.

Погляд В.Кучкіна підтримали Ф.Шабурьдо, Д.Александров, Е.Клюк³¹. При цьому навіть не вважалось за потрібне зазначити, що такі авторитетні дослідники, як К.Стадницький, В.Антонович, П.Голубовський, В.Данилевич, М.Любавський одноставно визначали Хорвач і Родню як смоленські волості³². Щоправда, якоїсь аргументації в них не знаходимо; мабуть, цей факт уважався цілком очевидним.

Належність Хорвача й Родні 1370 р. аж ніяк не є достатньою підставою для визначення її на час походу Андрія Ольгердовича, тобто двома роками раніше. Якщо ці волості тоді були смоленськими, то це добре вкладається у відому картину литовсько-смоленських взаємин. ВКЛ вже з середини 1350-х рр. вело плано-мірний наступ на Смоленську землю, захопивши Ржеву, Білу, Мстиславль, Торопець; було зрозуміло, що кінець незалежності Смоленська є лише справою часу. Природним кроком із боку Святослава Івановича був союз із Москвою. Похід же Андрія був відповіддю на це, каральною акцією, що цілком вкладалася в річище політики його батька. Родня (і, очевидно, Хорвач) була захоплена й передана литовському союзникові – Михайлу Олександровичу. Це засвідчує й підкреслення тверським літописцем під 1370 р. того факту, що Родня й Зубцов є тверськими волостями: це було абсолютно зайвим щодо Зубцова, але не новоприєднаної Родні. Іншим наслідком походу 1368 р. мала стати явно вимушена відмова Святослава Івановича від союзу з Москвою й участь у литовсько-тверських виправах проти неї 1368–1372 рр.

Ф.Шабурьдо висловив сміливий, проте не підкріплений джерельними свідченнями здогад, згідно з яким у з’їзді великоруських князів в Переяславлі-Заліському (листопад 1374 р.) могли брати участь Ольгердовичі, зокрема й Андрій полоцький³³ (як мотив виставлена, звісно ж, “общерусская программа”). Утім, предметно дискутувати із цим твердженням немає можливості через відсутність будь-яких доказів на його користь.

Постає ще одне питання: чи не міг бути віїзд Андрія з Полоцька до Пскова наприкінці 1377 р. попередньо узгоджений із Москвою? Даних для його розв’язання замало; проте видається, що спочатку кінцевим пунктом “одиссеї” старшого Ольгердовича мислився саме Псков, а не Москва. Адже Андрій 1342–1349 рр. уже княжив у Пскові, щоправда, майже весь час не особисто, а через намісника. Окрім старих зв’язків, його могла приваблювати й близькість Пскова до його втрачених володінь. Якби ж Андрій бажав дістатися до Москви, то найкоротший шлях туди пролягав просто на схід, а не на північ, через Псков і Новгород.

Навряд чи обґрунтований здогад Л.Черепніна про те, що угода Андрія з Москвою “накреслювала шлях до зближення з Ягайлом”³⁴. Ніщо не свідчить про те, щоб колись близькість будь-кого до Андрія Ольгердовича могла служити доброю рекомендацією в очах Ягайли. Отже, і ця спроба датувати досліджувані акти є надто сумнівною.

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки:

- грамоти, згадані в опису Посольського приказу 1626 р., імовірно, являють собою не угоду (чи дві угоди), і не прелімінарний акт між Андрієм Ольгердовичем та московськими князями, а лише нератифікований проєкт договору;

- зробити вірогідні висновки щодо його змісту, принаймні з огляду на нинішній стан джерельної бази, не видається можливим;

- так само немає вагомих підстав датувати цей проєкт докладніше, ніж проміжком часу з кінця 1377 р. (швидше з 1378 р.) до початку 1387 р., хоча видається більш правдоподібним, що він постав під час перебування Андрія Ольгердовича в Москві, тобто 1378–1381 рр.

Перейдімо до аналізу документів, в яких контрагентами московських князів виступають Ягайла, Скіргайла й Карібутас. Як і в попередньому випадку, увагу привертає згадка про наявність в московському архіві обох грамот. Очевидно, звоняки йдеться лише про проєкт угоди. Думку про її “попередній” характер висло-

вив свого часу (побіжно) Ф.Шабульдо³⁵. Опис грамот не дає достатніх підстав для реконструкції їхнього змісту. Щоправда, Л.Черепнін, І.Греков та їхні послідовники пов'язували цю "угоду" з преліминарним актом Уляни Олександрівни з Дмитром московським щодо хрещення й одруження Йогайли. Виключити цього не можна, так само, утім, як і довести; нижче ми ще повернемося до даного питання.

Особливістю актів, про які йдеться, є наявність датування. Однак надавати великої ваги цій даті, на мою думку, не варто. В опису вказано "6902" (1394) рік, що повністю виключено: Дмитра московського тоді вже давно не було серед живих, а Йогайла став також і польським королем. Можна припустити, як це зробив Л.Черепнін, що знак "900" помилково стоїть замість "90", а "800" – пропущений; це не є неймовірним, проте ставитися до подібного згоду слід обережно (користуючись нагодою, висловлюю щиро вдячність доценту В.І.Воронову за консультацію). Зрештою, не виключене помилкове означення дати і в оригінальних документах; у даному ж випадку маємо справу навіть не з копією акту, а із згадкою про цю копію.

Узагалі там, де йдеться про історію ВКЛ, опис архіву Посольського приказу 1626 р. рясніє помилковими співвіднесеннями подій, дат і правителів. Так, названі "список з грамоты великого князя Витофта литовского, что он ... дал митрополиту Ионе московскому столец митрополитч киевский и всеа Русии, ..., лета от рождства Христова 1451-го году"; "грамота докончалная литовского великого князя Швигайла с новгородским владыкою ... и с посадники, ..., лета 6930-го"; "докончалная грамота Воротыньских князей с королем с Александром, писана лета 6991-го году"; "грамота договорная, лета 7074-го году, что по государеву ... указу, приговорили ... стояти против литовского Степана короля (Стефана Баторія. – В.В.) о Ливонской земле"³⁶.

У згаданих грамотах йдеться про "цілування хреста" Йогайлою і його братами. Проте до прийняття католицтва Йогайла не сповідував християнство, принаймні публічно. Уважати інакше означало б припустити, що преліминарний акт Уляни Олександрівни з Москвою був укладений раніше й частково виконаний. Наскільки мені відомо, ніхто з дослідників даної проблеми не взяв на себе сміливість стверджувати це. Таким чином, маємо ще один вагомий аргумент проти чинності досліджуваної угоди; не могла вона бути укладена й після хрещення Йогайли в Кракові (15 лютого 1386 р.), про що свідчить його титулування.

"Цілувати хреста" Йогайла, Скіргайла й Карібугас мали не лише Дмитру Івановичу й Володимиру Андрійовичу, а і їхнім дітям; про аналогічне ж зобов'язання московських князів не згадано. Це узгоджується з відомими фактами: Йогайла на той час був ще неодружений; про дітей Скіргайли звісток у джерелах не збереглося; правдоподібно, що й Карібугас ще не був одружений (з дочкою Олега Івановича рязанського Анастасією) чи принаймні не мав дітей.

На думку ж А.Соловйова, ця обставина, укупі з відсутністю згадки про хрестоцілування Дмитром московським, свідчить, що "у втраченій угоді йшлося про васальну спадкову залежність литовських князів" від нього та його нащадків³⁷. Проте "цілування хреста" московськими володарями є обов'язковим елементом не тільки в угодах з Тверрю чи Рязанню, а й з власними удільними князями³⁸. Припущення, що Йогайла міг погодитися на статус, нижчий порівняно з Володимиром серпуховським, є повним абсурдом. Крім того, не можна надавати великої ваги скупим згадкам опису про ті чи інші документи, і вважати ці згадки мало не буквальним викладом змісту актів. Адже тут названі, між іншим, "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Михаилу Одреевичю", "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Ивану Одреевичю", і навіть "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Ивану Одреевичю, и за детей своих"³⁹. Ідучи за логікою А.Соловйова, доведеться припустити, що Василь II не тільки визнає в угодах з удільними князями – Михайлом Андрійовичем верейсько-білозерським та Іваном Андрійовичем можайським – свою нерівноправність; йдеться ще й про "васальну спадкову залежність" московських великих князів від останнього.

Якщо спробувати датувати проект, абстрагуючись від запропонованої Л.Черепніним дати, матимемо таку картину. Він не міг постати пізніше початку 1386 р.; нижню межу встановити значно складніше, але, швидше за все, нею є вересень 1380 р. Період

тимчасового усунення Йогайли з вільнюського столу Кястутісом (1 листопада 1381 – 12 червня 1382 рр.) виключати не можна: хоча перший і володів тоді лише Кревом і Вітебськом, але це не було перешкодою для титулування “великим князем”; принаймні, для цього було значно більше підстав, аніж у випадку з Андрієм Ольгердовичем.

Переїдімо тепер до єдиного документу, зміст якого в загальних рисах відомий нам, тобто до угоди матері Йогайли з Дмитром московським. Оскільки в Москві зберігалася одна грамота із згаданим змістом, є підстави гадати, що на цей раз не йдеться про незатверджений проєкт. Як уже зазначалося, це був прелімінарний акт, який не отримав логічного продовження.

Варті уваги зафіксовані тут далекосяжні плани Москви: одруження Йогайли з дочкою Дмитра Івановича, публічне хрещення в православному віру й визнання залежності від московського правителя (“быти въ их воле”). Зауважу, що такий ретельний виклад змісту документу є майже безпрецедентним для опису 1626 р.: серед згадок про понад 90 угод (або їхніх копій) московських великих князів середини XIV – початку XVI ст. маємо лише один такий приклад – щодо угоди Василя II із уже згаданим Іваном Андрійовичем можайським⁴⁰. Цікаво також, що в іншій, недатованій, угоді між ними “князь Иван Ондреевич поступилъ ему (Василю II. – В.В.) Смоленска”⁴¹. Проте подібне його розпорядження долею цього міста абсолютно виключене, не кажучи вже про те, що Москва захопила Смоленськ лише 1514 р.; ще А.Зімін фактично визнав непоясненність цієї “загадкової згадки”⁴². Звертаю на це увагу, аби ще раз наголосити на необґрунтованості беззастережної довіри до інформації, яка міститься в аналізованому джерелі.

Повернімося, однак, до нашого документу. Зрозуміло, що він міг постати лише у вкрай критичних для Йогайли обставинах. Чи є підстави пов’язувати його з проєктом угоди Йогайли з Москвою й, отже, припускати можливість його датування 1384 роком?

На думку багатьох російських (насамперед радянських) дослідників, Куликовська битва 1380 р. докорінно змінила співвідношення сил у Східній Європі, зокрема між Литвою й Москвою. Саме на цій тезі досі ґрунтувалися спроби реконструкції змісту та датування досліджуваних литовсько-московських угод. У російській і польській історіографіях часто гіперболізуються негативні наслідки Куликовської битви для ВКЛ. С.Смолька порівнював тогочасну Литовсько-Руську державу з “потопаючим кораблем”, наголошуючи (як пізніше А.Соловйов) на “моральній поразці” Йогайли; він і Л.Колянковський убачали загрозу катастрофи для престижу ВКЛ в руських землях; останнє з цього часу нібито вступає, як і Золота Орда, у “смугу безвиглядної кризи” (В.Пашуто, Ф.Шабульдо)⁴³.

А.Соловйов уважав, що заслуговує на увагу твердження Мапея Стрийковського, нібито після Куликовської битви Дмитро московський, пишаючись своєю перемогою, “umysłł też pod Litwą pogany Witebskiego, Kijowskiego i Połockiego, xięstw Ruskich, wojną dochodzić” і виправив до Альґірдаса послів з оголошенням війни й погрозою ввійти до Вільнюса на Великдень; але литовський великий князь випередив його, дійшовши до Москви⁴⁴. В оповіді М.Стрийковського, відомого схильністю до фантастичних подробиць, наявна низка очевидних невідповідностей. Визнаючи це, А.Соловйов, однак, твердив, що “в литовських переказах XV–XVI ст. зберігалась тверда впевненість у тому, що Дмитро Донський після Куликовської перемоги вимагав від Литви Вітебське, Полоцьке й навіть Київське князівства, а це цілком правдоподібно”⁴⁵. Цей погляд підтримали А.Кірпічников, Ф.Шабульдо⁴⁶. Його поділяла й А.Хорошкевич, спираючись, однак, не на М.Стрийковського, а на “Хроніку Литовську й Жмойтську”, в якій під 1375 р. міститься аналогічне повідомлення⁴⁷.

Гадаю, що з даним твердженням погодитись не можна: подібна вимога навіть наприкінці XV ст. мала здебільшого декларативний, а не практичний характер. Малоімовірно це й тому, що аналізована звітка походить з надто пізнього й непевного джерела. Її генеза легко простежується: недатована оповідь про погрози Дмитра московського й похід Альґірдаса міститься в литовсько-руських літописах пізньої редакції – “Хроніці Биховця” і Євреїновському літописі. Проте тут вона не пов’язується з Куликовською битвою й жодним словом не згадано про фантастичні претензії Москви. При написанні своєї “Хроніки” М.Стрийковський користувався літописом на кшталт “Хроніки Биховця”; без сумніву, тут, як і в багатьох випадках, він “доповнив” своє джерело. Це неспростовно доводиться тим, що в більш ранній його праці, “Початках...”, знаходимо згадане оповідання, датоване

1333 р. Однак тут М.Стрийковський ще не дає волю фантазії, а йде за своїми джерелами, нічого не повідомляючи про вимоги московського князя⁴⁸. Правдоподібно, він просто переніс заяви московської дипломатії доби Івана III в часи правління його прадіда. Відіграла свою роль і злободенність цього сюжету: саме під час написання “Хроніки” тривала Лівонська війна й, зокрема, боротьба за Полоцьк. Даний епізод мусив наочо продемонструвати, чим скінчилися для Москви подібні претензії раніше. Такі паралелі між минулим і сучасним узагалі притаманні твору М.Стрийковського⁴⁹.

Що ж до покликання А.Хорошкевич на “Хроніку Литовську й Жмойтську”, то це виглядає дивно, адже вона є частиною т.зв. “Великої хроніки”, створеної в першій половині XVII ст.; одним з її головних джерел якраз і є “Хроніка” М.Стрийковського⁵⁰.

Тепер коротко розглянемо перебіг подій у ВКЛ у 1380–1384 рр. Близько 1 листопада 1381 р. Кястутіс здійснив державний переворот, захопивши Вільнюс і відібравши в небожа верховну владу. Утім, Кястутіс віддав Йогойлі його “отчину” – Крево й Вітебськ. Зберіг свій уділ – Сіверщину – і Карібутас. Кястутіс, на відміну від попередника, повів рішучу боротьбу з Орденом. Проте з середини травня йому довелося зосередити увагу на південному сході: Карібутас відмовив йому в послуху. Без сумніву, ця акція була частиною широкого змови синів Уляни Олександрівни. Спроба Кястутіса приборкати сіверського князя була невдала: очолений ним особисто похід закінчився поразкою⁵¹. Тим часом (12 червня) Йогойла з допомогою місцевого міщанства здобув Вільнюс. У подальшій боротьбі він за підтримки лівонського магістра змусив капітулювати Кястутіса і Витаутаса. Перший із них у середині серпня помер за загадкових обставин в ув’язненні в Кревському замку; Витаутасові ж удалося втекти через Мазовію до Пруссії.

Не виглядає перебільшенням оцінка подій 1382 р. як безумовного триумфу Йогойли, який, як слушно вказав Ф.Конечний, поклав кінець вільнюсько-тракайському “дуалізму” в устрої ВКЛ, надзвичайно посиливши цим свою владу⁵². Сприятливо складалася й зовнішньополітична ситуація на сході: 26 серпня Москва зазнала нищівного погрому від Токтамиша. Під загрозою опинилася навіть гегемонія Дмитра Івановича у Великоросії: вже 5 вересня Михайло Олександрович тверський вирушив в Орду в надії (що правда, марній) здобути ярлик на “велике князівня Владимирське”⁵³. У цих умовах загроза з боку Москви явно ставала для Литовсько-Руської держави неактуальною. Непогано склалися й стосунки з Ордою: ще під час облоги Йогойлою Тракая (липень–серпень 1382 р.) посольство від Токтамиша передало йому ярлик на південноруські землі.

Єдину небезпеку для Йогойли тепер становив Витаутас, якому допомагав Орден, вірний своїй політиці запобігати надмірному посиленню ВКЛ. Кінець кінцем гротмейстер Конрад Цолнер фон Ротенштайн оголосив війну Литві (30 липня 1383 р.)⁵⁴. Її перебіг не був надто успішним для Ордену й Витаутаса – хоч 11 серпня вони й здобули Тракай, 3 листопада він повернувся під владу Йогойли. Кампанія 1384 р. завершилася перемогою Йогойли й Скіргайли під Вількїшкаєм. Та й претензії Витаутаса і його підтримка в суспільстві були тоді значно скромнішими, ніж під час його другої “еміграції” (1390–1392 рр.). Ішлося не про захист литовсько-руської державності, який став актуальним після Кревської унії, а про особисту справу Кейстутовича: повернення “отчини” – Тракая й земель, що “тягнули” до нього. Проте про Вільнюс і верховну владу у ВКЛ не могло бути й мови⁵⁵. Улітку ж 1384 р. Йогойлі вдалося досягти порозуміння з двоюрідним братом, який розірвав союз із Орденом і повернувся до Литви. Очевидно, ще з 1383 р. розпочалися переговори великого князя з поляками про одруження з Ядвігою⁵⁶.

Зайнятість згаданими справами не заважала Йогойлі зберігати й навіть посилювати вплив на північному сході: так, 1383 р. князем-намісником у Новгороді став Патрикій Нарімантович. Натомість московський правитель змушений був тоді відправити свого спадкоємця Василя заручником до Орди; 1384 р. Москва й залежні від неї землі були обкладені особливо важкою даниною.

Здається, викладеного достатньо, щоби впевнено стверджувати: датування прелімінарної угоди Уляни Олександрівни з Москвою 1383–1384 рр., з огляду на її зміст, неймовірно. Справа не тільки в тому, що позиції Йогойли були явно міцнішими, ніж Дмитра московського (це зрозумів і митрополит Кипріан). Головне інше: ця угода нічого не давала ані йому особисто, ані ВКЛ в цілому. Допомоги в боротьбі проти Ордену – головній тоді справі Йогойли – Москва надати не могла; характерно, що дехто з дослідників, навіть приймаючи датування угоди 1384 роком, зму-

щений був визнати це⁵⁷. Нічим не обґрунтоване припущення І.Грекова, нібито угода Йогаїли з Московією змусила Орден сприяти консолідації верхівки ВКЛ, не чинячи перепон втечі Витаутаса. Адже московська загроза була тоді для лицарів суто умоглядною; навряд чи це штовхнуло б їх на відхід від своєї традиційної політики, оскільки примирення Йогаїли з Витаутасом було значно реальнішою безпекою. Проти подібного припущення промовляють і обставини втечі Витаутаса з орденських володінь.

Починаючи з Л.Черепніна, прийнято вважати головною метою цієї угоди антиординський союз. Без сумніву, це було вигідно й потрібно Москві; проте досі ніхто до ладу не пояснив, який зиск мав би з цього Йогаїла. Він явно не потребував відволікання уваги й сил від боротьби на північному заході; до того ж, як зазначалося, його взаємини з Токтамишем складалися не гіршим чином. Такий союз, за оцінкою О.Галецького, змушував би ВКЛ діяти на користь “справи Москви”⁵⁸, а не у власних інтересах.

Що ж могло змусити Йогаїлу погодитись на встановлення фактичної залежності Литовсько-Руської держави від Москви? Зворушливо-наївне пояснення цьому дав А.Соловйов: “честолібний” великий князь, підпорядкувавши 1385 р. ВКЛ Польщі, засвідчив цим, що “не надто дорожив незалежністю Литви”; отже, він легко міг підкорити її 1384 р. Москві⁵⁹. Але Йогаїла не міг не дорожити власним статусом; тому наймовірно, щоб він обирав між перспективами, – стати королем Польщі чи васалом Москви. Унія з Польщею мала безумовні переваги, і не тільки “з формально-юридичного боку” (як неохоче визнав І.Греков). Вона давала змогу об’єднати сили в боротьбі проти Ордену, що відповідало не тільки особистим, але й державним інтересам.

Визнаючи це, О.Галецький, С.-М.Кучинський, А.Хорошкевич упритул наблизилися до єдиного можливого висновку: прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Московією не могла бути укладена 1384 р. (і взагалі після червня 1382 р.). Однак на заваді стали стереотипи національних історіографій щодо безвиглядного становища ВКЛ напередодні Кривської унії в першому випадку й грандіозних наслідків Куликовської битви – в другому. Тому О.Галецькому довелося пояснювати гадані події 1384 р. “вагомим” аргументом – що Ядвіґа на той час ще не прибула до Польщі; С.-М.Кучинський припускав, що дії Уляни Олександрівни могли не завжди збігатися з намірами її сина⁶⁰.

Коли ж становище Йогаїли було (чи мало перспективу стати) настільки критичним, щоб зумовити появу подібного документу? Відповідь зрозуміла: це листопад 1381 – червень 1382 рр., тобто час його відсторонення від влади (ще С.Смолька вважав дивним, чому Москва не скористалася тодішньою ситуацією в руських землях ВКЛ⁶¹). Як відзначалося, С.Думін свого часу зауважив, що погром Москви Токтамишем 1382 р. звів нанівець плани литовсько-московського зближення⁶². На жаль, він не розвинув цю тезу. Зокрема, з контексту випливає, що Йогаїла, на погляд С.Думіна, був на час укладення угоди великим князем; отже, її треба датувати проміжком часу між 8 вересня 1380 р. і 1 листопада 1381 р. Але тоді крах гаданих планів Йогаїли треба було б пов’язувати з діями Кястутіса, а не Токтамиша. Утім, як відзначалося, тодішня ситуація не була такою, щоб змусити Йогаїлу піти на нерівноправний договір із Московією. Тому ці домовленості слід віднести до часів втрати Ольгердовичем великокнязівської влади.

У такому випадку угода з Московією мала бути спрямована проти Кястутіса. Це суперечить поширеному уявленню, нібито зовнішньополітичні програми вільнюського й тракайського центрів, уособлювані Йогаїлою й Кястутісом, різнилися стосовно відносин із Московією. Цю думку тією чи іншою мірою поділяли С.Смолька, Л.Колянковський, С.-М.Кучинський, В.Пашуто, В.Кучкін, Ф.Шабульдо, С.Думін та ін.⁶³ Ба більше, на думку І.Грекова, цілком імовірно погодження Кястутіса з Дмитром московським ще до Куликовської битви, з метою захоплення верховної влади у ВКЛ. Після ж перевороту 1381 р. нібито постав їхній антиординський союз⁶⁴.

Оскільки доказів на користь такого припущення не існує, І.Греков посилався на згадки про укладення Кястутісом угоди з Московією про кордони⁶⁵. Однак це явно недостатній аргумент на користь “промосковських” настроїв Кястутіса, тим більше – їх існування ще до 1380 р. Простіше пояснити це його бажанням забезпечити свої східні кордони на час боротьби з Орденом. Між іншим, не є фактом, що угоду Кястутіс укладав із Московією – це А.Прохаска припустив, що це могла бути угода ВКЛ із Тверрю, оскільки в згаданих уривках ідеться про ржевські волості⁶⁶.

Іншим доказом І.Греков уважав недатовану московсько-рязанську угоду, укладену між травнем 1381 р. й осінню 1382 р. У ній вимагалось: “А к Литве князю

великому Ольгу целованье сложити. А будет князь великий Дмитрии Иванович и брат, князь Володимир, с Литвою в любви, ино и князь великий Олег с Литвою в любви. А будет князь великий Дмитрии и князь Володимир с Литвою не в любви, и князю великому Ольгу быти со князем с великим з Дмитрием и со князем с Володимиром на них с одного"⁶⁷. І. Греков запропонував розуміти це як вимогу розірвати союз Рязані з Йогайлою; прогнозоване ж поліпшення відносин Москви з ВКЛ "передбачало" прихід до влади іншого правителя, тобто Кястутіса⁶⁸. Але наведений текст не вповноважує на такі висновки: могло передбачатися й поліпшення стосунків з Йогайлою. Зрештою, не виключена (хоча й мало ймовірна) можливість, що угода укладалася якраз за часів перебування на вільнюському столі Кястутіса, коротке правління якого взагалі не дає достатньо даних для суджень щодо його "руської" політики. Цікомо має рацію Б.Флоря, наголошуючи на мало ймовірності істотних розходжень у політиці, зокрема східній, між Вільнюсом і Тракаєм⁶⁹.

Ставши великим князем, Кястутіс мусив дбати про інтереси держави в цілому, а не лише власних володінь, як раніше. Це передбачало й збереження переваги над Москвою, а отже, продовження тут політики Альгірдаса і Йогайли. Москва ж, розуміючи неможливість тривалого миру з Литвою, була зацікавлена в її послабленні; це було майже імперативом московської політики (як, утім, і орденської). Кястутіс, ліквідувавши "діархічний" режим у ВКЛ, мав уявлятися грізнішим потенційним супротивником, ніж був раніше Йогайла. До того ж, якби навіть у середовищі литовсько-руської знаті дійсно існувало промосковське угруповання прибічників "общерусской программы", надзвичайно важко уявити в ролі його лідера Кястутіса – визнаного провідника поганської Литви.

З огляду на це, дуже ймовірно, що Дмитро московський (як і Орден) сприяв внутрішній боротьбі у ВКЛ. Саме тоді могла постати нерівноправна угода, укладена від імені сина (відтепер лише обласного, а не великого князя) Уляною Олександрівною. У такому разі легко пояснити й той факт, що безпосереднім контрагентом Дмитра виступала вдова Альгірдаса, а не сам Йогайла – вона, імовірно, мала тоді більшу свободу дії, ніж її сини. Правдоподібно, що контакти з Москвою підтримувалися через Карібутаса, так само, як із Лівонією, – через Скіргайлу.

Відомо, що під час загострення "громадянської війни" у ВКЛ (кінець липня – початок серпня 1382 р.) Жемайтія зажадала від Йогайли присяги на вірність поганській релігії, як умову визнання його влади⁷⁰. Оскільки після цього 9 тис. жемайтів приєдналися до Кястутіса, Ольгердович, очевидно, цього не зробив⁷¹. Це також може свідчити на користь існування тоді згаданої прелімінарної угоди, яка передбачала хрещення Йогайли (здогад намірів Йогайли прийняти православ'я висловив ще С.Смолька, зазнавши за це критики з боку А.Прохаски⁷²).

Оскільки угода була прелімінарною, невідомо, за яких обставин вона мала набути чинності. Доволі сумнівно, щоб ішлося про її виконання в разі повернення сином Уляни верховної влади. Навряд чи Дмитро московський міг плекати надії, що Йогайла погодиться стосовно нього на приблизно такий статус, до якого Михайла тверського тимчасово звела поразка 1375 р. (і від якого, до речі, він звільнився внаслідок подій 1382 р.). Невідомо також, чи знали в Москві, якими ускладненнями загрожує правителю ВКЛ прийняття православ'я. Імовіріше, угода була розрахована на випадок виникнення критичних для Йогайли обставин: конфлікту з Кястутісом, втрати володінь чи навіть втечі до Москви. Важко судити, чи передбачалася допомога Дмитра Йогайлі в його боротьбі за великокнязівський стіл.

Це ж стосується й питання про роль в аналізованих подіях Токтамиша. Погляд І.Грекова, згідно з яким Орда надавала підтримку Йогайлі й Карібутасу не тільки проти Кястутіса, а й – опосередковано – проти Москви, не підтверджується джерелами. Узагалі про взаємини Токтамиша з Дмитром Івановичем московським до серпня 1382 р. відомо мало; проте є підстави вважати, що похід на Москву став несподіванкою для останнього. Тож можна припустити, що контакти московського уряду з Йогайлою та Уляною Олександрівною були якимсь чином санкціоновані Ордою чи погоджені з нею (на користь цього може свідчити вже згадане надання Йогайлі у липні 1382 р. ярлика на південноруські землі ВКЛ). Зрештою, це могло стати одним із мотивів їхнього конфлікту: скажімо, амбіції московського правителя могли здатися Токтамишеві завеликими. У такому разі розвиток ординсько-московських взаємин 1382 р. міг бути подібним до подій 1408 р.:

дигу (Едигей) тоді прислав пильність Василя I, оголосивши, що вирушає проти Витаутаса, а натомість несподівано напав на Москву. Також не виключено, що переговори Дмитром Івановичем велися потай від Орди, і саме це й викликало гнів Токтамиша.

Після повернення Йогайли до влади про виконання ним угоди не могло бути й мови, крім, хіба що, одруження з дочкою Дмитра Івановича, чого, однак, не сталося. Що ж до проекту угоди Йогайли, Скіргайли й Карібутаса з московськими князями, то він постав, імовірно, уже після цих подій. Можливо, за передбачуваним хрестоцілуванням із боку Йогайли і його братів слід бачити спробу Дмитра московського все ж домогтися публічного хрещення Ольгердовича за східним обрядом. Не виключено, що вона дійсно мала місце, як уважали Л. Черепнін та його послідовники, у 1384 р. Утім, оскільки зміст проекту невідомий, будь-які обґрунтовані судження стосовно його датування неможливі.

Таким чином, пропонуються наступні висновки:

– прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою, з огляду на її зміст, могла постати лише між листопадом 1381 р. й червнем 1382 р., тобто за часів зачеплення верховної влади у ВКЛ Кястутісом;

– документи, в яких виступає великий князь Йогайла з братами, становили, очевидно, незатверджений проект угоди; він, найімовірніше, виходив від Дмитра Івановича;

– для реконструювання змісту цього проекту не існує жодних вагомих підстав; те саме стосується й часу його постановня, хоча правдоподібніше, що це сталося вже після повернення Йогайли до влади.

Запропоноване розв'язання розглянутих вище проблем, за нинішнього стану джерельної бази, може бути лише гіпотетичним. Видається, однак, що воно узгоджується з відомими фактами, як мінімум, не гірше, ніж усталений погляд. Зокрема, викликає заперечення не надто коректна дослідницька методика, використана прибічниками останнього: обравши як відправну точку сумнівну дату, намагатися “вписати” в тодішню історичну ситуацію зміст документів, замість того, щоб датувати їх, спираючись на зміст. Невипадково в цих дослідженнях (насамперед, І. Грекова) прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою з'являється 1384 р. як *deus ex machina*, не будучи органічно пов'язана ані з попередніми, ані з наступними подіями. Сам факт того, що далекосяжні (як прийнято вважати) плани Москви не тільки не здійснилися, а й практично не відбулися в джерелах, ставши відомими майже випадково, мав би оцінюватися як вельми промовистий.

В утвердженні концепцій, помилковість яких доводилася вище, неабияк роль відіграли поширені в історіографії, особливо проправославній, зневажливі оцінки Йогайли як особистості й політичного діяча, надто в порівнянні з Витаутасом та Дмитром московським. Їм, дійсно, поталанило з панегіричними відгуками істориків; але неупереджений аналіз змушує визнати, що політика Йогайли мала більш вагомий й тривкий результати порівняно з його “блискучими” сучасниками. Далось взнати й те, що досі дослідники литовсько-московських угод аналізували згадки про них ізольовано від решти змісту опису 1626 р., суттєво обмежуючи тим самим інформативні можливості цього джерела.

Ще раз зазначу, що деякі наведені оцінки й висновки не претендують на вичерпність. Проте, якщо це відновить інтерес до порушених проблем і дасть поштовх до їх обговорення, автор уважатиме своє завдання виконаним.

¹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. (далі – ДДГ). – М.; Л., 1950. – С.460; Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского // Исторические записки (далі – ИЗ). – Т.24. – М., 1947. – С.248, 249; *Его же*. Русские феодальные архивы XIV–XV веков. – Ч.1. – М.; Л., 1948. – С.50, 51; Описание архива Посольского приказа 1626 года. – Ч.1. – М., 1977. – С.34, 35.

² Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.242; *Его же*. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – М., 1960. – С.651.

³ Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.250.

⁴ *Его же*. Русские феодальные архивы... – Ч.1. – С.51.

⁵ Див.: Советская книга. – 1949. – №7. – С.69–73; Вестник АН СССР. – 1949. – №8. – С.83–85; Вопросы истории (далі – ВИ). – 1949. – №9. – С.119–122; Известия АН СССР.

- Серия истории и философии. – Т.IX. – №3 (май-июнь). – М., 1952. – С.300–304; Kwartalnik historyczny (далі – КН). – R.LX. – 1953. – №1. – S.223–229; Archeion. – Т.XXV. – War., 1956. – S.374–380.
- ⁶ Соловьев А.В. Автор “Задонщины” и его политические идеи // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.XIV. – М.; Л., 1958. – С.187.
- ⁷ Бегунов Ю.К. Об исторической основе “Сказания о Мамаевом побоище” // “Слово о полку Игореве” и памятники Куликовского цикла. – М.; Л., 1966. – С.514.
- ⁸ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – М., 1975. – С. 139, 140; *Его же*. Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы конца XIV в. // Куликовская битва: Сб. статей. – М., 1980. – С.140. Пор.: *Его же*. Восточная Европа... – С.97. – Прим.14.
- ⁹ Там же. – С.173, 174; Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках. – М., 1986. – С.213, 214.
- ¹⁰ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С.68.
- ¹¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А.Л.Хорошкевич. – Вып.3. – М., 1980. – С.142, 143, 148; Хорошкевич Г.Л. Політичні наслідки Куликовської битви // УІЖ. – 1980. – №9. – С.56, 57.
- ¹² Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. – Т.1. – К., 1982. – С.96, 97; Шабунько Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.132–134.
- ¹³ Водов В.А. Зарождение канцелярии московских великих князей (середина XIV в. – 1425 г.) // ИЗ. – Т.103. – М., 1979. – С.330; Кучкин В.А. Победа на Куликовом поле // ВИ. – 1980. – №8. – С.20; Кириличников А.Н. Куликовская битва. – Л., 1980. – С.114; Заремба С.З. Куликовська битва та її історичне значення. – К., 1980. – С.95.
- ¹⁴ K Kuczyński S.M. Rozbiór krytyczny roku 1385 “Dziejów polskich” Jana Długosza // Studia źródłoznawcze. – Т.III. – Poznań, 1958. – S.221, 225, 233, 240; Ловмянский Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе: Сб. статей, посвященный Л.В.Черепнину. – М., 1972. – С.274.
- ¹⁵ Halecki O. Jadwiga Andegaweńska i kształtowanie się Europy Środkowowschodniej. – Kraków, 2000. – S.130–132
- ¹⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С.91.
- ¹⁷ Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX вв. – М., 1991. – С.107, 108.
- ¹⁸ ДДГ. – №59, 63, 76, 79.
- ¹⁹ Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – С.162.
- ²⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – №5. – С.9; Грамоты XIV ст. (Пам’ятки української мови). – К., 1974. – №18. – С.37; №19. – С.38; №35. – С.67; №37. – С.70; №54. – С.108; №74. – С.137; Українські грамоти XV ст. (Пам’ятки української мови). – К., 1965. – №11. – С.38; Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы (1410 г.). – СПб., 1885. – С.138, 139.
- ²¹ Długosza Jana kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście // *Idem*. Dzieła wszystkie / Wyd. A.Przedziecki. – Т.IV. – Kraków, 1868. – S.435; Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. Przez Bernarda z Rachtałowicz Wapowskiego / Wyd. M.Malinowski. – Т.I. – Wilno, 1847. – S.69; Strykowski M. О początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. – War., 1978. – S.308; *Idem*. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi. – Т.II. – War., 1846. – S.76; Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J.Turowski. – Т.I. – Sanok, 1856. – S.476. Пор., напр.: Баньтке Г.С. История государства Польского. – Т.II. – СПб., 1830. – С.1; Соловьев С.М. История России с древнейших времен // *Его же*. Сочинения: В 18 кн. – Кн.II. – М., 1988. – С.268; Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. хієція Litwy. – Lwów, 1870. – S.124; Бестужев-Рюмин К. Русская история. – Т.II. – Вып.1. – СПб., 1885. – С.34; Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1896. – С.163; Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.248; Полоцкие грамоты... – Вып.3. – М., 1980. – С.145, 146, 148, 149; Флоря Б.Н. Указ. соч. – С.158; Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. – М., 1994. – С.41–43. Варто водночас відзначити, що литовсько-руським літописанням подібні наміри Андрія Ольгердовича не засвідчені.
- ²² Wolff J. Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Władysława Jagiełły”. – Kraków, 1886. – S.84, 85.
- ²³ Грушевський М. Вржайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства. – СПб., 1904. – С.4.
- ²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – Т.IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993. – С.95–98.

²⁵ Wolff J. Op. cit. – S.84, 85; *Smolka St. Rok 1386*. W pięciowiekową rocznicę. – Kraków, 1886. – S.105; *Idem*. Kiejstut i Jagiełło // *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie*. Wydział: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – T.VII. – 1889. – S.129.

²⁶ Wolff J. Op. cit. – S.84, 85.

²⁷ Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия // *Журнал Министерства народного просвещения*. – Ч.LIV. – 1847. – С.143, 144; *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis* / Ed. F.Miklosich et I.Müller. – T.I. – Vindobonae, 1860. – №CCLXVIII–CCLXIX. – P.523–525; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. – Т.VI. Памятники древнерусского канонического права. Ч.I. (Памятники XI–XV в.). – СПб., 1880. – Приложение. – №20, 21. – Стб.117–124.

²⁸ ПСРЛ. – Т.XV. – Вып.1. Рогожский летописец. – Пг., 1922. – Стб.87.

²⁹ Там же. – Стб.93.

³⁰ Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // *Куликовская битва*. – С.75; *Его же*. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – М., 1984. – С.148.

³¹ Шабильдо Ф.М. Земли... – С.111; Александров Д.Н., Володихин Д.М. Указ. соч. – С.41; Клюг Э. Княжество Тверское (1247–1485 гг.). – Тверь, 1994. – С.151.

³² *Stadnicki K.* Op. cit. – S.134; Антонович В.В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. – Вып.1. – К., 1878. – С.132; Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – С.319, 320; Данилевич В. Указ. соч. – С.160, 161; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.30.

³³ Дружба и братство... – Т.1. – С.92; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.110–111. Пор.: Його ж. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель // УІЖ. – 1980. – №9. – С.77.

³⁴ Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.250.

³⁵ Шабильдо Ф.М. Земли... – С.134.

³⁶ ДДГ. – С.475, 478, 481, 482.

³⁷ Соловьев А.В. Указ. соч. – С.187.

³⁸ ДДГ. – №2, 5, 11, 14, 16, 18 та ін.

³⁹ Там же. – С.464.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С.463.

⁴² Зимин А.А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. – М., 1991. – С.90.

⁴³ *Smolka St. Kiejstut i Jagiełło*. – S.98, 101, 128, 152–154; Соловьев А.В. Указ. соч. – С.196; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М.; Л., 1950. – С.242, 243; Греков И.Б. Очерки... – С.62; *Его же*. Восточная Европа... – С.137; Паушто В.Т. “И въскипе земля Руская...” // История СССР. – 1980. – №4. – С.88; *Его же*. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С.46; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.131.

⁴⁴ *Strujkowski M.* Kronika... – T.II. – S.10–12.

⁴⁵ Соловьев А.В. Указ. соч. – С.186.

⁴⁶ Кирпичников А.Н. Указ. соч. – С.114; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.132.

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.XXXII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М., 1975. – С.60; Полоцкие грамоты... – Т.3. – С.143.

⁴⁸ ПСРЛ. – Т.XXXII. – С.140; Т.XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С.223; *Strujkowski M.* О początkach... – S.260–262.

⁴⁹ Див. про це: Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). – М., 1966. – С.163, 164, 177.

⁵⁰ Улащик Н.Н. “Литовская и Жмойтская хроники” и её отношение к хроникам Быховца и М.Стрыйковского // Славяне и Русь. – М., 1968. – С.358–360; *Его же*. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С.74, 76, 77; Чамярыцкі В. Сведкі нашай мінуўшчыны // Беларускія летапісы і хронікі. – Мн., 1997. – С.18.

⁵¹ ПСРЛ. – Т.XXXV. – С.68, 86, 116, 134, 155, 182, 203, 225; Т.XXXII. – С.142; *Die Chronik Wigands von Marburg* // *Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd.II. – Leipzig, 1863. – S.611.

⁵² *Smolka St. Kiejstut i Jagiełło*. – S.151–155; *Koneczny F.* Jagiełło i Witold (1382–1392) // *Przewodnik naukowy i literacki*. – 1892. – R.XX. – T.XX. – Z.I. Styczeń. – S.13; *Prochaska A.* Król Władysław-Jagiełło. – T.I. – Kraków, 1908. – S.44.

⁵³ ПСРЛ. – Т.XV. – Вып.1. – Стб.146, 147; Т.XV. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – СПб., 1863. – Стб.442; Т.VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – СПб., 1859. – С.47, 48.

⁵⁴ Kodeks dyplomatyczny Litwy. Z rękopismów w archiwum tajnem w Królewcu zachowanych / Wyd. E.Raczyński. – Wrocław, 1845. – S.62–68. – №VII–VIII; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. – Bd.III. 1368–1393 / Herausgegeben F.G. v. Bunge. – Reval, 1857. – №MCLXXXIX. – Sp.399–401.

⁵⁵ *Koneczny F.* Op. cit. – S.14; *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.237.

⁵⁶ *Ibid.* – S.221, 233, 240.

⁵⁷ *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.220; *Хорошкевич Г.Л.* Назв. праця. – С.57.

⁵⁸ *Halecki O.* Op. cit. – S.132.

⁵⁹ *Соловьев А.В.* Указ. соч. – С.187. – Прим.26.

⁶⁰ *Halecki O.* Op. cit. – S.133; *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.236.

⁶¹ *Smolka St.* Kiejstut i Jagiełło. – S.140, 141.

⁶² *Думин С.В.* Указ. соч. – С.107, 108.

⁶³ *Smolka St.* Kiejstut i Jagiełło. – S.139–141; *Греков И.Б.* Очерки... – С.65; *Его же.* Восточная Европа... – С.128; *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego. T.XXXIII). – War., 1936. – S.205, 206; *Паушто В.Т.* “И вьскипе земля Руская...” – С.83, 84; *Его же.* Возрождение... – С.41; *Кучкин В.А.* Победа... – С.20; *Шабильдо Ф.М.* Земли... – С.46, 49, 50, 93, 123, 124, 132, 133, 136; *Думин С.В.* Указ. соч. – С.107.

⁶⁴ *Греков И.Б.* Очерки... – С.65, 66; *Его же.* Восточная Европа... – С.98–104, 137, 139, 140, 145, 146, 148–158, 164, 165, 167, 168, 174; *Его же.* Место Куликовской битвы... – С.134, 140, 141.

⁶⁵ ДДГ. – №53. – С.161; №83. – С.329, 330.

⁶⁶ *Prochaska A.* Upadek Kiejstuta. – S.502.

⁶⁷ ДДГ. – №10. – С.29, 30.

⁶⁸ *Греков И.Б.* Восточная Европа... – С.145, 146; *Его же.* Место Куликовской битвы... – С.135, 136.

⁶⁹ *Флоря Б.Н.* Указ. соч. – С.156, 167.

⁷⁰ *Die Chronik Wigands von Marburg.* – S.619.

⁷¹ *Smolka St.* Kiejstut i Jagiełło. – S.149, 155.

⁷² *Ibid.* – S.107, 108, 154, 155; *Prochaska A.* Przyczynki krytyczne do dziejów unii // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie. – Serya II. – T.VIII (XXXIII). – 1896. – S.86, 89–95; *Idem.* Król Władysław-Jagiełło. – T.I. – S.37, 38. – Prz.2; *Idem.* Upadek Kiejstuta. – S.494, 495.

The article analyses information about Lithuanian-Moscow agreements of 1370th–80th from description of the archive of Embassy order in 1626, as well as historiography of the problem. Contrary to the prevailing till now point of view, it is proved that agreements with Moscow were never arranged neither by Andrii Ol'gerdovych, nor by Jogaila, Skirgaila and Kaributas; it's only about their unratified projects. There are no reasons to connect the second of them with preliminary agreement of Jogaila's mother, Uliana Oleksandrivna with Dmytro Ivanovych moscovian, too. This agreement specified the establishment of Jogaila's dependence on Great Moscovian Duke, and so it's accepted dating 1383–1384 is unacceptable. Treaty on such conditions could appear only in the times of seizure of Great Duke's power in Great Lithuanian Principality by Kiasutis, in the period from November of 1381st and June of 1382nd. Also, it is proved the groundlessness of arrogation to some Gedyminovychi (first of all to Kiasutis and Andrii Ol'gerdovych) pro-Moscovian sympathies and to Dmytro Moscovian – far-sighted plans considering Rus' lands of GLP.

Д.С.Вирський*

“ЗЕМ'ЯНИН” ПСЕВДО-ОРИХОВСЬКОГО ЯК ПАМ'ЯТКА КОНСЕРВАТИВНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ XVI ст.

Статтю присвячено маловідомому публіцистичному твору середини XVI ст. (“Зем'янин або Розмова батька із сином про справи польські”), тісно пов'язаному з творчою спадщиною Станіслава Ориховського-Роксолана.

Здається, в Україні минають часи екзальтації, пов'язаної зі здобуттям незалежності й “розбудовою держави”. Образно кажучи, минає захоплення формою, зростає число шукачів змісту. Крім того, українські суспільствознавці чи не вперше за модерний час можуть дозволити собі поглянути на соціальну дійсність очима “переможця”, пана й господаря держави, а не з погляду “зневажених і ображених” (лишаємо осторонь питання про об'єктивність отриманої картини).

* *Вирський Дмитро Станіславович* – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Отже, такі поняття, як “громадянський мир”, “суспільна злагода” та “соціальна стабільність” упевнено ввійшли до сучасного лексикону вітчизняних суспільствознавців у значенні найвищої цінності народу й усього людства. У цьому контексті серед українських інтелектуалів зростає зацікавленість ідейними традиціями консерватизму, його політичною й духовною спадщиною у світі та в Україні. Проялюструвати цей процес може, наприклад, інтерес громадськості до ідей В.Липинського чи, скажімо, І.Лисяка-Рудницького¹.

Не залишилися осторонь згаданій тенденції й історики². Їхню увагу все більше привертають малодосліджені проблеми державотворчих процесів в Україні, формування соціальних еліт та їх ідеологія. Звертаючись до досліджень українського раннього модерну, не можна оминати увагою праці В.Смоля, В.Степанкова, Н.Яковенко, С.Леп’явка, П.Саса та ін. Проте подальше дослідження українського суспільства XVI-XVIII ст. має відкрити науковому загалу та українській громадськості ще не одну нову грань згаданих історичних процесів. Це стосується й питань історії суспільної думки України, передусім її консервативної течії, яка відбивала громадсько-політичні погляди т. зв. “старої політичної нації” та мала в Україні, як і загалом в Європі, переважно аристократичний (латеральний), князівсько-шляхетський характер.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії залишається ще неподоланим мовно-конфесійний підхід до дослідження пам’яток української суспільної думки середньовіччя та ранньомодерної доби. Сформульований народницькою історіографією ще в XIX ст., він призвів до того, що в поле зору дослідників цього предмету потрапляли переважно автори православного віросповідання та твори, написані церковнослов’янською чи староукраїнською мовами.

Отже, творча спадщина українських письменників латинської культури, які писали свої твори переважно латиною та польською мовою, фактично ігнорувалася. Проти відмови в “русинстві”, чи то пак “українстві” письменникам-католикам виступав ще В.Липинський³, а І.Лисяк-Рудницький аргументовано доводив, що ані мова, ані віровизнання не можуть вважатися конче необхідним критерієм національної ідентифікації³.

Останнім часом зусиллями деяких вітчизняних та зарубіжних істориків українська історіографія повертається до дослідження цієї частини духовної спадщини України. Серед призабутих постатей української історії XVI ст. значну увагу дослідників привертає Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.), українсько-польський⁴ політичний мислитель-гуманіст, релігійний полеміст та історик. Окремі елементи його багатой творчої спадщини нещодавно актуалізували праці Д.Наливайка, В.Литвинова, П.Саса, В.Скиби та ін.⁴

Метою даної розвідки є ознайомлення науковців із маловідомим твором “Зем’янин або Розмова батька з сином про справи польські”, тісно пов’язаним із публіцистичною “оріховіаною”⁵. На прикладі даного твору робиться спроба з’ясувати громадсько-політичні погляди письменника-гуманіста в останні роки його життя; дослідити згадану працю мислителя як зразок консервативної суспільної думки, характерної для аристократичних верств українського суспільства XVI–XVIII ст., а також визначити вплив “Зем’янина” на сучасників та його місце в скарбниці української суспільної думки.

“Зем’янин або Розмова батька з сином про справи польські” належить до пізніх творів С.Оріховського. Праця вийшла друком 1565 р., у передостанній рік життя автора. Тематично й концептуально вона пов’язана з трьома основними творами пізнього С.Оріховського: “Розмова навколо езекуції” (1563 р.), “Квінкункс або Взірець устрою Польського королівства” (1564 р.) та “Політія Польського королівства” (1566 р.). Із двома першими працями “Зем’янина” ріднить й форма діалогу, в якій написано твір.

По суті він є популярною версією згаданих робіт С.Оріховського. Слід зазначити, що письменник-гуманіст традиційно надавав великого значення поширенню власних ідей. Він, як відомо, удавався до такого способу популяризації, як

написання кількох творів із однієї тематики, які, однак, різняться ракурсом погляду на порушену проблему й розраховані на різну читацьку аудиторію⁶.

Відтак С.Оріховський був здатний цілком свідомо інспірувати появу “Зем’янина”. Тоді “обнижений”, заземлений образ гуманіста в “Зем’янині” став би цілком зрозумілим. Відштовхуючись від цього припущення, розглянемо останню працю у зв’язку із згаданими безсумнівними творами С.Оріховського.

Так, у “Розмові навколо езекуції” та “Квінкунксі” С.Оріховський виступає як один із співрозмовників, а отже не криючись висловлює свої особисті думки. “Зем’янин”, що, до речі, вперше й надрукований анонімно, написаний як розмова безіменного шляхтича-“домака” -людини простої й невисокої освіти (не знає навіть латини) із своїм сином, який повернувся з освітньої мандрівки за кордон. Псевдо-Оріховський (погодьмося так називати анонімного автора “Зем’янина”) нібито штучно моделює обговорення й схвальний відгук на ідеї власне Оріховського в пересічному середовищі шляхтичів-громадян Речі Посполитої.

Гадаємо, що біографічні паралелі між уявним Зем’янином і реальним С.Оріховським можна продовжити (що може свідчити на користь прямого моделювання літературного героя з постаті гуманіста). Адже після повернення з тривалої освітньої мандрівки по Європі, С.Оріховський більшу частину свого життя проводив у власних маєтках на Перемишлянщині, тобто був добре обізнаний із життям провінційного шляхетства й при бажанні мав повне право віднести себе до цієї суспільної верстви. Зауважимо також, що її престиж в очах феодально-станового суспільства був дуже високим, земельна аристократія не безпідставно вважалася істинним колективним володарем країни, хранителем її державної традиції, основою “політичної нації”.

До деякої міри біографічною може вважатись описана в “Зем’янині” зустріч і розмова батька із сином – основна сюжетна лінія твору. Справа в тому, що старший син С.Оріховського дійсно якийсь час перебував за кордоном при австрійському імператорському дворі й міг завітати на “канікули” до батька та дати привід для обміну новинами й думками про “державні справи”.

У творі можна натрапити й на інші деталі, узяті з життя гуманіста. Утім їх подано з погляду типового життєвого шляху пересічного “сина коронного” – шляхтича Речі Посполитої. Лише жива колоритність образу може бути зінтерпретована як непрямий доказ його “списання з натури”.

Указівкою на причетність С.Оріховського до конструювання “зем’янського” образу може бути останній його твір – “Політія Польського королівства” (1566 р.), що його мислитель розглядав як власний політичний заповіт. У ньому С.Оріховський також кличе себе “простаком” і “домовим зем’янином” – хранителем давніх батьківських звичаїв, протиставляючи себе “магістрам” і “докторам” – носіям модних і часом згубних іноземних теорій⁷.

До речі, будь-хто, хоча б поверхово обізнаний із українською літературою XVI–XVII ст., має відзначити, що саме такий образ письменника-патріота, любителя й захисника “старовини святої” є в ній чи не найпопулярнішим. Та звернімося до змісту “Зем’янина”.

Розмова “батька”-зем’янина із “сином” охоплює практично весь спектр питань, які турбували суспільство Корони Польської, до складу якої з XIV й до середини XVI ст. належала частина західноукраїнських земель, а з 1569 р. – майже вся етнічна територія українців. Отже обговорювані в “Зем’янині” проблеми прямо стосувалися й України.

Герої діалогу усвідомлюють кризовий стан, в якому опинилося Польське королівство в середині XVI ст. Як і повсюди в “латинській Європі”, тут тривала суспільна трансформація від середньовічно-феодального до новочасно-ранньокапіталістичного ладу. Фактично йшлося про цивілізаційну революцію на теренах Речі Посполитої, наближену за типом та незавершеним характером до подій першої половини XVI ст. в Німеччині, відправною точкою для яких став виступ М.Лютера 1519 р.

Завважимо, що в усіх творах С.Оріховського нагадування про схожість ситуації в Польщі й Німеччині є звичайною річчю. Він також не раз посилався на

історичний досвід гуситської революції в Чехії XV ст., нещастя сусідньої Угорщини, що через внутрішні негаразди потрапила під владу Турецької імперії, та події у Франції, яка неухильно сповзала в прірву релігійних війн та жахів Варфоломійської ночі.

Загальновідомим є прислів'я про те, що новочасна Європа постала "із заліза й крові". Апокаліптичні передчуття народження цього нового світу, в якому, за словами співрозмовників у "Зем'янині", "коні в крові людській бродити будуть"⁷ і який на Польське королівство "також ніби пожежею приходиться"⁸, жахають автора твору. Та усвідомлюючи, що негаразди, які панують у Короні, породжені існуючим суспільним ладом, він, однак, побоюється замінити погане на гірше.

Автор "Зем'янина" вважає за необхідне зберегти тяглість і спадковість соціально-історичного процесу, нагадує про зовнішню небезпеку, яка загрожує враженому внутрішніми розрухами суспільству. Гуманіст покликається на кризовий досвід самої Польщі за часів Мешка II, сина Болеслава Хороброго, та на приклади з історії інших країн Європи: Чехії, Німеччини, Угорщини, Франції. Відзначає, що Польща поступається в державній потужності тій самій Франції, і тому загальноєвропейська криза може мати для неї фатальні наслідки⁹.

На думку героїв "Зем'янина", ті, хто розхитує існуючий лад, діють із егоїстичних міркувань: "збуренням держави бажаючи собі допомогти або слави й пам'яті по собі залишити"¹⁰. Він порівнює їх справу з діями будівничих Вавилонської вежі чи вчинком Герострата. "Революціонерам" він нагадує давню мудрість про те, що "зла рада радці найшкідливіша буває"¹¹. Зазначимо, що прагнення "еволюційного", а не "революційного" розвитку, висловлене Роксоланом, характерне для консервативних мислителів у всі часи, але розуміння того, що "революція пожирає своїх дітей", утвердилося значно пізніше.

Творець діалогу вдається до ідеалізації минулого Польського королівства ("добрих давніх часів"). Там він знаходить спільну й непоказну "любов" до держави, незаперечний авторитет вищої влади й дотримання своїх обов'язків усіма станами суспільства.

Ідеальним "золотим часом" Корони С.Оріховський вважає часи Сигізмунда I Старого, і це не лише ностальгія людини похилого віку. Він із повагою згадує "цвіт старого панства": Я.Любраницького, П.Томицького, К.Шидловецького, Тенчинських, Я.Тарновського й А.Гурку. Підкреслює високі чесноти останніх, що дозволяли іншим миритися з, можливо недосконалим, суспільним ладом. За їхню широку душу він готовий пробачити деякі зловживання суспільним добром у власних інтересах, нагадуючи про їхню роль у підтримці "убогих жебраків, бідних школярів, правознавців, сиріт, шпиталів і монастирів" та помірність вимог до підданих¹².

Отже, для героя "Зем'янина" характерне замилювання часами класичного феодалізму¹³, "осінню середньовіччя" (Й.Гейзінга¹⁴). Там він знаходить гармонійне суспільство, де "сильні" по-батьківськи дбають про "менших". Він наголошує на своєрідному гуманізмі, "людяності" феодалізму порівняно з ранньобуржуазними ідеалами Нового часу.

Людина не досконала – цю християнську істину Псевдо-Оріховський (як і Н.Мак'явеллі) вимагав враховувати в побудовах політичних теоретиків і практиків. Він не закриває очі на хабарництво та інші прояви корупції, які панували в середовищі польського можновладства, яке на сеймах "хлібом" усе, що бажало, проводило¹⁵. Але на його погляд це було все ж "ліпше, ніж зараз", бо маючи "рильце в пушку", сильні світу цього "давали жити" й іншим. Не поспішатимемо таврувати короткозорість поглядів гуманіста, адже "прагматики" всіх часів пропонували (й пропонують) суспільству дуже схожі рецепти.

Ця апологія Псевдо-Оріховським старої феодальної системи на українському ґрунті була приречена на значний успіх, бо ті відносини, які в Західній Європі, а навіть у Польщі, уже вважалися застарілими, ще були поширені в Україні, і переваги їх аж ніяк не були вичерпані. Українці XVI ст. ще доволі затишно почувалися під "князівським дахом", ба більше, саме на другу половину XVI – початок XVII ст. припадає пік князівської потужності на українських землях¹⁶.

Іншою, пов'язаною з попередньою, темою розмови "зем'янина" з сином, була т. зв. "екзекуція прав" – потужний суспільний рух у Короні Польській,

метою якого був перегляд чинного законодавства (“виправлення статутів” і повернення до давніх “добрих” законів). Проте вимагаючи повернення незаконно захопленої державної власності, езекуційний рух призвів до революційних змін у суспільному ладі Речі Посполитої.

Вістря езекуції було спрямоване супроти церковного й магнатського землеволодіння та на збільшення видатків із боку цих верств Корони на суспільні потреби (зокрема оборону). С.Оріховський, який сам користувався прибутками з церковних земель був активним противником будь-якого перегляду (особливо в бік зменшення) привілеїв церкви¹⁶. Автор “Зем’янина” цілком поділяє його погляди на цю проблему.

Для дослідника української історії XVI–XVII ст. аргументи письменника на захист прав католицького костелу важливі тим, що в схожій ситуації перебували в Речі Посполитій і православна церква. Знайомство з полемікою протестантів і католиків із приводу церковного майна дозволяло православним полемістам долати зазіхань на майнові права “схизматиків”, що стало особливо актуальним у зв’язку із наступом Контрреформації на річпосполитських теренах у другій половині XVI ст.

Отже, поглянемо, які аргументи на користь збереження церковних привілеїв наводить Псевдо-Оріховський. Передусім, на думку мислителя, до цього зобов’язує звичай (“який є найліпший і найперший виклад прав” країни¹⁷). Він визнається гуманістом у всьому рівним, ба навіть вищим від писаного закону держави. Нагадаємо, що у феодальному суспільстві саме “звичай” був гарантом соціального миру. Порушення “звичаю”, за тодішнім уявленням, давало ображеному законне “право на опір”.

З огляду на таку настанову, Псевдо-Оріховський у принципі не виступає проти езекуції прав. Нагадаємо, що цей рух рядився в шати “повернення до старовини”, тобто мав зовні консервативне забарвлення. Проте за поширеним у середовищі суспільствознавців переконанням, у традиційних суспільствах будь-який суспільний рух міг мати успіх, лише виступаючи під гаслами “відродження старовини”. Гуманіст вимагає навіть, щоб “езекуція” мала бути “по-всьому”, “від дошки до дошки”¹⁸. Та подібні декларації, звичайно, не йдуть на користь. Наприклад, пізніше князь В.-К.Острозький поховав розрахунки на успіх Брестського (проунійного) собору 1596 р. саме вимогою всесвітнього узгодження унії церков.

У героїв Псевдо-Оріховського також болить серце “дивитися на нікчемність, розпусту й несите лакомство священиків”, які, “занехаявши обов’язки свої й право Боже забувши, дивними способами про себе й про своїх кривих мислять”¹⁹. Проте вони небезпідставно побоюються, щоб “замість езекуції секуція не була (курсив мій. – Д.В.)”²⁰. Псевдо-Оріховський переконаний, що право церкви тісно пов’язане з правом інших станів держави – через те “чи не найбільше шляхта польська свобод і також вільностей своїх дістала”²¹.

Збереження прав церкви для Псевдо-Оріховського є гарантом суспільної гармонії, а порушення їх, хай і на користь інших верств, має призвести до краху всієї громади – “езекуція ... права нищить; то не свобода, що є щира сваволя”²². Наприкінці своїх розмислів, автор “Зем’янина” приходить до умовиводу, що “застарілий нарів недобре дражнити”²³.

Напряму пов’язаний із “звичаєвим правом” також інший аргумент Псевдо-Оріховського. Він звертає увагу читачів на те, що католицтво – це віра їхніх батьків, і ревізія його прав є образою пам’яті предків, які надали церкві її привілеї й за що, звичайно, “придав їм Бог усього”²⁴. Автор “Зем’янина” також ставить під сумнів юридичну правомочність своїх сучасників переглядати дії предків.

Не гребує Псевдо-Оріховський і нагодою зобразити своїх ідейних супротивників у чорних фарбах. На його думку, езекуції найбільше бажають нікчеми, покидьки та люди, що, “своє занехаявши, у чужу торбу поглядають”²⁵. Людям статечним вона ні до чого. Дійсно, найактивніше за езекуцію прав виступала малозаможна й навіть якоюсь мірою люмпенізована шляхта, сподіваючись на поліпшення свого матеріального стану. Цю верству суспільства “приятель” (чи таки калька?) досить заможного Оріховського відверто зневажає.

Наступним аргументом “зем’янина” на користь збереження церковних привілеїв була апеляція до практики інших культур. Він гадає, що “мусять священики

своє утримання мати, як завжди добре не тільки в християн, але й у жидів, і в поган мали"²⁶. Псевдо-Оріховський нагадує читачам той факт, що навіть турки (в його очах народ одіозний), запанувавши в Угорщині, не скасували майнових привілеїв християнської церкви й навіть змушували підданих возити церковну десятину тим священикам, які мешкали за межами турецьких володінь. Бо ж і турки розуміють, що "через священика швидше людей християнських в послушенстві утримують". Отже, ті, хто посигає на церковну власність, "гірші, аніж турки"²⁷.

Без жодного розгляду відкидає Псевдо-Оріховський питання про належність духовного права до *competens iudicium*²⁸, тобто до правової системи світської держави, що їх висували знавці римського права із стану опонентів письменника. Він емоційно заявляє, що ставлення під сумнів факту належності церковного права до правового поля держави є "сон, мара й викрути"²⁸. Дійсно, римське право не знало особної юрисдикції церкви, та й система законів феодального суспільства не базувалася винятково на римському праві. Отже, зауваження Псевдо-Оріховського про неможливість застосовувати його аргументи в полеміці щодо прав церкви мало рацію.

Інша актуальна для українського й польського суспільства тема – унія Корони та Великого князівства Литовського – також не залишилася поза увагою автора "Зем'янина". Думки про унію С.Оріховський докладно виклав в іншому, уже згаданому, творі – "Квінкункс, або Вірець устрою Польського королівства".

У "Зем'янині", написаному пізніше, цікавим є більш зважений підхід автора до проблеми унії. Очевидно відмінності в позиції героїв цього твору могли бути обумовлені невдачею планів унії на Варшавському сеймі 1564 р. та критикою поглядів С.Оріховського з боку відомого литовського державного діяча й публіциста А.Ротундуса (Мелецького). Твір останнього "Розмова поляка з литвином" з'явився у відповідь на заклики С.Оріховського до інкорпорації Литви й образливого для литовців зображення ним суспільного устрою Великого князівства Литовського²⁹.

Псевдо-Оріховський не поступається С.Оріховському у своїй прихильності до ідеї унії, однак не залишає поза увагою й сумніви "литвинів" щодо її вигод. Він згадує, що литовці "тієї унії так бояться, як вогню й у неволю забрання"³⁰. Серед основних мотивів цього письменник називає побоювання, щоб "така унія не була, як коли вовк козу пожере", тобто що влада зосередиться в руках поляків, які на інших "тягар накладуть", від якого самі увільнені. На думку Псевдо-Оріховського, ці побоювання безпідставні через те, що Польща має республіканський, а не самодержавний устрій, тож держава діє в інтересах усіх повноправних співгромадян.

Крім того, автор "Зем'янина" пояснює нехіль "литвинів" до унії внутрішніми негараздами в Польщі, які не сприяють зростанню її авторитету в сусідів, та "слабкою обороною", яка також "не швидка, і тим, кого боронимо, шкідлива"³¹. Наприкінці Псевдо-Оріховський риторично запитує: "Кому ж хочеться до такої (непривабливої. – Д.В.) справи приступити?", і не знає, як зарадити такому становищу речей.

Отже, можемо відзначити, що позиція "Зем'янина" від нестримного оптимізму "Квінкункса" С.Оріховського щодо перспектив унії Польщі й Литви на умовах повної інкорпорації переходить до більш зваженої й поміркованої, до усвідомлення, що "литвинам" є що втрачати й уважати унію беззастережним благом для Великого князівства Литовського було б наївно. Як відомо, на Люблінському сеймі 1569 р. польські правлячі кола пішли на компроміс щодо збереження багатьох "литовських прав" в об'єднаній державі, що посприяло остаточної ухвалені унійного акта. Таким чином, відмінність "Зем'янина" від "Квінкункса" в поглядах на унію Польщі та Литви може розглядатися як свідчення зростання в польському суспільстві більш реальних і компромісних поглядів на неї³².

Ще однією проблемою для всіх мешканців Польського королівства, що турбувала й "зем'янина" Псевдо-Оріховського, було поширення різних протестантських учень. Тут він був твердо переконаний у шкідливості цього процесу для країни. Причому не приховував, що сам якийсь час був захоплений нововірством. Проте, скупштувавши його, повернувся до віри батьків³³.

У Польщі в середині XVI ст. активно обговорювалися проекти порозуміння між офіційним католицизмом та різними течіями протестантизму. Псевдо-Оріхов-

ський не сприймав жодного компромісу (“попущання”), небезпідставно обґрунтовуючи свою позицію непоступливістю самих нововірців, які висували надмірні вимоги – хочуть “єдино щоб усе по їх волі було”³⁴. Неможливо домовитись із протестантами, на думку мислителя, і через незгоди в їхньому середовищі, а також калейдоскопічні зміни їхніх аргументів.

Доводом на користь дотримання католицизму в героя діалогу є все той самий священний “звичай” і “спадок” батьків. Він риторично запитує: “хіба старої віри, в якій ми й предки наші від шестисот років зростали, тієї терпіти не можна, і без сорому потворним ідолопоклонством її звати?”³⁵.

Псевдо-Оріховський нагадував громадськості (покликаючись на досвід Чехії, Німеччини та Франції), що ані історія, ані сучасність не підтверджують користі компромісу в релігійному конфлікті. Однобічне ж “попущання” з боку офіційної церкви призводить лише до поглиблення кризи. Єдиний вихід із неї Псевдо-Оріховський бачить у поверненні на “старий шлях”. Обґрунтовуючи цю тезу, автор “Зем’янина” знову звертається до досвіду сучасної йому Франції, котра, на його думку, успішно виходить з кризи, породженої протестантизмом, і повертається до давньої віри. Саме такий шлях Псевдо-Оріховський вважає найгіднішим для людей “зацних, статечних і маєтних”³⁶, тобто, за сучасною формулою, для людей, яким є що втрачати в революційних бурях.

Підсумовуючи, укотре мусимо відзначити співзвучність аргументів “Зем’янина”, у тому числі й на захист “давньої батьківської віри”, з тими доводами, що їх висувала українська людність і православна церква в XVI–XVII ст., обстоюючи свої права перед войовничим католицизмом. Нагадаємо, що ймовірний “духовний натхненник” цього твору С.Оріховський – “gente ruthenus” і “роксолан”, як він сам себе називав – був сином православної попівни, мав виразні симпатії до православної церкви й не раз виступав на її захист у своїх творах, отже, не був чужим для ідеологів православ’я³⁷.

Таким чином, твір Псевдо-Оріховського “Зем’янин або Розмова батька із сином про справи польські” можна з певністю віднести до визначних пам’яток суспільної думки річпосполитської України (чи то пам’яток, що інспірували цю думку), власне до її консервативного струменя, тісно пов’язаного з ідеологією української аристократії. Близька форма й стиль твору Псевдо-Оріховського, насиченого народними прислів’ями, мандрівними сюжетами з античної та християнської літератур, його анонімність (із претензією висловлюватися від імені “простих” громадян країни) робили цей твір популярним (модельним) повсюди в межах Речі Посполитої, у тому числі й в Україні.

Тривала традиція (безвідносно, реальна вона чи уявна) пов’язання “Зем’янина” із творчою спадщиною Роксолана також мала сприяти популярності цього твору, адже ідеям С.Оріховського судилося довге й славне майбутнє в сфері духовного життя українського народу XVI–XVIII ст. Вони готували ідеологічне підґрунтя для спроби мирної інтеграції України в суспільну систему Речі Посполитої, що здійснювалася протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. (а відродження цього процесу залишалася на порядку денному українсько-польських стосунків аж до кінця XVIII ст.). Проте в тих самих ідеях була закладена й можливість майбутньої національної ірреденти українців, створення концепції самобутнього політичного й культурного розвитку України, які ґрунтувалися б на консервативних засадах побудови суспільства (справжньої “речі посполитої”).

^a У професійних колах наразі маємо виразну симпатію до державницької школи в українській історіографії.

^b Власне, точніше було б говорити не про «українсько-польського», а «річпосполитсько-го», адже «національна» ідентифікація в XVI ст. на теренах Центрально-Східної Європи робила лише перші кроки. Від ідеї універсальної держави – «світової (християнської) спільноти» до «нації» східні європейці йшли через регіональні імперські проекти: старі, що чимдалі зближувалися/інтегрувалися – «папський» (католицький) та «імперський» (останнє дихання якому подарували австрійські Габсбурґи); нові – «православного царства», «мусульманського султана-

ту» та «шляхетської республіки» (чи в слов’янізованій формі – «Речі Посполитої»), з «ядрами» в Москві, Туреччині й Польщі. Усі вони докладали зусиль аби «розбудувати» власні ідентичності й мали в цьому значний успіх (у часових вимірах подекуди сумірний із віком модерного «націоналізму»).

^c Уперше такий прийом був застосований С.Оріховським у славнозвісних “Турчиках”, які принесли йому загальноєвропейську відомість. Перша промова – “Про турецьку загрозу” – адресувалася загалом польського шляхетського громадянства, друга – королеві Польщі.

^d Під феодалізмом тут розуміємо не систему інституцій (адже щодо міри розвитку останніх у Центрально-Східній Європі точиться дискусія), а радше «культурний клімат», ментальні настанови, що ним надихалися.

^e компетенція права (лат.).

¹ Симптоматично, що й поважне видавництво «Смолоскип» саме з консерватизму розпочало свою фундаментальну серію ідеологічних антологій (Див.: Консерватизм. Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998).

² За В.Липинським, в Україні жила традиція, що «Русь стародавня» була двох вір – грецької й римської // *Липинський В.* Україна на переломі. – К., 1997. – С.240–243.

³ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 11–27.

⁴ *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // *Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури.* – К., 1984. – С. 161–185; *Його ж.* Українське літературне бароко в європейському контексті // *Українське літературне бароко. Збірник наукових праць.* – К., 1987. – С. 46–75; *Литвинов В.Д.* Проблеми государства в трудах Ст.Ориховского // *Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философский очерк).* – К., 1988. – С.237–254; *Його ж.* Историсофские взгляды Станислава Ориховского // *Человек и история в философской мысли русского, украинского и белорусского народов.* – К., 1987. – С.111–121; *Сас П.М.* Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // *УІЖ.* – 1991. – №1. – С.87–98; *Його ж.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського // *Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць.* – К., 1991. – С. 34–46; *Його ж.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* (Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992; *Скиба В.Й.* Про трактат С.Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» // *УІЖ.* – 1996. – №3. – С.119–130. Див. також синтетичні праці: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.; *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття). – К., 2000. – 472 с.; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 296 с.

⁵ Утім, варто відзначити, що атрибуція С.Оріховському “Зем’янина” вже давно ставиться під сумнів. Уперше це зробив Генрик Гаертнер (див.: *Psewdo-Orzechowskiego Ziemiańin.* Wyd. Henryk Gaertner. – Lublin, 1921; *Gaertner H.* “Ziemiańin” beziemienny dialog XVI wieku na tle współczesnej publicystyki (Myśli – styl – autorstwo). – Kraków, 1921). Він атрибутував цей твір Янові Дмитру Соліковському. Останнім цю версію підтримав Едмунд Котарський (див.: *Kotarski E.* Publicystyka Jana Dumitra Solikowskiego. – Toruń, 1970). Його аргументація ґрунтувалася на висновку про відмінності словника автора “Зем’янина” та С.Оріховського, натомість близькість його до словника Я.Д.Соліковського, а також на зауваженні, що тематика й риторичні конструкції “Зем’янина” мають паралелі в хронологічно раніших творах Я.Д.Соліковського. Утім, відомий знавець творчості С.Оріховського Єжи Старнавський, сприймаючи висновки щодо відмови Роксолану в авторстві “Зем’янина” як цілковито певні, проте не вважає поважними аргументи на користь Я.Д.Соліковського (див.: *Starnawski J.* Wstęp // *Orzechowski S.* Wybór pism. – Warszawa – Wrocław – Kraków, 1972. – S. LXVI). Недостатня обізнаність із творчістю Я.Д.Соліковського не дозволяє мені з певністю висловлюватися щодо проблеми авторства “Зем’янина” (тому в тексті вживаю okreśлення „Псевдо-Оріховський”), однак, відзначаючи явну співзвучність його з останніми творами С.Оріховського, завважу, що розгляд цього діалогу у відриві від письменницької спадщини Роксолана навряд чи має сенс.

⁶ *Orzechowski S.* Polityca Królestwa Polskiego na kształt Aristotelewych Polityk. – Poznań, 1859. – S. 7.

⁷ *Orzechowski S.* Ziemiańin albo Rozmowa ojca z synem o sprawie Polski. – Kraków, 1859. – S. 6.

⁸ *Ibid.* – S. 7.

⁹ *Ibid.* – S. 7, 8.

¹⁰ *Ibid.* – S. 9.

¹¹ *Ibid.* – S. 10.

¹² Ibid. – S. 13–15.

¹³ Див.: Хейзинга Й. Осень средневековья. – Москва, 1988.

¹⁴ Orzechowski S. Ziemianin... – S. 15.

¹⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 413 с.

¹⁶ Див.: Orzechowski S. Rozmowa około egzekucji // Polskie dialogi polityczne. – Kraków, 1919.

¹⁷ Orzechowski S. Ziemianin... – S. 18.

¹⁸ Ibid. – S. 17.

¹⁹ Ibid. – S. 17, 18.

²⁰ Ibid. – S. 16.

²¹ Ibid. – S. 19.

²² Ibid.

²³ Ibid. – S. 16.

²⁴ Ibid. – S. 20.

²⁵ Ibid. – S. 8.

²⁶ Ibid. – S. 20.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. – S. 21.

²⁹ Rotundus A. Rozmowa polaka z litwinem. 1564 / Wyd. Józef Korzeniowski. – Kraków, 1890.

³⁰ Orzechowski S. Ziemianin... – S. 23.

³¹ Ibid. – S. 23, 24.

³² Утім, це не може бути свідченням на користь принципів розходжень С.Оріховського й Псевдо-Оріховського. Адже перший у пізнішій “Політії” також значно стриманіший за “Квінкунс”, згадування Литви у зв’язку з милою серцю Роксолана концепцією “невільного” князівства повністю зникають (див.: Orzechowski S. Policya Królestwa Polskiego... – S. 16, 31, 35).

³³ Orzechowski S. Ziemianin... – S. 24, 25.

³⁴ Ibid. – S. 26.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid. – S. 27.

³⁷ Наприклад, із прихильністю про його ідеї згадують такі відомі православні полемісти, як Х.Філалет та З.Копистенський (див.: Копистенский З. Палинодия // Памятники полемической литературы. – СПб., 1876. – Кн. 1. – С. 329; Филалет Хр. Апокрисис // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2. – С. 76–287).

The article is dedicated to the merely known publicist work of the middle of the XVI century (“Zem’ianyn or Father’s conversation with the son about Polish affairs”), which is closely related with S.Orikhov’s/kyi-Roksolan’s creative inheritance.

А.М.Бовгиря*

ДО ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ “ДОСТОВІРНОГО РУСЬКОГО ЛІТОПІСУ”

У статті проаналізовано історіографічні версії та гіпотези щодо можливості існування “Достовірного руського літопису” – пам’ятки українського історіописання XVII–XVIII ст., а також зроблено спробу реконструкції цього твору.

У 1770 р. відставний обозний Лубенського полку Стефан Лукомський завершив написання “Собрания исторического”¹ – твору, який за ідеологією і структурою цілком відповідав традиціям історіописання тієї доби. Героїзація козацької історії поєднується тут із компілятивним методом укладання тексту. Основними джерелами для твору стали “Хроніка європейської Сарматії” італійського історика Александро Гваньїні та тексти вітчизняного походження. Під останніми в “Собрании историческом” слід розуміти виписки з невідомого “Достовірного руського літопису”, як його означив сам С.Лукомський. Достатньо чітка структурованість цього твору дозволяє без особливих труднощів визначити складові елементи тексту і їх джерельне походження. Адже в кожному разі автор робить посилання

* Бовгиря Андрій Маркович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

на підставі наративи, які стали основою для "Собрания исторического", що майже на чверть складається з виписок із "Достовірного руського літопису". Вони охоплюють період 1506–1599 рр. і особливо детально описують події церковно-релігійного життя, зокрема обставини укладення Берестейської унії 1596 р.

Значно більший обсяг посилань на "Достовірний руський літопис" міститься в інших творах, упорядником яких також був С.Лукомський. Ідеться про доповнення, зроблені ним до записок про два походи султана Османа Тимофія Титловського² та щоденникових записів Станіслава Окозького³.

Якщо спробувати скомпонувати виписки із "Достовірного руського літопису", на який посилається С.Лукомський, отримаємо текст від початку XVI до середини XVII ст., в центрі уваги якого – рання історія козацтва й події Хмельниччини.

Таким чином, у текстах, упорядником яких був С.Лукомський, уперше живається назва "Достовірний руський літопис" для означення невідомого донині історичного твору, де описуються вітчизняні події XVI–XVII ст. Через століття на проблему цього літопису звернули увагу науковці, розгорнувши дискусію навколо його існування та можливості реконструкції. Це питання залишається відкритим і до сьогодні. У даній розвідці спробуємо викласти різні, часто діаметрально протилежні версії й гіпотези щодо існування даного твору, які мали місце у наукових працях XIX–XX ст., а також викласти своє бачення проблеми.

Уперше у вітчизняній історіографії її окреслив Орест Левицький, який опублікував 1878 р. "Собрание историческое". У передмові до цього видання вчений цілком погоджувався з тим, що С.Лукомський при укладанні своїх творів посилався на втрачений текст "Достовірного руського літопису"⁴. О.Левицький висловив припущення про використання автором "Густинського літопису" та Лукомським спільного джерела. Він відкинув можливість ототожнення останнім "Густинського літопису" і "Достовірного руського літопису", оскільки перший з них закінчується 20-ми рр. XVII ст., а С.Лукомський продовжував посилатися на другий до середини того ж століття. Подібним чином питання щодо "Достовірного руського літопису" висвітлено в праці Костянтина Заклинського, присвяченій українському літописанню XVII ст. Згідно з його спостереженнями, хронологічні рамки гіпотетичного твору окреслювалися 1512–1648 рр.⁵

Гіпотези О.Левицького й К.Заклинського підтримав Іван Франко, який визнав існування "Достовірного руського літопису" як незаперечний факт, відзначив оригінальність більшості його повідомлень та значний вплив на подальше становлення українського історіописання⁶. Зокрема на думку ученого, козацькі літописці Григорій Граб'янка і Самійло Величко значною мірою користувалися текстом зазначеного твору⁷. Він навіть висловив припущення щодо його авторства, зазначивши, що ним була письменна людина, знайома з козацькими традиціями від початку XVIII ст.⁸

Володимир Іконников у своєму фундаментальному дослідженні історіописання на східнослов'янських теренах певним чином зробив підсумок існуючих на початок XX ст. відомостей та студій стосовно "Достовірного руського літопису". В цілому він погодився з гіпотезою про існування такого твору⁹.

У подібному контексті вже в 20-х рр. XX ст. цей літопис розглядався у статті Петра Клепацького¹⁰. Він проаналізував складові гіпотетичного твору, дійшовши висновку, що його частина за 1582–1599, де найбільше згадуються події церковного життя і детально описуються передумови й обставини Берестейської унії, написана очевидцем – людиною з духовними інтересами¹¹. Клепацький також підтримав твердження попередніх дослідників, доводячи спільність походження низки пам'яток української історичної думки XVIII ст. від єдиного тексту, яким і був нині втрачений твір під умовною назвою "Достовірний руський літопис". Реконструкція останнього, на думку вченого, цілком вірогідна, якщо провести детальний аналіз рукопису українського походження з московського зібрання колекціонера Олексія Вахрамєєва¹² та цитати з анонімного наративу, що їх умістив до свого щоденника генеральний підскарбій Яків Маркович¹³.

Різким контрастом на фоні вищезазначених досліджень, в яких тією чи іншою мірою визнавався факт існування "Достовірного руського літопису", виглядає праця Анатолія Єршова. Він заперечив існування подібного тексту, а припущення Клепацького щодо рукописів Марковича й Вахрамеева спростував висновком щодо них як про списки "Літопису Граб'янки".¹⁴ На думку вченого, сама назва – "Достовірний руський літопис", яку застосовано у "Собрании историческом", не є унікальною. Автори численних козацьких хронік могли так називати будь-який наративний твір, тим більше зважаючи на анонімність переважної більшості з них¹⁵. Утім Єршов визнає наявність окремих сюжетів нез'ясованого джерельного походження з праць Лукомського, зокрема про смерть митрополита Іова Борецького, вбивство Іпатія Потія, окремі події 1631–1637 рр., припускаючи, що їх узято з одного чи двох ще невідомих літописів¹⁶.

Таким спорідненим або тотожним із "Достовірним руським літописом" може бути, згідно з текстологічними спостереженнями Юрія Мицика, нині втрачений "Уманський літопис"¹⁷, який використовувався при укладанні "Густинського літопису", а також "Хроніки Софоновича"¹⁸, літописів Самовидця, Граб'янки¹⁹ та Величка. Зокрема останній зауважив, що при описанні подій Хотинської війни, окрім уривчастих відомостей у Пуфендорфа, нічого знайти не вдалося. Натомість ця інформація найбільш широко, за його словами, представлена в "козарських летописях"²⁰.

Отже, підсумовуючи все вищезазначене, варто відмітити, що більшість істориків схилилися до гіпотези існування "Достовірного руського літопису". При цьому висувалися різні версії щодо його хронологічних рамок, впливу на подальше історіописання. Синтезом цих гіпотез і тверджень можна вважати наступне: 1) "Достовірний руський літопис", дійсно, існував, але не дійшов до наших днів; 2) його зміст охоплював опис подій від початку XVI до середини або 70-х рр. XVII ст.; 3) на основі цього твору постали окремі сюжети "козацьких літописів" Самовидця, Граб'янки, Величка, "Хроніки Софоновича", "Густинського літопису" й інших наративів, що є похідними від них.

Ми зробили спробу "віднайти" "Достовірний руський літопис" серед хрестоматійних нині пам'яток української історіографії XVII–XVIII ст. Адже, дійсно, таким чином могли називати відомий на сьогодні текст, зважаючи на анонімну традицію, що панувала у вітчизняному історіописанні XVIII ст. Для цього звернемося спочатку до джерелознавчого аналізу монографії Миколи Костомарова "Богдан Хмельницький".

Серед численних джерел, що ними користувався історик для написання цієї праці, особливий інтерес викликає часто цитований автором твір "История о действиях презельной брани". Ця назва, як відомо, є оригінальною для "Літопису Граб'янки", хоч Костомаров розділяє їх як два різні твори. Один із рецензентів монографії "Богдан Хмельницький" Геннадій Карпов після виходу в світ третього її видання поклав відповідальність на автора за неправомірне використання одного і того ж джерела під двома різними назвами²¹. Втім чи справді М.Костомаров не розумів зв'язку між текстами "Літопису Граб'янки" та "Истории о действиях презельной брани"?

Дійсно, у чотирьох перших прижиттєвих виданнях "Богдана Хмельницького" автор робить численні посилання на "Историю о действиях презельной брани", яку історик визнає як оригінальне й варте уваги джерело²². Натомість "Літопис Граб'янки" означено як другорядну компіляцію, написану у XVIII ст. Утім уже в четвертому виданні своєї монографії 1884 р., що була опублікована після критичних зауважень Г.Карпова, М.Костомаров чітко проводить зв'язок між цими двома джерелами. На його думку, "История о действиях презельной брани" стала основою для пізнішого "Літопису Граб'янки", створеного у 1709 р.²³ В подальших дослідженнях, присвячених останньому, зауваження Костомарова так само, як і цитована ним "История о действиях презельной брани", залишилися поза увагою. Спробуємо в міру можливості реконструювати цей твір на основі уривків із "Богдана Хмельницького", які, на жаль, залишаються єдиним засобом для цього, оскільки оригінал, що був у розпорядженні М.Костомарова, не зберігся. Така реконструкція надасть змогу визначити його місце серед відомих на сьогодні історіографічних пам'яток, а також прослідкувати їх текстологічні паралелі.

Перша частина "Богдана Хмельницького" містить близько 50 посилань на "Историю о действиях презельной брани", на основі яких можна робити певні висновки про оригінальність останньої та її приналежність перу сучасника описуваних подій. Зрештою, М.Костомаров часто вживає синонімічні вирази "украинский летописец", "летописец тех времен", "современник" для означення самого твору і його автора. Варто підкреслити, що більшість повідомлень, присутніх в "Истории...", не фіксуються у жодному відомому на сьогодні творі, в тому числі й "Літопису Граб'янки", що дозволяє одразу відкинути закиди Г.Карпова на адресу М.Костомарова у подвійному використанні назв однакових джерел. Візьмемо для прикладу хоча б окремі з 50-ти повідомлень-цитат із тексту першої частини "Богдана Хмельницького", що не фіксуються в інших відомих історичних творах XVII–XVIII ст. Зокрема це детальна інформація про обставини викрадення королівської грамоти у Барабаша²⁴, переговори Хмельницького з кримським ханом про спільні військові дії проти Речі Посполитої. При цьому Костомаров цитує за текстом "Истории..." діалоги між двома зверхниками²⁵. Дуже докладно описано битву при Жовтих Водах та захоплену козаками військову здобич після її завершення. Значну увагу також приділено опису наступної битви під Корсунем. У його контексті вміщено епізод про козака Микиту Галагана, який навмисне здався в польський полон, аби дезінформувати ворога про чисельність і стратегію козацько-татарського війська, а потім ще й вивів польський авангард на козацьку засідку²⁶.

Приблизно таку ж кількість повідомлень з "Истории..." містить друга частина праці М.Костомарова. Тут вони охоплюють період від облоги Хмельницьким Львова до Берестецької битви включно. І знову ж такі інформація, що їх містять цитати, не зустрічається у будь-якому історичному творі. Зокрема йдеться про обширний опис епізоду знищення монахами-бенедиктинцями православних жителів Львова, яких вони хитрощами заманивали до монастиря, де їх вбивали, а тіла кидали до криниці²⁷, а також опис урочистого в'їзду Хмельницького до Києва, "где он, лежа пред гробами святыми, заливался слезами благодарности"²⁸, Зборівської битви, розповіді Потоцького про свої поневіряння в козацькому й татарському полоні, якого гетьман наказав роздягнути та прив'язати на кілька днів до жерла гармати, а потім віддав татарам²⁹. Костомаров цитує промову корінського митрополита Іосафа до козаків із закликком стати на захист православної віри³⁰. Автор монографії детально описує Берестецьку битву, при цьому весь час посилаючись на текст "Истории о действиях презельной брани". Наприкінці цього опису Костомаров цитує оптимістичний висновок її автора: "Плодовитая матка Украина вродила козацтво ніби й не було Берестечка"³¹.

Остання частина "Богдана Хмельницького" містить цитати з "Истории..", що описують події від Білоцерківського трактату до смерті гетьмана. Серед них слід виділити опис весільного бенкету в Яссах, де захмелілий гетьманіч Тиміш похваляється завоювати тестеві – молдавському правителю – Волощину і Семиграддя³². Привертає також увагу опис сплюндрованих польсько-татарськими військами Поділля та Брацлавщини й цитування розмови між Іслам-Гіреєм і Хмельницьким після укладення Переяславської угоди, що зводилася до взаємозвинувачень у зраді та підступності³³.

Окремо варто наголосити на мовному аспекті "Истории о действиях презельной брани". Масив цитат, який подає Костомаров у своїй монографії, дає змогу висловити судження про тримовність твору. Цитати з джерельного тексту часто рясніють старослов'янізмами з використанням архаїчних дієслівних закінчень ("прийдоша", "убиша", "отходяху", "изгребяху" й т. п.). Поряд з цим уживається книжна мова, що характерна для більшості текстів українського походження періоду XVIII ст. М.Костомаров часто наводить також цілі уривки, написані мовою, близькою до сучасної української. Наприклад, повідомлення про ситуацію після початку повстання та укладення Зборівського перемир'я, яке позбавило поляків контролю над більшою частиною території України, закінчується таким фрагмен-

том: "Коли ж ви, панове, чини на Україні одбиратимете? От уже рік тому єсть, як ми вже вам нічого не платим. А може, чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче". В такому ж контексті можна привести кілька цитат, що стосуються опису Зборівської битви, зокрема заклики козаків до гетьмана напередодні битви: "Пане Хмельницький! Веди нас на ляхів! Кінчай ляхів!" Або зловтішний висновок літописця після завершення опису битви: "Добре ляхи пам'ятатимуть весілля Зборове!". У такому ж стилі написано примітку автора літопису, що характеризує моральний дух поляків після численних поразок: "...Поляки утікли під Варшаву і думали йти далі в Пруссію і пішли б ще далі, як би плавати уміли"³⁴. На основі таких мовних особливостей можна зробити припущення, що "История о действиях презельной брани" являла собою компіляцію, котра складалася з різних частин, кожна з яких у минулому становила самостійний текст, а пізніше стала частиною єдиного твору. Незважаючи на те, що він не дійшов до наших часів в оригінальному вигляді, а лише у формі окремих цитат, певні уявлення про нього можуть бути доповнені на основі іншого твору, відомого в близько 40 рукописних списках під назвою "коротка редакція "Літопису Граб'янки"³⁵. Довгий час вважалося, що цей твір є скороченою версією останнього. Однак текстологічний аналіз списків обох текстів виявив не лише оригінальність тексту короткої редакції, а й показав залежність від нього "Літопису Граб'янки", тобто послужив для нього джерельною основою³⁶. За додатковий доказ первинності тексту короткої редакції по відношенню до, власне, "Літопису Граб'янки" (поширеної редакції) можна привести результати аналізу пам'ятки зі збірки Вахрамєєва, що входить нині до відділу рукописів Державного історичного музею (Москва). Цей текст, за змістом тожний 40 іншим відомим спискам короткої редакції³⁷. Його розмір у чверть аркуша написаний почерком, що має риси скоропису XVII ст.³⁸ Датування філіграней дозволяє визначити приблизну дату укладання пам'ятки – 1685 р.³⁹ "Літопис Граб'янки", як відомо, був написаний лише в 1709 р.

Відмінності між текстами обох редакцій фіксуються з першого ж розділу, в якому йдеться про етногенез "малоросійського казацького народу". У поширеній редакції цей сюжет значно розгорнутіший і включає в себе ряд відомостей із всесвітньої історії періоду раннього середньовіччя. Однак він не є оригінальним для текстів обох редакцій. При текстологічному порівнянні помітна залежність від аналогічного сюжету у "Життях святих", що були написані в 1700 р. Дмитрієм Ростовським (Тупталом)⁴⁰. При цьому схема трансформації його тексту у редакціях "Літопису Граб'янки" виглядає так: "Життя святих" – коротка редакція ЛГ – поширена редакція ЛГ. Тобто сюжет про етногенез потрапив до поширеної редакції через коротку редакцію. Порівняємо окремі фрагменти початкової частини твору Д.Ростовського та тексту Короткої редакції.

"Життя святих"	Коротка редакція
<p>Козари их же греци хозарами, римлянѣ же газарами нарицаху, быше народ скифский, языка славенскаго или рускаго, [...] в коей странѣ исперва жительствоваше племя перваго сыны Яфетова Гемера, нарицаемые преждѣ гемери, таже от греков прозваны быша Цимбри. [...] А Козаров имени память оста в Малоросийском нынѣ воинствѣ крѣпком, подобнѣ тому zelo мало премѣнно имѣнуем⁴¹.</p>	<p>Народ в Малоросийской странѣ, глаголемый козаками, свое имать проименованыя воправду от древняго народа козарска. Их же нарицаху греки хозарами. Язык то бе славянски [...] Сии хозарі бяху от племени Гомера, Аафетового сына и от Гомера прежде нарицахуся гомери, а от греков кимери. [...] А козаров нарицаніє малоросійстїи вои перемѣннѣ мало⁴².</p>

Варто відзначити, що відомості з тексту "Достовірного руського літопису", який цитує С.Лукомський і джерельне походження котрих довгий час залишалося невідомим, фіксуються у вищезазначених списках так званої короткої редакції. Йдеться зокрема про обставини смерті гетьмана Петра Сагайдачного, митрополитів Іова Борецького та Петра Могили. У більшості фрагментів відмічається дослівний збіг текстів⁴³.

Тексти "Истории о действиях презельной брани" й короткої редакції виявляють збіг у певних фрагментах, що не фіксуються ніде поза цими творами. Серед таких можна виділити епізод про обрання жителями Немирова "некоего Куйка" собі в поводитирі та "совѣтоваху с ним, како имут впредь чинити со своим паном, и на то сложили дати ему плуг, волов и четыре мѣры солоду, дабы не умер их пан с голоду...". Щоправда, у Костомарова цей сюжет має продовження у вигляді розповіді про поневірання власників маєтків, що мусили тепер самі замість селян працювати в полі "и жены, их преждѣ боящеса выйти на солнце, дабы не загореть, теперь вязали снопы в июльський полдень". До таких епізодів також належить опис уже згаданого винищення православних львів'ян монахами-бенедиктинцями та ін.⁴⁴.

Фіксація спільних сюжетів у текстах "Истории о действиях презельной брани" та короткої редакції, які ніде більше не зустрічаються, дозволяє висувати припущення про спорідненість обох творів і трактувати другий твір як видозмінену редакцію "Истории о действиях презельной брани", чим піддається запереченню усталена думка про його залежність від "Літопису Граб'янки". Слід навести порівняння оригінальних назв "Літопису Граб'янки" та "Истории о действиях презельной брани", аби виявити первинність одного з них.

"История о действиях презельной брани"	"Літопис Граб'янки"
История о дѣйствиях презельной брани и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за найяснѣйших королей полских Владислава, потом Яна Казимира отправоватися начатой в року 1648 и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных лѣтописцев и диариуша на той войне писаного и самобытных старожилев свидетельства утвержденная ⁴⁵ .	Дѣйствия презельной брани от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорозкого за найяснѣйших королей полских Владислава, потом и Казимира в року 1648 отправоватися начатой и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных лѣтописцев и диариуша на той войне, писаного в граду Гадячу, трудом Григория Грабянки собраная и самобытных старожилев утвержденная в 1710 году ⁴⁶ .

З наведеного порівняння цілком очевидним видається механічне включення відомостей про гадяцького полковника Григорія Граб'янку як автора твору. Таким чином, враховуючи оригінальність повідомлень із тексту рукопису, що належав М.Костомарову, його тематику й хронологічні рамки (до середини XVII ст.), останній можна розглядати в контексті дискусії навколо так званого "Достовірного руського літопису", що знайшла відображення у наукових розвідках кінця XIX – 20-х рр. XX ст. та історичних нарративах XVIII ст. Більшість "текстів-кандидатів" на звання "Достовірного руського літопису" мають спорідненість із текстом короткої редакції "Літопису Граб'янки"⁴⁷. Остання ж виявляє риси скороченої версії "Истории о действиях презельной брани". Так чи не є "рукопис М.Костомарова" тим самим "Достовірним руським літописом", про ймовірність існування якого висловлювалися покоління дослідників?

¹ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей общитованым полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки в 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.321–372.

- ² *Титловский Тимофей*. История о двух походах султана турецкого Османа Гордого [...] с поляками и казаками бывших войнах [переклад з польської С.Лукомського] // *Летопись Самуила Величко*. – К., 1864. – Т.IV. – С. 146–182.
- ³ *Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским* // Там же. – С. 300–313.
- ⁴ *Левицкий О.* [Передмова] // “Летопись Самовидца” по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.XV–XVII.
- ⁵ *Заклинский К.* Руські літописи і літописці XVII ст. // *Зоря*. – 1880. – №7. – С.96, 97.
- ⁶ *Франко І.* Студії над українськими історичними піснями / Зібрання творів: У 50-ти томах. – К., 1988. – Т. 43. – С.15–28.
- ⁷ Там само. – С.25. І.Франко вважав, що опис подій “Літопису Граб’янки” за 1606–1639 рр. запозичено з “Достовірного руського літопису”. Йдеться зокрема про період гетьманування Петра Сагайдачного, битву на Цоцорі, польсько-козацькі війни 20-х рр. XVII ст., будівництво фортеці Кодак, походження роду Хмельницьких (Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С.25–31). На думку І. Франка, традиція “Достовірного руського літопису” дійшла до С.Величка в усній передачі.
- ⁸ Там само. – С.25.
- ⁹ *Иконников В.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С.1608–1609.
- ¹⁰ *Клепацкий П.* Про так званий “певний” або “рукописний козацький літопис” // *Записки Полтавського інституту народної освіти*. – 1927. – Т. 4. – С. 35–39.
- ¹¹ Там само. – С.36.
- ¹² Там само. – С.37, 38. П.Клепацький мав на увазі анонімний історико-нарративний текст, про який детальніше йтиметься нижче, із рукописного зібрання О.Вахрамеева. Інформація про останнє він міг почерпнути з друкованого опису тексту, укладеного В.Титовим. *Титов А.* Рукописи славянские и русские, принадлежащие А.Вахрамееву. – М., 1888. З оригінальним рукописом П.Клепацький, очевидно, не був знайомий.
- ¹³ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича*. – К., 1893. – Ч. I (1717–1725). – С.241. Автор щоденника цитує “рукописную книгу о козаках”. Аналіз цих цитат, на думку П.Клепацького, дозволяє констатувати їх приналежність до тексту “Достовірного руського літопису”.
- ¹⁴ *Єршов П.* Про літописні джерела історичних праць Стефана Лукомського // *Записки Ніжинського інституту народної освіти*. – 1928. – Т. 8. – С.106–117.
- ¹⁵ Там само. – С.107.
- ¹⁶ Там само. – С.116.
- ¹⁷ *Мыцык Ю.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.17.
- ¹⁸ *Мыцык Ю.* «Кройника о Земли Полской Ф.Софоновича» как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // *Вопросы рабочего и национально-освободительного движения*. – Днепропетровск, 1974. – Вып. 1. – С.164–169. Згідно з дослідженнями Ю. Мицика, Ф.Софонович користувався “Уманським літописом” при опису подій 1648–1672 рр., а також кінця XVI – початку XVII ст.
- ¹⁹ *Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки*. – К., 1854. – С.135–154. Грабянка використовував “Уманський літопис” при опису подій 1655–1657 рр. (*Мыцык Ю.* «Кройника о Земли Полской Ф.Софоновича» как источник... – С. 166).
- ²⁰ *Летопись Самуила Величко*. – К., 1885. – Т.2. – С.337–341. Ю.Мицик ототожнює “козарские летописи” Величка та “Уманський літопис”, оскільки у перших при посиланні на останній йде обширний фрагмент про виступ уманців проти гетьмана Петра Дорошенка.
- ²¹ *Карпов Г.* Критический разбор главных русских источников, к истории Малороссии относящихся. – М., 1870. – С.52.
- ²² *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий // *Исторические монографии и исследования*. – СПб., 1859. – Т. IX. – С.VI.
- ²³ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий // *Исторические монографии и исследования*. – СПб., 1884. – Т. IX. – С.V.
- ²⁴ Там же. – С.232.
- ²⁵ Там же. – С.260–262.
- ²⁶ Там же. – С.295.
- ²⁷ Там же. – Т. X. – С.236.
- ²⁸ Там же. – С.335.
- ²⁹ Там же. – С.367.

³⁰ Там же. – С.411.

³¹ Там же. – С.448.

³² Там же. – Т. XI. – С.515.

³³ Там же. – С.605, 606.

³⁴ Там же. – Т. X. – С.286, 325, 231. Т. XI. – С.505.

³⁵ Один зі списків (житомирський) був опублікований: Гісторія о началі проименованія козаков. – Житомир, 2001.

³⁶ Детальніше про це див.: Бовгира А. “Літопис Граб’янки”: питання першооснови // Український історичний журнал. – 2003. – № 4.

³⁷ Бовгира А. “Літопис Граб’янки” та “История о действиях презельной брани” в українських рукописних збірниках XVIII ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 4–5. – С.47–56.

³⁸ Відділ рукописів Державного історичного музею (Москва). – Збірка Вахрамєєва, 130.

³⁹ Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVII a. – Vilnius, 1967. – № 3328.

⁴⁰ [Дмитрій Ростовський (Туптало)] Книга житій святих во славу Святія Животворящія Троиці на три місяці – март, апріль, май. – К., 1700.

⁴¹ Там само. – С.552.

⁴² Гісторія. – С.40, 45. Дане видання представляє текст короткої редакції “Літопису Граб’янки”.

⁴³ Там само. – С.60, 62, 66. Пор. із відповідними фрагментами в С.Лукомського: Собрание историческое... – С.179, 180, 307.

⁴⁴ Пор.: Інститут рукопису НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 150м/150. – Арк. 20–21зв., 32 зв., а також відповідні епізоди з: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Т. X. – С. 352, 236.

⁴⁵ Костомаров Н. Указ. соч. – Т. IX. – С. V.

⁴⁶ Легопись Грабянки. – К., 1854.

⁴⁷ Бовгира А. “Літопис Граб’янки”: питання першооснови // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.75–87.

The article analyses historiography versions and hypothesis considering the possibility of existing of “True Rus’ chronicle” – monument of Ukrainian historical writing of the 17th – 18th cc. and makes an attempt to reconstruct this work.

ОГЛЯДИ

Г.Д.Казьмирчук (Київ), Ю.В.Латиш (Київ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. – Вип. V–IX. – К., 2002–2005 (Вип. V. – К., 2002. – 210 с.; Вип. VI. – К., 2003. – 445 с.; Вип. VII. – К., 2004. – 302 с.; Вип. VIII. – К., 2004. – 295 с.; Вип. IX. – К., 2005. – 332 с.)*

Одним із найменш досліджених і водночас чи не найбільш ідеологізованих етапів вітчизняної історії є період XIX – початку XX ст., що безпосередньо передував встановленню й утвердженню марксистського бачення історії. Після відновлення незалежності України розпочалося його переосмислення. Цьому процесу нерідко заважає наукова кон’юнктура, тобто вигадана неактуальність цього періоду, діячі якого, мовляв, були попередниками більшовизму. Проте в останні роки кількість подібних думок зменшується, натомість зростає інтерес науковців до цього складного й суперечливого періоду в історії нашої батьківщини.

Одним зі шляхів обміну досвідом провідних науковців із багатьох регіонів України став збірник “Проблеми історії України XIX – початку XX століть”, над випуском якого творчо працює колектив відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ на чолі із членом-кореспондентом НАН України О.Реєнтом. У його підготовці беруть участь досвідчені історики, знані фахівці з вітчизняної історії XIX – початку XX ст.

Привертає увагу добре продумана проблемно-тематична структура. У збірнику з’явля*

* Рец. на вип. I–IV див.: *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 4.

лись оригінальні рубрики: “Історіографічні дослідження”, “Сторінки вітчизняної економічної історії”, “Політичні студії”, “Міжнаціональні відносини”, “Міжрегіональні відносини”, “Культурні й духовні питання”, “Джерелознавство”, “Життєписи”, “Соціальна історія”, “Військові студії”, “Проблеми вітчизняної урбаністики”. Варто відзначити також широке залучення до збірника розвідок учених із регіонів.

У п'ятому випуску збірника вміщено 24 статті, зміст яких охоплює переважно соціально-політичну та економічну проблематику історії України XIX – початку XX ст., а також історіографію. Відкривають збірник історіографічні студії В.Молчанова, А.Скрипника та П.Усенка, в яких висвітлюються джерельна й історіографічна база життєвого рівня міського населення Правобережжя наприкінці XIX – на початку XX ст., основні аспекти діяльності державних установ Подільської губернії, розглянуто Маріупольщину середини XIX ст. у висвітленні Г.Калері¹.

Політичні студії представлені у збірнику статтями В.Волковинського та А.Павка, присвячені діяльності політичних партій і організацій Східної Галичини та Наддніпрянщини, а також чорної сотні на початку XX ст. в Україні. Нетрадиційний підхід продемонстрований у статті О.Машкіна “Демократичний терор на Східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р.”² На основі широкої джерельної бази дослідник спростовує стереотип про ненасильницький і триумфальний хід країною Лютневої революції 1917 р., висвітлює руйнацію старих правоохоронних органів і жорстоке переслідування їх співробітників, масове звільнення карних злочинців, політичні репресії, хаос на селі, розвал виробництва і, як наслідок, зубожіння населення. Деякі висновки О.Машкіна мають дискусійний характер, зокрема, використання терміна “тероризм” щодо політики Тимчасового уряду. У науковій розвідці Т.Осташко проаналізовано основні положення меморандуму В.Липинського до Українського інформаційного комітету та вплив цього документа на розвиток вітчизняного політичного руху³.

Економічна історія України XIX – початку XX ст. репрезентована дослідженнями І.Довжука, який висвітлює діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу та В.Орлика, присвячене взаємозв'язкам між поземельною податтю й реформуванням податкової системи Російської імперії та ін.⁴

Значну увагу у збірнику приділено питанням культури та духовності України у XIX – на початку XX ст. Розглянувши діяльність губернських учених архівних комісій в Україні в організаційному аспекті, З.Зайцева дійшла висновку, що задіяні в них інтелектуальні ресурси надавали стабільної тягlosti пошуковій, авторсько-дослідницькій і видавничій діяльності цих інституцій⁵. Студія Г.Степаненко присвячена питанням розвитку православної духовної освіти, а О.Царенюк розглядає добродійницьку діяльність Товариства піклувального про тюрми⁶. Джерелознавство у збірнику репрезентовано доробками М.Дмитрієнко, О.Машкіна та Н.Шип.

Основу шостого випуску збірника становлять доповіді, виголошені на засіданні всеукраїнського круглого столу, присвяченого пам'яті видатного вітчизняного ученого-історика, професора Віталія Григоровича Сарбея. З вітальним словом до його учасників звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.Смолій. Він, зокрема, зазначив, що „практично весь творчий науковий шлях Віталія Григоровича пройшов у нашому інституті. Тут він закінчив аспірантуру, захистив кандидатську і докторську дисертації, працював спочатку молодшим, а потім старшим науковим співробітником. Із 1978 р. він очолював відділ історії капіталізму. Під його керівництвом було підготовлено десятки кандидатів і 12 докторів історичних наук. Завдяки його плідній науковій діяльності в Україні сформувалася багатогранна наукова школа, представники якої сьогодні задають тон в українській історичній науці, зокрема, в нашому інституті та в усіх провідних наукових центрах і університетах держави”⁷. “І сьогодні, згадуючи цю неординарну яскраву людину, – зауважив В.Смолій, – ми шануємо її науковий інтелект, працелюбність, блискучу ерудицію, чесність і доброту. І кращою відзнакою нашої пам'яті про Віталія Григоровича хай стануть традиційні “Сарбеївські читання”, які започатковує наш сьогоднішній “круглий стіл”⁸.

У статті члена-кореспондента НАН України О.Реєнта “Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес” констатовано залежність вітчизняної історичної науки від наукової кон'юнктури, зумовленої політичними процесами. Крах соціалістичної системи призвів до того, що зникла ідеологічна приналежність тем, пов'язаних із рухом декабристів, народників, діяльністю соціал-демократів, революцією 1905–1907 рр.

Проте поки кон'юнктурники від науки відхрещувалися від свого попереднього доробку, серйозні вчені готували якісно новий крок в освоєнні історичної царини. Поряд із певними досягненнями у переосмисленні історії України XIX – початку XX ст. О.Реєнт вказує і на недослідженість низки важливих проблем, зокрема, таких, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; формування національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку та наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія; Україна в часи Першої світової війни; дипломатична історія України⁹.

Перший розділ збірника, присвячений економічній історії українських земель, відкривається розвідкою Т.Бикової, в якій розглядається політичне й соціально-економічне становище Криму в період з середини XVIII ст. і до розгортання революційних подій 1917 р.¹⁰ Розробці актуальних питань історії економіки України присвячено статті Р.Буравченка, в якій ідеться про забезпечення технікою вітчизняної цукрової промисловості XIX ст., й О.Доніка, де розглядається соціокультурний вимір підприємництва України у другій половині XIX – на початку XX ст. Процеси морально-психологічного, ідеологічного та економічного протистояння кооперованих селян і крамарсько-лихварської верхівки села на початку XX ст., зумовлені поступом товарно-ринкових відносин і розвитком кооперативного руху, розкрито у статті І.Фаренія¹¹. Студія І.Кривошеї висвітлює процеси демаритаризації латифундій Правобережної України у першій третині XIX ст. Митній політиці Російської імперії й організації митного контролю в підросійській Україні присвячено розвідку В.Орлика. Основні аспекти діяльності з'їзду гірничопромисловців півдня Росії висвітлюються у студії О.Щербиніної.

Низку наукових розвідок присвячено актуальним аспектам вітчизняної політичної історії. Публіцистичну та політичну діяльність масонів України на початку XX ст. розкрито у статті О.Крижановської. Діяльність “вільних каменярів”, їх вплив на політичні процеси є однією з найактуальніших і найнедослідженіших тем не лише української, а й світової історії. О.Крижановська висвітлює діяльність у галузі видавничої справи відомих масонів М.Грушевського, Д.Дорошенка, С.Сфремова, О.Лотоцького, А.Ніковського та ін.¹² М.Дмитрієнко розглядає історію, проекти та реалії адміністративно-територіального устрою українських земель у XIX – на початку XX ст., а В.Шандра – основні проблеми управління Правобережною Україною у другій половині XIX ст.¹³ У виданні представлено наукові розвідки, присвячені історії міжрегіональних відносин. Так, В.Пашук здійснив порівняльний аналіз зародження українського і польського просвітніх рухів у Галичині.

Не обійдено увагою на сторінках збірника й питання вітчизняної культури. Створенню провідних вітчизняних гуманітарних організацій у період Першої світової війни присвячено розвідку Н.Загребельної. Благодійна діяльність на Черкащині на початковому етапі Першої світової війни розкривається у доробку Т.Курінної, а філантропічній діяльності на теренах Донбасу на межі XIX і XX ст. присвячено статтю С.Нестерцової. На шпальтах видання знайшлося місце й для досліджень, в яких висвітлюються питання освіти та просвітницької діяльності на українських землях. Зокрема цій проблематиці присвячено дослідження О.Лебедевка про розвиток освіти у Подунав'ї у XIX – на початку XX ст., а Н.Шип простежила зв'язки вітчизняних національного й соціального рухів у другій половині XIX ст.¹⁴

У збірнику представлені також біографічні, історіографічні та джерелознавчі дослідження. Зокрема заслуговують на відзнаку статті І.Дзири “Вплив “Літопису Малоросії” Жана-Венуа Шерера на “Історію русів” та Л.Маркітан “Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. у фотодокументах”.

У цілому шосте число охоплює практично усі аспекти життя України XIX – початку XX ст., які були предметом наукового інтересу В.Сарбея, тому збірник може зацікавити не лише вузькопрофільних дослідників і викладачів, а й широкий читацький загал.

Найбільше уваги у сьомому випуску видання приділено економічній історії України XIX – початку XX ст. Відкриває його велика за обсягом розвідка О.Реєнта й О.Сердюка, присвячена загостренню суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни¹⁵. Привертають увагу дослідження фармацевтичної справи, представлені у статтях Ю.Соліонович та О.Тищенка. Стаття О.Майстренка присвячена діяльності державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині XIX ст.¹⁶

Політичні студії включають розгляд діяльності Бунду на Поділлі у роки революції

1905–1907 рр. О.Симчишина та розвідку А.Стецюка, присвячену філософським поглядам І.Аксакова на національно-визвольну боротьбу слов'янських народів у Османській та Російській імперіях¹⁷.

Широко представлені у збірнику дослідження у сфері культури та духовності. У статті О.Буравського йдеться про літературну і громадську діяльність польської інтелігенції Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. О.Завальнюк висвітлює роль О.Шульмінського у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету, а розвідка Т.Кузьменко присвячена культурно-освітній діяльності українських січових стрільців у Наддніпрянській Україні. У статті О.Сухого розглянуто ідеологію та напрями діяльності Товариства імені Михайла Качковського у 70–80-ті рр. XIX ст.

У розділі “Життєписи” вміщено дослідження Т.Лазанської, присвячене роду Браницьких, а особливо О.Браницькій – відомій білоцерківській поміщиці, племінниці Г.Потьомкіна, а також змістовний біографічний нарис А.Скрипника про подільського губернатора О.Ейлера¹⁸.

У галузі історіографії заслуговує на увагу стаття О.Крижановської – знаного фахівця з історії масонського руху в Україні, – в якій зроблено огляд вітчизняного масонознавства¹⁹. У розвідці І.Дзири проаналізовано висвітлення історії України від найдавніших часів до початку національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького у козацьких літописах.

Восьмий випуск збірника включає різноманітні студії з історії України XIX – початку XX ст. Його відкривають розвідки відомих істориків О.Реєнта та В.Волковинського, присвячені спробам реалізації ідеї соборності України у XIX–XX ст. та діяльності терористичних есерівських угруповань в Україні на початку XX ст.²⁰ У збірнику також висвітлюються проблеми економічної історії України. Зокрема, І.Демидас, О.Лисенко та І.Фареній розглядають проблеми кооперативного руху.

Військові студії репрезентовані розвідкою В.Задунайського про бойову підготовку європейської кінноти і козаків наприкінці XIX – на початку XX ст.²¹ Проблеми вітчизняної урбаністики розглядаються у статтях В.Молчанова та Т.Ніколаєвої.

У збірнику також представлені студії у галузі культури та духовності. Стаття О.Завальнюка присвячена ролі О.Грушевського у становленні національної університетської освіти²². Роль української інтелігенції у формуванні української модерної нації дослідив І.Коляда, а Г.Корольов реконструював суспільну трансформацію інтелігенції із соціально-професійної групи у політичну еліту²³. На шпальтах збірника знайшлося місце і для доробків з історії релігії та церкви. Зокрема Т.Курінна здійснила аналіз витоків культурно-освітньої й благодійницької діяльності православної церкви наприкінці XVIII – у середині XIX ст., а Л.Шугаєва присвятила своє дослідження православним сектам духовного християнства²⁴.

Особливо приємно, що у збірнику знайшлося місце для рубрики “Студентські й аспірантські студії”. На жаль, вона поки що не стала традиційною. Залучення талановитої молоді до науково-дослідницької роботи є однією з нагальних потреб сьогодення. Останнім часом спостерігається прагнення молодих людей займатися науковою роботою, і наукові видання зобов'язані надавати їм свої шпальти. Можливо, їхні перші розвідки мають певні хитби, вони ще не повною мірою володіють термінологічним апаратом і науковим стилем, проте усе це приходиться із досвідом. Назвемо поіменно молодих дослідників, які мають шанс згодом стати відомими ученими. Це М.Милицина, О.Реєнт, Д.Решетченко, О.Рудь із Києва, М.Антощак із Бердянська. Спектр їхнього наукового інтересу надзвичайно різноманітний: від методологічних питань історичної науки до міжнародної торгівлі зерном.

Дев'ятий випуск збірника відкривається матеріалами конференції, присвяченої 90-річчю початку Першої світової війни. Поглиблений інтерес до першого в історії людства воєнного конфлікту світового масштабу є закономірним, адже він ознаменував собою глибоку цивілізаційну кризу, вихід з якої спричинив глобальні зміни у світовій історії. До того ж у радянський час Перша світова війна вважалася імперіалістичною і не перебувала серед актуальних тем. Як слушно зазначив у вступному слові В.Смолій, війна стала логічним завершенням суперечливих процесів XIX ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступних десятиліть, оскільки Версальська система породила низку нових суперечностей, спричинила розгортання потужних реваншистських сил у переможених державах²⁵.

Військові студії відкриває ґрунтовна розвідка О.Реєнта “Перша світова війна XX ст. та українське суспільство”, в якій дослідник доводить, що війна кардинально змінила гео-

політичний устрій і стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості, структурування політичних сил²⁶. Бойові дії та військові операції на теренах України у роки Першої світової війни стали предметом дослідження В.Волковинського, а Р.Кондратюк дослідив участь у бойових діях уродженців Волині²⁷. Не обійдено увагою і ставлення українського суспільства до Великої війни. Зокрема І.Коляда присвятив статтю поглядам на неї української інтелігенції, а О.Куриленко розглянув ідеологічну поляризацію в українській пресі. Благодійна діяльність у роки Першої світової війни висвітлена у розвідках О.Доніка та Н.Загребельної. Огляд джерел і літератури з проблеми біженців в Україні у цей період зробив Г.Сегеда.

Економічній історії України у переддень Першої світової війни присвячено статті А.Шевченка “Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни (на прикладі Миколаївського заводу “Наваль”)” та О.Шляхова “Підприємці та підприємництво в торговельному флоті півдня України напередодні Першої світової війни”. В.Молчанов розглянув матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України у передвоєнний час. У статті І.Фаренія йдеться про діяльність кредитних кооперативів Наддніпрянщини на початку XX ст.²⁸ Дослідження В.Орлика присвячено питним зборам в українських губерніях у першій чверті XIX ст. Молодий історик В.Тимченко зробив аналіз нововиявлених турецьких джерел та історіографії торговельних зв'язків Південної України з Османською імперією наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.²⁹

Політичні студії у збірнику репрезентовані розвідками О.Машкіна, який розкриває боротьбу між прибічниками російського самодержавства і націонал-демократами в Україні у період Першої світової війни, та І.Патера, що аналізує дипломатично-інформаційну діяльність Союзу визволення України. У статті М.Циганюка розглянуто тактику політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні. У статті мінського дослідника О.Кукси здійснено порівняльний аналіз політичного моделювання у Білорусії та в Україні у лютому–грудні 1917 р.³⁰

Теоретико-методологічні засади дослідження етнонаціональних спільнот Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлено у статті І.Монолатія, а життєвому шляху одного з лідерів Кирило-Мефодіївського товариства В.Білозерського присвячено дослідження Н.Барабаш. У збірнику знайшлося місце також для історіографічних і джерелознавчих розвідок.

Вважаємо за потрібне висловити і деякі побажання редколегії. Видання набагато б виграло, якби в ньому наводилися короткі відомості про авторів та анотації до статей. На жаль, збірник не публікує рецензій на новітні дослідження з цього періоду вітчизняної історії. Нарешті, недоліком є й чимало друкарських помилок, різночитання у написанні прізвищ (так, одна й та ж сама дослідниця іменується то Крижановською, то Крижанівською).

У цілому, рецензоване видання є вагомим внеском в українську історію. Матеріали збірника додають чимало нового до висвітлення економічного, суспільно-політичного та духовно-культурницького життя України у XIX – на початку XX ст., ставлять нові, поки що малодосліджені проблеми, такі, як військова історія, урбаністика тощо. Сподіваємося, що це видання в майбутньому буде вдосконалюватися.

¹ Молчанов В.В. Огляд джерельної бази та історіографії проблеми життєвого рівня місцевого населення Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. – С.5–16; Скрипник А.Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX – на початку XX ст.: історіографія проблеми. – С.17–24; Усенко П.Г. Маріупольщина середини XIX ст. у висвітленні Г.М.Калері. – С.25–30.

² Машкін О.М. Демократичний терор на Східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р. – С.66–81.

³ Осташко Т.С. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного Комітету. – С.82–92.

⁴ Довжук І.В. До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці XIX – на початку XX ст. – С.31–35; Орлик В.М. Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. – С.36–41.

⁵ Зайцева З.І. Вчені архівної комісії – складова частина української науки кінця XIX – поч. XX ст. – С.152.

⁶ Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок XX ст.). – С.159–168; Царенюк О.М. Роль комітетів Товариства піклувального про тюрми у розвитку пенітенціарної системи Наддніпрянської України XIX ст. – С.169–183.

- ⁷ *Смолій В.А.* Привітання до учасників “круглого столу”. – С.6.
- ⁸ Там само.
- ⁹ *Резніт О.П.* Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес. – С.7, 8.
- ¹⁰ *Бикова Т.* Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). – С.13–40.
- ¹¹ *Фареній І.А.* Морально-психологічні аспекти взаємовідносин кооперованих селян та сільських підприємців (початок XX ст.). – С.78–84.
- ¹² *Крижанівська О.О.* Публіцистична та політична діяльність масонів України на початку XX ст. – С.92–104.
- ¹³ *Дмитрієнко М.Ф.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.). – С.105–124; *Шандра В.С.* Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М.Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.). – С.193–213.
- ¹⁴ *Лебеденко О.М.* Розвиток освіти у Подунав’ї у XIX – на початку XX ст. – С.292–296; *Шип Н.А.* Про зв’язок українського національного й соціального рухів у другій половині XIX ст. – С.345–366.
- ¹⁵ *Резніт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С.5–47.
- ¹⁶ *Майстренко О.* Діяльність державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині XIX ст. – С.293–300.
- ¹⁷ *Симчишин О.* Діяльність Бунду на Поділлі у роки Першої російської революції (1905–1907 рр.). – С.130–137; *Стецюк А.* Національно-визвольна боротьба слов’янських народів Турецької імперії й Росія у філософських поглядах І.С.Аксакова. – С.138–156.
- ¹⁸ *Лазанська Т.* Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких). – С.229–246; *Скрипник А.* Подільський губернатор О.О.Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності. – С.247–256.
- ¹⁹ *Крижановська О.* Основні проблеми сучасного українського масонознавства. – С.257–269.
- ²⁰ *Резніт О.П.* Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX–XX ст. – С.7–15; *Волковинський В.М.* Україна в орбіті есерівського тероризму на початку XX ст. – С.15–49.
- ²¹ *Задунайський В.В.* Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX – початок XX ст.). – С.135–143.
- ²² *Завальнюк О.М.* О.С.Грушевський і становлення національної університетської освіти в Україні (початок XX століття). – С.203–211.
- ²³ *Коляда І.А.* Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації. – С.212–218; *Корольов Г.О.* Інтелігенція та українська ідея початку XX ст.: історико-теоретичний аспект. – С.219–224.
- ²⁴ *Курінна Т.М.* Витоки культурно-освітньої діяльності православної церкви й благодійності на Середньому Подніпров’ї, Пороссі та Потясменні наприкінці XVIII – середині XIX ст. – С.225–230; *Шуаєва Л.М.* Православні секти духовного християнства: історично-духовні витоки і особливості трансформації. – С.243–261.
- ²⁵ *Смолій В.А.* Вступне слово. – С.14.
- ²⁶ *Резніт О.П.* Перша світова війна XX ст. та українське суспільство. – С.15–20.
- ²⁷ *Волковинський В.М.* Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни. – С.21–40; *Кондратюк Р.Ю.* Волиняни на фронтах Першої світової війни. – С.103–112.
- ²⁸ *Фареній І.А.* Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку XX ст. – С.193–201.
- ²⁹ *Тимченко В.М.* Османські джерела та історіографія з торговельних зв’язків Південної України з Османською імперією (1775–1853 рр.). – С.188–192.
- ³⁰ *Кукса О.М.* Політичне моделювання у Білорусії та в Україні у лютому–грудні 1917 р. – С.207–219.

В.С.Шандра (Київ)

Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей / Под ред. А.И.Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – 384 с.

Пропонована до огляду книжка являє собою збірник статей, автори яких – відомі дослідники імперій – невід’ємної складової історичного минулого, через яке так чи інакше пройшло людство у своєму розвитку. Причому часова тривкість імперського періоду була

довшою від етапу його національного становлення. Автор кожної з пропонувананих до ознайомлення статей є учасником міжнародного проекту “Історія Російської імперії в загально-світовому контексті”, на базі якого відбулася московська конференція на тему “Історія імперій: порівняльний підхід до викладання і дослідження” (2003). Крім фахівців з історії Російської імперії, до неї залучалися спеціалісти провідних університетів та наукових центрів США, Європи, Туреччини і Японії, які зарекомендували себе, досліджуючи інші імперії, а отже, йшлося і про вироблення компаративних підходів шляхом спланованої й узгодженої низки питань, які найбільше стосувалися з’ясування генезису останніх, становища еліт, економічних відносин між центром і периферіями. Між іншим, саме така постановка питання може служити зразком проведення конференцій, присвячених будь-яким науковим проблемам. Залучення не лише “чистих” істориків, а й спеціалістів із права, економіки, соціології, філософії та політики дозволило проаналізувати особливості створення, функціонування, розвалу імперій і підкреслити актуальні тенденції розвитку сучасної світової історіографії у галузі *імперіології*, а звідси підійти й до дослідження Російської імперії.

Отже, перед нами визначна, можна сказати, етапна праця відомих дослідників, які здійснюють інтелектуальну модернізацію історичної науки, пропонуючи власні теорії та парадигму до різноманітних процесів формування механізмів легітимації й тривалого функціонування світових імперій як невід’ємної частини багатотомової та різноманітної історії людства.

Спроба типологізації й використання порівняльно-історичного методу, з’ясування визначальних ознак і властивостей імперій викликала потребу в продовженні пошуку дефініцій та концептуальних моделей. Один з авторів – Альфред Рібер, чиєю статтею “Порівнюючи континентальні імперії” відкривається збірник, пропонує застосовувати історико-компаративний підхід лише у тих випадках, коли вони співіснували в часі й мали спільні кордони, а також продемонстрували свою довговічність. Ось чому до його уваги потрапили Габсбурзька, Османська, Російська, Іранська і Китайська, які він об’єднав під однією назвою – континентальні євразійські імперії. Запропоноване сполучення значно зменшує можливість теоретичних прорахунків при вивченні процесів, які в них відбувалися. Взятши до уваги такі фактори, як ставлення до влади імператора, відносини центру з місцевими елітами, роль бюрократії, способи управління надбаними територіями, автор, з’ясувавши їх впливи на довговічність імперій, значно поглибив дослідження своїх попередників про те, що вони розвивалися подібно, але не ідентично. Використовуючи імперську ідеологію, бюрократію та відмінну від центру політику щодо кордонів і окраїн для стабілізації й зміцнення влади, правлячі еліти проявляли свою гнучкість, а тому було б помилково зображати історію імперій як невинний занепад.

Англійський історик Домінік Лівен, поглиблюючи власні дослідження міжнародних чинників розвитку останніх, на відміну від А.Рібера, у статті “Імперія на периферії Європи: порівняння Росії та Заходу”, зосереджуючись на головних атрибутах Британської й Російської імперій, зокрема таких, як конструювання територіального простору і поліетнічності, стверджує, що обом їм, першій – за допомогою морського флоту, а другій – сухопутної армії, вдавалося зберігати рівновагу сил в Європі. Подібність геополітичних позицій, але очевидна різниця у статусі колишніх заморських колоній Англії та прилеглих (континентальних) до Росії дозволила досліднику резонно зауважити, що великобританські сьогодні є незалежними державами, тоді як надбані останньою землі все ще перебувають у складі Російської Федерації. Такий парадокс Д.Лівен пояснює соціальною нерівністю царської еліти і неросійської етнічної знаті (хоча цей фактор є не до кінця аргументованим, а тому й непереконливим), а також викоріненням імперським центром будь-яких політичних інститутів, які могли б сприяти формуванню ідентичності окремих народів.

Третя стаття збірки “Формування Російської імперії в XV – на початку XVIII ст.: спадок Русі, Візантії та Орди” належить більш відомому українському читачеві німецькому історику Андреасу Каппелеру, зокрема через переведення у Москві й Львові його фундаментального дослідження¹. Не вдаючись до порівняння Російської імперії з іншими світовими, а зосереджуючись переважно на початковому етапі її формування, автор зауважив важливість саме останнього для подальших процесів імперської вестернізації XVIII–XX ст. Саме тому, виділяючи п’ять етапів експансії Росії, початковому він відвів перші чотири періоди – входження Русі в Орду, боротьба за її спадок, перехід в Азію, повернення до Заходу, а останній, п’ятий, пов’язав лише з проголошенням Петром I (1721 р.) імперії. Більш переконливо виявилася та частина статті, в якій здійснено типологію методів інтеграції

нових територій до складу Російської імперії, зокрема таких, як економічний, соціальний, культурно-релігійний. На відміну від деяких сучасних російських істориків А.Капелер не відкидає репресивної інтеграційної політики, яка, на його думку, переважала у ранній період формування імперії й спиралася на військову силу і гноблення, а вже в XVII ст. вона модернізувалася та здійснювала експансію більш обережно, що відобразилося у залученні місцевих еліт до співпраці в прикордонних регіонах.

Наступний блок статей, об'єднаний проблемою ролі привілейованих станів, відкривається розвідкою сучасного російського дослідника О.Каменського "Еліти Російської імперії й механізми адміністративного управління". Слід віддати належне авторові за дихотомічне поєднання розгляду формування останніх і розвитку управлінської системи, що були не лише тісно взаємопов'язані, а й взаємообумовлені. Адже незавершеність процесів формування станів дозволила Петру I у ході своїх перетворень цілеспрямовано спростити соціальну структуру тогочасного російського суспільства та шляхом законодавчих актів створити правову і соціальну базу для їх використання в інтересах імперії. Табель про ранги став тим могутнім механізмом створення бюрократичного апарату, за допомогою якого навіть дворянська станова організація, як й органи місцевого самоуправління, не кажучи вже про створювані установи і церкву, підпорядковувалися державним цілям та інтересам, а тому ставали невід'ємною частиною адміністративного апарату. О.Каменський, розглядаючи структуру державного управління, мало зосереджується на специфіці національних окраїн, від чого складається помилкове враження, що її майже не існувало. Таким "зручним" підходом важко пояснити особливості правового статусу Кавказу й Середньої Азії, не кажучи вже про Царство Польське та Велике князівство Фінляндське, котрі змогли зберегти власний, і, більше того, їм саме через це навіть вдалося вийти з імперського простору.

Продовжуючи попередню тему, Є.Сергєєв зосередився на військовій еліті Російської імперії напередодні Першої світової війни. Адже, справді, – це войовнича держава, яка створювалася з допомогою зброї й шляхом формування власної військової еліти. Спершу автор з'ясував фактори, які впливали на створення вищого командування, зокрема зауважив, що "космополітична" освіта останнього забезпечувалася вихованням на ідеях васальної відданості "царському вінченосцю". Далі він зупинився на компаративному аналізі менталітету військових еліт держав – учасниць Першої світової війни, що дозволило йому через порівняльну таблицю спільних базисних компонентів їх свідомості дійти кількох важливих висновків. Характерна спільна риса "військового складу розуму" була неоднаковою в різних еліт. Саме вона вплинула на союзницькі відносини між державами і зумовила поразку Російської та Австро-Угорської імперій, а згодом і їх розвал.

Наступна стаття Ханса Петера Хьое (Австрія) є особливо продуктивною для дослідників, інтереси яких зосереджуються на привілейованих станах. Адже вона присвячена елітам Габсбурзької монархії у 1845–1914 рр. Найперше, що впадає в око, – це спроба кваліфікації соціальних груп чи підгруп для того, щоб з'ясувати, котрі з них можна зараховувати до еліти, як і поділ її на імперську та етнічну, а також встановити, чому вона була зацікавлена у зміцненні цісарської влади й збереженні монархії.

Завершує цю групу статей дослідження Селчука Акшина Сомеля з Туреччини "Османська імперія: місцеві еліти і механізми їх інтеграції, 1699–1914". З'ясування процесу входження останніх в імперський простір впродовж значного часового відрізка дозволило історичу відстежити способи додання впливів різноманітних етнічних династій та засоби погашення конфліктів між центральною владою й провінційними елітами. Баланс між центром і периферіями досягався шляхом гнучкої політики, яка постійно змінювалася, враховуючи внутрішню соціально-економічну реальність та зовнішній тиск експансіоністських держав.

Блок статей, об'єднаний заголовком "Економіка", ніби продовжуючи попереднє дослідження, відкривається розвідкою Кемалю Чичека також із Туреччини про економічні стосунки в Османській імперії у період її перетворення у периферію Заходу (1700–1914). Вказана хронологія вибрана спеціально, бо саме у той проміжок часу нагромадження капіталу на Заході проковувало його спрямування в Османську імперію, що змінювало її економічну, фінансову і податкову структуру. Такі ж хронологічні рамки обрали й автори наступної статті – Б.Ананьїн та К.Правилова, які взялися дослідити "Імперський фактор в економічному розвитку Росії". Варто зауважити, що цінність цієї розвідки полягає в тому, що тут уперше запропоновано методичу дослідження фінансової політики у Російській імперії, зокрема чітко визначено найважливіші реформи в цій галузі й підкреслено особливості формування територіального бюджету у Грузії, Закавказзі, Великому князівстві Фінляндському, Царстві Польському і Туркестанському генерал-губернаторстві. Ключовою

виявилася проблема про розподіл статків та видатків між окраїнами й центром. Одним словом, у разі поліпшення і вдосконалення запропонованої методики майбутній дослідник зможе з'ясувати стан розвитку економіки провінцій відносно центру та встановити, наскільки еквівалентним був обмін між ними, щоб підійти до найважливішого питання: колоніальною державою якого типу була Російська імперія?

Четвертий і останній блок статей об'єднаний заголовком "Простори імперії" й представлений трьома статтями відомих дослідників про формування відповідного політико-правового та соціально-культурного поля. У першій "Імперія і нація в уяві російського націоналізму. Помітки на полях однієї статті О.І.Піпіна" Олексій Міллер блискуче описав, як консолідувалася російська нація шляхом творення уявних географічних понять-образів та за допомогою яких присвоювалася певна частина імперських територій, відкинувши при цьому тези деяких істориків (Д.Роулі, Р.Кайзера, Дж.Хоскінга й інших) про те, що царизм не робив різниці між імперією, національною державою й нацією. На численному ілюстративному матеріалі доведено, що російський націоналізм ідеологічно формувався у взаємодії й суперництві з іншими його видами в імперії, насамперед польським, українським, ісламсько-татарським.

А.Ремньов запропонував власне бачення теми, давши назву своїй статті "Росія і Сибір у мінливому просторі імперії, XIX – початок XX ст.". Остання – перша російська колонія – вливалася до складу країни поетапно, від Сибірського ханства до відповідного царства та генерал-губернаторства, зберігаючи особливий статус до 1870-х рр. Разом з її адміністративним впорядкуванням автор простежив також, як формувалися географічні поняття Сибіру й як поширювалися його простори до Тихого океану з одночасним розпаданням на Східний і Західний, Далекий Схід та Степовий край. Особливий статус останнього сформував громадську думку про можливість центробіжних устремлінь цього регіону, але, на відміну від українського, це питання, на думку автора, не перейшло в небезпечну фазу політичного сепаратизму, що й не дивно. Адже у першому разі відділення базувалося б за національною ознакою, а в другому – за територіальною.

У третій статті цього циклу "Місцеві суди, імперське право і громадянство у Росії" Джейн Бьорбек (США) досліджує правовий простір цієї держави шляхом з'ясування чисельності судів та юрисдикції справ, що вони їх розглядали. Автор доходить думки, що для російської судової системи був характерним правовий плюралізм, якого дотримувалися практично до кінця XIX ст., а нездатність об'єднати різноманітні юридичні норми, що існували в імперії, завадила кодифікації нових законів.

Нарешті, підсумовує збірку стаття А.Давідсона "Спадок імперського минулого", яка є фактично післямовою у цьому виданні. Якщо поступово розпалися всі імперії, вважає автор, то вже час почати з'ясувати, що це дало нинішньому людству. Вдаючись до численних прикладів із світових імперій, Давідсон переконаний, що розвал останніх дав негативні та позитивні наслідки, хоча, на його думку, перші переважають, що вказує якоюсь мірою на авторський сумнів щодо "історичної справедливості" їх розпаду. Збільшення силових світових центрів, хаос і криваві диктатури у світі, антиросійські настрої та взаємна підозра на пострадянському просторі – все це прояви імперського минулого, його наслідки, подолати які покликані не лише політики, а й історики також, бо саме в їх руках перебуває минуле.

Підводячи підсумки сказаному, можна наголосити, що серед причин, які змусили детально зупинитися на кожній із включених до книжки статей, було насамперед з'ясування, над якими проблемами та як працюють сьогоденні російські й зарубіжні історики. Запропоноване в ній коло питань достатньо широке, хоча і не обіймає всього спектру імперського минулого. До того ж не чітко простежено як причини, так і наслідки розпаду імперій та, врешті, до якої класичної моделі відноситься Російська. Продуктивність порівняльно-історичного методу, звичайно, досить ефективна, хоча його й не можна вважати універсальним чи панатеєю. Адже до порівняння придатні скоріше подібні процеси та явища, а не ідентичні. Регіональна й національна специфіка нерідко "не спрацьовує", а тому залишається поза межами концептуалізації імперських моделей. Вихід із цього становища може бути досягнутий таким чином: з'ясовані типові риси, властивості й ознаки варто відтінювати унікальними, нетиповими процесами, виявляючи чинники, що впливали на їх появу. Адже саме на них так багата Російська імперія. І серед них, наприклад, особливості колоніального статусу регіонів, окремих етносів та націй. Напевно, неврахуванням такого підходу й пояснюється відсутність серед авторів збірки представників із колишніх республік Радянського Союзу, хоча, як відомо, імперське минуле осмислюється і переосмислюється багатьма національними історіографіями.

Відсилаючи читача до книжки із статтями провідних істориків, яким притаманні блискучі аналітичні міркування з цілою низкою нових теоретичних схем, концепцій та проблемних положень, що їх так ретельно з огляду на інтелектуальний плюралізм скомпонував відповідальний редактор О.І.Міллер, сподіваємося, що вона сприятиме розширенню наукових горизонтів, активізує дослідження імперського феномену в історії України.

¹ Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 1992; Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005.

РЕЦЕНЗІЇ

М.С.Горєлов, О.П.Моця, О.О.Рафальський
Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2005. – 632 с.

Упродовж останніх 15 років у вітчизняній історичній науці, в усьому корпусі суспільно-гуманітарного знання відбулися й продовжують відбуватися докорінні концептуальні зрушення. Стара марксистсько-радянська "п'ятичленна" формаційна схема, що передбачала виділення первісності, рабовласництва, феодалізму, капіталізму і соціалізму (як першої фази комунізму), наказала довго жити. Неадекватність останньої основним стадіям еволюції людського суспільства було продемонстровано ще у 60-х рр. минулого століття під час дискусій щодо формаційної природи східних суспільств. Ортодоксально-ідеологічний тиск брежнєвських часів визначив її консервацію, особливо в навчальній літературі.

Проте і за так званої "доби застою" науково-філософська думка не тупцювала на місці. Дослідниками, і тут варто перш за все згадати імена двох видатних московських сходознавців Л.С.Васильєва та В.П.Любечкіна, розроблялися концепції поліваріантності розвитку людства (головно, через позицію Схід – Захід) і нове бачення його основних стадій. До того ж із середини 70-х рр., після виходу ґрунтовної книги Є.Б.Рашковського¹, присвяченій аналізу сходознавчої проблематики у працях А.Дж.Тойнбі, в філософських та історичних колах прокинувся інтерес до цивілізаційного розуміння соціокультурного процесу, яке у латентній формі певною мірою існувало й раніше завдяки знайомству деяких дослідників із старими виданнями праць М.Я.Данилевського, К.М.Леонтьєва та О. Шпенглера, мало шанованими офіційним історичним матеріалізмом.

Ґрунтовне знайомство з філософсько-історичною концепцією А.Дж.Тойнбі, переклади основних праць якого з'явилися тільки у 90-х рр.², відкривало широку панораму розмаїття історії, виникнення, розквіту й загибелі окремих цивілізацій різних генерацій, що взаємодіяли між собою в просторі та часі. Історія починала жити насиченим соціокультурним життям, чому сприяло і поширення етнологічних ідей Л.М.Гумільова. Тому не дивно, що з дискредитацією офіційного формаційного догматизму за доби горбачовської "перебудови" вже у кінці 80-х рр. на масштабних загальносоюзних конференціях окремі доповідачі як на базу в теоретико-методологічному відношенні спиралися саме на цивілізаційний підхід. Упродовж 80-х – на початку 90-х рр. останній потроху починав заявляти про себе й в українських виданнях³. Автори присвяченій цивілізаційному осмисленню історії України також позитивно згадують А.Дж.Тойнбі (с.11).

Варто відзначити, що цивілізаційний підхід у його, так би мовити, "чистому" вигляді є так само однобічним, як і формаційна чи еволюціоністська теорія односпрямованого прогресивного розвитку людства. Для об'ємного розуміння історії людства як такого, окремої його епохи, певного народу необхідно одночасно виходити принаймні з трьох теоретико-методологічних принципів: стабільності (який, зрозуміло, розробляли не лише К.Маркс та Ф.Енгельс, а й А.Фергюсон, А.-Р.Ж.Тюрго, М.Ж.А.Кондорсе, Г.-В.-Ф.Гегель, К.А.Сен-Сімон, О.Конт, Г.Спенсер, Л.Г.Морган і багато інших видатних мислителів), поліваріантності шляхів розвитку та цивілізаційної дискретності руху людства. Ці принципи взаємодоповнюють один одного, їх використання сприяє всебічному осягненню історичного процесу у його цілісності й розмаїтті⁴.

Впродовж останнього десятиліття цивілізаційний підхід почав набувати дедалі більшого поширення в різних науках (і не тільки в історичних та філософських), а й у галузі теорії міжнародних відносин і світової економіки. Дослідженнями Ю.М.Пахомова й інших учених⁵ було доведено надзвичайно важливу, підчас вирішальну, роль цивілізаційного фак-

тора у визначенні моделі, темпів та успішності суспільно-економічного розвитку тієї чи іншої країни, її здатності до продуктивних трансформацій відповідно до викликів часу.

Почали з'являтися і поодинокі праці, в яких автори прагнули визначити місце України у системі цивілізацій світу⁶. Але лише найостаннішим часом вітчизняні вчені, автори монографій, про яку далі йтиметься докладніше, визначили собі за мету створити ґрунтовну цивілізаційну історію України. Вже одне це робить книгу непересічним явищем у сучасному науковому житті. Але, зрозуміло, лише цим позитиви праці М.Є.Горелова, О.Р.Моці та О.О.Рафальського не вичерпуються.

"Цивілізаційна історія України" – видання новаторське й своєчасне. Ґрунтовних та популярних історій останньої, її народу і його культури від "Історії України-Руси" М.С.Грушевського до академічної п'ятитомної "Історії української культури" є достатньо. Практично всі вони були перевидані та написані за роки незалежності. Автори монографії, про яку йдеться, роблять наступний крок. Вони не ставлять завдання послідовного історичного викладу подій минулого, створення портретів видатних діячів чи систематичного викладу феноменів національної культури. Мета праці – концептуальне осмислення цивілізаційного розвитку людності України від "неолітичної революції" – утвердження землеробсько-скотарських форм господарства з подальшою появою племінних органів влади й управління та відповідними соціокультурними і світоглядними зрушеннями пізньопервісної доби – до сьогодення.

При розгляді провідних, найрепрезентативніших пізньопервісних культур на теренах Української держави доби енеоліту та бронзового віку, зокрема давньоземлеробської трипільської культури і переважно так званих скотарських культур Приазовсько-Причорноморських степів, автори широко вживають поняття "протоцивілізація". Декому таке може здатися надто сміливим, але, на нашу думку, це цілком коректне вживання відповідного слова для позначення тих соціокультурних спільнот, які рухалися в напрямку до цивілізації й у зародковому вигляді мали окремі притаманні ранній з неї риси, але з тих чи інших причин не змогли створити власні структури як такі із системною цілісністю повного набору відповідних ознак. Це стосується перш за все трипільської культури, яку з легкої руки далеких від археології та філософії історії політиків нині називають цивілізацією⁷. Споріднені з останньою енеолітичні спільноти Балкансько-Дунайсько-Карпатського регіону (Караново, Боян, Гумельниця й ін.), що стояли на одному з нею рівні розвитку, вже давно було визначено як протоцивілізаційні утворення, тобто цивілізації, що не відбулися⁸.

Складніше з цивілізаційним аналізом кочівницьких суспільств. Автори визначають їх, зокрема половецьке, також як протоцивілізаційне. З одного боку, якщо виходити з даних трохи вище ознак протоцивілізаційного суспільства, із цим можна погодитися, оскільки навіть "аутентичні" кочовики часто-густо мають численні риси цивілізованого суспільства (ремесло, писемність, сильну соціальну стратифікацію, підчас сповідають одну із світових релігій тощо). Проте вони як такі, зберігаючи власну природу у недоторканому вигляді, самі по собі принципово не можуть створити цивілізацію, яка передбачає наявність міст і територіально-адміністративного державного устрою.

Тому перехід до цивілізації кочівницьких народів, як, наприклад, скіфів чи хазар, передбачає певне "самозаперечення" старого способу існування, зокрема через створення ставок-столиць та відповідного розвитку урбаністичних форм життя (хазарський Ітіль, монгольський Каракорум, золотоординські Сарай-Бату й Сарай-Берке тощо). До того ж для сталого державного життя кочові за своїм походженням етноси мають підкорити сусідніх землеробів (скіфи, хазари) чи утвердитися на території останніх (як булгари та мадяри серед придунайських слов'ян) при паралельному встановленні масштабних регулярних торговельних зв'язків із сусідньою розвинутою цивілізацією (скіфи й античні міста-держави Північного Причорномор'я, хазари і мусульманські країни басейну Каспія тощо)⁹.

Цілком природно, що увагу дослідників зосереджено, головним чином, на розвитку українського народу та його етнічних пращурів. Автори монографії, слухно відкидаючи антинаукові вигадки щодо "споконвічності" або багатотисячолітньої історії останнього, що поширюються нині численними фальсифікаторами, виразно розмежовують його етноісторичних предків і, власне, українців, чії окремі культурно-мовні ознаки можна розглядити вже в глибинах історії південних та південно-західних земель Київської Русі. Але у, дійсно, самобутньому, системно взаємопов'язаному вигляді вони разом із специфічно українською суспільно-політичною формою самоорганізації постають із XVI ст. Наступне століття демонструє самоусвідомлення руського етносу як в основі своєї українського народу, який уже за часів Хмельниччини виборює власну державність (с.231–235).

Проте під знак запитання можна поставити вживаний авторами термін "козацька цивілізація" (с.228 і наступні). Як він співвідноситься з також не дуже чітко визначеним

(про що мова далі) поняттям "українська цивілізація"? Це, так би мовити, "цивілізація у цивілізації"? Але саме в козацькому побуті, порівняно з тогочасним населенням українських міст та життям церкви, ми знаходимо значно менше ознак, власне, цивілізації. Безумовно, козацтво знаходилося на рівні останньої, але його побут мав і виразні риси того устрою, який у термінології Моргана – Енгельса визначається як "військова демократія". До того ж осереддя українського козацтва – Запорізька Січ – не може бути визначена як місто. Це був потужний військовий табір, куди не допускалися жінки, хоча окремі риси ранньоміського центру (концентрація політичної влади й матеріальних ресурсів тощо) він також мав.

Важливо відзначити, що в поняття цивілізаційної історії України автори дослідження включають життя кримськотатарського народу (с.262–279), який має принципово іншу, ніж давні русичі та українці, соціокультурну природу й належить до мусульмансько-афразійського цивілізаційного світу. Тісні відносини продовж багатьох століть пов'язували козаків і татар. За часів миру досить широкими були й економічні зв'язки, а інколи, як на початку Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, татари виступали союзниками козаків. Тому включення історії Кримського ханства у контекст цивілізаційної історії є не лише "політкоректним" кроком, а цілком виправдано з наукової точки зору.

Ідею насиченими та гостро актуальними видаються останні розділи книги, присвячені цивілізаційній, а ще більше ідейній і політичній історії України ХХ ст. й сьогодні. Через суперечності державотворчих проєктів (зокрема "інтегрально-націоналістичного" Д.Донцова та елітаристсько-етатистського В.Липинського) і тяжкі випробування, через які пройшов український народ від початку Першої світової війни, автори висвітлюють складні проблеми визначення цивілізаційної ідентичності України, соціокультурну неоднорідність населення її основної території й західних областей, що входили до складу Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі. Багато чого в цьому розгляді слід підтримувати і вітати. Проте тут, як й у попередніх частинах, бачимо деяку двозначність базового для авторів поняття – "українська цивілізація".

Вона полягає в тому, що з контексту не завжди зрозуміло, йдеться про, власне, окрему "українську цивілізацію", яка мусить мати певні ментально-ціннісно-мотиваційні духовні підвалини та наочно представлені свої особисті ознаки, чи "історію останньої на теренах України". Щось подібне зустрічаємо в М.С.Грушевського у випадку з антами, яких він називає "українськими племенами", але не роз'яснює, чи є вони такими в етнічному відношенні, чи тому, що мешкали на території України. В такому разі "українськими" можна було б називати і киммерійців, скіфів, печенігів, торків, берендеїв та чорних клобуки, тим більше, що нащадки їх значною мірою ввійшли до складу українського етносу.

На наш погляд, у поняття "цивілізаційна історія України" автори, хоча й не завжди послідовно, вкладають саме друге значення, аналізуючи перш за все цивілізаційний процес на території сучасної України. В такому разі цілком логічно у коло їх дослідницької уваги потрапляють трипільці, давні, індоєвропейські в етномовному відношенні скотарі – творці "курганних" культур, скіфи, античні греки, хазари, кримські татари, поляки і росіяни. Перелік можна було б розширити, залучивши до нього інші народи, що мешкали й нині проживають на території сучасної України та продовжують здійснювати вагомий внесок в її цивілізаційний розвиток. Маємо на увазі перш за все євреїв, яким належить перший відомий писемний документ з історії давнього Києва (десь часів князювання Ігоря Рюриковича)¹⁰.

Тут ми виходимо на складну й дискусійну проблему про співвідношення етнонаціональних та цивілізаційних (у Середньовіччі здебільшого конфесійно-цивілізаційних) спільнот, на чому варто трохи зупинитися.

Як відзначалося вище, цивілізаційна теорія має тривалий розвиток, а її квінтесенцією, найповнішим і найлогічнішим репрезентантом у світовому масштабі виступає філософія історії А.Дж.Тойнбі. Останній розумів цивілізації (за винятком деяких найдавніших, створених окремим етносом, як-от давні єгиптяни чи майя, на первісному ґрунті без іноцивілізаційних впливів) саме як поліетнічні утворення (антична, східнохристиянська, західнохристиянська, мусульманська тощо).

Такий підхід є виправданим та слухним. У світовій історії, від давньої Месопотамії початку III тис. до н.е., ми бачимо поліетнічні утворення із спільними принципами суспільно-політичної організації, господарського життя, релігійно-міфологічних образів, світогляду й культурних форм у народів, що їх складають і перебувають у постійних тісних багатобічних зв'язках. У прикладі з Дворіччям маються на увазі шумери та аккадці й значною мірою також еламіти, хурити, амореї й інші етноси. Найістотнішим є те, що вони ма-

ли спільне духовно-культурне, ідейно-ціннісно-мотиваційне підґрунтя, яке на архетипічно-му рівні визначало характер і базові риси відповідної цивілізації в цілому та окремих її народів. Всі з останніх, які належали у взятому прикладі до цілком різних етномовних спільнот, мали власні мову й культуру, але глибинним підґрунтям кожної з них були спільні для відповідної цивілізації базові ментально-ціннісно-мотиваційні засади.

Ще виразніше подібну картину спостерігаємо в античній і традиційних індійсько-південноазійській та китайсько-східноазійській цивілізаціях. А у середньовічних цивілізаціях третьої генерації – візантійсько-східнохристиянській, західнохристиянській (на ґрунті якої утворюється новоевропейсько-північноатлантична) й мусульмансько-афразійській – бачимо нерозривний зв'язок останніх і певних потужних конфесій, які найповніше акумулюють, синтезують та репрезентують ментально-ціннісно-мотиваційний лад певної сукупності історично пов'язаних між собою народів з їх власними національними мовами й культурами. Вони виступають колективними суб'єктами розвитку відповідної цивілізації, але приписувати кожному окрему з них було б, на наш погляд, недоцільно.

Якщо ми підемо по шляху надання кожному народу з його культурою статусу окремої цивілізації (французької, фінської, грузинської, української, узбецької тощо), то це приведе нас до ототожнення (і підміни) понять "культура окремого народу" та "цивілізація його", що, зрозуміло, було б недоречно. Більше того, без термінологічного визначення залишалися б великі багатонаціональні утворення із спільними базовими ментально-ціннісно-мотиваційними підвалинами й багатостолітніми всебічними зв'язками, тобто такі спільноти, які А.Дж.Тойнбі та його послідовники і визначають як окремі цивілізації.

Тому, на наше переконання, цивілізаційну історію України варто розглядати саме як відповідний процес на її території, ніж як історію окремої "української цивілізації". Саме так роблять автори книги, розглядаючи соціокультурний та політичний розвиток не лише українців, а й скіфів, північнопонтигійських греків, кримських татар тощо, тобто саме цивілізаційний процес на теренах України.

Отже, перед вітчизняним науковим загалом стоїть актуальне завдання розробки цивілізаційної історії України в контексті загальносвітового відповідного процесу з урахуванням його спадковості та розривів у тих чи інших регіонах, багатонаціональної природи різних спільнот, контактів, взаємозбагачення і зіткнення окремих із них. Все це ми бачимо в історії України, яка з часів князювання Володимира Святославича є органічною частиною східнохристиянського цивілізаційного світу, але відповідно до свого географічного положення та конкретно-історичних перипетій має й межовий у цивілізаційному відношенні статус по відношенню до приатлантичного Заходу, а також упродовж кількох століть, а частково (головно, через кримських татар) і сьогодні, до мусульманського Сходу.

Під кінець хотілося б відзначити продуману композицію книги, зокрема те, що в перших розділах подається загальна панорама природи та географії України, антропологічного складу й етнографічних ознак населення, історії вітчизняної мови та її локальних діалектів. Видання збагачує наявністю ретельно підбраного ілюстративного ряду й історичних карт. До того ж при всій своїй науковості праця М.Є.Горелова, О.П.Моці та О.О.Рафальського написана цікаво, легкою і зрозумілою для студентів та широкого читачького загалу мовою. Водночас вона викликає бажання дискутувати з авторами й наводить на власні роздуми з приводу багатьох відбитих у ній тем і проблем.

Тому маємо повне право вважати монографію "Цивілізаційна історія України" важливим кроком на шляху цілісного осмислення історичного, соціокультурного процесу на теренах нашої держави та подякувати авторському колективу за корисну, ґрунтовну й цікаву узагальнюючу працю. Вона підводить підсумок багаторічних досліджень і, безперечно, може розглядатися як відправна позиція для подальшого поглибленого вивчення проблем цивілізаційної історії України.

¹ *Рашковский Е.В.* Востокоевдная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби. – М., 1976.

² *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М., 1991; *Его же.* Цивилизация перед судом истории. – М.; СПб., 1995; *Его же.* Дослідження історії. В 2-х томах. – К., 1995.

³ *Павленко Ю.В.* Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж.Тойнби // *Теория и методы археологических исследований.* – К., 1982. – С.89–110; *Его же.* Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // *Юбилей науки: 1989.* – С.439–459.

⁴ Докл. див: *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996; *Его ж.* Історія мирової цивілізації: Філософський аналіз. – К., 2002.

⁵ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К., 2002.

⁶ Ткаченко В., Ресит О. Україна на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995; Павленко Ю.В. Цивилизационные измерения современного мира и Украина // Радуга. – 1999. – № 5–6. – С.68–72; Його ж. Українська модель у цивілізаційному вимірі // Розбудова держави. – 2000. – № 1–6, С.114–122; Його ж. Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149–165.

⁷ Див. напр.: Заєць І.О. Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації Трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С.12–27; Черняк В. Трипілья – вікно у початок історії // Там само. – С.28–40 та ін.

⁸ Черных Е.Н. На пороге несостоявшейся цивилизации // Природа. – 1976. – № 2. – С.78–93.

⁹ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. – К., 1989; Його ж. Классообразование у кочевников // Маргулановские чтения – 1990. – М., Алма-Ата, 1992. – С.33–39.

¹⁰ Golb N., Pritsak O. The Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. – London, 1982.

Ю.В.Павленко (Київ)

С.В.Кульчицький. Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.

Події останніх днів (гучні «корупційні» скандали навколо владної верхівки, несподівана й не зовсім вмотивована відставка уряду Ю.В.Тимошенко, очевидний розкол серед «батьків» Помаранчевої революції тощо) посяли серед частини політикуму, населення та науковців сумнів щодо самого явища – а чи була революція взагалі? Дехто почав стверджувати: революцію «закопали», революція закінчилася, революція зазнала поразки, може, революцію повторити...

Знову, як і тоді, в листопаді–грудні 2004 р., на перший план висувається дискусійне питання: так що це відбулося – революція чи бунт, іноземна змова чи вдала політтехнологічна операція, провал Кучми, що остаточно заплутався в намаганнях продовжити своє перебування при владі і знайти слухняного наступника, чи «війна мільйонів проти мільярдів»?

Революція – явище багатоаспектне: це і масовий рух, і свідома діяльність партій і організацій, і повалення існуючих владних порядків, і трансформація політичних, економічних і соціальних принципів та інститутів держави. Події в Україні кінця 2004 р. підпадають під усі визначення революції, від марксистських до сучасних (Плано, Олток, Гідденс). Революційні події в Україні розвивалися й розвиваються не класично. Та й важко підігнати їх під якусь схему, теорію чи типові ознаки. Немає універсальної теорії революції. Ось чому Володимир Фесенко назвав події в Україні листопада–грудня 2004 р. «виборами пополам з революцією». Так, може, в цьому визначенні криється й прогноз щодо хронологічних рамок Помаранчевої революції – від виборів президентських (листопад–грудень 2004 р.) до виборів парламентських (березень 2006 р.)? Утім, це вже із галузі футурології, чи політичного прогнозування...

Ми ж сьогодні говоримо про Помаранчеву революцію з позицій науково-історичного осмислення її феномену: уже понад 9 місяців вона є предметом історіографічних та історіософських досліджень. Великий інтерес до Помаранчевої революції демонструють російські політологи (аж ніяк не історики). Той-таки Г.Павловський, не без самокритики, пише про «розслабленість», «благодушність», з якою Москва стежила за чужою революцією, але висновок робить парадоксальний: «Київська революція – ніяка не українська і не східноєвропейська. Це добре нам пам'ятна російська революція, ще одна в столітньому ланцюжку таких самих, починаючи з першої російської революції 1905 р.». Ідейні установки скандально відомого політтехнолога досить прозорі. Він пише: «Країна (йдеться про Велику Росію – О.У.) в результаті дістала менше демократії, а не більше. Заодно революція знищила і державу, і суспільство. Крім того, якраз у серпні 1991 р., а не в 2004 р. Росія втратила Україну, що злякалася – і справедливо – революційного безумства Москви, відгородившись від Єльцина незалежністю. Та революція коштувала нам і Союзу, і України». Ось так: і Україна – не українська, і революція – російська.

Оці пасажи Г.Павловського є його передмовою до книги «Оранжевая революция», що тільки-но з'явилась у Москві у видавництві «Європа». До речі, видавництво «Європа» створене щойно 2005 р. для, як воно запевняє, «політичної просвіти, зміцнення інститутів гро-

мадянського суспільства й політичної системи Росії як європейської держави». А розпочало свою діяльність це видавництво з досить промовистих проєктів: «Киргизський переворот. Березень–квітень 2005 р.» (упорядник Г.Павловський), Афанасьева О. «Держава чи революція?» (відвертий пасквіль на Помаранчеву революцію як «американський політтехнологічний проєкт»), «Росія і “санітарний кордон”» (передмова Г.Павловського).

Ці книжки – невелика частина суспільно-політичної літератури, що останнім часом виходить у Росії і має відвертий антиукраїнський характер. На стендах XVIII Міжнародного книжкового ярмарку (7–12 вересня 2005 р.) в Москві дуже рясно були представлені книжки із серій „Петлорівщина”, „Махновщина”, „Бандерівщина”, „Мазепівщина” тощо. Подібний наступ на ослаблений український інформаційний простір давно прогнозували, але зупинити не змогли...

Українські політики, історики, еліта (якщо вона хоче й спроможна бути такою) повинні повсюдно утверджувати право на власну історію, на власне сучасне політичне життя, на власну, врешті-решт, революцію (Помаранчеву, а якщо треба, то й чергову, – поки український народ не доб’ється повного утвердження своєї національної ідеї).

Як висловилася свого часу газета «День», усім нам необхідно наблизити українців до власної історії. У цій простій формулі: наблизити українців до їхньої власної історії, пробудити національну самосвідомість, ствердити історичну самотність одного з найчисельніших народів Європи, – зосереджено життєве покликання не одного покоління українських учених-істориків. Хто такі українці й чого вони хочуть – довго й терпляче словом історика та практичною дією політика роз’яснював М.С.Грушевський. Українці – історичний народ і сумніватися в його духовних прагненнях не має права вже ніхто. Відродити справді націєтворчий потенціал історичної науки прагнуть сучасні історики. Закономірно, що серед нинішнього політикуму, як і в роки Української революції 1917–1920 рр., знову велика питома вага фахових істориків. Стає очевидним, що зусиллями самих лише «юристів та економістів» неможливо збудувати Українську державу. Політичної легітимації нація може досягти лише через утвердження в масовій свідомості історично-територіальних уявлень. Історія для українців – це не тільки уявлення про минуле життя, це, насамперед, відтермінована мрія про державницьке. А тому без історії українці не можуть творити політичний устрій сучасного суспільства.

Серед істориків останнього державотворчого «призову» заслужено виділяється відомий учений, д-р іст. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки Станіслав Кульчицький. Наблизити українців до власної історії – це життєве кредо С.Кульчицького. У його науковій діяльності все вражає масштабністю й глибиною: професійно історією він займається майже 50 років, його творчий доробок сягає близько 1600 опублікованих праць, в Інституті історії України працює 33 роки, заступником директора інституту – 15 років. Книга про Помаранчеву революцію є 44-ю в його авторському доробку. Прикметно, що майже половину книг С.Кульчицького становлять підручники, навчальні посібники й довідники для загальноосвітніх та вищих навчальних закладів. У 2003–2004 рр. у видавництві «Генеза» вийшли друком два підручники з новітньої історії України (у співавторстві з Ю.Шаповалом) для 10 і 11 класів, які сьогодні є найкращими в країні в цій номінації. Подібні синтетичні праці утверджують авторитет історика, переводять його в ранг «будителів нації». Саме здатність до масштабного охоплення всієї багатовікової історії України, історіософське осмислення найголовніших її періодів і найзнаменніших подій підвели С. Кульчицького до реалізації чергового творчого задуму – створити перше в Україні наукове монографічне дослідження історії Помаранчевої революції 2004 р.

Як і чому автор прийшов до наукового осмислення феномену Помаранчевої революції? Професор С.Кульчицький – визнаний в Україні й за її межами фахівець із історії радянського періоду вітчизняної історії. Щоб глибоко дослідити суть «радянського комунізму», треба було осмислити, насамперед, революційні події 1917 р. Станіслав Владиславович першим відкинув стереотип радянської пропаганди про дві революції в 1917 р. – Лютневу й Жовтневу. Насправді, на його думку, була лише одна революція – російська. Як самостійне явище вчений давно виділяв три українські революції – національну 1917 р., комуністичну 1918–1938 рр. та антикомуністичну 1989–1991 рр. Окрему увагу С.Кульчицький приділив філософському осмисленню революції та еволюції як шляхів історичного прогресу. Отже, революція в історії українського народу давно є об’єктом наукових досліджень професора. Керований науковою інтуїцією, він ще на початку помаранчевих подій назвав їх революцією. Як бачимо, подальший хід подій та їх науковий аналіз із боку полі-

тологів, соціологів, публіцистів і журналістів свідчать про масштабність революційних змін в Україні, які ще далеко не завершені.

Першими, як і годиться, піддали аналізу події листопада–грудня 2004 р. політологи – це їхній хліб. Але без істориків, без дослідження глибинних передумов, причинно-наслідкових зв'язків не обійтися. Звести історію до скупої хроніки – що за чим відбувалося, які події були зафіксовані сучасними літописцями – ЗМІ, означає збіднити історію. Вона глибша, масштабніша, бо розбудила не реалізований раніше політичний потенціал народу. С.Кульчицький, як справжній історик, відкидає лжозорну легкість оцінки сучасних подій – мовляв, ніхто не вимагає глибини оцінок. Історія, як дуже давня, так і сучасна, завжди є оціночною, із чітко означеним аксіологічним компонентом. С.Кульчицький переконаливо доводить антикомуністичний характер Помаранчевої революції, прогнозує її дальше поглиблення, адже Майдан не просто змінив одну владу на іншу, а каталізував низку соціокультурних процесів.

Книжка С.Кульчицького про Помаранчеву революцію – це ще й розв'язання важливої методологічної та дидактичної проблеми: що є сучасною історією, де її рубіж, чи має бути певна часова межа для так званого „відстоювання подій”. Сучасна історія, події вчорашнього дня теж мають вивчатися професійними істориками, але вимагають більшої майстерності, певного ризику й, обов'язково, великої відповідальності. Діючі історичні персонажі, політизація подій криють у собі небезпеку для історика, можуть обмежувати свободу його творчості. Квінтесенція історичної науки – історична освіта – також повинна мати об'єктом свого вивчення найновіші події в українській історії. Дискусія, що розгорнулася у ЗМІ в серпні 2005 р. щодо доцільності/недоцільності вивчення Помаранчевої революції в школі і її висвітлення в підручниках, підтвердила правоту вчених, авторів книг: 52% громадян рішуче висловилися «за». А противники вивчення Помаранчевої революції в школі – то, очевидно, та частина політикуму, що зазнала поразки в ході революції й хотіла б якнайшвидше стерти її з людської пам'яті.

Протягом останніх дев'яти місяців, що минули після пам'ятних помаранчевих подій, сформувалася уже досить значна історіографія цієї революції. Тільки в Україні вийшло понад 50 видань різного жанру й формату. Але книга С.Кульчицького – єдина на сьогодні серед численних видань із цієї тематики, що має історико-монографічний характер, охоплює весь спектр подій, ґрунтується на солідній джерельній базі, має україноцентричну спрямованість, відзначається доречними авторськими рефлексіями.

Головне ж значення «Помаранчевої революції» С.Кульчицького полягає в тому, що віднині феномен Помаранчевої революції назавжди введено в наукову новітню історію України.

О.А.Удод (Київ)

Трубайчук А.Ф.

Друга світова. – К., 2004. – 344 с.

Посібник “Друга світова” відомого автора численних монографій щодо подій, обставин і персоналій війни, професора А.Трубайчука загалом не потребує рекомендацій. Зацікавлений у даній проблематиці читач напевно пам'ятає перше видання цієї праці, що побачило світ у 1995 р. І хоча своєю читацькою аудиторією автор бачить „вчителів історії, студентів, слухачів військових інститутів, учнів старших класів, широке коло читачів”, книга не може залишитися поза увагою професійних науковців. Її значущість на фоні активної громадянської позиції автора полягає в найчіткішому визначенні такої спрямовуючої сили, як суспільне замовлення на висвітлення тих чи інших проблем, у руслі якого рухається будь-яке сучасне історичне дослідження.

Книга з чіткою вираженим публіцистичним та педагогічним характером має на меті, за визначенням автора, “подати у якомога стислому вигляді якнайправдивішу картину перебігу основних подій, що відбувалися на головних театрах війни”. Як і варіант 1995 р., праця містить п'ять ключових розділів, прив'язаних до основних періодів останньої: “Ініціатива Німеччини та її союзників” (вересень 1939 р. – червень 1941 р.), “Наступ держав “вісі” на усіх напрямках” (червень 1941 р. – листопад 1942 р.), “Втрата агресорами стратегічної ініціативи” (листопад 1942 р. – червень 1944 р.), “Перемога союзних військ у Європі” (червень 1944 р. – травень 1945 р.), “Розгром і капітуляція Японії” (травень 1945 р. – вересень 1945 р.). Ці розділи є ключовими як за обсягом, так і за фактологічною місткістю. У них, у типовому для посібника нарративному, а не діалоговому стилі викладено основні події військового й дипломатичного характеру.

Прикметно, що автор акцентує увагу не лише на типових для вітчизняної історіографії ключових моментах, на зразок Сталінградської та Курської операцій, а й утверджених у західній науковій традиції етапних подіях – таких, як “Малий “Перл-Харбор”” – боротьба за Середземне море між флотами Великої Британії та Італії, “Битва за Англію” – змагання за контроль над повітряним простором Альбйону між Люфтваффе і британськими ВПС, “Битва за Атлантику” – кампанії нацистського крігсмаріне й флотів західних союзників по підкоренню океанських просторів.

Безпосередній виклад подій у цих розділах відповідно до задекларованого автором принципу дуже стислий та конкретний із зазначенням основних намірів, задіяних сил і датами завершення кампаній. У даному разі А.Трубайчук не дозволяє собі виходити на полемічний рівень стосовно контраверсійних бойових епізодів війни, на зразок танкової битви в трикутнику Броди–Рівне–Луцьк липня 1941 р. чи Прохорівської битви липня 1943 р. Ці події змальовані або побіжно, в одному абзаці, без заглиблення у суперечливі цифрові чи тактичні дані (с. 43), або ж просто виклад полишено на стратегічному, оперативному рівні без надмірної для цього видання деталізації на зразок типової характеристики бойової ефективності технічних засобів у Курській битві (с. 77). Стосовно окремих фактів, операцій, персоналій чи тогочасних керівних структур, які автор вважає суттєвими, подано посторінкові примітки, де ці моменти роз’яснюються детальніше.

Чи не найбільшою уваги серед них заслуговує примітка, в якій змальовано авторське бачення виникнення терміну “Велика вітчизняна війна”. А.Трубайчук доводить маніпулятивний та пропагандистський характер цього визначення, що стало типовим для московської держави ще з XVII ст. Автор згадує щонайменше п’ять конфліктів, яким російське керівництво намагалось надати характер “вітчизняних” незалежно від політичних передумов кожного.

Дещо вибивається із загальної оглядової схеми лише певні, безумовно, ключові, хоч і дуже суперечливі моменти на зразок того, чи готувався Сталін до наступу на захоплену нацистами Європу у 1941–1942 рр. Оскільки це питання гостро дебатуються й донині, А.Трубайчук для надання своїм міркуванням більшої авторитетності подає архівні документи з відповідними посиланнями, які, на його думку, незаперечно свідчать про те, що “обидва диктатори готувалися до стрибка” (с. 40).

Крім основних, в окремі розділи винесено такі проблеми Другої світової, як “Передумови, причини, характер, періодизація війни”, “Окупаційний режим”, “Рух опору”, “Берлінська (Потсдамська) конференція”, “Підсумки Другої світової війни”. Вочевидь, виділення цих питань для окремого розгляду продиктоване не структурними міркуваннями, а просто неможливістю внести їх до якогось із хронологічних розділів, оскільки їхні просторово-часові межі або ж значення для післявоєнного світу не вписуються у жоден із них. Тут видавалося б більш доцільним об’єднання двох споріднених розділів, що стосуються окупаційного режиму й боротьби з ним, в один для створення більш повної картини цієї дійсності та гармонізації структури праці. Те саме стосується й Потсдамської конференції, яка, попри хронологічну належність до воєнного періоду, за своєю суттю є вже наслідком війни, і цілком природно було б внести її до розділу “Підсумки...”. Хоча знову ж таки це були б лише структурні зміни, які не внесли б нічого нового у сам зміст книги, а лише надали б більшої стрункості архітектоніці праці.

Крім усього вищенаведеного, що є загалом спільним для обох варіантів книги, друге видання її суттєво доповнене введенням десятого розділу “Війна й Україна”. Ця частина праці (обсягом 183 сторінки) становить собою підбірку документів і матеріалів, які супроводжуються сімома авторськими статтями щодо окремих питань участі України у війні (що знову ж таки обумовлено статусом підручника та його цільовою аудиторією, для якої потрібні чіткі роз’яснення щодо наведених джерел). Статті стосуються передусім геополітичного становища України в зазначений період, її місця у планах і стратегічних рішеннях основних учасників конфлікту, власних цілей та боротьби й завданих війною втрат. Усі ці теми логічно і послідовно викладені й є найяскравішою відповіддю на соціальний запит для сучасного історика.

Наведені джерела дуже неоднорідні. Вони охоплюють період із березня 1939 р. (проголошення незалежності Карпатською Україною) до кінця 1953 р. (закінчення боротьби УПА). Це директиви, накази та донесення нацистських і радянських каральних органів про події в Україні, постанови й декларації українських організацій, а також статті безпосередніх учасників подій (Л.Шанковський, П.Шандрук) та істориків і публіцистів (В.Сергійчук, С.Грабовський, Н.Романюк). Ця викладка доповнена двома додатками – хронологічною таблицею воєнних подій та короткою історією власівського руху (“У чужих одностроях”).

Загалом праця виявилася досить витриманою в заданому форматі з чітко вираженим педагогічним спрямуванням. Деякі нарікання викликає лише глибина висвітлення тих чи інших подій з історії війни. Наприклад, таке визначальне явище, як окупація – своєрідна точка відліку для українських і радянських рухів опору й основа для розуміння причин їх виникнення – описується на трьох виділених для цього сторінках вкрай побіжно лише з типовим для радянської історіографії зазначенням масштабів репресій та непропорційно великою увагою до дивізії СС “Галичина”. У той же час базова структура окупаційної системи (на рівні генеральної губернії і райхскомісаріату “Україна”), основні напрямки її діяльності й величезна задіяна в ній кількість українців випадають з поля зору автора.

Впадає у вічі дисбаланс у змісті та спрямуванні ілюстративного ряду, який акцентує підвищену увагу на одних і обходить інші сторінки історії воєнної доби.

Незрозуміла також причина цитування горезвісного “Наказу № 0078/42” від 22 червня 1944 р. (за підписом Жукова й Берія) про виселення українців (с.287–288). Про те, що цей документ є пропагандистським заходом німецької розвідки, а не дійсним розпорядженням керівництва СРСР, зазначалось уже багато (спростування ЦДАГОУ у “Літературній Україні” 5.03.1992 р., статті в “Урядовому кур’єрі”, № 163, 20.10.1994 р., “Українській Газеті”, № 23, 22.12.1994 р.). Так, цей документ є дуже знаковим – на тлі виселення неросійських народів Криму та Кавказу, волзьких німців і калмиків він, дійсно, виглядав та виглядає не позбавленим своєрідної сталінської логіки, проте залишається вдалим пропагандистським засобом, а не свідченням запланованого радянськими спецслужбами й армією злочиння. Свідчень злочинів сталінського режиму в Україні достатньо і без цього документа, а його подальше використання у згаданій ролі підриває довіру до поданої праці та дає зброю в руки недоброзичливця України для звинувачень її історичної науки у суцільних фальсифікаціях (Див. “Военно-исторический журнал”, 1992 – № 4–5).

Також у тексті помітна типова термінологічна проблема, присутня у більшості праць, що стосуються війни. Зокрема німецькі каральні інституції подаються під пропагандистською назвою „гестапо”, хоча повинна вказуватись їх дійсна назва „поліція безпеки і СД” (Sicherheitspolizei und SD). Можна також зустріти згадки про боротьбу УПА з КДБ, хоча на той час могло йтися лише про НКВС, НКДБ (згодом – МВС, МДБ).

Не стала винятком дана праця й у плутанині з транслітерацією німецьких слів, перш за все стосовно літеросполучення „ei”. В німецькій мові останнє читається як „ai”, тому автор вживає термін „айнзатцкоманда”. Але в радянській та загалом у російській традиції воно транслітерувалось як „ей”. Тому паралельно в даній праці зустрічається “Рейх”, “Клейст”, “Манштейн”. Так само неврно подано літеросполучення “eu” – “Мантейфель”, хоча повинно бути „Мантойфель”.

В цілому ж посібник носить україноцентричний характер, звертаючи читача насамперед до сюжетів, пов’язаних з участю і долею нашого народу у війні. Попри певну дидактичну недосконалість, а можливо, й аритмічність у подачі матеріалу, він активізує думку студента, налаштовує його не на механічне запам’ятовування, а на міркування, полеміку, дискусію.

А хіба не в цьому саме полягає одне з головних призначень видань такого жанру?

І.І.Дерейко (Київ), О.С.Лисенко (Київ)

Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004.–408 с., VIII с.; іл.

Серед численних історико-краєзнавчих праць, що побачили світ в останнє десятиліття, є чимало книг, які здатні привернути увагу не тільки дослідників регіоналістики, а й широкий загал істориків, що цінують у них перш за все величезний комплекс інформації з нових джерел, введений уперше до наукового обігу. Це і визначає високий потенціал публікацій. До таких праць, на нашу думку, слід із повним правом віднести довідник з історії Лисянщини – “Край козацький”, що вийшов у серії “Історія регіонів України”.

Видання книги здійснено в рамках проектів краєзнавчої організації “Витоки”, яка успішно розгорнула свою роботу не тільки на Лисянщині Черкаської області, а й в Україні у цілому. Ідею видання цієї довідкової праці підтримано Інститутом історії України НАНУ, Науково-дослідним інститутом козацтва, Інститутом воєнної історії. Здійснюється проєкт під керівництвом академіка В.А.Смолія. Авторський колектив очолив кандидат історичних наук, доцент В.М.Щербатюк, чий творчий задум було реалізовано групою науковців та краєзнавців.

Керівники проекту передбачали об'єднати воедино численні розрізнені видання, що їх готували в окремих регіонах самотужки спільними силами відомі вчені, працівники музеїв й архівних установ, краєзнавці. Це була установка на популяризацію унікального мазиву знань про рідний край, особливостей його історичного розвитку, про культури надбання населення, характерні риси та прояви етнокультури. Тобто йшлося про патріотичне виховання любові до нашої славної батьківщини через публікацію докладних розвідок про її регіональні складові, з яких бере витoki повага і щирі почуття до України у цілому. Що й говорити, то мала бути надзвичайна серія, а її задум необхідно було довести до широкої наукової громадськості України через фахові журнали, засоби масової інформації. На жаль, цього не сталося. І чомусь ошатна, гарна, зі смаком оформлена праця не подала жодним рядком інформації щодо широкомасштабного проекту, про наявність якого ми дізнаємося виключно з анотації про книгу, в якій дуже скромно зазначено, що вона є "другим виданням серії досліджень з мікрорегіональної історії України" ("Історія регіонів України").

Ми свідомі того, що ставити це у провину авторському колективу праці цього не слід. Однак керівництву проекту, науковому редактору книги, поважній представницькій редколегії необхідно було врахувати той факт, щоб усі, хто візьме видання до рук, мали б можливість отримати інформацію щодо того, про які регіони йде мова, скільки їх визначено взагалі та що передбачено висвітлити у працях, які саме підпадають під серію "мікрорегіональної історії"?

Саме це упущення, на наш погляд, і призвело до ряду недоречностей, які сталися, починаючи від назви видання та заголовку вступної статті. Отже, з тексту виходить, Лисянщина – "Край козацький", а на 5-й стор. – прекрасно написана вступна стаття Т.Чухліба, що дає уявлення читачам про історію регіону, названа "Україна – земля козацька!". Тож в останній, виходить, є ще й особливий „козацький край”? Перед тим, як видавати працю, варто було б шановним науковцям подумати над тим, що ж ми розуміємо під словом "Край".

Із сказаного напрашується висновок: видання мало б розпочинатися з карти теренів, об'єднаних авторами під назвою "Лисянщина". Сьогодні за існуючим адміністративно-територіальним поділом – то район, але з історичного погляду, як вірно акцентовано у "Вступі" одного з ініціаторів здійсненого проекту В.Щербатюка, – "територія, що в процесі свого історичного розвитку формувалася навколо політичного, адміністративного, оборонного та культурного центру, яким протягом багатьох століть було давнє українське місто Лисянка" (с. 22). Також слушним було б показати засобами картографії наочно ту територію, про яку постійно йде мова. Картосхема, подана на сторінці 154, не рятує справи, бо сучасний район – це далеко не історичні терени Лисянщини, тим більше, що змінилися там і назви окремих населених пунктів – топоніми. А відсутність позначень водних артерій (гідроніми найбільш стійкі складові у системі назв, які зустрічаються в тексті, зокрема при розкритті поняття "Лисянщина") не дозволяє відразу читачам зорієнтуватися на єдиній наявній схематичній карті без певних картографічно-топографічних прив'язок означених населених пунктів (пунсонів) до географічних об'єктів.

Структурно книгу складають: вступна стаття Т.Чухліба "Україна – земля козацька!", "Вступ" доцента Академії внутрішніх справ України, голови Лисянської районної організації "Витoki" В.Щербатюка й тексти написаних в енциклопедичному стилі статей, які розкривають зміст заявлених гасел. Їх розміщено за українською абеткою. Працю завершують невеличка "Післямова", докладний список умовних скорочень, основні відомості про біографію шістнадцяти науковців та краєзнавців під назвою "Колектив авторів книги", покажчик населених пунктів, список використаних джерел і літератури. Отже, книгу оформлено за всіма вимогами до наукових довідкових видань, розрахованих на широкий загал як учених та краєзнавців, так і тих, хто живе й працює на Лисянщині, а також усіх тих, хто займається розробкою проблем мікрорегіоналістики. Видання зручне у користуванні, а значний за обсягом, дбайливо підібраний ілюстративний ряд останнього доповнює його текстову частину логічно і доречно.

Починаючи від вступних статей та закінчуючи останньою біографічною довідкою, тексти праці – то своєрідна оповідь про події на Правобережній Україні в XV–XVII ст., Гайдямачину, національно-визвольну боротьбу 1917–1921 рр. Через призму загальноукраїнських подій показано історію поступу Лисянщини у радянську добу і в період незалежності, розкрито етнополітичні й соціокультурні процеси у краї. Читачам буде цікаво дізнатися, яким чином проявляли себе лисянці за різних обставин у подіях, вікопомних для України, як їх імена впліталися у вінок славетних представників вітчизняної державної та творчої еліти впродовж тривалого перебігу історичного часу. Наведені в книзі біографії найбільш визначних людей Лисянщини тісно пов'язані з процесами, що там відбувалися, низкою визначних подій,

які так чи інакше торкалися регіону або мали значення для українського народу у цілому.

Автори намагалися рельєфно ілюструвати через конкретні факти особливості історичного розвитку краю. Адже значна частина загальноукраїнських історичних подій тією чи іншою мірою торкалася Лисянщини, але в регіоні вони мали свої характерні прояви.

У виданні подано ретельно виписані історичні портрети гетьманів, полководців, воявод, отаманів, письменників, поетів, державних діячів – тобто представників елітарних кіл українського суспільства різних часів. Зокрема в праці є біографічні довідки про Северина Наливайка, Івана Сулиму, Михайла і Богдана Хмельницьких, Максима Кривоноса, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Пилипа Орлика, Семена Палія, Максима Залізняка, Івана Гонту, Тараса Шевченка, Юрія Тютюнника, Івана Лютого-Лютенка й інших відомих осіб України, доля яких пов'язана з Лисянщиною. Вони стали складовою у контексті історії краю.

Цілком логічно та відповідно до задуму червоною ниткою в книзі проходить тема козацтва. І це не випадково. Адже Лисянщину, славу своєю козацькою історією, виділив у своєрідний окремий регіон ще академік Іван Крип'якевич.

Саме його слова стали епіграфом до праці: "...Лисянщина бере безнастанну участь у боротьбі, й селянські повстання вибухають все наново. Один за другим ідуть покоління народних бійців – діти батькам, батьки онукам передають до рук шаблю і з нею гасла визвольної боротьби...". Темі козацтва, власне, присвячено статті "Хмельницький Михайло", "Хмельницький Богдан-Зіновій", "Руїна", "Лисянський козацький полк", "Козацькі сотні Лисянщини", "Оборона Лисянки 1664", "Опари Степана присяга", "Гавриленкова сотня", "Іскра Захар Юрійович", "Корсунський полк", "Лисянська козацька рада 1666", "Лисянська сотня", "Орлика Пилипа бій під Лисянкою 1711", "Річ Посполита та її політика щодо України у другій половині XVII–XVIII ст.", "Скарга козацької старшини, передана польському королю в обозі під Лисянкою 30 листопада 1664 з приводу розстрілу І.Виговського" й ін. Всі вони розкривають окремі складові широкомасштабної проблеми, додаючи щось своє до загальновідомого, містять цікаві та маловідомі, а то і зовсім незнані для широкого загалу історичні факти. Так, автори стверджують, що Михайло Хмельницький був громадянином Лисянки і, перебуваючи на службі в корсунського старости Яна Даниловича як збирач податків у місцевому населенні, отримав у володіння хутір Суботів. Дослідники звернули увагу на гіпотезу, в якій висловлено припущення, що Богдан Хмельницький, можливо, народився у містечку Лисянка. Саме через прагнення надати якомога більше відомостей про нього та його соратників статті, їм присвячені, виявилися інформативними і такими, що спонукають до подальших пошуків.

Окреме місце в книзі посідає доба Руїни, час діяльності правобережного гетьмана Петра Дорошенка, для якого Лисянка стала неофіційною резиденцією. Саме тут, біля неї, 20 лютого 1666 р. він скликав раду й палко закликав людей, що зібралися там, до боротьби з поляками. В Лисянці гетьман намагався також започаткувати карбування українських срібних грошей. Однак, замість виготовлення власної монети, монетар Янко Гранковський у 1663–1666 рр., за наказом П.Дорошенка, розпочав підробляти польські соліди. Автор статті детально описує місце розташування монетного двору, обставини, за яких його було виявлено, а також показує завдяки виявленим знахідкам, які саме монети та яким чином фальшували "вмільці".

У виданні достатньо ретельно і максимально чітко розкрито й події 1917–1921 рр. Серед інших привертають увагу такі статті, як "Вільне козацтво", "Кіш вільного козацтва", "Перший з'їзд вільного козацтва", "Отаманів вільного козацтва Гризла, Квітковського, Загороднього перебування у селах Лисянщини", "Квітковський", "Чорний ворон", "Тимчасовий комітет по охороні порядку на Звенигородщині", "Звенигородське збройне повстання" та ін. Матеріали про останню подію є чи не найбільш повним і докладним висвітленням в українській історіографії.

У праці знайшли відображення події, пов'язані з періодами колективізації, індустріалізації, тотальних сталінських репресій, Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., повоєнної відбудови, а також розвитком економіки й соціокультурної сфери краю впродовж всього історичного періоду з врахуванням їх регіональних особливостей.

Не можна без хвилювання читати сумний мортиролог з переліком імен Лисянщини, яких було безпідставно репресовано в різні часи. Біля прізвищ "ворогів народу" вказано жакливі присуди влади щодо їх розстрілу, ув'язнень, висилки. Імена їх усіх автори подають під означенням "репресовані", розгумачуючи це поняття так: "особи, які зазнали заходів державного примусу, що були головною формою боротьби за інтереси правлячого режиму" (с. 227).

Однак серед них, як це очевидно з окремо виділених біографій, були далеко не тільки ті, що якимось чином протистояли владі, а і прості люди, котрих засудили ні за що. Варто було все ж біля прізвищ таких осіб хоча б проставити вказівку про їх приналежність до певного стану, фаху. Це б яскравіше відбило загальну картину тотального наступу влади на права людини, безкарність за протиправні дії катів народу, що прикривалися всеохоплюючим гаслом боротьби за його інтереси.

Окреслено авторами й основні тенденції життєдіяльності краю у роки незалежності України, формування місцевої опозиції, наявність та діяльність осередків політичних партій і численних громадських організацій тощо. Особливістю висвітлення значної частини цих подій є те, що вони значною мірою показані або ж доповнені фактами через біографії конкретних людей – уродженців регіону – або тих, хто своє життя присвятив дослідженню рідного краю. Власне, цей інформативний блок подає фактичний матеріал, що вперше оприлюднений у загальному історичному контексті розвитку краю.

Особливу увагу автори книги приділили минулому населенню пунктів регіону, історія яких є суттєвою складовою – живою часткою великого національного життєпису. Без висвітлення таких питань неможливо говорити про широке й всеохоплююче пізнання історії України, вивчення її минувшини на мікрорегіональному рівні. Переконані, що інформація, що міститься в даному виданні, значною мірою прислужиться при написанні історії міст та сіл України у новій редакції. Хоча в ряді випадків автори не дуже щедро поставилися до відомостей із легенд, що стосуються походження назв ряду населених пунктів краю. Це можна при бажанні опублікувати у спеціальному випуску „Назви населених пунктів Лисянського району та їх походження”.

Відродно вказати на факт залучення при написанні статей значного пласту інформації з досі не введених до наукового обігу архівних і музейних матеріалів з архівосховищ та музейних фондів України, Росії, Польщі, спеціальної літератури, спогадів, переказів і, що є особливо цінним, численних документів, які перебувають у приватній власності й особистих архівах науковців та краєзнавців.

Разом із тим необхідно зазначити, що матеріали книги не позбавлені окремих недоліків. Так, у біографії українського військового діяча Валентина Трутенка вказується, що він “за гетьманату командував окремими військовими частинами на Катеринославщині й Черкащині”. Можливо, слід було б конкретизувати його діяльність саме в останньому регіоні. Цілий ряд біографічних довідок (серед них командира партизанського загону ім. М.Щорса Кузьми Легкодуха, ветерана праці Василя Котенка, вченого Анатолія Мартинюка та ін.), на наш погляд, написані без врахування вже оприлюднених фактів з їх життєпису.

На першій сторінці в праці подано кольоровий малюнок герба Лисянського району, затвердженого у лютому 2004 р. Серед його авторів і докторант Інституту історії України Ю. Савчук. Чи не варто було б під гербом дати його еталонний опис (він загубився в тексті матеріалу про “Герб” на с. 65–66), а поряд – рисунок прапора району? Виразна символіка герба варта того, щоб пояснити й значення вміщених на ньому фігур, щоб читачам не довелося розмірковувати самотужки на цю тему. Адже герб – це особливий знак місцевого самоврядування, і від розуміння його змісту, концепції побудови залежить значною мірою те, чи пишатиметься лисянська громада прийнятою символікою, чи вирізнятиме її серед інших подібних за статусом зображень.

Звертає на себе увагу й той факт, що, приміром, статті з подіями радянського часу часто містять чимало негативних акцентів, тоді як для більшості подій, починаючи з 1991 р., властивим є компліментарний стиль викладу. Якщо автори заявили про енциклопедичний стиль, то варто було б його скрізь дотримуватися. І ще одне: довідник набагато виграв би, коли б статті при закінченні містили поклики на літературу, тобто відсилали читача до більш розгорнутої та детальної інформації. Це потрібно, на нашу думку, реалізувати при виданні наступних книг серії мікрорегіональних видань.

Можна було б висловити ще чимало дрібних зауважень, зокрема щодо висвітлення окремих подій, фактів та біографій, які не завжди вписуються у контекст загальної лисянської історії. Однак підкреслимо головне: маючи таку книгу й отримавши ряд подібних видань, ми можемо твердити про суттєву активізацію в історичній науці зусиль по дослідженню регіональної історії України.

На наше переконання, всі упущення, яких припустилися автори праці, аж ніяк не вплинули на її особіне, виняткове значення фундаментального довідника з історії Лисянщини, який неодмінно не залишиться поза увагою громадськості.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ), О.Є.Лисенко (Київ)

Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Биобиблиографический указатель / Под ред. и вступ. ст. А.А.Непомнящего. Серия «Биобиблиография крымоведения». – Вып. 1. – Симферополь: Таврия, 2004. – 304 с.

Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки / Под ред. и вступ. ст. А.А.Непомнящего. Серия «Биобиблиография крымоведения». – Вып. 2. – Симферополь: Таврия, 2004. – 214 с.

Кінець ХХ ст. для вітчизняної історичної науки ознаменувався послабленням позицій марксистської парадигми знань і посиленням при визначенні методологічних підходів постмодерну. Це виявилось в поширенні нестандартних методів ведення досліджень, несподіваних баченні й сприйнятті фактів, подій, явищ, процесів, їх інтерпретації, наповненні змісту студій постпозитивістськими, екзистенційними, феноменологічними, персоналістичними, фрейдистськими та іншими сюжетами „сценарію” гри людської думки. *Людина – особистість – індивід* посіли в цьому дискурсі ключову теоретико-пізнавальну позицію, ставши не тільки об’єктом, але й предметом (оскільки виступають водночас і як суб’єкти пізнання) історичної науки.

Вивчення життєвого досвіду людей через розвиток суспільств і держав, з’ясування сутності індивідуального через розуміння колективного, конституювання індивідом / людиною схем визнання власного „я” в навколишньому середовищі створюють сприятливі умови для розгортання просопографічних, біографічних, історіографічних студій, які актуалізують дискусії про роль особи в історії. Результатом вивчення ролі особи пересічної та неординарної для розвитку людства стали загальнодержавні й регіональні галузеві видавничі проекти; міждержавні, національні та локальні біографічні бази даних; монографічні дослідження. Зняття штучних обмежень, підкріплених ідеологічними догмами, з теми ролі особи в історії призвело до розбудови спеціалізованих формальних і неформальних складових інституційної структури історичної науки, множинності теорій, концепцій, течій, напрямків. Це, як зауважував Г.Гегель, говорячи про явище „зняття” проблеми, через кількість міркувань і їх реалізацію виводить на якісно новий рівень усвідомлення її змісту, суті й форми.

Надзвичайно чутливою до всього нового в історичній науці є кримська школа історичного краєзнавства. 2004 р. за редакцією відомого вченого, доктора історичних наук, професора Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського А.Непомнящого розпочала шлях до читача серія „Биобиблиография крымоведения”. Наразі світ побачили два її випуски, авторами яких є учні проф. А.Непомнящого – молоді науковці В.Бобков і У.Мусаєва. Праці А.Непомнящого та його учнів відзначаються не тільки біобібліографічним інтересом, захопленням просопографією, історіографією, краєзнавством, але й повагою до історичного факту, високим професіоналізмом у пошуках, аналізі й подачі джерельної інформації, некон’юнктурністю, самостійністю в судженнях.

Серія „Биобиблиография крымоведения” відкривається вступною статтею А.Непомнящого, яка дає уявлення про сучасну історіографічну ситуацію, що склалася навколо біобібліографічних досліджень інтелектуального ландшафту провінції (с.7–14). Послугуючись знахідками зарубіжної історичної науки, зокрема Санкт-Петербурзької й Омської історіографічних шкіл, науковець вдається до переконалих пояснень значення подібних студій для сучасного руху загальної історії, краєзнавства (с.7–11). Основне призначення серії, за визначенням А.Непомнящого, полягає в з’ясуванні можливостей перетворення груп окремих учених на справжнє наукове співтовариство, зібранні біографій осіб „другого й навіть третього плану, які ніколи не ввійдуть у крупні переліки” (словники, енциклопедії – В.В.), але без яких неможливе бачення й розуміння „групового портрету суспільства, що складається з окремих індивідуальностей” (с.9).

Жанр біографій, як свідчить практика від Светонія до спеціалізованих електронних біографічних архівів, допускає багато стилів. У ньому можна віднайти, образно кажучи, і широкі, завершені повнометражні полотна, і лише ескізи. Та попри його різноплановість, неодномірну глибину аналізу взаємовпливів колективного й індивідуального говорити про переваги або вади того чи іншого жанру не варто. Перефразовуючи О.Мандельштама, погодьмося, що міркування про сильні та слабкі сторони різних видів біографічних досліджень є розмовою про одне й те ж, оскільки це суть породжень студіювань, проведених на різних рівнях проблемастики та предметної сфери одного біосоціального явища – життя людини, суспільства.

Перший випуск серії науково-довідкових видань „Биобиблиография крымоведения” за авторством В.Бобкова має назву „Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Биобиблиографический указатель”. Підтвердженням того, що тема у вітчизняній істо-

ричній науці порушувалася неодноразово, є праці М.Птухи, В.Корнева, А.Макієнко, О.Петрова, Н.Котової, І. та Є.Сенкевичів. У центрі уваги дослідників були питання, пов'язані здебільшого з перебігом статистичної справи, з'ясуванням її здобутків, у т.ч. діяльність окремих інституцій, її законодавче, нормативно-методичне забезпечення. І чи не вперше об'єктом дослідження стали діячі статистики, які працювали в Таврійській губернії. Автор так визначає мету видання – представити персональний склад співробітників місцевих статистичних організацій, продемонструвати перспективи пошуків у даному напрямку (с.77).

Відповідаючи на цільовий „виклик”, В.Бобков вводить до наукового обігу інформацію про 197 статистиків, імена яких так чи інакше пов'язані з Таврійським губернським, Керч-Єникальським і Севастопольським міськими статистичними комітетами, статистичним бюро Таврійського губернського земства. Діяльність інституцій проаналізовано через подвижництво конкретних осіб, їх внесок у розвиток статистичної справи. З.Аркас, К.Вернер, М.Гартвіс, О.Гринкевич-Мочульський, Ф.Домбровський, К.Думберг, Ф.Заставський, М.Копотілов, П.Ланг, Ю.Марті, С.Меєр, Ф.Мюльгаузен, Д.Ріхтер, К.Ханацький, О.Шмаков – імена цих діячів зробили статистичні осередки відомими, бо саме їхній творчий потенціал і здобутки визначали потужність функціонування організацій. Лише на тлі колективних середовищ, співтворчості засвічувалися імена видатних учених і початківців-аматорів. Вони ж примушували науковий світ говорити про весь творчий осередок, часткою якого були самі. Персонологічний підхід В.Бобкова до викладу матеріалу цілком виправдав сподівання автора, бо читач одержав якісний науковий продукт, який дає можливість наочно переконатися в індивідуалізованості колективного. В.Бобков відмовився від стандартного розгортання сюжету й усталених висновків, і, зосередившись на статистичних методах в етнографічних, археологічних, історичних дослідженнях та їх результативності, продемонстрував несподівані напрями руху думки, скеровані впливами модерної європейської історіографії.

Вражаючою за обсягом є джерельна база дослідження В.Бобкова – це документи Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Одеської області, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Російського державного історичного архіву, Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), Кримського республіканського краєзнавчого музею, періодичні видання. В.Бобков добре володіє методами зовнішньої й внутрішньої критики історичного джерела, що дозволило доволі повно проаналізувати інформацію „очевидну” та „приховану”. Особливо автор поціновує документи особового походження, зокрема епістолярій подвижників статистичних досліджень. Отже, склад, обсяг, зміст архівних документів, залучених при написанні книги, є досить різноманітним, що відбилося на своєрідності дослідження. В одних випадках біографічні дані статистиків уточнюються, в інших – подається нова інформація, яка вперше вводиться до наукового обігу й робить видання особливо цінним.

Предметно-тематичний, у хронологічній послідовності проведений, огляд діяльності статистичних організацій Таврійської губернії XIX – початку XX ст. вдало продовжено абетковим покажчиком, що становить масив біографічних довідок про статистиків краю, виконаних за класичною схемою біобібліографічного словника (с.98–240). Особливу цінність для розуміння видання мають вельми інформативні список скорочень, додатки („Матеріали, опублікованые на страницах „Таврических губернских ведомостей” в рамках историко-статистического изучения губернии (1862–1871)” (с.242–249), „Список обзоров Таврической губернии, Керчь-Еника(о)льского и Севастопольского градоначальств” (с.250–253), „Материалы, опубликованные земскими статистиками Таврической губернии” (с.254–258), „Высочайше утверждённые правила для статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях (1834 г.)” (с.259–263), „Высочайше утверждённое положение Комитета министров об учреждении статистических комитетов в Николаеве, Севастополе и градоначальствах: Измайльском, Таганрогском, Одесском и Керчь-Еникальском (1835 г.)” (с.261–263), „Высочайше утверждённое положение о губернских и областных статистических комитетах (1860 г.)” (с.264–276)), розгорнуті іменний (с.277–281), географічний (с.282–286), предметно-тематичний (с.287–302) покажчики. Заради справедливості можна визнати, що абетковий покажчик, на жаль, у деяких випадках містить неточності (див., напр., с.142, 150, 179), але сам автор є свідомим цього, завважуючи, що це – перше видання, яке в подальшому буде доопрацьоване та доповнене (с.77).

Появі будь-якої історичної праці сприяють певна атмосфера в суспільстві, державі, проблемне поле в межах потреб науки, в яке вона й має „вписатися” для того, щоб бути поміченою й поцінюваною. Схоже на те, що другий випуск серії „Биобиблиография крымоведения”

однозначно знайде своїх читачів. Одним із знакових явищ новітньої історіографії, як відзначалося вище, є скрупульозно-мікроскопічне вивчення особи. Це робить актуальним дослідження У.Мусаєвої „Подвижники крымской этнографии, 1921–1941 гг.: Историкографические очерки”, покликане „повернути із небуття незаслужено забути імена своїх попередників, їх наукові ідеї, відновити раніше замовчувані сторінки біографії тих, хто пройшов крізь терни сталінських репресій”, – зауважує в передмові до другого випуску серії проф. А.Непомнящий (с.10).

У центрі уваги дослідника – життя одинадцятьох науковців, які залишили помітний слід у розвитку етнографії Криму. Історіографічні студіювання персоналій, як жанр, суміщають у собі різні наукові підходи до особистості (bio) і осмислення процесу її творчості (graphie). Самоідентифікуючись, біографічними жестами У.Мусаєва дистанціюється від своїх героїв. Унаслідок цього, окреслюються їх імена, побутові й наукові уподобання, лексика, стиль, методологія праць.

Цикл робіт У.Мусаєвої має жанрове окреслення – нариси, тобто попередні начерки для майбутніх ґрунтовних студій. Подаючи факти з життя своїх героїв, авторка вдало апелює до категорій „свобода”, „необхідність”, „випадак”, „вибір”. Слідуючи філософським концепціям особистості І.Канта й М.Шелера, С.К’еркегора й М.Бердяєва, дослідниця прагне відшукати чинники внутрішньо зумовленої потреби творчої самореалізації індивіда. Тому й студіюється інформація про сім’ю та родовід, дитячі, юнацькі роки, коли, за твердженням психологічної науки, формується набір свідомих і несвідомих, надсвідомих установок чи спонукань до вибору вектора життя людини. Аналізуючи здобутки вчених, автор прагне виявити залежності між рівнем освіти, вихованням та стилем життя, соціалізованою моделлю поведінки та методологічною позицією, демонструючи інноваційні методи ведення історичних досліджень.

Біографічний простір, породжений роздумами навколо героїв книги, представляє суміш досвіду автора й об’єктів / суб’єктів вивчення. Написання життєпису іншої людини – це, передусім, створення певного *суб’єктного феномена*, образу „я” при особливому зіставленні цього „я” або „сам” із будь-яким іншим. У.Мусаєва щиро захоплюється відданістю справи, наполегливістю, високою працездатністю, інтелектуальними зверненнями, патріотичністю У.Боданінського, Г.Бонч-Осмоловського, І.Бороздіна, В.Гордлевського, А.Кончевського, Б.Куфтіна, О.Самойловича, Є.Спаської, В.Філоненка, П.Чепуриної, Я.Якуба-Кемала, але при цьому не ідеалізує своїх героїв, демонструючи в роздумах виваженість і прагнення до об’єктивності, моральності. Ставлення автора до героїв нарисів продиктоване власним баченням змісту, форми наукової діяльності, розумінням сенсу творчості, що автоматично створює широкі потенційні можливості для майбутніх історіографічних студій уже навколо імені У.Мусаєвої.

Залучення широкої історіографічної й джерельної баз дає орієнтири у витлумаченні творчої спадщини вчених. Документи одинадцятьох архівів України й Російської Федерації, що були використані У.Мусаєвою для написання монографії, засвідчують її ґрунтовність. Надзвичайна уважність до історичних джерел, розумна недовіра до загальноприйнятих оцінок, прагнення перевірити джерела *de visu*, і, зрештою, перегляд усталених наукових поглядів – це одна підстава позитивно поцінувати роботу У.Мусаєвої. Науковець вдало komponує фактаж різного ґатунку, вартісний, випадковий і ретельно дібраний, розгортаючи кожен нарис від пояснювального опису життєвих моментів відомих учених до аналітико-синтезованої історії етнографії, як процесу, визначеного іменами його учасників. У.Мусаєва уважно ставиться до соціокультурного ландшафту, інтелектуального середовища Криму, специфіки творення й розвитку культур різних народів і народностей краю, відносин між суспільно-політичними структурами й науковими інституціями, громадськими осередками, для яких етнографія була в переліку пріоритетних тем. Висвітлюючи етнографічну діяльність своїх героїв, автор свідомо не ставить крапки в нарисах, залишаючи місце для продовження роздумів, запрошуючи колег до співпраці. У цьому – суть наукової роботи.

Основний текст видання доповнюють змістовні іменний (с.193–199), предметно-тематичний (с.200–207), географічний (с.208–212) покажчики.

Зрештою одинадцять біографічних нарисів-діалогів між героями одного часу й автором дослідження перетворюються на полілог, оскільки в загальному контексті книги науковці вступають у заочну дискусію щодо важливості, необхідності, першочерговості розроблення етнографічних тем кримського регіону та так, що багато розрізаних фрагментів творчих доль несподівано складаються в єдине завершене полотно – „біографію” етнографії. Історіографічні сюжети оголюють її наріжні теми, дозволяють об’єктивніше подивитися на розвиток науки в цілому й історичної зокрема.

Загальною рисою першого й другого випусків серії „Биобиблиография крымовеждения” є те, що вони виразно персоналізують історію, розширюють бачення можливостей осо-

бистісного самовираження, спонукають до переосмислення ролі особи в науці, суспільстві, державі. Вірне служіння науці й Вітчизні – це не просто настрої чи переконання В.Бобкова й У.Мусасвої, але прагнення закцентувати особливу увагу на основоположних буттєвих проблемах, загальнолюдських цінностях.

Таким чином, побіжний огляд видань серії „Биобиблиография кримведения” вселяє віру в те, що вони стануть помітною сторінкою в краєзнавстві Криму, історії України. Залишається пошкодувати, що серія має доволі обмежений наклад і вже встигла перетворитися на бібліографічну рідкість. За спостереженням давніх греків – *τοσλάνιον τίςτων* (рідкісне – найцінніше). Побажаймо ж серії бути!

В.В.Бездрабко (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т.В.Пастушенко

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР” (ДО 60-РІЧЧЯ ЗАКІНЧЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

29 вересня 2005 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася міжнародна наукова конференція “Друга світова війна: український вимір”. Ініціював проведення цього наукового форуму, присвяченого завершенню Другої світової війни, Президент України В.Ющенко. Актуальність тематики Другої світової війни у вітчизняній історичній науці, а також гострота її звучання в суспільстві зібрани на конференцію дослідників з усіх регіонів України, працівників архівних і музейних установ, членів громадських організацій – загалом близько 130 осіб. У роботі форуму взяли участь співробітники Інституту історії України НАНУ й Інституту політичних та етнонаціональних відносин НАН України, Національної академії внутрішніх справ України та Національної академії оборони України, Державного архіву кінофотофонодокументів ім. Г.С.Пшеничного, Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Донецького національного університету, Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, Одеського національного університету ім. І.Мечникова, Криворізького технічного університету, Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, Переяславського державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, а також співробітники музейних установ: Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”, Музею історії міста Києва.

На конференції було заслухано дев'ять доповідей провідних українських істориків. Цікавим нововведенням зібрання стала демонстрація унікальних хронікально-документальних кінороликів на тему Другої світової війни, підготовлених науковими співробітниками Державного архіву кінофотофонодокументів ім. Г.С.Пшеничного.

Засідання конференції відкрив директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України В.Смолій. Привітавши присутніх з визначною подією – 60-ю річницею закінчення Другої світової війни, він наголосив на винятковому значенні історичної пам'яті про цю війну в суспільно-політичному житті сучасної української громадськості. Характеризуючи основні етапи розвитку історіографії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, В.Смолій окреслив перспективи наукового пошуку в даній галузі історичних знань. За його словами, продовжує залишатися актуальним визначення геополітичного місця України у передвоєнний та воєнний періоди, оцінка зовнішньополітичних наслідків війни. Окремим напрямом наукового пошуку має залишатися з'ясування демографічних і матеріальних втрат республіки, вплив війни на психологію населення, його світогляд, звичаї, побут. На часі – перехід від масштабних батальних полотен до прискіпливих детальних звідок про кожну з великих битв і менш значних боїв. Академік В.Смолій акцентував увагу присутніх на актуальності для сучасної вітчизняної науки пошуку та залучення до обігу нових джерел, насамперед з архівів Російської Федерації й Німеччини, де зберігається основний масив документів із цього історичного періоду. Тільки на основі нової, всебічної джерельної бази, наголосив В.Смолій, можна переосмислити весь період Другої світової війни, генеруючи при цьому нові методичні прийоми, авангардні концептуальні підходи. Навіть такий короткий перелік малодосліджених і сфальсифікованих проблем історії України періоду Другої світової війни переконливо свідчить про нагальну необхідність подальшого комплексного осмислення цього історичного процесу.

Конференція була проанонсована як ювілейна, тому тематика доповідей була спрямована на осмислення масштабних подій, пов'язаних із впливом Другої світової війни на історичну долю України, внеском України у перемогу над нацизмом тощо. Основна ж дискусія учасників розгорнулася довкола радянського та інших міфів і проблеми деміфологізації історії України періоду Другої світової війни. Ключовим питанням для всіх доповідачів і дискусантів, незалежно від того, прихильниками яких поглядів вони були, стало питання: чим була минала війна для українського народу?

Своє бачення українського виміру Другої світової війни зав. відділу Інституту історії України періоду Другої світової війни, д-р іст. наук *О.Лисенко* почав із роздумів стосовно змісту таких дефініцій, як “український народ”, “українська нація” і “Україна” та їх використання в контексті подій Другої світової війни. На думку доповідача, є підстави говорити про існування в той час кількох цілком сформованих “українських проєктів”. З одного боку, сталінський проєкт за квазідержавною ширмою УРСР готував зросійщення, розпорощення й асиміляцію українців. Інший, національний “український проєкт” репрезентував політичні сили, які домагалися побудови Української соборної суверенної держави на етнічних українських землях. “На даний момент науковці не можуть переконливо показати, – наголосив *О.Лисенко*, яка частина населення України підтримувала той чи інший проєкт і була занаяжована на рівні свідомості й активної життєвої позиції. Саме тому немає достатніх підстав говорити про наявність у період Другої світової війни української нації, через те більш доречним буде поняття “український народ”. Очевидно й інше, що на той час існувала значна частина населення, яка залишалася поза впливом державних і національно-патріотичних гасел та почуттів. Самоорганізація цих верств українського суспільства базувалася не на більшовицькому чи українському національному патріотизмі, а на прагматичній стратегії виживання. В умовах війни, коли долі цілих держав і народів вирішувала військова потуга і право сильного, українцям, полякам, євреям важко було розраховувати на власний національний потенціал. Так чи інакше вони потрапляли під вплив (здебільшого примусовий) тих організованих систем, які в даному місці, у даний час виявлялися сильнішими”. Саме остання теза, на думку *О.Лисенка*, має концептуальне значення для трактування Другої світової війни.

Жваву дискусію викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту політичних та етнопатриотичних досліджень НАН України, канд. іст. наук *В.Гриневича*, присвячена міфам і міфологізації подій Другої світової війни в Україні. Він звернув увагу на світову історіографію війни, де концептуальні праці про Україну написані не українськими істориками, а іноземними авторами. Причина цього, на думку *В.Гриневича*, – міфи війни, укорінені в суспільстві в цілому і свідомості більшості громадян. Для прикладу доповідач проаналізував декілька міфів із початкового періоду війни (про “монолітистність радянського народу у боротьбі з ворогом”, “загальний патріотизм і жертвність” тощо), які донині не зазнавали серйозної критики. Як необхідний засіб дослідження радянського міфу війни *В.Гриневич* назвав залучення до історичних досліджень суміжних дисциплін, нових сучасних методологій.

Д-р іст. наук, проф. Криворізького технічного університету *В.Стецькевич* наголосив на необхідності вироблення україноцентричного погляду на Другу світову війну. Підтримуючи думку *В.Гриневича*, доповідач навіть дуже промовисті приклади (із власного воєнного дитинства) несумісності радянського міфу про війну та реального становища населення України в роки воєнного лихоліття.

Власне бачення проблеми термінологічного апарату і нову його інтерпретацію представив д-р іст. наук, проф. Національної академії внутрішніх справ України *В.Шевченко*. Обстоюючи право на існування усталеної дефініції “Велика Вітчизняна війна”, він запропонував для періоду 1939–1945 рр. інше визначення – “Велика Вітчизняна війна українського народу”.

У доповіді д-ра іст. наук, проф. Національної академії оборони України *М.Рибак* висловлювалися міркування стосовно внеску України в розгром “фашизму під час Великої Вітчизняної війни”.

Безпосередньо аналізу колективної пам’яті про війну в радянському суспільстві, етапів її творення і, власне, першим спробам інверсії традиційної перспективи цієї пам’яті для сучасного українського суспільства присвятила свою доповідь канд. іст. наук, доц. Харківського національного університету *Г.Грінченко*. У виступі обґрунтовується думка про те, що “пам’ять про війну в тому вигляді, в якому вона сформувалася в рамках офіційного радянського дискурсу стала найважливішою ідеологічною складовою легітимізації режиму “сталінської демократії”, а також усієї післявоєнної ідентичності радянського народу, перетворилася в опорний образ усієї національної самосвідомості сучасних росіян”. Власний досвід дослідження індивідуальних спогадів різних категорій і груп населення про Другу світову війну *Г.Грінченко* представила як один із засобів деконструкції міфу про Велику Вітчизняну війну в українському суспільстві.

Відповідно серед учасників конференції розгорнулася жвава дискусія на предмет: чи може Друга світова війна бути основою для національної ідентифікації українців? Чи все ж таки серед руху деромантизації, дегероїзації історії війни залишають місце і для героїв? І кого взагалі слід вважати тоді героями?

Традиційно гостру дискусію серед учасників конференції викликали виступи представників ветеранських організацій, першого заступника голови Комітету ветеранів війни, члена Ради організації ветеранів України контр-адмірала *Ю.Короткіна* та керівника Центру захисту правди історії Великої Вітчизняної війни організації ветеранів України, канд. іст. наук *Б.Луца*, які відстоювали право на існування пам’яті про Велику Вітчизняну війну у міфологізованому радянському варіанті. На думку представників ветеранських організацій, концепція історії Великої Вітчизняної війни, що утверджується сьогодні, не здатна закласти підвалини для виховання молодого покоління у патріотичному дусі, оскільки нехтує героїзмом радянського народу.

Відповіді на деякі проблемні питання, зокрема примирення українців із різними ворогуючими таворами, намагався дати у своїй доповіді професор історії Квебекського університету в Монреалі (Канада) *Роман Сербин*. Досліджуючи проблему участі українців у ворожих арміях Другої світової війни, доповідач висловився за важливість переосмислення участі українців у Другій світовій війні, необхідність зрівняння в категорії “учасників війни”, із тими самими правами і пільгами, ветеранів трьох військо-

вих угруповань: радянської армії, УПА та ваффен СС дивізії "Галичина". На його думку, саме трагедія може стати тією україноцентричною темою і консолідуючим міфом війни для України.

До складного і проблемного питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей України звернувся у своїй доповіді ст. наук. співроб. Інституту історії України, канд. іст. наук *С.Кот*. Саме приклад такого копінтного вузькоспеціалізованого дослідження демонструє практичне значення фундаментальної науки для збереження і примноження історико-культурної спадщини нашого народу.

У ході обговорення цього спектру питань на конференції виступили також керівник Центру історичної політології, д-р іст. наук, проф. *Ю.Шаповал*, директор бібліотеки ім.О.Ольжича, канд. іст. наук *О.Кучерук*, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, завідувач відділу Музею історії Києва *В.Нахманович*, канд. іст. наук *В.Нестеренко*, заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва *Д.Малаков*, ст. наук. співроб. Інституту політичних та етнонаціональних відносин НАН України канд. іст. наук *Н.Рубльова*, проф. Київського муніципального педагогічного інституту ім.Б.Грінченка, д-р іст. наук *А.Русначенко*.

Під час конференції були репрезентовані нові історичні видання – збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції "Друга світова війна і доля народів України", збірник фотодокументів "Київ: 1939–1945", підготовлений Д.Малаковим. У книзі поданий ілюстративний матеріал (близько 700 фотографій) із фондів різних архівів, музеїв і приватних колекцій, частина з яких публікується вперше.

Питання існування міфу та міфологізації свідомості в історичному контексті, яке стало центральним пунктом роботи конференції, вже не один рік активно обговорюється в науковому товаристві й українському суспільстві. Важливим результатом роботи цього форуму став аналіз конкретних проявів міфологізації історії України періоду Другої світової війни та їх сучасних наукових засобів дослідження.

А.В.Блануца, Д.П.Ващук

ДРУГА ЛІТНЯ МІЖНАРОДНА НАУКОВА ШКОЛА В ПАРИЖІ

12–24 вересня 2005 р. в Парижі відбулася друга літня міжнародна наукова школа. Головні проблеми школи були об'єднані у двох ключових напрямках: "На шляху до імперії: кризи та інновації Московського царства в європейському контексті (кінець XVI – початок XVIII ст.)" та "Школи історіографії в державах Східної Європи після 1991 р.: "класичні" джерела й нові методи аналізу (XVI–XVII ст.)".

Ініціаторами та організаторами школи стали Центр вивчення Росії, СРСР і пострадянських держав Школи вищих досліджень у сфері соціальних наук та Національний центр наукових досліджень (EHES-CNRS, Париж) у співпраці з Інститутом загальної історії Російської академії наук (ИВИ РАН, Москва). Керівний склад школи очолили відомі історики: Андре Берелович (Париж, Франція), Владислав Назаров (Москва, Росія) і Павел Уваров (Москва, Росія). Робота школи проходила за двома напрямками: 1) курс лекцій провідних учених Франції, США, Росії, України; 2) захист слухачами школи авторських проектів.

Лекція *Марка Ферро* (Париж, Франція) була присвячена основним напрямкам світової історіографії. Особливу увагу вчений звернув на концепції формування французької нації. Питання появи в європейських країнах у XVI ст. псевдомонархів висвітлив *Ів-Мари Берсе* (Париж, Франція). На прикладі Португалії він докладно з'ясував політичну боротьбу за престол після „загибелі“ короля Себастьяна в останній третині XVI – на початку XVII ст., а також провів порівняльний аналіз із подіями Смути в Московії. Основні досягнення сучасної української археографії та джерелознавства були предметом доповіді *Олени Русиної* (Київ, Україна). Дослідниця звернула увагу на останні публікації джерел з історії України XVI–XVII ст. та окреслила коло нагальних проблем.

Чималий інтерес викликала лекція *Гі Буа* (Париж, Франція). Історик представив картину економічної кризи в Західній Європі XIV–XV ст. На його думку, економічний прогрес відбувався не революційно, а поступово. Чим дужчий опір чинив старий лад, тим сильнішим був прорив за межі Європи. *Валері Кігельсон* (Ен-Арбор, США) проаналізувала сприйняття московитами XVI–XVII ст. навколишнього світу та свого місця в ньому кризь призму географічних карт (основним прикладом була хорографічна книга С.Ремезова). Цікавим був виступ *Данієля Толле* (Париж, Франція), присвячений польській релігійній „толеранції“ (XV – перша половина XVII ст.), яка проявлялася тільки в етнічній Польщі, а з другої половини XVI ст. почалися серйозні утиски українського населення, які особливо посилилися із початком XVII ст.

Сергей Богатирьов (Лондон, Велика Британія) у своїй доповіді розглянув питання спадковості династії та влади в Російській імперії на прикладі династичних іконографічних зображень царської сім'ї, а *Владислав Назаров* (Москва, Росія) окреслив коло проблем, пов'язаних із дослідженням періоду Смути та їх вплив на політичну ситуацію в державі. Основні етапи політичного шляху Петра I – "від царя до імператора" – представив *Євгеній Анісімов* (Санкт-Петербург, Росія), а в лекції *Браяна Девіса* (Сан-Антоніо, США) кризь призму подієво-фактологічної історії були проаналізовані події Переяславської ради 1654 р. Історик зосередився на причинах укладення українсько-московського договору, акцентуючи на релігійному аспекті.

Андре Берелович (Париж, Франція) у своїй доповіді сконцентрував увагу на дворянських родах Росії XVII ст. Історик з'ясував особливості інституту місництва в XVI – на початку XVII ст. в загальноєвропейському контексті та причини його ліквідації. Есхатології та кризи у Франції XVI ст. присвя-

тив свою лекцію *Дені Крузе* (Париж, Франція). Він висвітлив причини поширення уявлень про наближення кінця світу у французькому соціумі, показав вплив Реформації на внутрішню ситуацію у Франції.

Повідомлення *Александра Лаврова* (Париж, Франція) стосувалося Стрілецького повстання 1682 р. („Хованщина”), яке було складовою загальної кризи XVI ст. Головну причину соціального конфлікту дослідник убачає у фінансовій кризі в державі. Династичній кризі та монаршому арбітражу свою доповідь присвятив *П'єр Гонно* (Париж, Франція), на думку якого в російській історії було три кризових періоди: 1) Київська Русь; 2) часи правління Василія II і Юрія Шемяки; 3) Смута.

Цікавими виявилися й авторські проекти слухачів школи. Так, *Ігорь Анкудінов* (Новгород, Росія) розглянув динаміку розвитку Новгороду й Старої Русі в умовах соціально-економічних криз кінця XVI – початку XVII ст. *Алексей Фролов* (Твер, Росія) проаналізував інформативні можливості географічних даних “писцовых книг” кінця XV – початку XVIII ст., а також продемонстрував авторську методику створення картографічних матеріалів на прикладі Деревської п'ятини.

Дмитро Рибаків (Київ, Україна) на прикладі “Временника” Івана Тимофеева показав своє бачення історії історичної думки пізнього середньовіччя й раннього Нового часу, а *Андрій Блануца* (Київ, Україна) проаналізував актові книги земських і гродських судів на предмет можливості використання ділової документації в дослідженні різних аспектів історії Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Автор також висвітлив здобутки української історіографії в дослідженні правової й соціальної історії українських земель XVI–XVII ст.

Дмитро Ващук (Київ, Україна) у своєму проекті на прикладі Київської уставної грамоти показав невідповідність постулату великих князів литовських “старини не рухаем, а новин не вводим” реаліям щоденного життя українських земель у складі Великого князівства Литовського XV–XVI ст. *Крістоф Вітценрат* (Берлін, Німеччина) розглянув історію будівництва Софійського собору в Тобольську в першій половині XVII ст. Народні уявлення про царя і його владу в XVII ст. стали предметом доповіді *Павла Лукіна* (Москва, Росія), а *Алег Дзярнович* (Мінськ, Білорусь) у своїй доповіді проаналізував джерела про московсько-литовсько-польські війни XVI–XVII ст., основну увагу звернувши на їх наслідки для цивільного населення. *Андрей Мащук* (Мінськ, Білорусь) подав образ Російської імперії в уявленнях магнатів і шляхти ВКЛ першої третини XVIII ст. Образ російського православ'я у Швеції першої половини XVII ст. показав у своєму виступі *Александр Толстиков* (Москва, Росія).

Мамі Гамamoto (Токіо, Японія) у своєму проекті розглянула стосунки мусульманської еліти з вихідцями із західних країн у Московській державі XVI–XVII ст. *Сергей Польський* (Самара, Росія) проаналізував династичну кризу 1730 р. в контексті дослідження правлячої еліти Росії XVII – першої третини XVIII ст. *Вадим Михайлін* (Саратов, Росія) розглянув традиції архаїчних військових чоловічих союзів в організації владних структур і в самоорганізації воєнізованих груп у кризову добу XVI–XVII ст. *Ольга Ковалевська* (Київ, Україна) проаналізувала політичну акцію Івана Мазепи через призму структурного елементу суспільно-політичної кризи початку XVIII ст., а *Ілья Зайцев* (Москва, Росія) розглянув стосунки Московії, українського козацтва й Кримського ханства в 60–70-х рр. XVII ст. в контексті антиосманської політики європейських держав.

Обговорення та дискусії дали молодим ученим змогу ознайомитися з новими методиками дослідження кризових та інноваційних явищ європейської історії. Відзначимо й організований керівниками школи круглий стіл на тему моделювання історичних подій, який викликав жваву дискусію. Учені з різних країн здобули виняткову нагоду обмінятися думками й налагодити контакти для співпраці.

Іван Федорович КУРАС

16 жовтня 2005 р. з життя пішов Іван Федорович Курас, визначний український учений, історик, політолог, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ, віце-президент Національної академії наук України.

І.Ф.Курас народився 3 жовтня 1939 р. в селі Немирівське Балтського району Одеської області. 1962 р. він закінчив Одеський державний університет імені І.І.Мечникова. У 1962–1964 рр. Іван Федорович працював науковим співробітником Кіровоградського обласного архіву, у 1964–1967 рр. був аспірантом, а згодом – викладачем у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка. В 1970–1972 рр. І.Ф.Курас працював старшим науковим співробітником, ученим секретарем Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а у 1972–1983 рр. – інструктором, консультантом, завідуючим сектором

відділу науки й навчальних закладів Центрального Комітету Компартії України. В 1983–1991 рр. він займав посаду заступника директора Інституту політичних досліджень при ЦК Компартії України.

Із грудня 1991 р. І.Ф.Курас – директор Інституту національних відносин і політології НАНУ (з 1997 р. – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень Національної академії наук України). Під керівництвом Івана Федоровича відбулося становлення цього інституту, було створено колектив висококваліфікованих фахівців, сформовано засади вітчизняних політичних студій таких напрямів, як етнополітологія, теорія та історія політичної думки, історична політологія, вивовано не одне покоління молодих дослідників. І.Ф.Курас був ініціатором і керівником роботи із виконання низки важливих науково-дослідницьких проектів. Зокрема у 1999–2004 рр. очолюваний ним авторський колектив підготував фундаментальне шеститомне видання “Політична історія України. XX століття”. Іван Федорович – автор понад 200 праць із проблем політичної історії України й етнології.

І.Ф.Курас був видатним організатором науки. У 1988–1993 рр. він працював академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права НАНУ, був членом Президії Національної академії наук України. З листопада 1998 р. він – незмінний віце-президент НАНУ. Діяльність Івана Федоровича на цих посадах сприяла підвищенню престижу та авторитету вітчизняної науки не лише в Україні, а й за її межами.

Напружену наукову і науково-організаційну роботу І.Ф.Курас успішно та ефективно поєднував з обов'язками державного діяча. У 1994–1997 рр. він працював на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики. Він зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв'язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник. Ці риси він повною мірою виявив також як народний депутат України, обраний 2002 р.

І.Ф.Курас був членом Конституційної комісії від Президента України (1994–1996), очолював державні комісії в справах депортованих народів Криму; депортованих німців; у справах неповнолітніх; із питань координації, приймання, транспортування, охорони й розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн, при Кабінеті Міністрів; з питань реформування вищої освіти в Україні; реорганізації у галузі науки. Він очолював також робочу групу з розроблення Концепції реформування політичної системи України.

Іван Федорович був членом Комісії з державних нагород при Президентові України (1994–2002), головою Ради з питань мовної політики при Президентові України (1997), Ради з питань збереження національної культурної спадщини (1997–1998). Із жовтня 2000 р., за постановою Уряду, він очолював Наглядову раду Національної акціонерної компанії “Надра України”, а з 2003 р. – Наглядову раду Київського національного медичного університету. В 2003–2004 рр. І.Ф.Курас – секретар Політичної ради при Президентові України.

Іван Федорович – заслужений діяч науки і техніки України (1998), нагороджений орденами Дружби народів, “Великий Хрест” (1997, Італія), князя Гедимінаса IV ст. (1998, Литва), Ярослава Мудрого V ст. (1999), Ярослава Мудрого IV ст. (2003), лауреат Державної премії України у галузі науки й техніки (1999).

Усі, кому довелося працювати з Іваном Федоровичем, знали його не лише як вимогливого керівника та принципового науковця, а й як чуйну, щирю людину, здатну завжди зрозуміти інших і прийти на допомогу. Звістка про його раптову смерть спричинила біль усім, кому доля дарувала нагоду зустрітися з цією неординарною людиною.

Вічна йому пам'ять!

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2004 Р.

КНИГИ

За сценарієм ДПУ: Кримінальна справа "Українська революційно-демократична спілка". Док. і матеріали / Упоряд. Т.Ф.Григор'єва. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 452 с.

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та матеріалів: У 2-х ч. / Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 1. – 395 с.; Ч. 2. – 362 с.

Проблема ОУН–УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН–УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик 1987–2001 рр. / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмирицька, О.О.Заплотинська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 263 с.

Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 2. – Ч. 2. – 382 с. (Серія: "Українські історики").

МОНОГРАФІЇ

Атрохов А.В., Гуржій О.І., Лисенко О.Є. Особливості організації управління та зв'язку в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 149 с.

Барановська Н.П. Чорнобильська катастрофа в публікаціях. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 207 с.

Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 219 с.

Вирський Д. "Українне місто": Кременчук від заснування до 1764 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.

Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 80 с.

Гуржій О., Капіган Л. "Український історичний журнал" та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 256 с.

Гуржій О., Лега А., Макаров В. Узагальнення досвіду проведення миротворчих операцій у другій половині ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 94 с.

Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 248 с.

Дмитрук В.І. Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 р. у Чехословаччині. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.

Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.

Кульчицький С.В. Україна і Росія: переваги і небезпеки "особливих відносин". Роздуми історика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 113 с.

Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 420 с.

Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.

Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1934). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 357 с.

Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 456 с.

ЗБІРНИКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: В 2-х т. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т. 1. – 422 с.

Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: В 2-х т. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – 411 с.

Воєнні конфлікти другої половини ХХ ст.: 36. наук. ст. / Голов. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 100 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Число 7. – 424 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 14. – 538 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 25: 3 непереможною правдою життя: 36. наук. праць на пошану Є.М.Скляренка. – 461 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 26. – 440 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 27. – 400 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 28: До 60-річчя визволення України. – 512 с.

Локальні війни сучасності: 36. наук. ст. / Голов. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 117 с.

Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 13: Пам'яті доктора іст. наук, проф. І.М.Кулиничча. – 348 с.

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. пр. / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. VII. – 302 с.

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. пр. / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. VIII. – 295 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 10. – 488 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 11. – 509 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – 403 с.

Ruthenica: 36. наук. пр. / Наук. редактори В.М.Ричка, О.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Т. III. – 207 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – 244 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. пр. Число 11: У 2-х ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 1. – 368 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. пр. Число 11: У 2-х ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 2. – 328 с.

Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8: У 2-х ч. – Ч. 1. – 326 с.

Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8: У 2-х ч. – Ч. 2. – 335 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (3 найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – 528 с.

Український історичний збірник – 2003: 36. наук. пр. / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 6. – 447 с.

Український історичний збірник – 2004: 36. наук. пр. / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – 502 с.

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ

Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. “Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР”, Київ, 19 лют. 2004 р. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 404 с.

Літературу підбрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2005 р.

До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Яворницького
Абросимова С.В. (Дніпропетровськ).
Енциклопедист козаччини 4

До 125-річчя від дня народження В.К.Винниченка
Кульчицький С.В. Володимир
Винниченко: світоглядна еволюція 4
Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б)
1920 р. про В.Винниченка 4

До 100-річчя Першої російської революції 1905–1907 рр.
Ботушанський В.М. (Чернівці). Перегук революцій 4
Реєнт О.П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України 4

СТУДІЇ

Айкель Маркус (*Гаага, Королівство Нідерланди*). “Через брак людей...”. Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. 6
Беркгоф Карел (*Амстердам, Королівство Нідерланди*). Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? 3
Білоус Н.О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. 5
Блануца А.В. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. 6
Борисевич С.О. (*Кам'янець-Подільський*). Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії 2
Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації 4
Голиш Г.М. (*Черкаси*). Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України 3
Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. 6
Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів 2
Граціозі Андреа (*Неаполь, Італія*). Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? 3
Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) 4
Завальнюк О.М. (*Кам'янець-Подільський*), Комарницький О.Б. (*Кам'янець-Подільський*). Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії 5
Зімон Гергард (*Кельн, Німеччина*). Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? .. 2

Зуляк І.С. (Чернівці). Реалізація “Просвітою” програми ліквідації неписьменності о міжвоєнний період (1919–1939 рр.) 6
Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України 3
Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв’язання (до 180-річчя повстання) ... 6
Кентій А.В., Лозицький В.С. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні 3
Киридон А.М. (*Полтава*). Українська православна церква (1930–1936 рр.) 3
Ковпаненко Н.Г. Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX – початку XX ст. 6
Котляр М.Ф. Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників 2
Кудлай О.Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР 2
Кушнеж Роберт (*Люблін, Польща*). Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні 2
Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна 6
Литвинова Т.Ф. (Дніпропетровськ). “Словесне нужди і желанія” дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. ... 2
Лозовий В.С. (*Кам'янець-Подільський*). Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) 6
Молчанов В.В. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. 5
Нікольський В.М. (*Донецьк*). Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. 2
Пастушенко Т.В. Будні українських оstarбайгерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) 6
Патриляк І.К. Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА 3
Перепелиця Є.А. Деякі аспекти дослідження українсько-італійських відносин у 1900–1920 рр. 2
Романько О.В. (*Сімферополь*). Підрозділи східних легіонів у німецьких збройних силах (1941–1945 рр.) 3
Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України 3
Сарнацький О.П. (*Запоріжжя*). Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) 6
Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. 6
Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. 5
Стоколос Н.Г. (*Рівне*). Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців 5

Ткаченко В.В. (Чернігів). Комунітарні ідеї в українському суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст.	3
Томулець В.М. (Кишинів, Молдова). Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.)	5
Трощко П.Т. Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками ..	3
Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі	6
Чорний Д.М. (Харків). Торгівля в Харкові на початку XX ст.	5
Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І.Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр.	2
Шаповал Ю.І. Справа “Спілки визволення України”: погляд із відстані 75 років ..	3
Юсова Н.М. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.)	4
Янковська О.В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.)	2

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.)	1
Васильев В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни	1
Ісаков С.Г. (Тарту, Естонія). Українські студенти в Тартуському університеті XIX – початку XX ст.)	1
Ковальчук М.А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр.	1
Копилов А.О. (Кам'янець-Подільський), Заводовський А.А. (Кам'янець-Подільський). Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. (закінчення)	1
Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.)	1
Наумов С.О. (Харків), Посохов С.І. (Харків). Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст.	1
Николаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)	1
Пентер Т. (Бохум, Німеччина). “Робота на ворога” чи “примусова праця” у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр.	1
Поліщук В.В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр. (закінчення)	1
Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність гетьмана І.Мазепи	1
Чернега П.М. Використання змагальних форм організації праці на українських підприємствах напередодні й під час Другої світової війни	1

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бовгиря А.М. До питання реконструкції “Достовірного руського літопису”	6
Василенко В.О. (Дніпропетровськ). Литовсько-московські угоди 70-х–80-х рр. XIV ст. (спірні проблеми історії Східної Європи) ..	6
Вирський Д.С. “Зем'янин” Псевдо-Ориховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст.	6
Возний І.П. (Чернівці). Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії	3
Зашкільняк Л.О. (Львів). Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість	5
З епістолярної спадщини академіка Д.І.Яворницького (вступні статтю й документи до друку підготували С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І.Перкова) (Дніпропетровськ)	5
Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика	2
Кресін О.В. “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська” 1710 р.	2
Маркітан Л.П. Друга світова війна в документальних фільмах Олександра Довженка	3
Орлик В.М. (Кіровоград). Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми)	4
Павко А.І. Чи потрібно вивчати політичну історію України у вищій школі?	2
Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського	4
Сапугіна Л.П. (Суми). Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею ...	3
Тоїчкін Д.В. Козацькі шаблі в зображальних джерелах України XVII–XVIII ст.	1
Удод О.А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії	4
Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми	2
Шевченко Т.М. Огляд західної наукової історіографії історії Товариства Ісуса	1

ІСТОРІЇ В ОСОБАХ

Реєнт О.П. Академік НАН України Петро Тимофійович Трощко (до 90-річчя від дня народження)	3
---	---

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Хведченя С.Б. Рукотворні підземелля України як пам'ятки історії та культури (краєзнавчий і картографічний аспекти) ..	5
---	---

ОГЛЯДИ

Докашенко Г.П. (Горлівка). Міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків	5
--	---

Казмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Проблеми історії України XIX – початку XX століть: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України: Вип. V–IX 6
Шандра В.С. Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей 6

СПОГАДИ

Генерал армії І.Д. Черняхівський в очах його сучасників (*вступну статтю й документи до друку підготував* О.М.Филь) 3

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Даниленко В.М., Юсов С.Л. О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан. Хотинщина. Історичний нарис 1
Лисенко О.Є., Буцько О.В. А.С.Чайковський. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг. 1
Мицик Ю.А. М.Б.Петров. Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела) .. 1
Солонська Н.Г. Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1941–1964) 1
Тронько П.Т. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років 1
Харитонов В.Л. (Харків). В.Н.Міронов. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: Т. 1, 2 1
Шевчук М.А. (Одеса). Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876 гг.: Т. 1, 2 1
Яковенко Н.Л. І.Д.Дудко. Національні інтереси США у постбіполярному світі 1

РЕЦЕНЗІЇ

Бездрабко В.В. В.В.Бобков. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Биобиблиографический указатель; У.К.Мусаева. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки 6
Берковський В.Г. (Одеса). Урядовці Київського й Чернігівського воеводств XV–XVIII ст. Списки 2
Вакулчиш В.М. Ігор Шаров. 100 видатних імен України; 100 сучасників: роздуми про Україну; 100 визначних місць України 2
Верба І.В. О.І.Гуржій, М.В.Парахіна. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років XX ст. Нарис діяльності 3
Вдовина О.Я. М.І.Зубов. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва 4
Волковинський В.М., Солдатенко В.Ф., О.Рєєнт, О.Сердюк. Перша світова війна і Україна 2

Гедьо А.В., Пахоменко С.П. (Маріуполь). Ігор Лильо. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть 3
Головченко В.І. В.Ф.Солдатенко. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень 5
Дерейко І.І., Лисенко О.Є. А.Ф.Трубайчук. Друга світова 6
Дмитрієнко М.Ф. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І.Яворницького 4
Дмитрієнко М.Ф. О.Рубльов. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) 4
Дмитрієнко М.Ф., Лисенко О.Є. Край козацький: довідник з історії Лисянщини 6
Іщенко Я.О. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2-х кн. – Кн. 1 3
Крушинський В.Ю. Н.Л.Яковенко. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство 4
Любовець О.М. О.Ю.Висоцький. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія 2
Марочко В.І. М.С.Дорошко. Компартинодержавна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз 4
Мартинович А.Ю. Бацак Костянтин. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність 5
Мельник О.І. (Едмонтон, Канада). Вермахт. Міфи і реальність 3
Михненко А.М. Сергій Подолинський. Листи та документи 5
Молчанов В.Б. Олександр Буравський. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. 3
Павленко Ю.В. М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. Цивілізаційна історія України 6
Піріг Р.Я. Чжао Юнь-чжун. Україна: важкі кроки історії 5
Соколов В.М. (Одеса), Солдатенко В.Ф. Я.С.Калакура. Українська історіографія: курс лекцій 2
Удод О.А. С.В.Кульчицький. Помаранчева революція 6
Чухліб Т.В. Т.Яковлева. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) 5
Шаповал Ю.І. Шнеєр А. Плен. – Том 1, 2 ... 2
Шкварець В.П. (Миколаїв), Шитюк М.М. (Миколаїв). О.І.Гуржій, Л.І.Капітан. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. 4
Ясь О.В. До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2-х т. 5

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Блануца А.В. (Київ), Жеребцова Л.Ю. (Дніпропетровськ). Актуальні проблеми

історії Великого князівства Литовського та Корони в дослідженнях молодих учених .. 4

Блануца А.В., Ващук Д.П. Друга літня міжнародна наукова школа в Парижі 6

Григор'єва Т.Ф. XI Всеукраїнська наукова конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події" 1

Дем'яненко Б.Л. (*Переяслав-Хмельницький*). II Міжнародна наукова конференція "Соборність України: історична спадщина й виклики часу" 4

Заболотна Т.В., Лобода М.К. Друга міжнародна літня школа молодих істориків України й Росії 1

Зашкільняк Л.О. (*Львів*), Криль М.М. (*Львів*). III Міжнародна наукова конференція "Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX–XX ст." 2

Зашкільняк Л.О. (*Львів*). XVII з'їзд польських істориків у Кракові 1

Кирчанов М. (*Воронеж, Російська Федерація*). Два роки українських досліджень у Воронежському університеті: перші результати й перспективи розвитку 5

Ковалевська О.О. Українсько-російське наукове співробітництво: досвід роботи міжнародних літніх шкіл для молодих науковців 2003–2004 рр. 5

Костаков Г.І. (*Харків*). Служіння Вітчизні та обов'язку. Нариси про життя й діяльність ректорів харківських вищих навчальних закладів (1805–2004 рр.) 1

Курченко В.В. (*Нью-Йорк, США*). IV Григоренківські читання в Колумбійському університеті 4

Лобода М.К. Круглий стіл у Житомирському державному університеті ім. І.Франка, присвячений 60-річчю звільнення України .. 3

Маньківська Р.В., Скляренко Є.М. Ювілей академіка НАН України П.Т.Тронька ... 5

Молчанов В.Б. Всеукраїнський круглий стіл на тему "Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. (До 90-річчя з початку Першої світової війни) 1

Мушинка М.І. (*Пряшів, Словаччина*). Наукова конференція "Національна політика Словацької республіки після 1989 року" 4

Пастушенко Т.В. Міжнародна наукова конференція "Друга світова війна: український вимір" (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) 6

Пастушенко Т.В. Міжнародна наукова конференція "Незабутні сторінки історії нашого народу" (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників) 3

Патриляк І.К. Міжнародна наукова конференція "Україна в Другій світовій війні (до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною)" 4

Плахонін А.Г. Електронні проекти Інституту історії України НАН України ... 1

Сакада Л.Д. Міжнародна наукова конференція з нагоди 110-ліття приїзду Михайла Грушевського до Галичини 2

Сербин Р. (*Монреаль, Квебек, Канада*). VII Світовий конгрес Міжнародної ради для центрально- та східноєвропейських студій "Європа – наш спільний дім?" 5

Скиба І.І. (*Ужгород*), Ферков О.В. (*Ужгород*). Міжнародна наукова конференція "Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення" 4

Собачко О.М. Всеукраїнська наукова конференція "Тромадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження)" 4

Франчук В.Ю. Олег Миколайович Трубаčov (23.X.1930–9.III.2002) 5

Черніков І.Ф. До 80-річчя від дня народження С.М.Пархомчука 5

Яковлева Т.Г. (*Санкт-Петербург, Російська Федерація*). Шевченківські читання в Санкт-Петербурзі 3

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2003 р. 1

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2004 р. 6

Нові книги. 1,2,3,4,5

Антонович Марко Дмитрович	 2
Баран Олександр Вікторович	 2
Данилюк Юрій Зіновійович	 5
Курас Іван Федорович	 6

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2005 р. 6

CONTENTS

STUDIES

S a s P. M. Political and legal principles of military service of zaporozhians and their money reward for participation in Khotyn war in 1621	4
B l a n u t s a A. V. Land agreements of Volyn' gentry in the second half of 16 th c. ...	33
K a z ' m y r c h u k H. D., L a t y s h J u. V. Decembrist movement: controversial questions and attempt of their solution (dedicated to the 180 th anniversary of uprising)	50
S a r n a t s ' k y i O. P. (<i>Zaporizhia</i>). Administrative, censorial and court oppression of legal periodic press of ukrainian political parties by tsarism (1907–1910)	66
U s e n k o P. H. From the history of Great War 1914–1917 on the Black Sea	73
L o z o v y i V. S. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Peasant's sense of justice in the Ukrainian revolution (1917–1921)	88
H o r b a n ' T. Ju. The idea of unity in Ukrainian social and political thought of the first quarter of 20 th c.	95
Z u l i a k I. S. (<i>Chernivtsi</i>). Realization of the program of illiteracy liquidation by "Prosvita" in the interwar period (1919–1939)	103
K o v p a n e n k o N. H. Architectural and artistic inheritance of Ukraine in the works of famous scientists of the second half of 19 th – early 20 th cc.	112

***

L y s e n k o O. Je. Totals of the Second World War and Ukraine	128
E i k e l M a r k u s (<i>Hague, Kingdom of the Netherlands</i>). "Because of lack of people..." German policy of labor recruitment and forced deportation of workers from occupied regions of Ukraine in 1941–1944	139
P a s t u s h e n k o T. V. Working days of Ukrainian ostarbeiters: struggle for survival (based on the materials of former forced workers' memories)	160

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. FONTOLOGY

V a s y l e n k o V. O. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). Lithuanian-Moscow agreements of the 70es – 80es of 14 th c. (controversial problems of Eastern Europe history)	177
V y r s ' k y i D. S. "Zemianyn" of Pseudo-Orikhovs'kyi as a memorial of conservative social thought of Ukraine of 16 th c.	190
B o v h y r i a A. M. To the question of "True Rus' chronicle" reconstruction	198

SURVEYS

K a z ' m y r c h u k H. D., L a t y s h J u. V. Problems of history of Ukraine of the 19 th – beginning of 20 th cc.: Collection of scientific works of Department of history of Ukraine of the 19 th – beginning of 20 th cc. of the Institute of history of Ukraine of NAN of Ukraine: Issue V–IX	205
S h a n d r a V. S. Russian empire in comparative perspective: Collection of articles ..	210

REVIEWS

P a v l e n k o J u. V. M.Je.Horelov, O.P.Motsia, O.O.Rafal's'kyi. Civilization history of Ukraine	214
U d o d O. A. S.V.Kul'chyts'kyi. Orange revolution	218
D e r e i k o I. I., L y s e n k o O. Je. A.F.Trubaichuk. The Second World War..	220
D m y t r i i e n k o M. F., L y s e n k o O. Je. Cossacks' land: Lysianschyna's history guide	222
B e z d r a b k o V. V. V.V.Bobkov. Statistics of Tavriya province (19 th – beginning of 20 th cc.): Bio-bibliography; U.K.Musaieva. Devotees of Crimean ethnography, 1921–1941: historiography essays	226

CHRONICLES AND INFORMATION

P a s t u s h e n k o T. V. International scientific conference "The Second World War: Ukrainian dimension" (dedicated to the 60 th anniversary of the World War II)	229
B l a n u t s a A. V., V a s c h u k D. P. The second summer international scientific school in Paris	231

Kuras Ivan Fedorovych	232
------------------------------------	-----

Scientific literature, published by the Institute of history of Ukraine of NANU in 2004	234
---	-----

Alphabetical index of materials, published in the magazine in 2005	236
--	-----

Шановні читачі!

ПЕРЕДПЛАТА

на

**«Український історичний журнал»
не закінчується ніколи!**

Наш журнал можна передплатити в
найближчому поштовому відділенні з
наступного числа
Редакція «УІЖ»

**Індекс журналу
74499**